Lucrarea pune la îndemîna cititorului toată documentația epigrafică existentă în legătură cu diferitele unități militare romane care s-au perindat în antichitate prin Dobrogea, constituind, din această cauză, o bună bază de plecare și pentru alte studii. Prezentarea organizată a tuturor categoriilor de trupe, în funcție de însemnătatea lor, clasificate după criterii științifice, asigură specialistului posibilitatea cercetării imediate a subiectului care-l interesează.

Consider că nivelul științific, organizarea materialului, contribuțiile originale ale autorului, documentarea temeinică de care s-a folosit și concluziile la care a ajuns asigură lucrării Armata în Dobrogea romană o valoare istorică deosebită.

D. TUDOR

Lei 31

EDITURA MILITARĂ

Stăpînirea romană în Dobrogea, avînd ca susținere ocupația și organizarea militară, a avut drept urmare romanizarea intensă a acestui teritoriu, la care au contribuit, în primul rînd, prezența trupelor, apoi constituirea așezărilor de pe lîngă taberele militare, participarea soldaților alături de localnici la o serie de activități edilitare, răspîndirea veteranilor pe tot cuprinsul regiunii, unde au deținut o situație privilegiată în raport cu băștinașii și cu alte neamuri venite aici, ba chiar și față de coloniștii romani.

Prezența unităților militare romane de ocupație pe aceste meleaguri nu a însemnat numai existența efectivelor de soldați, ci și a unui mare număr de însoțitori ai acestora, a altor grupuri de purtători ai culturii romane: negustori, funcționari, slujitori ai cultelor etc., care s-au așezat în primul rînd pe lîngă castre, dar s-au împrăștiat și pe teritoriul rural unde au luat contact cu localnicii în felurite împrejurări, contribuind la creșterea cantitativă a elementului latin sau latinizat introdus în viața de toate zilele a populației acestor ținuturi.

ANDREI ARICESCU • ARMATA ÎN DOBROGEA ROMANĂ

ANDREI ARICESCU

ARMATA ÎN DOBROGEA ROMANĂ

Lucrarea intitulată Armata în Dobrogea romană, pe care-o oferă astăzi publicului Andrei Aricescu, reprezintă, cum cititorul nu va întîrzia să-și dea seama, o tratare adîncită a tuturor problemelor legate de un asemenea subiect.

Autorul își întemeiază studiul pe izvoarele antice — literare, epigrafice și arheologice —, iar în cazul izvoarelor scrise e pregătit să le interpreteze nemijlocit. Filolog clasic de formație, Andrei Aricescu cunoaște limbile greacă și latină și le folosește judicios. Nu o dată încearcă interpretări și citiri de texte într-un chip care se depărtează de al predecesorilor. Ele oglindesc năzuința de a contribui la înnoirea subiectului și de a ajunge — în cutare punct controversat — la rezultate proprii, neașteptate.

D. M. PIPPIDI

ANDREI ARICESCU

ARMATA ÎN DOBROGEA ROMANĂ

ANDREI ARICESCU

ARMATA ÎN DOBROGEA ROMANĂ

EDITURA MILITARĂ, BUCUREȘTI, 1977

Referenţi ştiinţifici:

Prof. dr. doc. DUMITRU TUDOR,
Membru al Academiei de ştiinţe sociale şi politice,

ALEXANDRU BARNEA
Cercetător ştiinţific la Institutul de Arheologie
al Universităţii Bucureşti

Redactor: D. NICOLESCU
Tehnoredactor: D. ANDREI
Coperta şi supracoperta: FL. CREANGĂ

Bun de tipar 07.09.1977. Apărut 1977. Tiraj 2 530 exemplare. Hîrtie tip I A de 80 g/m². Format 16/70×100. Coli tipar 19½ + 2 planşe tipar inalt. B 113.

Tiparul executat sub comanda
1310 la
Întreprinderea Poligrafică
„13 Decembrie 1918"
str. Grigore Alexandrescu nr. 89—97
Bucureşti,
Republica Socialistă România

CUPRINSUL

PREFAȚĂ

Cercetările asupra armatei și instituțiilor militare romane au beneficiat și continuă să beneficieze în zilele noastre de rezultatele obținute de cîteva ramuri specializate ale istoriei antichității, cum ar fi epigrafia, arheologia, papirologia, prosopografia — ca să nu le citez decît pe acestea — a căror dezvoltare spectaculoasă a schimbat deopotrivă perspectiva și metodele de investigare a lumii vechi îndeobște.

Epigrafia ne-a pus la dispoziție mase importante de materiale privitoare la alcătuirea unităților militare și la vicisitudinile lor de-a lungul unui mileniu de lupte, cînd de cucerire, cînd de apărare a integrității statului roman. Arheologia, și îndeosebi arheologia provinciilor periferice, a scos la lumină vestigii atît de numeroase ale lucrărilor de întărire a granițelor lumii romane încît, de la o vreme, studiul lor face obiectul unei atenții deosebite din partea a numeroși specialiști și a unei discipline întrucîtva esoterice căreia germanii i-au dat numele de Limesforschung. *Papirologia, la rîndul ei, ne-a sporit cunoștințele despre trupele de ocupație ale Văii Nilului într-o măsură abia imaginabilă la începutul veacului nostru, cînd Lesquier ne-a dat cunoscuta-i carte despre* Armata Egiptului roman *(1918). În sfîrșit, prosopografia, confruntînd și ordonînd informațiile obținute pe o cale sau alta despre carierele a numeroși ofițeri de toate gradele, începînd cu guvernatorii de provincii și cu comandanții de legiuni, ne-a pus la dispoziție tabele sistematice despre cadrele armatei romane de-a lungul veacurilor cînd forța-i combativă și potențialul numeric au cunoscut o maximă dezvoltare.*

Aceste împrejurări și progresul îndeobște înregistrat în studiul istoriei vechi a patriei noastre în ultimul sfert de veac au făcut ca numărul și calitatea contribuțiilor privitoare la armatele romane din Dacia și Sciția Mică să crească în așa măsură încît au lăsat cu totul în umbră lucrarea din 1937 a lui Vasile Christescu Istoria militară a Daciei romane. *Nenumărate studii izolate și publicații de material epigrafic în limbile greacă și latină, explorarea sistematică a*

limesului dunărean între Durostorum și Noviodunum, a limesului alutan și transalutan, a limesului de nord-vest al Daciei și a numeroase castra și castella *din Transilvania, din Oltenia și din Dobrogea — ne obligă să încercăm astăzi unele sinteze care, fie și numai pentru o vreme, să ne ușureze informația și să ne permită judecăți întemeiate asupra unei probleme de maximă însemnătate, cum e procesul de romanizare a teritoriului actual al României.*

În cazul special al Dobrogei, situația de care a fost vorba e îngreunată de lipsa unei lucrări de ansamblu, fie și depășită ca aceea a lui Christescu despre provincia Dacia, ceea ce ne obligă să căutăm știrile despre legiunile cantonate în Moesia într-o carte a lui Bogdan Filow din 1906 sau în cea a lui Hubert van de Weerd din 1907, în articolul lui Emil Ritterling din Real-Enciclopedia *Pauly-Wissowa-Kroll, din 1925, sau în* Dicționarul epigrafic de antichități romane *al lui Ettore de Ruggiero (articolul* legio *al lui Alfredo Passerini, apărut în 1949).*

Situația e abia mai bună cînd e vorba de trupele auxiliare, în privința cărora dispunem de lucrările inegale ca alcătuire și nivel ale lui G. L. Cheesman (1914), Walter Wagner (1938) și Konrad Kraft (1951). Ca să nu zăbovesc asupra acestui aspect al problemei care ne reține atenția, subliniez deci oportunitatea indiscutabilă a unei noi tratări a materiei, ca aceea pe care ne-o oferă Andrei Aricescu, bun cunoscător al antichităților dobrogene în general, epigrafist cu experiență și, de la o vreme, specializat, se poate spune, în studiul istoriei militare și al geografiei istorice a Dobrogei în perioada romană.

Lucrarea pe care-o oferă astăzi publicului se intitulează Armata în Dobrogea romană *și reprezintă, cum cititorul nu va întîrzia să-și dea seama, o tratare adîncită a tuturor problemelor legate de un asemenea subiect. Ea se deschide cu o scurtă privire asupra dezvoltării pe plan european a studiilor de istorie militară a Imperiului roman, de la Mommsen și Marquardt pînă-n zilele noastre. O atenție specială se acordă lucrărilor referitoare la istoria militară a Dobrogei romane întreprinse nu numai la noi dar și în republica vecină, Bulgaria, în antichitate împărțită între provinciile Moesia Inferioară și Thracia, unde lucrări de acest gen s-au desfășurat paralel cu cele din țara noastră, îndeosebi în legătură cu explorarea arheologică a cetăților și taberelor de pe malul drept al Dunării.*

Următoarele două capitole înfățișează, primul, armata romană din Dobrogea în perioada Principatului, al doilea, armata romană din Dobrogea în perioada Dominatului. În fiecare, pe lîngă unitățile militare a căror amintire stăruie pe pămîntul dintre Dunăre și mare în izvoare epigrafice și literare (legiuni, trupe auxiliare, flotă), se examinează și alte aspecte ale apărării Dobrogei în primele șase veacuri ale erei noastre, fortificații de orice fel și drumurile de interes militar. În continuare, un capitol intitulat „Aspecte din viața militarilor" se ocupă de colegiile militare și, în legătură cu menirea acestora, de viața religioasă a ostașilor de toate gradele. Capitolul al V-lea și ultimul tratează într-o formă succintă

dar limpede mai multe probleme legate de prezența unităților militare pe pămîntul Dobrogei și de rolul lor în procesul de romanizare. Ni se vorbește în aceste pagini de așezările civile din vecinătatea taberelor și de construcțiile militare și civile realizate cu osteneala ostașilor: fortificații, drumuri și apeducte. Un paragraf special e închinat veteranilor și locului lor în mijlocul populației rurale, fără a nesocoti nici prezența lor printre locuitorii cetăților de pe litoral, unde nu o dată au deținut magistraturi și demnități civile și religioase. Lucrarea cuprinde și mai mulți apendici prețioși: un Supplementum prosopographicum, *un* Supplementum epigraphicum *și un capitol topografic intitulat* Așezări și fortificații pe drumurile strategice, *înainte de a se încheia cu o bibliografie cuprinzătoare a studiilor de specialitate folosite în cursul expunerii.*

Autorul își întemeiază tratarea pe izvoarele antice — literare, epigrafice și arheologice —, iar în cazul izvoarelor scrise e pregătit să le interpreteze nemijlocit. Filolog clasic de formație, Andrei Aricescu cunoaște limbile greacă și latină și le folosește judicios. Nu o dată încearcă interpretări și citiri de texte într-un chip care se depărtează de al predecesorilor. Și chiar dacă, în unele cazuri, încercările sale nu sînt încă de toți acceptate, ele nu apar mai puțin meritorii, în sensul că oglindesc năzuința de a contribui la înnoirea subiectului și de a ajunge — în cutare punct controversat — la rezultate proprii, neașteptate.

În linii mari, concluziile sale sînt următoarele: garnizoane romane în Dobrogea (e vorba de unități auxiliare) încep să-și facă drum sub Vespasian; instalarea de legiuni la Dunărea de Jos e legată de constituirea unui limes *conceput și realizat de Traian după cucerirea Daciei; sub Antonini și Severi, schimbările intervenite în organizarea militară a teritoriului dintre Dunăre și mare nu-s prea importante, dacă se exceptă strămutarea legiunii a V-a de la Troesmis la Potaissa, în zilele lui Marcus Aurelius. Numărul efectivelor din timpul Principatului s-ar ridica la circa 15 000 ostași (jumătate din ei trupe auxiliare), cifră redusă către sfîrșitul perioadei la numai 10 000 de oameni.*

Pentru Imperiul tîrziu știrile sînt mai puțin abundente și mai puțin precise. Calculele autorului duc la încheierea că în vremea Tetrarhiei efectivele celor două legiuni — I Iouia *și* II Herculea *—, împreună cu cele cîteva formațiuni auxiliare (de infanterie și de cavalerie) însumau cel mult 10 pînă la 12 000 de ostași, cantonați de-a lungul granițelor.*

În directă legătură cu identificarea unităților militare instalate pe teritoriul Dobrogei de la începutul pînă la sfîrșitul stăpînirii romane, se pune și problema fixării pe teren a garnizoanelor, mai mult sau mai puțin precis indicate de izvoare. Tot așa, problema localizării diferitelor fortărețe menționate de scrieri ca Itinerarium Antonini, Notitia Dignitatum *ori în tratatul lui Procopios* Περὶ κτισμάτων.

Autorul a consacrat acestor preocupări numeroase pagini ale lucrării sale, care vor rămîne o utilă contribuţie la cunoaşterea geografiei istorice a Dobrogei romane.

În aceeaşi ordine de idei, ţin să subliniez şi interesul primilor doi apendici ai lucrării, unul intitulat Supplementum prosopographicum, *celălalt,* Supplementum epigraphicum. *Unul înfăţişează în tablouri clare şi complete numele ostaşilor şi veteranilor atestaţi pe teritoriul Dobrogei prin documente epigrafice, clasate pe corpuri de trupă şi, înăuntrul fiecărei categorii, în ordine alfabetică. Cel de-al doilea strînge laolaltă, pe categorii de unităţi militare, aproape toate inscripţiile greceşti şi latine citate în text sau referitoare la problema tratată. Neîndoios, avem a face cu două preţioase instrumente de lucru, a căror utilitate e evidentă pentru toţi istoricii Dobrogei în antichitate ca şi pentru istoricii armatei romane în epoca imperială.*

Împrejurarea care face ca lucrarea lui Andrei Aricescu să se tipărească în preajma celui de al VII-lea Congres internaţional de Epigrafie greacă şi latină, ce urmează să se întrunească în ţara noastră în septembrie 1977 şi între ale cărui teme majore figurează aportul documentelor epigrafice la cunoaşterea istoriei militare a antichităţii, va contribui de bună seamă nu numai la răspîndirea cărţii în rîndurile cercetătorilor străini, dar şi la creşterea bunului nume al şcolii româneşti de istorie veche.

În aceste împrejurări, cu atît mai mult se cuvine subliniat meritul Editurii Militare de a fi luat asupră-şi publicarea unei lucrări de asemenea amploare şi de a fi făcut-o în condiţii care-o aşază în primul rînd al editurilor noastre de prestigiu.

Bucureşti, 1.XII.1976 D. M. PIPPIDI

ABREVIERI

AA — Archäologischer Anzeiger, Berlin.

AAASH — Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.

AAH — Acta antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.

AANL — Atti della Academia Nazionale dei Lincei. Rendinconti della Classe di scienze morali, storiche e filologiche, Roma.

AE — Année épigraphique. Supplement annuel à la Revue archéologique, Paris.

AEM — Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich, Wien.

AISC — Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj.

AMN — Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.

Arheologija — Arheologija. Bălgarska Akademija na Naukita. Arheologičeski Institut i Muzei, Sofia.

ARMSI — Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice, București.

Athenaeum — Studi periodici di letteratura e storia dell'Antichità, Pavia.

AUB — Analele Universității București (istorie).

AUI — Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza" (istorie), Iași.

B(C)MI — Buletinul (Comisiei) monumentelor istorice, București.

BSH — Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine, Bucarest.

BSNR — Buletinul Societății numismatice române, București.

BE — Bulletin épigraphique, în Revue des études grecques, Paris.

Byzantinoslavica — Byzantinoslavica. Recueil pour l'étude des relations byzantinoslaves, Praha.

Byzantion — Byzantion. Revue internationale des études byzantines, Paris-Liège-Bruxelles.

Capidava — FLORESCU, GR., FLORESCU R., DIACONU, P., *Capidava. Monografie arheologică*, 1, Editura Academiei, București, 1958.

CIL — *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borusicae, Berlin.

Contribuții [2] — PIPPIDI, D. M., *Contribuții la istoria veche a României*, ediția a II-a, Editura Științifică, București, 1967.

CRAI — Comptes rendus. Académie des inscriptions et belles-lettres, Paris.

Dacia — Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucarest.

DE — DE RUGGIERO, E., *Dizionario epigrafico di Antichità romane*, Roma.

DID — *Din istoria Dobrogei*, 1, 2, 3, Editura Academiei, București, 1965, 1968, 1971.

Dislokation — WAGNER, W., *Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Junker und Dühnhaupt, Berlin, 1938.

FHDR	*Fontes historiae Daco-Romanae (Izvoare privind istoria României)*, 1, 2, Editura Academiei, București, 1964, 1970.
Germania	Germania. Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main-Berlin.
HAD	VULPE, R., *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Editura Academiei, Bucarest, 1938.
Hermes	Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie, Berlin.
Historia(G)	Historia. Zeitschrift für alte Geschichte, Wiesbaden.
Historia (I)	Studi storici per l'Antichità classica, Milano-Roma.
Histria	*Histria. Monografie arheologică*, 1, 2, 3, Editura Academiei, București, 1954, 1966, 1973.
IGB	MIHAILOV, G., *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Academia LitterarumBulgariae, Sofia, 1956—1970.
IGR	CAGNAT, R., *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Ernest Leroux, Paris, 1906—1927.
ILS	DESSAU, H., *Inscriptiones Latinae selectae*, Weidmann, Berlin, 1954—1955.
Istros	Istros. Revue roumaine d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucarest.
Izvestija-Institut	Izvestija na Bălgarskija Arheologičeski Institut, Sofia.
Izvestija-Sofia	Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Družestvo, Sofia
Izvestija-Varna	Izvestija na Arheologičeskoto Družestvo Varna.
JOAI	Jahreshefte des Oesterreichischen Archäologischen Institutes, Wien.
JRS	The Journal of Roman Studies, London.
MCA	Materiale și cercetări arheologice, București.
MDAI	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung, Berlin.
NEH	Nouvelles études d'histoire, Bucarest.
MHJ	Neue Heidelberger Jahrbücher, Heidelberg.
NMESM	*Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964.
PIR [2]	*Prosopographia Imperii Romani, saec. I, II, III*, ediția a II-a, Walter de Gruyter & co., Berlin-Leipzig, 1933—1943.
Pontica	Pontica (Pontice). Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de arheologie Constanța
RE	PAULY-WISSOWA-KROLL, *Real Encyclopädie der klassischen Altertumwissenschaft*, Stuttgart.
RESEE	Revue des études sud-est européennes, Bucarest.
RIR	Revista istorică română, București.
RRH	Revue roumaine d'histoire, Bucarest.
SC	Studii clasice, București.
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.
SCȘI	Studii și cercetări științifice (istorie). Academia Republicii Populare Române, Filiala Iași.
SE	*Supplementum epigraphicum.*
SHA	*Scriptores Historiae Augustae.*
SIG [3]	DITTENBERGER, W., *Sylloge inscriptionum Graecarum*, ediția a III-a, S. Hirzel, Leipzig, 1913—1924.
Starinar	Starinar. Revue de la Société archéologique de Belgrade, Beograd.
TIR	*Tabula Imperii Romani* (L-35, Bucarest, *Romula — Durostorum — Tomis)*, Editura Academiei, București, 1969.

I

CERCETĂRILE ASUPRA ISTORIEI MILITARE A DOBROGEI ROMANE

Preocupările privind cercetarea armatei romane sînt destul de vechi, şi aceasta în primul rînd datorită filologilor clasici — editori şi comentatori ai textelor antice în care, adesea, ştirile despre organizarea militară ocupă un loc însemnat [1]. În secolul al XIX-lea, pentru cunoaşterea aspectelor vieţii militare romane încep să fie folosite, în afară de izvoarele literare, şi documentele epigrafice [2]; în a doua jumătate a acestui secol apar şi lucrări mai restrînse ca subiect, dar mai aprofundate [3], sau capitole speciale dedicate studiului armatei romane, cuprinse în lucrări generale [4].

Ultimele trei decenii ale secolului al XIX-lea şi primul din secolul al XX-lea constituie o adevărată cotitură pentru cercetările de istorie militară. Această etapă este marcată de activitatea lui Theodor Mommsen, Joachim Marquardt şi Alfred von Domaszewski, care pun bazele studierii ştiinţifice a armatei romane. Alături de informaţiile textelor literare, documentele epigrafice devin, în concepţia lor, principala sursă de cunoaştere şi studiere a realităţilor militare. Rezultatele la care au ajuns sînt, în mare parte, valabile

1 *Ex. gratia*: Iustus Lipsius, *Opera omnia*, III, Apud Andream ab Hoogenhuysen et Societatem, Vesaliae, 1675, p. 13—405 *(De militia Romana libri V)*, 409—453 *(Analecta siue obseruationes reliquae ad militiam et hosce libros)*, 465—654 *(Poliorceticon siue de machinis, tormentis, telis libri V)*; Théophile Guichard, comentariile la Polybius Megalopolitanus, *Geschichte*, Meyer'schen Buchhandlung, Lemgo, 1, 1779, p. 150—152, 205—277, şi 2, 1783, p. 70—125, 133—136.

2 Amintesc, cu titlu de exemplu, lucrarea lui Danus Olaus-Kellermann, *Vigilium Romanorum latercula duo Coelimontana*, Roma, 1835; apoi, valoroasele contribuţii epigrafice ale lui Bartolomeo Borghesi, adunate în volumele III—V din *Oeuvres complètes*, Imprimerie Impériale, Paris, 1864—1869; de asemenea, cîteva dintre numeroasele articole publicate de Charles Le Beau în Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres de l'Institut de France, cum sînt: *De la nature, du nom et de l'origine de la légion et jusqu'à quel temps cette milice a subsisté*, *Des troupes légères*, *De la cohorte*, *Du manipule et des ses parties*, *Des diverses parties de la cavalerie légionaire*, *De la manière dont on levait les soldats pour composer la légion*, *Des officiers généraux de la légion*, *Des officiers qui commandaient les diverses parties de la légion*, *Des dénominations et des fonctions diverses des soldats qui composaient la légion*, *Discipline de la légion* etc.

3 *Ex. gratia*: Robert, Ch., *Sur les légions d'Auguste*, CRAI, 4, 1868.

4 *Ex. gratia*: Jung, J., *Römer und Romanen in den Donauländern*, Verlag der Wagner'schen Universitäts Buchhandlung, Innsbruck, 1877, capitolul 3 *(Militärwesen der römischen Kaiserzeit)*.

și astăzi, iar direcțiile trasate de ei în această disciplină au constituit temeiul pe care s-au dezvoltat ulterior lucrările privitoare la istoria militară romană. Theodor Mommsen publică între anii 1875 și 1901 o serie de studii [5] ce tratează numeroase și multilaterale aspecte referitoare la armata romană pentru diferite epoci. Dintre acestea, voi semnala — pentru că vizează direct istoria militară a Dobrogei — pe cel referitor la inscripția de la Gîrliciu, din timpul lui Valens [6], în care autorul emite părerea potrivit căreia prin *milites primani*, pomeniți de text, trebuie să înțelegem că e vorba de soldați din *Legio I Italica* sau din *Legio I Iouia*. Un loc însemnat în studierea armatei romane l-a avut lucrarea lui Joachim Marquardt despre organizarea militară la romani [7]. În sfîrșit, Alfred von Domaszewski abordează o serie de probleme legate de viața militară, altele decît cele tratate de Mommsen, cum sînt religia armatelor [8], plata trupelor [9], ordinea ierarhică în armata romană [10] etc. Dacă acestor trei învățați li se datoresc, în primul rînd, crearea disciplinei științifice a istoriei militare romane și direcțiile către care s-au îndreptat studiile ulterioare, există și unele aspecte din aria tematică specifică armatei de care ei s-au ocupat mai puțin, ca echipamentul și armele, tactica de luptă, precum și fortificațiile, domeniu de cercetare mai apropiat arheologiei; de asemenea, destul de puțin au fost cercetate flota militară și rolul trupelor ca factor de organizare și de romanizare în zonele în care staționau și în teritoriile înconjurătoare. Dar, alți cercetători, din aceeași vreme, au avut în vedere și aceste aspecte [11].

Tot în pragul secolelor al XIX-lea și al XX-lea încep să apară studii care se ocupă îndeaproape de situația militară și de războaiele purtate pe teritoriul patriei noastre. Acum trebuie amintite și cercetările lui Grigore Tocilescu — colaborator la CIL și la AEM, editor al multor documente epigrafice și arheologice privind armata romană de pe teritoriul Dobrogei [12]. În cele ce urmează, lăsînd de o parte cîteva lucrări care se referă în special la Dacia [13], voi trece în revistă cele mai însemnate contribuții privitoare la Moesia și, mai ales, la Moesia Inferioară, deci implicit și la teritoriul Dobrogei. Astfel, în lucrarea

5 Adunate în Mommsen, Th., *Gesammelte Schriften*, 6 = *Historische Schriften*,3, Weidmann, Berlin, 1910.

6 Mommsen, Th., *Die Inschrift von Hissarlik und die römische Sammtherrschaft in ihrem Titulaturen Ausdruck*, Hermes, 17, 1882, p. 523—544 (Inscripția CIL, III, 7 494 = ILS, 770).

7 Marquardt, J., *Römisches Staatsverwaltung*, S. Hirzel, Leipzig, 1881—1884.

8 Domaszewski, A. von, *Die Religion des römischen Heeres*, 1895.

9 Domaszewski, A. von, *Der Truppensold der Kaiserzeit*, NHJ, 10, 1900, p. 218—241.

10 Domaszewski, A. von, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, A. Marcus und E. Weber, Bonn, 1908.

11 *Ex. gratia:* Lindenschmidt, L., *Tracht und Bewaffnung des römischen Heeres während der Kaiserzeit*, Friedrich Vieweg, Braunschweig, 1882; Schiller, H., *Die Kriegsaltertümer*, în *Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft* [2], IV, C. H. Beck'sche Verlagbuchhandlung, München, 1893, p. 229—268; Schulten, A., *Das Territorium Legionis*, Hermes, 29, 1894, p. 481—516; Hartmann, I.M., *Über den römischen Colonat und seinen Zusammenhang*, AEM, 17, 1894, p. 125—134; Kornemann, E., *Die neueste Limesforschung*, Klio, 7, 1907, p. 73—121; Veith, G., *Die Taktik der Kohortenlegion*, Klio, 7, 1907, p. 303—334.

12 Tocilescu, Gr., *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest, 1900.

13 *Ex. gratia*: Jung, J., *Fasten der Provinz Dacien mit Beiträgen zur römischen Verwaltungsgeschichte*, Verlag der Wagner'schen Universitäts Buchhandlung, Innsbruck, 1894; Petersen, E., *Trajans dakische Kriege*, Teubner, Leipzig, 1889—1903; Patsch, C., *Zum Dakerkriege des Cornelius Fuscus*, JOAI, 7, 1904, p. 70—72.

sa asupra domniei împăratului Domițian, Stephen Gsell [14] ia în discuție împărțirea Moesiei, repartizarea legiunilor și apariția supranumelui *Flauia*, precum și războaiele de la Dunăre [15]. O însemnătate deosebită are studiul lui Anton von Premerstein, care se ocupă de începuturile stăpînirii romane la Dunărea de Jos [16], dînd atenția cuvenită nu numai fenomenului extinderii și consolidării stăpînirii romane, ci și populației trace, ca și orașelor grecești de la Pontul Euxin. Emil Ritterling, în cartea sa despre războaiele purtate de Domițian pe Rin și pe Dunăre [17], prezintă împărțirea legiunilor pe granița danubiană la venirea pe tron a lui Domițian și mișcările de trupe efectuate pînă în anul 98 în provinciile *Pannonia, Moesia Superior* și *Moesia Inferior*. Un studiu de sinteză referitor la legiunile romane din Moesia, apărut în 1906 [18], îi aparține lui Bogdan Filow; aici este făcut istoricul fiecărei legiuni în parte, dintre cele care au trecut prin această provincie, de la Augustus pînă la Dioclețian, arătîndu-se proveniența, locul de staționare și deplasarea ulterioară.

După această etapă, pe care am putea-o numi de deschidere a drumurilor în cercetările de istorie militară antică, numărul studiilor a crescut considerabil. Apar lucrări ample, adevărate monografii despre armata romană în diferite perioade [19]; în lucrările generale de istorie antică părțile consacrate problemelor militare ocupă un loc important [20]; sînt editate numeroase articole sau studii cuprinzătoare, care tratează anumite aspecte ale vieții militare [21] sau se ocupă

14 Gsell, St., *Essai sur le règne de l'empereur Domitien*, Thorin & Fils, Paris, 1894.
15 *Ibidem*, p. 202—232.
16 Premerstein, A. von, *Die Anfänge der Provinz Moesien*, JOAI, 1, 1898, col. 145—196.
17 Ritterling, E., *Zu den Germanenkriegen Domitians an Rhein und Donau*, JOAI, 7, 1904 col. 23—38.
18 Filow, B., *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Klio, 6, 1906.
19 *Ex. gratia:* Delbrück, H., *Geschichte der Kriegskunst in Rahmen der politischen Geschichte*, 2³, Georg Stilke Verlag, Berlin, 1921; Cheesman, G. L., *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford, 1914; Grosse, R., *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin, 1920; Cuissin, P., *Les armes romaines*, Paris, 1925; Nischer, E., *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*, în Kromayer, J., Veith, G., *Handbuch der Altertumwissenschaft*, III, 2, C. H. Beck, München, 1928; Parker, ,H.M.D., *The Roman Legions*, Clarendon Press, Oxford, 1928; Kornemann, E., *Die unsichtbaren Grenzen des römischen Kaiserreiches*, Ungarische Akademie der Wissenschaften, Budapest, 1934; Picard, G. Ch., *Les trophées romains*, E. de Boccard, Paris, 1957; Casson, L., *The Ancient Mariners*, Victor Gollancz, London, 1959; Webster, G., *The Roman Imperial Army ofthe First and Second Centuries A.D.*, Adam & Charles Black, London, 1969; Watson, G.R., *The Roman Soldier*, Thames & Hudson, London, 1969; Grant, M., *The Army of the Caesars*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1974.
20 Levi, M. A., *Storia di Roma*, în *Enciclopedia classica*, sezione I, vol. II, 2, Società editrice internazionale, Torino, 1963; Stein, E., *Geschichte der spätrömisches Reiches*, L. W. Seidel & Sohn, Wien, 1928.
21 *Ex. gratia:* Despre reforma lui Gallienus, Regibus, L. de, *Le riforme militari dell'imperatore Gallieno*, Historia(I), 9, 1935, p. 447—468; Alföldi, Maria R., *Zu den Militärreformen des Kaisers Gallienus*, în *Limes-Studien, Vorträge der 3. Internationalen Limes-Kongresses in Rheinfelden — Basel 1957*, Verlag des Institutes für Ur-und Frühgeschichte der Schweiz, Basel, 1959, p. 13—18; Despre reformele lui Dioclețian și Constantin cel Mare, Nischer, E., *The Army Reforms of Diocletian and Constantine and their Modifications*, JRS, 13, 1923, p. 1—55; Baynes, N. H., *Three Notes on the Reforms of Diocletian and Constantine*, JRS, 15, 1925, p. 193—208; Berchem, D. van, *L'armée de Dioclétien et la réforme constantinienne*, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1952; Seston, W., *Du comitatus de Dioclétien*

de istoria armatei numai în anumite provincii [22]; tot aici trebuie amintite și articolele referitoare la armata romană din lucrările enciclopedice [23].

Mă voi opri succint numai asupra acelor cercetări care privesc mai îndeaproape provinciile dunărene și, în special, Moesia Inferioară, deși la aceste părți ale Imperiului Roman se fac adesea mențiuni, cum e firesc, și în lucrările cu caracter general, abia amintite. În numeroase studii, teritoriile aflate de-a lungul Dunării sînt privite, sub diverse aspecte, laolaltă. Mai mult, există lucrări în care problemele militare ale provinciilor dunărene sînt tratate în paralel cu situația din alte provincii ale Imperiului. În această ordine de idei, amintesc, în primul rînd, cartea lui Konrad Kraft despre recrutarea trupelor auxiliare de pe Rin și Dunăre [24], unde sînt analizate cele mai însemnate aspecte referitoare la originea soldaților auxiliari, la denumirea trupelor în raport cu locul recrutării, la completarea efectivelor, la peregrini și cîștigarea dreptului de cetățenie, la recrutarea cohortelor urbane și titulatura acestora. Lucrarea, deosebit de valoroasă, este completată cu statistici și cu liste ale soldaților din ale, cohorte și trupe orășenești.

Tot o paralelă între armata de pe Dunăre și cea de pe Rin face Ronald Syme într-un studiu rezervat legiunilor de pe aceste granițe în timpul lui Domițian [25]. Johannes Klose este autorul unei lucrări despre statele clientelare ale Romei de pe Rin și Dunăre [26], unde face istoria populațiilor vecine și ia în discuție problema apărării granițelor. Într-o carte a lui Erik Gren, care privește părțile răsăritene din Peninsula Balcanică și Asia Mică din punctul de vedere al dezvoltării economice, se relatează despre rolul armatei ca factor economic [27].

Printre lucrările care se ocupă numai de armata romană din provinciile dunărene, un loc important îl ocupă studiul lui Walter Wagner despre mișcarea

aux comitatenses de Constantin, Historia(G), 4, 1955, p. 284—296. Despre supranumele unităților, Birley, F. B., *A Note on the Title „Gemina"*, JRS, 18, 1928, p. 56—60; Bersanetti, G. M., *I soprannomi imperiali variabili degli auxilia dell'exercito romano*, Athenaeum, NS, 18, 1940, p. 105—135; *idem, Sui soprannomi imperiali variabili delle legioni*, Athenaeum, NS., 21, 1943, p. 79—91. Despre cohortele pretoriene și urbane, Durry, M., *Les cohortes prétoriennes*, E. de Boccard, Paris, 1938; Passerini, A., *Le coorti pretorie*, Angelo Signiorelli, Roma, 1939; Freis, H., *Die Cohortes urbanae*, Böhlau Verlag, Köln-Graz, 1967. Despre recrutare, Forni, G., *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Fratelli Bocca, Milano-Roma, 1953; Kraft, K., *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, A. Francke, Bern, 1951; Gigli, G., *Forme di recrutamento militare durante il Baso Impero*, AANL, 2, 1947, p. 268—289.

22 Renunț să citez aici studiile privitoare la armata din diferite provincii ale Imperiului datorită numărului lor foarte mare și riscului de a nu le putea menționa pe toate.

23 Mă refer, în primul rînd, la articolele — unele dintre ele luînd dimensiunile unui studiu de amploare — din Pauly-Wissowa-Kroll, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumwissenschaft* (RE) și din Ettore de Ruggiero, *Dizionario epigrafico di antichità romane* (DE), articole semnate de mari savanți ca C. Cichorius, E. Ritterling, R. Cagnat, G. Forni ș.a.

24 Kraft, K., *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, A. Francke, Bern, 1951.

25 Syme, R., *Rhine and Danube legions under Domitian*, JRS, 18, 1928, p. 41—55.

26 Klose, J., *Roms Klientel — Randstaaten am Rhein und an der Donau*, M & H. Marcus, Breslau, 1934.

27 Gren, E., *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Lundequistska, Upsala — Otto Harassowitz, Leipzig, 1941, capitolul 4, p. 89—155 *(Die römische Armee als Wirtschaftsfactor in Kleinasien und auf dem Balkan)*.

trupelor auxiliare [28]. Pe baza atestărilor epigrafice existente în aceste provincii, în lucrare se face o descriere monografică a fiecărei unități, prezentîndu-se datele esențiale: originea, locul de staționare, deplasările, efectivele etc.; la sfîrșit sînt date tabele sintetice, foarte utile pentru o informare rapidă. Subiectul a fost reluat, fiind restrîns numai la cele două Pannonii și la cele două Moesii, de către A. Radnóti [29], care dă harta limesului și tabelul trupelor auxiliare pentru fiecare provincie în parte. Mai recent, aceeași problematică a fost abordată și de Jan Beneš [30], care face un catalog sintetic, aducînd unele completări față de predecesorii săi. Din păcate, în acest articol s-au strecurat numeroase erori referitoare atît la provincia Dacia, deja semnalate [31], cît și la Moesia Inferioară. În legătură cu provincia din urmă, surprinde enumerarea unor formații militare care n-au existat niciodată: *Numerus equitum (sagittariorum)* NEC. NIV. [32] și *Turma iuniorum Nouiodunensium* [33]; prima a fost înregistrată în urma lecturii eronate a unei inscripții funerare de la Sacidava [34], unde nu e vorba de nici o unitate militară, ci de numele soției defunctului [35]; a doua se datorește unei mai vechi interpretări a ștampilei fragmentare de pe o cărămidă de la Dinogetia [36]. Dealtfel asupra acestei interpretări a revenit ulterior însuși editorul ei, ca urmare a descoperirii unor ștampile întregi pe care se poate desluși toponimul ALTINA [37]. Mai menționez un studiu care se ocupă doar de o scurtă perioadă istorică a provinciilor dunărene, cel al lui Géza Alföldi despre repartizarea legiunilor de la Dunăre la sfîrșitul secolului I e.n. [38]; în lucrare este prezentată situația armatei romane din aceste părți în timpul campaniilor lui Domițian împotriva dacilor și a germanilor aliați cu sarmații. Nu trebuie omise nici numeroasele referiri la situația din Moesia Inferioară și din Peninsula Balcanică în general, întîlnite în cartea lui Carl Patsch despre războaiele de cucerire a Daciei [39]. Amintesc, de asemenea, și comunicarea lui Jenö Fitz despre uniunea provinciilor dunărene la mijlocul

28 Wagner, W., *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Junker und Dühnhaupt, Berlin, 1938.

29 Radnóti, A., *Zur Dislokation der Auxiliartruppen in den Donauprovinzen*, în *Limes-Studien, Vorträge der 3. Internationalen Limes-Kongresses in Rheinfelden — Basel 1957*, Verlag des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Schweiz, Basel, 1959, p. 34—151.

30 Beneš, J., *Die römischen Auxiliarformationen im unteren Donauraum*, Sborník Prací Filosofické Faculty Brněnské University, E-15, 1970, p. 159—210.

31 Russu, I. I., *Auxilia Provinciae Daciae*, SCIV, 23, 1972, 1, p. 63 și următoarele.

32 Beneš, J., *op. cit.*, p. 190, nr. 16.

33 *Ibidem*, nr. 17.

34 Gostar, N., *Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie Dobrogea*, SC, 5, 1963, p. 306—309.

35 Aricescu, A., *Adnotări epigrafice*, SCIV, 24, 1973, 1, p. 111—113.

36 Barnea, I., *Contributions to Dobrudja History under Anastasius I*, Dacia, NS, 4, 1960, p. 366—367.

37 *Idem*, DID, 2, p. 411.

38 Alföldi, G., *Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des 1. Jahrhunderts*, AAASH, 11, 1959, p. 113—141.

39 Patsch, C., *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, în *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropas*, V, 2, Holder-Pichler-Tempsky A.G., Wien und Leipzig, 1937.

secolului al III-lea e.n. [40], cînd, între anii 247 și 259, conducerea politică și militară a Moesiei Inferioare și Superioare, a Daciei și a celor două Pannonii este deținută de o singură persoană.

Deși există numeroase articole care se opresc asupra unor aspecte ce au tangență cu armata, nu există un studiu mai amplu, de sinteză, despre organizarea și viața militară a provinciei Moesia Inferior. Singurele lucrări speciale mai ample referitoare la acest subiect rămîn vechile studii ale lui Bogdan Filow despre legiunile Moesiei [41] și despre trupele auxiliare ale provinciei [42].

Cercetătorii bulgari Ivan Venedikov [43] și Boris Gerov [44] au publicat diplome militare; alții au pus în circulație unele rezultate ale săpăturilor din așezări de pe limes, cum a procedat, de pildă, Teofil Ivanov pentru castelul Iatrus [45]. Există și un studiu mai general despre limesul din Bulgaria în antichitatea tîrzie, scris de Velizar Velkov [46]. Mai amintesc și lucrarea lui Karel Škorpil despre construcții militare strategice în regiunea Mării Negre — Peninsula Balcanică [47], unde sînt relevate unele aspecte care ne interesează, referitoare însă, mai ales, la aceeași epocă tîrzie. Un loc deosebit ocupă studiile publicate de Vasilka Geresimova despre trupele auxiliare [48], cercetătoarea fiind preocupată de cunoașterea, pe baza inscripțiilor, a locului de staționare și a deplasărilor efectuate de unități.

Cît privește teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră, nu avem încă un studiu de sinteză. Problemele de istorie militară sînt tratate cu atenția cuvenită, dar uneori succint, în lucrările generale despre istoria Dobrogei, cum sînt cărțile lui Jakob Weiss [49] și Radu Vulpe [50]. Acesta din urmă, în capitolul al IX-lea al lucrării sale, prezintă organizarea militară a provinciei folosind inscripțiile, diplomele militare, textele literare, iar pentru perioada Dominatului, bazîndu-se, în primul rînd, pe știrile din *Notitia Dignitatum*.

40 Fitz, J., *Die Vereinigung der Donauprovinzen in der Mitte des 3. Jahrhunderts*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland*, Böhlau Verlag, Köln-Graz, 1967, p. 113—121.

41 Filow, B., *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Klio, 6, 1906.

42 *Idem, Die Hilfstruppen in Moesien*, Sofia, 1906.

43 Venedikov, I., *Rimska voenna diploma ot Brestovene (Un diplôme militaire de Brestovene)*, Izvestija-Varna, 9, 1953, p. 61—68.

44 Gerov, B., *Zwei neugefundene Militärdiplome aus Nordbulgarien*, Klio, 37, 1959, p. 196—210.

45 Ivanov, T., *Ausgrabungen im Kastell Iatrus (Moesia Inferior) in den Jahren 1958—1962*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland*, Böhlau Verlag, Köln-Graz, 1967, p. 152—161.

46 Velkov, V., *Der römische Limes in Bulgarien während der Spätantike*, SC, 3, 1961, p. 241—249.

47 Škorpil, K., *Constructions militaires stratégiques dans la région de la Mer Noire — Péninsule Balcanique*, Byzantinoslavica, 2, 1930, p. 197—230 și 3, 1931, p. 11—52.

48 Gerasimova Vasilka, *Razmestvane na rimskite pomosčni vojski prez II v. v Mizija i Dakija (Déplacement des troupes romaines auxiliaires au IIe s. en Mésie et en Dacie)*, Arheologija, 11, 1969, 4, p. 5—11; *eadem, Dislokacija na rimskite pomosčni vojski v provincija Mizija ot 44 do 86 g. na n.e. (Dislocation des troupes auxiliaires romaines en Mésie entre les années 44 et 86 de n.è.)*, Arheologija, 12, 1970, 4, p. 22—33.

49 Weiss, J., *Die Dobrudscha im Altertum*, Daniel A. Kajon, Sarajevo, 1911.

50 Vulpe, R., *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Editura Academiei, Bucarest, 1938.

Aceleași probleme sînt reluate de Radu Vulpe și Ion Barnea în volumul al doilea al lucrării „Din istoria Dobrogei“ [51], unde documentația este adusă la zi.

Numeroase aspecte din activitatea armatei romane pe teritoriul Dobrogei au fost surprinse de Vasile Pârvan în cîteva din lucrările sale. În acest sens trebuie menționate studiul despre începuturile stăpînirii romane în aceste ținuturi [52], capitolul despre drumuri, din prima parte a monografiei cetății Ulmetum [53], cu unele încheieri care prea puțin au fost modificate pînă astăzi, scurta dar aprofundata prezentare a Salsoviei [54], reconstituirea inscripției de întemeiere a castrului de la Carsium de către *Ala II Hispanorum et Arauacorum* [55], contribuția la cunoașterea fortificațiilor tomitane [56] etc.

Referiri la armată, îndeosebi la conducerea militară a provinciilor, întîlnim și în studiul lui Arthur Stein despre guvernatorii Moesiei [57], la care se poate adăuga contribuția recentă a lui Jenö Fitz [58] pentru completarea și, uneori, îndreptarea unor rezultate la care ajunsese primul.

În legătură cu începuturile provinciei Moesia — de care s-a ocupat, cum am mai amintit, Anton von Premerstein [59] — semnalez studiul lui Ronald Syme despre activitatea lui *Lentulus* și originea acestei provincii [60], precum și contribuția lui Dionisie M. Pippidi, cuprinsă în volumul I al lucrării „Din istoria Dobrogei“ [61], care face și critica cercetărilor anterioare; același autor se ocupă de problemele frontierei Dunării de Jos [62], discutînd despre politica spațiului de siguranță și despre trupele pe care le avea la dispoziție guvernatorul, în caz de nevoie, în secolul I e.n. Grigore Florescu este autorul unor cercetări despre limesul dobrogean [63], în care însă se găsesc cîteva păreri depășite (de exemplu, acreditarea ideii că romanii sînt constructorii valurilor dintre Tomis și Dunăre sau localizarea Sacidavei la nord de Capidava). Cu privire la limesul din timpul Imperiului tîrziu, amintesc studiul lui Gheorghe Ștefan despre *Legio I Iouia* și apărarea frontierei dunărene [64], care demonstrează convingător,

51 Vulpe, R., Barnea, I., *Romanii la Dunărea de Jos*, în *Din istoria Dobrogei*, 2, Editura Academiei, București, 1968. Prima parte, *Perioada Principatului (sec. I—III)*, p. 13—365, este semnată de R. Vulpe; partea a doua, *Perioada Dominatului (sec. IV—VII)*, p. 369—556, este semnată de I. Barnea.

52 Pârvan, V., *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, Cultura Națională, București, 1923. (Ediția a II-a, îngrijită și adnotată de R. Vulpe, Editura Științifică, București, 1974).

53 *Idem*, *Cetatea Ulmetum I*, ARMSI, s. 2, t. 34, 1912, p. 576—585.

54 *Idem*, *Salsovia*, Institutul de arte grafice Carol Göbl, București, 1906.

55 *Idem*, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, s. 2, t. 35, 1913, p. 478—489.

56 *Idem*, *Zidul cetății Tomi*, ARMSI, s. 2, t. 37, 1915, p. 415—450.

57 Stein, A., *Die Legaten von Moesien*, Disertationes Pannonicae, I, 11, Budapest, 1940.

58 Fitz, J., *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Hermann Böhlaus, Weimar, 1966.

59 Premerstein, A. von, *Die Anfänge der Provinz Moesien*, JOAI, 1, 1898, col. 145—196.

60 Syme, R., *Lentulus and the Origin of Moesia*, JRS, 24, 1934, p. 113—137.

61 Pippidi, D.M., Berciu, D., *Geți și greci la Dunărea de Jos*, în *Din istoria Dobrogei*, 1, Editura Academiei, București, 1965. Primul autor tratează despre începuturile stăpînirii romane în Dobrogea la p. 288—324.

62 Pippidi, D.M. *Contribuții la istoria veche a României* ², Editura Științifică, București, 1967, p. 287—328.,

63 Florescu, Gr., *Einige neue Beobachtungen über den Donaulimes entlang der Dobrudscha*, Dacia, NS, 1, 1957, p. 237—244; *idem*, *Capidava*, p. 7—24.

64 Ștefan, Gh., *La Legio I Iovia et la défense de la frontière danubienne au IVe siècle de notre ère*, NEH, 1, 1955, p. 161—167.

împotriva unor ştiri din *Itinerarium Antonini*, că această legiune staţiona în partea dinspre vărsare a fluviului. Aceluiaşi autor îi aparţine şi un articol despre unele probleme de topografie privitoare la Dobrogea [65], unde reia şi susţine ipoteza că Dinogetia s-a aflat iniţial pe malul stîng al Dunării, la Barboşi. Mai recentă este comunicarea lui Emil Condurachi despre limesul Scythiei Minore [66], prilej cu care sînt date planuri ale castrelor şi o hartă generală.

În încheiere citez cîteva articole cu o problematică mai restrînsă. Dînd o lectură îmbunătăţită inscripţiei de la Cetatea, Dumitru Tudor face o prezentare amănunţită a activităţii depuse de *Cohors I Cilicum*, care staţiona în Dobrogea, precum şi a legăturilor existente între vestul şi nordul Mării Negre [67]. Gheorghe Ştefan publică un miliarium din vremea lui Diocleţian descoperit la Dinogetia [68] şi, cu acest prilej, face o serie de aprecieri despre organizarea militară a Dobrogei în vremea Dominatului. Dintre cercetările lui Radu Vulpe, reţin atenţia discuţia purtată în legătură cu datarea şi ştirile papirusului Hunt [69], precum şi valoroasa contribuţie la cunoaşterea semnificaţiei trofeului lui Traian de la Adamclisi [70]. În sfîrşit, mai menţionez şi cîteva studii ale Emiliei Doruţiu-Boilă referitoare la armata romană şi la războaiele din Dobrogea, cum sînt cel despre altarul funerar militar de la Adamclisi [71], despre distrugerea Histriei [72], despre un fragment al inscripţiei trofeului lui Traian [73], despre unii guvernatori ai Moesiei Inferioare [74], unde se fac referiri la datarea diplomei de la Brestovene [75], despre teritoriul supravegheat de *Legio V Macedonica* [76], cu însemnate ipoteze privind raza de acţiune a unităţii la Dunărea de Jos. De asemenea, trebuie amintite comunicările de curînd tipărite, susţinute la cel de al IX-lea Congres al frontierelor romane (Mamaia-1972) de

65 *Idem*, *Dinogetia — A Problem of Ancient Topography*, Dacia, NS, 2, 1958, p. 317 şi următoarele.

66 Condurachi, E., *Neue Probleme und Ergebnisse der Limesforschung in Scythia Minor*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland*, Böhlau Verlag, Köln-Graz, 1967, p. 962—974.

67 Tudor, D., *Cohors I Cilicum în Scythia Minor şi Taurida. Contribuţii la cunoaşterea legăturilor dintre coasta de vest şi nord a Mării Negre în sec. I—IV*, AUB, 5, 1956, p. 45—74.

68 Ştefan, Gh., *Un miliario dell'epoca di Diocleziano scoperto a Garvăn*, Dacia, NS, 1, 1957, p. 221—227.

69 Vulpe, R., *Muntenia şi Moldova de Jos în timpul lui Traian, în lumina unei noi lecturi a papirului Hunt*, SC, 2, 1960, p. 337—357.

70 *Idem*, *Les Bures alliés au Décébale dans la première guerre dacique de Trajan*, SC, 5, 1963, p. 223—247.

71 Doruţiu-Boilă, Emilia, *Some Observations on the Military Funeral Altar of Adamclisi*, Dacia, NS, 5, 1961, p. 345—363.

72 *Eadem*, *Zur Frage der Zerstörung Histrias im 3. Jh. u.Z.*, SC, 6, 1964, p. 247—259.

73 *Eadem*, *Un fragment necunoscut din inscripţia trofeului de la Adamclisi*, SC, 7, 1965, p. 209—214.

74 *Eadem*, *Ueber einige Statthalter von Moesia Inferior*, Dacia, NS, 12, 1968, p. 395—408.

75 Venedikov, I., *op. cit.*

76 Doruţiu-Boilă, Emilia, *Teritoriul militar al legiunii V Macedonica la Dunărea de Jos*, SCIV, 23, 1972, 1, p. 45—62.

Emil Condurachi, Ion Barnea și Gheorghe Ștefan, Emilia Doruțiu-Boilă, Adrian V. Rădulescu, Alexandru S. Ștefan, Constantin Scorpan[77] ș.a.

Voi sfîrși prezentarea cercetărilor de istorie militară a Dobrogei romane, prezentare poate uneori prea succintă și din care, de bună seamă, mai lipsesc încă lucrări, cu gîndul ca, folosind ceea ce s-a cîștigat din studiile anterioare, să încerc în cele ce urmează strîngerea laolaltă a datelor de care dispunem pînă în prezent, pentru a realiza o cunoaștere mai amănunțită și mai complexă asupra armatei romane, cu multiplele ei roluri și cu efectele pe care le-a avut prezența sa în acest colț de țară românească.

77 *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines. Mamaia, 6—13 septembre 1972*, Editura Academiei, București — Böhlau Verlag, Köln-Wien, 1974.

II

ARMATA ROMANĂ ÎN PERIOADA PRINCIPATULUI

Prezența armatei romane pe teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră s-a făcut simțită, sporadic, încă din ultimul secol î.e.n. Mă refer la expediția lui *M. Terentius Varro Lucullus*, din anul 71 î.e.n., împotriva aliaților lui Mithradates [1] din aceste ținuturi, urmată de o primă fază de supunere, sub formă de alianță, a cetăților pontice față de puterea romană [2]. Supunerea nu a durat decît zece ani, perioadă după care orașele grecești, ajutate de localnicii din teritoriile învecinate, se răscoală împotriva abuzurilor proconsulului Macedoniei, *C. Antonius Hybrida*, și își recapătă vechea independență [3].

În perioada regatului lui Burebista, cu expansiunea sa și peste ținuturile Dobrogei, incluzînd orașele pontice, supuse cu forța sau de bunăvoie [4], armata romană nu a pătruns în aceste locuri. Abia sub urmașii regelui get — dintre care cel puțin doi, Dapyx și Zyraxes, stăpîneau teritorii din Dobrogea [5] — armatele romane, comandate de *M. Licinius Crassus*, revin în anii 29-28 pe acest teritoriu, înfrîng opoziția celor doi conducători geți nesupuși și ajung pînă la gurile Dunării [6]. Cu acest prilej — chiar dacă ținuturile dintre Dunăre și Marea Neagră nu au rămas în stăpînire romană efectivă, ci doar prin intermediul regatului clientelar trac [7] — orașele pontice devin parte integrantă a Imperiului [8], situație în care le găsim pînă la anexarea Dobrogei, petrecută în secolul următor. Așadar, nici la sfîrșitul erei trecute, nici mai tîrziu, la începutul erei noastre — cînd se pun bazele stăpînirii romane pînă la Dunăre [9],

1 Pippidi, D.M., DID, 1, p. 276–277; Vulpe, R., HAD, p. 95–96; *idem*, DID, 2, p. 25–26.
2 Pippidi, D.M., *op. cit.*, p. 277–280.
3 *Ibidem*, p. 281; Vulpe, R., HAD, p. 97; *idem*, DID, 2, p. 26.
4 Pippidi, D.M., *op. cit.*, p. 283–287; Vulpe, R., DID, 2, p. 27–30.
5 Pippidi, D.M., *op. cit.*, p. 292; Vulpe R., *op. cit.*, p. 33–34.
6 *Ibidem*.
7 Pippidi, D.M., *op. cit.*, p. 306; Vulpe, R., *op. cit.*, p. 34–36.
8 Vulpe, R., HAD, p. 104; Pippidi, D.M., *op. cit.*, p. 299; Vulpe, R., DID, 2, p. 35–36.
9 În afară de luptele lui *M. Licinius Crassus*, amintite mai înainte, mă refer la activitatea lui *Cn. Cornelius Lentulus* și a lui *Aelius Catus* din primul deceniu al erei noastre. *Cf.* Pippidi, D.M., DID, 1, p. 308; Vulpe, R., DID, 2, p. 40–42; Syme, R., JRS, 14, 1934, p. 113–137.

în vremea lui Augustus [10], și cînd este constituită provincia Moesia, în primii ani de domnie ai lui Tiberiu [11] — nu poate fi vorba de vreo persistență a armatei romane în Dobrogea, ci numai de acțiuni izolate ale unităților militare, cerute de momentele de primejdie provocate de transdanubieni. În acest sens trebuie înțelese intervențiile armate ale romanilor pentru a repune în drepturi stăpînirea odrișilor asupra fortificațiilor Aegyssus și Troesmis, care, așa cum ne relatează Ovidiu, fuseseră ocupate temporar de geții de peste fluviu [12]. Prima cetate a fost recucerită de la geți în anul 12, după cît se pare [13], în luptă distingîndu-se în mod deosebit centurionul primipilar *Vestalis* [14]. Pentru reușita acțiunii a fost necesară deplasarea cu flota — din susul Dunării — a unei legiuni romane [15], sub comanda lui *P. Vitellius*. Luptele pentru reocuparea fortăreței Troesmis s-au dat în anul 15, conducerea ostilităților din partea romanilor revenindu-i lui *L. Pomponius Flaccus* [16], comandantul Moesiei [17]. Este anul în care teritoriul de la sudul Dunării, pînă la Dimum, a fost organizat în provincia Moesia [18]. De la această localitate pînă la vărsarea fluviului în mare se întindea *Ripa Thraciae* [19], teritoriile vecine, inclusiv Dobrogea, rămînînd mai departe, pînă la anexarea definitivă și a acestor ținuturi, în stăpînirea regilor odriși [20], cu excepția orașelor grecești de pe litoral, care, așa cum am amintit, erau considerate ca făcînd parte din Imperiu încă din vremea lui Augustus, deși ele însele simțeau mai apropiată autoritatea și protecția regilor odriși [21].

Este momentul să mă opresc aici asupra singurei instituții romane cu caracter militar-administrativ existente în aceste ținuturi înainte de anexare, dar a cărei sferă de acțiune se limita mai ales asupra cetăților grecești de pe țărmul mării, *Praefectura orae maritimae* [22]. Începuturile ei trebuie căutate înainte de anul 8 e.n., anul relegării lui Ovidiu [23], cînd era subordonată proconsulului Macedoniei [24], ca după înființarea Moesiei să treacă în subordinea guvernatorului noii provincii [25]. Din păcate știm prea puțin despre această instituție [26]. Primul *praefectus orae maritimae* cunoscut este *Vestalis*, prietenul

10 Asupra informației lui Dio Cassius, *Historia Romana*, LV, 29, 3, privitor la *Caecina Severus*, comandant al Moesiei în anul 6 e.n., *v.* Vulpe, R. *op. cit.*, p. 43 și nota 81.
11 Appianus, *Historia Romana*, 30 (86, 88). *Cf.* Vulpe, R., *op. cit.*, p. 45.
12 Ovidius, *Ex Ponto*, I, 8, 11—20.
13 Pippidi, D.M., DID, 1, p. 298 și nota 51.
14 Ovidius, *Ex Ponto*, IV, 7, 19—54.
15 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 44.
16 Ovidius, *Ex Ponto*, IV, 9.
17 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 44.
18 *V.* nota 11.
19 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 45.
20 Pippidi, D.M., *op. cit.*, p. 301—307; Vulpe, R., *op. cit.*, p. 46—48.
21 Pentru Tomis avem mărturie spusele lui Ovidius, *Ex Ponto*, IV, 9. Pentru Callatis avem ca dovadă demnitatea eponimă a orașului, acordată regilor odriși, ca în inscripția publicată de Sauciuc-Săveanu Th., *Callatis. Ier rapport préliminaire. Fouilles et recherches de l'année 1924*, Dacia, 1, 1924, p. 139.
22 Pippidi, D.M. *Contribuții* ², p. 376.
23 *Ibidem* p. 382.
24 Pippidi, D.M., DID, 1, p. 300 și nota 61.
25 Pippidi, D.M., *Contribuții* ², p. 382.
26 *Ibidem.*

lui Ovidiu [27]. Există părerea că şi *L. Pomponius Flaccus* — amintit, de asemenea, de poetul exilat — ar fi deţinut această funcţie [28]. Alţi doi *praefecti*, şi anume *Asiaticus* pentru anul 50 şi *Arruntius Flamma* pentru anul 56 [29], sînt atestaţi de „Hotărnicia lui Laberius Maximus" [30]. Pînă cînd a fiinţat această instituţie nu se ştie, dar se bănuieşte că cel tîrziu pînă în anul 86, anul divizării Moesiei [31]. Deşi *Praefectura orae maritimae* trebuie înţeleasă ca un mijloc de manifestare a autorităţii romane, implicit militare, asupra unor oraşe abia integrate Imperiului [32] — care, izolate prin teritorii neanexate încă, nu aveau posibilitatea întreţinerii legăturii cu celelalte provincii ale statului roman decît pe calea apelor — nu avem nici o dovadă şi nici măcar putinţa vreunei presupuneri că această instituţie ar fi adus cu sine prezenţa constantă, în locurile unde îşi desfăşura activitatea, a unor forţe armate substanţiale.

Prezenţa unor unităţi militare stabilite pe teritoriul Dobrogei nu poate fi acceptată decît odată cu anexarea acestor ţinuturi la provincia Moesia. Tradiţia istoriografică propune pentru anexare anul 46, cînd a fost desfiinţat statul odris, fiind creată provincia Thracia [33]. Există şi părerea, încă puţin răspîndită, că anexarea Dobrogei la Imperiu s-a făcut mai tîrziu, în timpul lui Vespasian [34]. Cea de a doua ipoteză se bazează, în primul rînd, pe faptul că pînă la Vespasian nu avem atestată pe teritoriul Dobrogei — nici epigrafic, nici arheologic — vreo unitate militară stabilă şi este exclus ca organizarea unei noi provincii sau anexarea unui teritoriu, pînă atunci neintegrat formal în Imperiu, la o provincie deja constituită să se fi putut face fără prezenţa efectivă şi continuă a armatei, măcar sub forma unor trupe auxiliare. Oricare ar fi însă data reală a anexării Dobrogei la Imperiu, este evident că — atîta vreme cît nu avem, deocamdată, dovada că pe acest teritoriu a existat, înainte de Vespasian, vreo unitate militară stabilită pentru o vreme mai îndelungată — nu se poate vorbi pentru perioada respectivă despre rolul romanizator al armatei în dezvoltarea şi transformarea populaţiei locale. Voi aminti doar că în Moesia, începînd de la Augustus şi pînă la Vespasian, au activat, în diferite

27 Ovidius, *Ex. Ponto*, IV, 7 şi 9; Pippidi, D.M., *op. cit.*, p. 383.

28 Pippidi, D.M., *op. cit.*, p. 383. Contra acestei păreri, Vulpe, R., DID, 2, p. 45, nota 96.

29 Pippidi, D.M., *loc. cit.*

30 Pârvan, V., *Histria IV*, ARMSI, s. 2, t. 38, 1916, p. 554 şi următoarele (nr. 14); ultima editare a documentului, cu un vast comentariu, Pippidi, D.M., *op. cit.*. p. 349 şi următoarele.

31 *Ibidem* şi DID, 1, p. 301.

32 *Idem*, DID, 1, p. 299—300.

33 Marquardt, J., *Organisation de l'Empire Romain*, 2, Paris, 1892, p. 198; Premerstein, A. von, *Die Anfänge der Provinz Moesien*, JOAI, 1, 1898, col. 183; Filow, B., *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Klio, 6, 1906, p. 3—4 (extras); Weiss, J., *Die Dobrudscha im Altertum*, Daniel A. Kajon, Sarajevo, 1911, p. 32; Patsch, C., *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, în *Beiträge zur Völkerkunde von Südösteuropa*, V, 2, Holder-Pichler-Tempsky A.G., Wien und Leipzig, 1937, p. 145—146; Condurachi, E., în *Histria*, 1, p. 53; Pippidi, D.M., DID, 1, p. 306—307; Vulpe, R., *op. cit.*, p. 48—49.

34 Unele ezitări privind data anexării în anul 46, *v.* Pârvan, V., *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*, Cultura Naţională, Bucureşti, 1923, p. 72—75; 89—92; Fluss, M., *Moesia*, în RE, col. 2 369. O atitudine categorică în favoarea anexării sub Vespasian, Suceveanu, Al., *În legătură cu data de anexare a Dobrogei de către romani*, Pontica, 4, 1971, p. 105 şi următoarele.

combinații succesive, legiunile *IV Scythica, V Macedonica, VIII Augusta, III Gallica* și *VI Ferrata* [35].

Înainte de a trece la prezentarea unităților militare care au staționat pe teritoriul Dobrogei începînd cu domnia lui Vespasian, este necesar să fie prezentate cîteva date privitoare la fortificațiile de care dispuneau, la începutul erei noastre, orașele vest-pontice, singurele centre ce aparțineau în mod cert Imperiului Roman. Despre Callatis știrile pe care le avem sînt foarte reduse, dar se pare că, în comparație cu Tomis și Histria, orașele vecine dinspre nord, colonia megariană se afla într-o situație mult mai bună, mărturie stîndu-ne textul lui Strabo, care pe celelalte două le numește *πολίχνιον*, iar pentru Callatis folosește termenul *πόλις* [36]. În legătură cu Histria informațiile sînt mai bogate, datorită, pe de o parte, intenselor cercetări arheologice efectuate aici [37], iar pe de altă parte, unor descoperiri epigrafice de cea mai mare însemnătate [38], ambele surse de cunoaștere dovedind că orașul a fost distrus de Burebista, după care zidul de apărare s-a refăcut cu dificultate și cu mari sacrificii din partea cetățenilor [39].

Dacă ne referim la Tomis, cu toate că descoperirile arheologice privind epoca respectivă au fost cu totul sporadice și datorite hazardului, ele pot fi totuși puse în legătură cu unele informații date de Ovidiu, ceea ce permite, cît de cît, o înțelegere a sistemului defensiv al orașului elenistic tîrziu și roman timpuriu. Știrile rămase de la poet sînt și ele puține și, uneori, stereotipe; în plus, trebuie să fie interpretate cu discernămîntul impus de caracterul evident tendențios al scrisorilor și elegiilor de a exagera în rău realitățile în mijlocul cărora autorul și-a petrecut ultimii ani ai vieții.

În legătură cu fortificațiile Tomisului, așa cum sînt ele amintite în opera lui Ovidiu, s-au mai făcut unele aprecieri [40], dar cred că discuția poate fi încă extinsă, mai ales că documentația arheologică — oricît de săracă ar fi — a fost insuficient sau, uneori, impropriu folosită [41]. De cele mai multe ori, Ovidiu încearcă să demonstreze nesiguranța sistemului defensiv al Tomisului, folosind epitete care subliniază slăbiciunile zidului și porților: *breuis murus* [42], *moenia exigua* [43], *porta uix firma* [44] etc. Evident, poetul exagerează, poate și datorită

35 Filow, B., *op. cit.*; Ritterling, B., *Legio*, în RE, col. 1 168—1 829; Syme, R., *Some Notes on the Legions under Augustus*, JRS, 23, 1933, p. 14—33.
36 Strabo, *Geographica*, VII, 6, 1.
37 Pippidi, D.M., *Contribuții* ², p. 219—220.
38 Este vorba de decretul lui Aristagoras fiul lui Apaturios (*SIG*³, 708) și de albumul care menționează „cea de a doua întemeiere a orașului" (Pippidi, D.M., *op. cit.*, p. 534 și următoarele).
39 Pippidi, D.M., *op. cit.*, p. 270—286 și 540—544.
40 Pârvan, V., *Zidul cetății Tomi*, ARMSI, s. 2, t. 37, 1915, p. 328—431; Lascu, N., *Pămîntul și vechii locuitori ai țării noastre în opera din exil a lui Ovidiu*, în *Publius Ovidius Naso*, Editura Academiei, București, 1957, p. 180—181; Vulpe, R., *Ovidio nella citá dell'esilio*, în *Studi Ovidiani*, Roma, 1959, p. 41—62; Pippidi, D.M., DID, 1, p. 295—296.
41 Lascu N., *loc. cit.*, pare să facă legătura între știrile date de Ovidiu și zidul de incintă tîrziu al Tomisului.
42 Ovidius, *Tristia*, V, 2, 70.
43 *Idem*, *Tristia*, V, 10, 18.
44 *Idem*, *Ex Ponto*, I, 2, 24.

comparației pe care o face, așa cum s-a mai spus [45], cu alte cetăți pe care le cunoștea sau, mai ales, ca pretutindeni în scrierile din exil, pentru a-și atrage compasiunea și iertarea celor de la Roma. Zidul însă, așa cum era, a rezistat atacurilor din afară — mai răzlețe sau mai compacte — atît de des pomenite chiar de Ovidiu. Acceptînd datarea cunoscutelor inscripții privitoare la gărzile orașului cam pentru aceeași vreme [46], rezultă că acest zid putea face față nevoilor de securitate ale cetății, chiar dacă el prezenta destul de multe slăbiciuni și erau necesare măsuri speciale în fața amenințării vreunei primejdii mai mari. Dealtfel, poetul însuși, cînd vrea să atragă atenția asupra altor neajunsuri suferite în exil, descriind forța Acvilonului ce bîntuia în timpul iernii, spune că vîntul făcea una cu pămîntul turnurile înalte *(altas turres)*, care, fără îndoială, intrau în alcătuirea aceluiași zid [47], numit în alte locuri scund. Dintre turnuri, cel puțin unul avea și întrebuințarea de punct de observare *(specula* [48]*)*. În ce privește numărul porților, s-a emis părerea că ar fi existat doar una, către interiorul regiunii, adică spre nord-vestul orașului, care doar în această parte ar fi fost apărat de ziduri [49].

În mod deosebit atrag atenția cele două versuri din elegia a 10-a a cărții a III-a a Tristelor, singurul pasaj unde sînt date amănunte despre natura terenului pe care era construit Tomisul cu zidurile sale de apărare:

....

Nil extra tutum est: *tumulus* defenditur aegre
Moenibus exiguis ingenioque loci.

....

Atît sensul cuvîntului *tumulus*, cît și indicația că această formă de teren asigura ea însăși o protecție împotriva atacurilor dinspre interiorul regiunii m-a îndemnat să caut pe planul Constanței de astăzi acea parte din peninsulă care să cuprindă un loc mai înalt, de formă cît de cît rotunjită, mărginit spre continent de o depresiune. Evident, trebuie să ținem seamă, în primul rînd, și de punctele în care s-au descoperit, fie și întîmplător, materiale elenistice tîrzii, bineînțeles excluzînd mormintele. Este posibil ca acest loc, pe care se întindea Tomisul în vremea lui Ovidiu, să se fi aflat la capătul de sud-est al peninsulei, avînd în partea ei cea mai îngustă, adică în piața în care se află azi statuia lui Ovidiu, zidul care proteja orașul în fața primejdiilor dinspre teritoriu.

În sprijinul acestei ipoteze sînt mai multe argumente. În primul rînd, forma terenului cuprins în acest spațiu se potrivește accepției cuvîntului *tumulus*, deoarece din centrul acestui capăt al peninsulei se constată o descreștere a nivelului de jur-împrejur către mare, mai pronunțată spre sud și sud-est și mai lină spre nord-est.

În piața Ovidiu, cu prilejul săpării unor șanțuri de canalizare în iarna 1959-1960, s-a putut constata, de asemenea, o descreștere destul de pronunțată

45 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 57—58.
46 AEM, 14, 1891, p. 2, nr. 50 = *SIG*³, 731. *Cf.* Pippidi, D.M., *op. cit.*, p. 283, nr. 72 și p. 295—297.
47 Vulpe, R., *loc. cit.*
48 Ovidius, *Tristia*, IV, 1, 75.
49 Lascu, N., *op. cit.*, p. 180; Pippidi, D.M., *op. cit.*, p. 295.

a solului natural, stratul de umplutură de aici fiind mult mai mare [50], ceea ce permite afirmaţia că prin aceste părţi trebuie să fi existat în vremea exilului poetului o depresiune care despărţea locul numit de el *tumulus* de teritoriul ce se ridica în pantă lină dincolo de această linie naturală de apărare.

În sfîrşit, în Constanţa singurele puncte în care s-au descoperit materiale elenistice şi chiar niveluri de locuire din acea vreme se află tocmai în această parte a peninsulei [51]. La prima vedere s-ar părea că suprafaţa pe care presupun că se întindea Tomisul în vremea lui Ovidiu este prea mică pentru un oraş care a cunoscut o perioadă de dezvoltare spre sfîrşitul epocii elenistice. În fapt, acest capăt al peninsulei însumează peste 17 ha [52], ceea ce nu este deloc puţin dacă facem comparaţie cu Histria, de pildă, care, în vremea elenistică tîrzie, se întindea într-o incintă ce cuprindea o suprafaţă mai mică de 10 ha [53]. Că Tomisul s-a extins apoi în timpul stăpînirii romane, ajungînd în veacul al II-lea pînă la linia Biserica greacă — clădirea Tribunalului [54], iar în secolul al IV-lea pînă la cunoscuta incintă tîrzie [55], adăugîndu-i-se noi cartiere, este în concordanţă cu ceea ce ştim din izvoarele literare şi din descoperirile arheologice, mai numeroase pentru ultimele etape de existenţă a oraşului antic.

Cert este că orice deplasare a limitelor, dincolo de cea propusă aici pentru vremea lui Ovidiu, ar contrazice atît ştirile date de poet, pentru că ar dispărea acea posibilitate de apărare oferită de *ingenio loci*, cît şi realităţile arheologice, întrucît dincolo de piaţa Ovidiu nu s-au mai întîlnit materiale elenistice tîrzii decît în mormintele aflate pe locurile mai înalte din afara oraşului exilului [56].

Tot referitor la ştirile date de Ovidiu cu privire la sistemul defensiv al Tomisului, o scurtă discuţie comportă şi faptul că poetul dă oraşului denumirile *castellum (Tristia*, V, 10, 27*)* şi *castra (Ex Ponto*, II, 9, 37*)*. Desigur, fiind vorba de un limbaj poetic, s-ar putea să fim în faţa unor licenţe privind sensul propriu al cuvintelor, dar este greu de crezut că aceste cuvinte au putut fi folosite pentru o aşezare care ar fi avut zid de apărare numai pe o latură, spre nord-vest, aşa cum s-a presupus. În acest sens amintesc că V. Pârvan

50 Observaţiile au fost făcute personal, dar există şi unele înregistrări de profile, aflate în arhiva Muzeului de arheologie din Constanţa.

51 Punctul de pe strada Marcus Aurelius, unde au fost descoperite materiale elenistice, se află şi el în vecinătatea Pieţii Ovidiu, deşi pare să nu aparţină de capătul peninsulei, pe care se întindea Tomisul în acea vreme. S-ar putea să fie vorba de un strat de umplutură sau, mai de grabă, de o prelungire a malului mai înalt din partea de nord-vest, ceea ce nu schimbă datele esenţiale ale problemei.

52 Măsurătorile mi-au fost comunicate de arhitectul Dan Rusovan de la I. J.P. — Constanţa.

53 După măsurătorile aproximative făcute cu ajutorul planului dat de Condurachi, E., *Histria*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1959, reiese că suprafaţa Histriei cuprinsă în incinta elenistică tîrzie însuma aproximativ 8 ha.

54 *Cf.*, Barbu, V., *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, SC, 3, 1961, p. 204. Autorul crede că pînă la acest zid se întindea oraşul elenistic; de fapt, este vorba, probabil, de zidul roman din secolele II—III. În epoca elenistică tîrzie şi romană timpurie Tomisul nu putea să aibă o suprafaţă atît de mare (peste 30 ha), pentru că atunci Strabo nu l-ar mai fi numit „orăşel" *(Geographica*, VII, 6, 1).

55 Pârvan, V., *op. cit.*

56 Barbu, V., *op. cit.*, p. 204—205 şi fig. 1.

și-a exprimat îndoiala cu privire la forma incintei Tomisului în acea vreme [57]. Atît spusele lui Ovidiu, cît și termenul *περίβολος* din aceeași inscripție despre gărzile cetățenești, mai sus amintită, par să indice un zid împrejmuitor.

Se pune întrebarea dacă își aveau rostul asemenea fortificații în condițiile naturale de apărare pe care le oferea promontoriul tomitan. Tot descoperirile arheologice pot să ne dea unele lămuriri în această direcție. Acolo unde au fost constatate, cu mai multă certitudine, nivelurile elenistice se află la o adîncime de peste 2 m [58], ceea ce ne arată că, cel puțin către maluri, mai ales spre sud-est și sud, terenul nu era prea înalt față de nivelul mării. La aceeași concluzie ne duce și faptul că, inițial, accesul în clădirea cu mozaic nu se făcea de sus, aproximativ de la nivelul de azi al orașului, nivel în mare parte corespunzător cu cel roman tîrziu, ci printr-o intrare, astupată ulterior, aflată la nivelul mozaicului [59].

Așadar, în vremea lui Ovidiu, apărarea peninsulei dinspre mare nu era asigurată din toate părțile de țărmul înalt, ce a devenit astfel abia în urma unei nivelări ulterioare, pe care ar trebui s-o plasăm tocmai în a doua jumătate a secolului al III-lea. Deci, erau necesare lucrări de apărare și în alte părți decît în marginea dinspre teritoriu a orașului. În felul acesta termenii *castellum*, *castra*, *περίβολος* își capătă rostul lor adevărat. Dar un zid de apărare care înconjura orașul trebuie să mai fi avut — în afară de poarta ce permitea accesul spre interiorul regiunii și la care se referă Ovidiu cînd folosește singularul, pentru că de acolo pîndea pericolul atacurilor din afară — încă cel puțin o poartă, pentru a asigura legătura cu portul, aflat, după toate aparențele, în partea de sud-vest a peninsulei [60], ceea ce explică pluralul întîlnit uneori la Ovidiu, ca și în inscripția de care a fost vorba [61].

Am insistat mai mult asupra sistemului defensiv al Tomisului la începuturile stăpînirii romane deoarece, pe de o parte, topografia orașului pentru acea vreme este prea puțin cunoscută — persistînd părerea că el ar fi avut o întindere mult mai mare [62] decît cea pe care am încercat s-o dovedesc folosind textul ovidian —, iar, pe de altă parte, cercetările arheologice — anevoie de făcut în Constanța datorită suprapunerii construcțiilor orașului modern peste ruinele celui antic — nu au permis cunoașterea fortificațiilor ce ne interesează, așa cum s-a întîmplat la Callatis [63], și nici nu au dus la observații

57 Pârvan, V., *op. cit.*, p. 428 și 431.

58 Pe strada Muzeelor și pe strada Cristea Georgescu; săpăturile de pe strada Muzeelor au fost supravegheate de autorul acestor rînduri; doar acolo și în săpăturile învecinate, ale șantierului arheologic din curtea catedralei, au fost determinate clar pînă acum nivelurile elenistice și chiar cele anterioare.

59 Intrarea astupată apare astăzi ca o nișă. Poate fi observată pe planurile nr. 2 și 3 date de Canarache, V., *Tomis*, Editura Meridiane, București, 1961.

60 Canarache, V., *op. cit.*, p. 24 și planul nr. 1.

61 *V.* nota 46.

62 *V.* nota 54 și, de curînd, Suceveanu, Al., *La défense du littoral de la Dobroudja a l'époque romaine (Ier — IIIe siècles de n. è.)*, RRH, 13, 1974, 2, p. 233.

63 Preda, C., Popescu, Em., Diaconu, P., *Săpăturile arheologice de la Mangalia (Callatis)*, *MCA*, 8, 1962, p. 439—442.

stratigrafice care să fie coroborate cu indicațiile documentelor epigrafice ale epocii, așa cum a fost posibil la Histria [64].

Revenind la prezența armatei romane în Dobrogea, de la început trebuie remarcat faptul că, indiferent de data anexării, în noul teritoriu al Imperiului, pînă în timpul domniei lui Traian, nu a fost instalată nici o legiune. Legiunea moesică cea mai apropiată de gurile Dunării era *I Italica*, cu lagărul la Novae [65], unde fusese adusă din anul 69 e.n. Situația s-a menținut aceeași și după divizarea provinciei de către Domițian, Moesiei Inferioare fiindu-i repartizate două legiuni: *V Macedonica* la Oescus și *I Italica* la vechea-i reședință, deci plasate către vest [66]. Așadar, în partea răsăriteană a provinciei, pe limesul scitic, în a doua jumătate a secolului I e.n., nu au putut staționa decît trupe auxiliare [67]. Diploma militară din anul 54 de la Sarsînlar (azi Brestovene), în apropiere de Durostorum [68], nu ne poate dovedi că vreuna din cele cinci *alae* pomenite în ea ar fi avut lagărul pe teritoriul de azi al Dobrogei, beneficiarul ei, călărețul *Romaesta Spiurus*, trac de origine [69], retrăgîndu-se după eliberare către locurile natale, deși unitatea în care luptase se afla în alte părți ale Imperiului, se pare în Orient [70]. Abia începînd cu domnia lui Vespasian este sigur că au fost cantonate trupe auxiliare în Dobrogea, iar cele două legiuni, *XI Claudia* și *V Macedonica*, au fost aduse la Durostorum, respectiv la Troesmis, abia de către Traian, cel mai tîrziu în anul 107 [71].

A. LEGIUNILE

În cele ce urmează mă voi ocupa de legiunile prezente efectiv în Sciția Mică, fie că au avut garnizoana în acest teritoriu, fie că au fost reprezentate prin detașamente sau stații de beneficiari. De asemenea, voi aminti și acele unități ai căror veterani s-au stabilit în aceste locuri. Legiunile vor fi prezentate în ordinea importanței activității desfășurate de fiecare dintre ele în aceste ținuturi.

64 Pippidi, D.M., *Contribuții* ², p. 219—220; pentru construcția zidului roman de la sfîrșitul sec. I e.n., *v.* Florescu, Gr., în *Histria*, 1, p. 285—293. *Cf.* și problemele de stratigrafie pentru epoca romană, la Suceveanu, Al., *Observations sur la stratigraphie des cités de la Dobroudja aux IIᵉ—IVᵉ siècles à la lumière des fouilles d'Histria*, Dacia, NS, 13, 1969, p. 329 și următoarele.

65 Tacitus, *Historiae*, II, 46, 3. *Cf.*, Filow, B., *op. cit.*, Ritterling, E., *loc. cit.*, Syme, R., *Notes on the Legions under Augustus*, JRS, 23, 1933, p. 14—33; Vulpe, R., DID, 2, p. 60.

66 Filow, B., *op. cit.*,; Ritterling, E., *op. cit.*; Syme, R., *Rhine and Danube Legions under Domitian*, JRS, 18, 1928, p. 41—55.

67 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 61.

68 CIL, XVI, 3.

69 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 63.

70 *Cf.* comentariul lui H. Nesselhauf la CIL, XVI, 3.

71 Syme, R., *op. cit.*, p. 55.

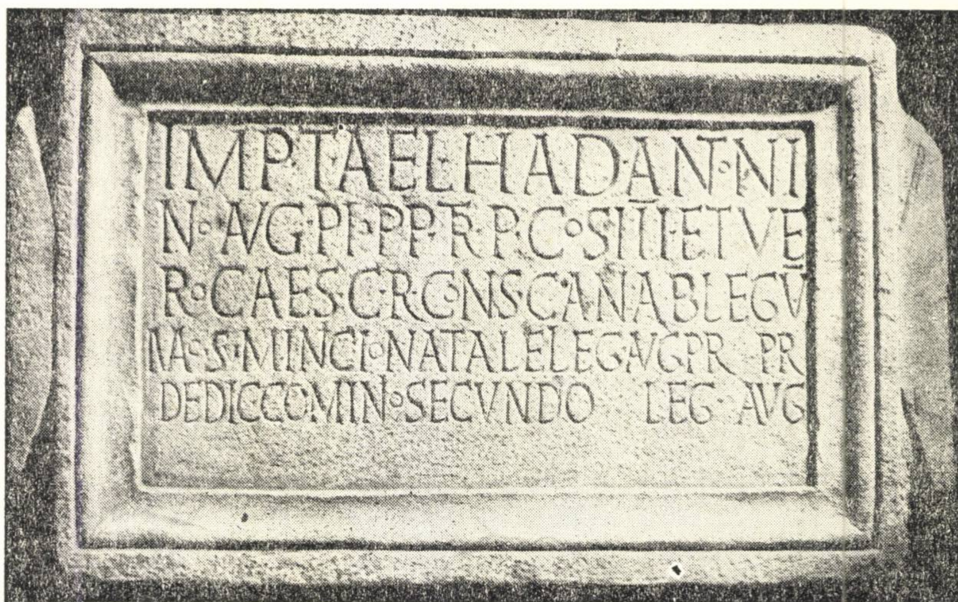

Fig. 1. Dedicaţia către Antoninus Pius şi Marcus Aurelius pusă de cetăţenii stabiliţi în canabele de la Troesmis, în timpul guvernatorului *Minicius Natalis* (anul 140), prin grija lui *Cominius Secundus, legatus Legionis V Macedonicae* (SE 5).

1. LEGIO V MACEDONICA. A fost una dintre legiunile cel mai strîns legate de istoria ţinuturilor de la Dunărea de jos. Se presupune că a fost adusă pe teritoriul Moesiei încă din vremea lui Augustus [1]; în mod cert este atestată sub Tiberiu, atît de izvoare literare [2], cît şi epigrafic [3]. În anul 62 legiunea pleacă în Orient [4], unde rămîne pînă în anul 71, cînd este readusă în Moesia [5] de *Rubrius Gallus* şi cantonată la Oescus, localitate de reşedinţă pe care nu a mai părăsit-o pînă la războaiele dacice ale lui Traian [6]. După încheierea războaielor dacice, cel mai tîrziu în anul 107, *Legio V Macedonica* este instalată la Troesmis [7], unde va rămîne pînă în anul 167, cînd Marcus Aurelius o transferă — după războiul cu parţii [8], la care participase şi unitatea de care este

1 Gerov, B., *Epigraphische Beiträge zur Geschichte des mösischen Limes in vorclaudischer Zeit*, AAH, Budapest, 15, 1967, p. 85—105.
2 Tacitus, *Annales*, IV, 5, 3.
3 ILS, 2 281 (inscripţie din nord-estul Serbiei, pe Dunăre, din anii 33/34).
4 Tacitus, *Annales*, IV, 6.
5 Filow, B., *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Klio, 6, 1906, p. 74—77; Vulpe, R., DID, 2, p. 61, nota 163.
6 Syme, R., *Rhine and Danube Legions under Domitian*, JRS, 18, 1928, p. 41—55.
7 *Ibidem.*
8 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 154; *cf.* CIL, III, 6 189.

vorba — în Dacia, la Potaissa[9]. În anul 271[10], după retragerea lui Aurelian din Dacia, legiunea revine în vechiul ei cantonament de la Oescus.

Timp de 60 de ani, cît timp a fost cantonată la Troesmis în Dobrogea, *Legio V Macedonica* a fost formațiunea militară care a contribuit cel mai mult la organizarea, dezvoltarea socială și propășirea acestor ținuturi și a constituit unul din factorii principali care au dus la romanizarea populației locale. Legiunea este atestată expres în circa 50 de documente epigrafice. Fără îndoială că și alte inscripții în care este vorba de soldați și, mai ales, de veterani nenominalizați sau fără indicarea unității militare reprezintă — în cea mai mare parte, dacă aparțin veacului al II-lea — tot dovezi ale prezenței și activității depuse de *Legio V Macedonica* în aceste locuri.

Cît timp s-a aflat pe teritoriul dobrogean, raza de acțiune a legiunii (adică acel perimetru controlat militar și administrativ de unitate) se întindea, conform unui studiu destul de recent[11], pe o fîșie de-a lungul Dunării, începînd de la Capidava, pînă cel puțin la Noviodunum, cuprinzînd și fortificațiile din stînga fluviului, de la Barboși și Orlovka. Această concluzie se bazează, în primul rînd, pe studierea materialului tegular cu ștampila legiunii, întîlnit în castrele de la Capidava[12] Arrubium[13], Barboși[14], Noviodunum[15], Orlovka[16]. Un document epigrafic recent descoperit la Sacidava[17] — stela funerară a unui soldat activ al legiunii — arată că teritoriul supravegheat de unitate îngloba și această localitate; așadar *Legio V Macedonica* a avut o rază de activitate care se întindea spre sud cu mult dincolo de Capidava. Trebuie adăugat că *Legio V Macedonica* s-a făcut simțită prin influențele sale și mai departe, pe litoral, nu numai datorită unor militari activi ai unității, aflați cu vreo misiune în orașele vest-pontice, cum întîlnim la Tomis[18], ci mai ales cu ocazia ridicării unor construcții sau refacerii sistemului de fortificații cum pare că s-a întîmplat la Histria[19] și Callatis[20], unde au fost descoperite cărămizi cu ștampila legiunii.

Cum este firesc, cele mai multe documente epigrafice privitoare la *Legio V Macedonica* (SE 1—33) provin din Troesmis. Inscripții ale militarilor activi ai legiunii s-au mai descoperit pe limes la Sacidava și în ținuturile învecinate taberei de la Troesmis, cum este placa votivă închinată lui Asclepius și Hygeiei de către centurionul *Annaeus Pulcher* (SE 11), găsită la Horia

9 Filow, B., *loc. cit.*; Macrea, M., în *Istoria României*, 1, Editura Academiei, București, 1960, p. 371; Vulpe, R., *op. cit.*, p. 155.
10 Filow, B., *loc. cit.*; Tudor, D., *Contribuții privitoare la armata Daciei Ripensis*, SCIV, 11, 1960, 2, p. 335 și următoarele.
11 Doruțiu-Boilă, Emilia, *Teritoriul militar al Legiunii V Macedonica la Dunărea de Jos*, SCIV, 23, 1972, 1, p. 45 și următoarele.
12 Florescu, Gr., Florescu, R., *Săpăturile arheologice de la Capidava*, MCA, 6, 1959, p. 624.
13 Doruțiu-Boilă, Emilia, *op. cit.*, p. 58 și fig. 2/4.
14 CIL, III, 7 618; Gostar, N., *Săpăturile de la Șendreni-Barboși*, MCA, 8, 1962, p. 508.
15 Doruțiu-Boilă, Emilia, *op. cit.*, p. 59 și nota 37.
16 *Ibidem* și fig. 2/7.
17 Informație de la C. Scorpan.
18 CIL, III, 7 534, 7 550; Tudor, D., *Inscripții romane inedite din Oltenia și Dobrogea*, MCA, 2, 1956, p. 581, nr. 49.
19 Suceveanu, Al., *La défense du littoral de la Dobroudja à l'époque romaine (Ie—IIIe siècles de n.è.)*, RRH, 13, 1974, 2, p. 226.
20 Informație de la A. Rădulescu; *cf.* și Suceveanu, Al., *op. cit.*, p. 234.

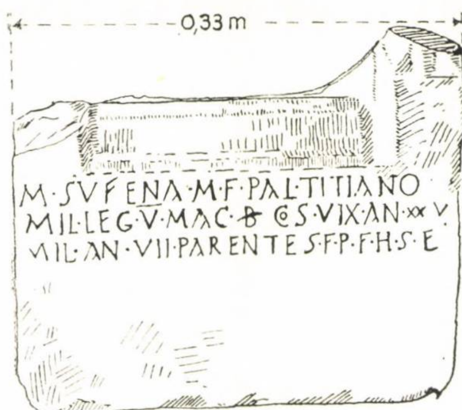

Fig. 2. Inscripţie funerară din secolul al II-lea, descoperită la Tomis, pusă pentru *M. Sufena Titianus* din *Legio V Macedonica*, avînd funcţia de *beneficiarius consularis*. (SE 13). Desen după D. Tudor.

(jud. Tulcea) [21]. Un loc aparte îl ocupă documentele epigrafice găsite la Tomis. Nu este nimic surprinzător că în oraşul vest-pontic întîlnim *beneficiarii consularis* detaşaţi din *Legio V Macedonica*, cum sînt *M. Sufena Titianus* [22], care a murit la vîrsta de 25 de ani, după ce servise în armată doar 7 ani (SE 13), şi *P. Valerius Pacatus* [23] (SE 32). Însă prezenţa la Tomis a unui *centurio trecenarius* al legiunii, *Q. Trebellius Maximus* [24], care ridică o dedicaţie lui *Iupiter Optimus Maximus* şi lui *Heros* (SE 12), ne arată că — la un moment dat, în, prima jumătate a secolului al II-lea — un detaşament al unităţii s-a deplasat cu vreo misiune la Tomis [25].

În ce priveşte veteranii, pe cei mai mulţi îi întîlnim la Troesmis, dar nu lipsesc nici din alte aşezări, mai apropiate sau mai depărtate. Astfel, un veteran al legiunii, *C. Iulius Vale(n)s*, ajunge *magister Vici Vergobrittiani* (SE 26), în apropiere de Cius [26]; alt veteran s-a retras în aşezarea de la Slava Rusă [27] (SE 28); la Histria întîlnim un fost *signifer, Vlpius Latinus* [28] (SE 30), iar în apropiere, la Sinoie, pe veteranul *Braetius Fauor* [29] (SE 29); de la Tomis îi cunoaştem pe *C. Aufidius SEN* ...[30] (SE 31) şi pe *Rufus* [31] (SE 33). Sigur că tot veteran era şi *C. Iulius Valens* de la Tropaeum Traiani [32] (SE 27), pe a cărui inscripţie, ca fost centurion, nu s-a indicat ieşirea din armată.

21. Rădulescu, A., *Inscripţii greceşti şi latine din Dobrogea*, în NMESM, p. 183, nr. 3.
22 Tudor, D., *op. cit.*, p. 581, nr. 49.
23 CIL, III, 7 550.
24 CIL, III, 7 534.
25 După ce *Legio V Macedonica* a plecat în Dacia, se întîlnesc la Tomis militari activi din *Legio XI Claudia* (CIL, III, 771).
26 CL, III, 12 479.
27 CIL, III, 14 443.
28 Pârvan, V., *Fouilles d'Histria. Inscriptions : troisième série*, Dacia, 2, 1925, p. 224.
29 CIL, III, 7 524.
30 Gostar, N., *Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie Dobrogea*, SC, 5, 1963, p. 305.
31 CIL, III, 14 454.
32 CIL, III, 14 214 [10].

Fig. 3. Inscripție funerară tomitană din secolul al II-lea e.n. pusă pentru soția sa de către *C. Auf(idius) SEN* ... din *Legio V Macedonica.* (SE 31).

Inscripțiile de la Troesmis,în număr prea mare pentru a fi enumerate aici, ne dau posibilitatea să cunoaștem cariera și originea diferiților militari, precum și funcțiile pe care le dobîndeau, ca veterani, în conducerea așezării și teritoriului de la Troesmis, înainte sau după anul 167, cînd primește statut de municipiu[33].

Dintre comandanții legiunii[34] atestați de inscripțiile de la Troesmis amintesc pe *Plotius Iulianus* din anul 134[35], pe *Cominius Secundus*[36] (SE 5) din anul 140[37], pe *Q. Caecilius Redditus* din anii 156-157[38] (SE 2), pe *Aelius Optatus* din anii 159-160[39] (SE 1) și pe *Calpurnius Agricola* din timpul războaielor marcomanice[40] (SE 20). În ce privește pe ofițerii și subofițerii din *Legio V Macedonica* menționați în documentele epigrafice provenite din Troesmis — în afară de lista celor eliberați în anul 134 sub guvernatorul *Iulius Maior*[41] și de celelalte liste, tot din prima jumătate a secolului al II-lea[42], cuprinzînd toate la un loc circa 220 de veterani cu diferite grade[43] — amintesc pe *Tib. Veturius Mauretanus*[44], cu gradul de *praefectus castrorum* (SE 7), pe primipilarul *Ti. Claudius Celsus*[45] (SE 9), pe centurionii *Tib. Claudius Vlpianus* (veteran)[46] (SE 17), *Valerius Pudens*[47] și *Decimus*[48] (SE 8), pe

33 Vulpe, R., DID, 2, p. 167.
34 Este vorba doar de acei *legati Augusti legionis* care au condus unitatea pe timpul șederii în Dobrogea.
35 CIL, III, 6 178.
36 Rădulescu, A., *Note epigrafice I*, Pontica, 1, 1968, p. 321.
37 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 147.
38 Vulpe, R., *Canabenses și Troesmenses. Două inscripții inedite din Troesmis*, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 559—560.
39 *Ibidem*, p. 566.
40 CIL, III, 7 505.
41 CIL, III, 6 178.
42 CIL, III, 6 179—6 181.
43 Gradele înșiruite în ordine alfabetică: *actarius, aquilifer, architectus, beneficiarius, buccinator, cornicularius, eques, imaginifer, immunis, optio, signifer.*
44 CIL, III, 6 195.
45 CIL, III, 6 168.
46 CIL, III, 6 186
47 CIL, III, 6 193.
48 CIL, III, 6 187.

fostul *optio*, *C. Iulius Saturninus* [49] (SE 18), și un *beneficiarius consularis* veteran, *T. Valerius Marcianus* [50] (SE 20).

Tot din inscripțiile de la Troesmis se mai pot cunoaște unele funcții publice pe care le-au ocupat militari din *Legio V Macedonica* după efectuarea serviciului militar. Astfel, *L. Licinius Cleme(n)s* devine *quinquennalis canabensium et decurio Troesmensium* [51] (SE 1); *T. Flauius Alexander* este și el *quinquennalis canabensium* [52] (SE 2); *C. Egnatius Valens* are funcția de decurion al municipiului troesmens [53] (SE 4); întîlnim în funcția de *magistri (canabesium)* pe *C. Valerius Pudens* [54] (SE 14) și pe *P. Valerius Cleme(n)s* [55] (SE 15); în sfîrșit, veteranul *Vitales* a devenit *sacerdos prouinciae* [56] (SE 16). De remarcat că pentru nici unul dintre veteranii menționați în inscripțiile unde sînt atestați funcționari publici nu este indicat gradul avut în armată. Pare exclus ca ei să fi fost soldați de rînd sau în orice caz nu toți, dar probabil că prestigiul pe care li-l dădea magistratura valora atît de mult încît nu mai avea rost să fie amintit și gradul militar, mai ales dacă nu era prea înalt.

Pe cîteva dintre inscripțiile dobrogene ale militarilor și veteranilor din *Legio V Macedonica* este indicată originea acestora. Se poate remarca faptul că cei mai mulți au fost recrutați din provincii orientale, în special din Asia Mică (în total 8) [57], cum sînt *Iulius Ponticus*, *Sentius Ponticus* [58] (SE 3) și *T. Flauius Valens* [59] (SE 21) din Amastris, *C. Antistius Valens* [60] (SE 22), *T. Flauius Alexander* [61] (SE 2) și *C. Egnatius Valens* [62] (SE 4) din Ancyra, *C. Iulius Valens* [63] (SE 27) din Amasia, probabil *C. Publicius Niger* [64], (SE 24), a cărui soție era din Bithynia, și poate *L. Licinius Cleme(n)s* [65] (SE 1), al cărui domiciliu era unul dintre orașele numite Nicopolis, eventual cel din Cappadocia; apoi doi sirieni, *T. Claudius Priscus* [66] (SE 19) din Hemesa și *Tib. Claudius Vlpianus* [67] (SE 17) din Laodicea Syriae; mai întîlnim doi italici, *Q. Trebellius Maximus* [68] (SE 12) din Roma și *Tib. Veturius Mauretanus* [69] (SE 7) din Fundi, un originar din Pannonia, *Decimus* [70] (SE 8) din Savaria,

49 CIL, III, 6 190.
50 CIL, III, 7 505.
51 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 566.
52 *Ibidem*, p. 559–560.
53 CIL, III, 6 188.
54 CIL, III, 6 166.
55 CIL, III, 6 162.
56 CIL, III, 7 506.
57 Forni, G., *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Fratelli Bocca, Milano-Roma, 1953, p. 79, 184.
58 CIL, III, 7 502.
59 CIL, III, 7 501.
60 CIL, III, 6 184.
61 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 559–560.
62 CIL, III, 6 188.
63 CIL, III, 14 214 [10].
64 CIL, III, 7 503.
65 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 566.
66 CIL, III, 7 500.
67 CIL, III, 6 186.
68 CIL, III, 7 534.
69 CIL, III, 6 195.
70 CIL, III, 6 187.

și numai doi din Moesia, *T. Valerius Marcianus* [71] (SE 20) născut chiar la Troesmis și *C. Iulius Saturninus* [72] (SE 18) din Oescus.

Dintre documentele epigrafice referitoare la *Legio V Macedonica* se remarcă inscripția funerară a veteranului *Tib. Claudius Vlpianus* [73] (SE 17), care, înainte de a ajunge în legiunea de la Troesmis, a mai fost centurion în șase legiuni (*X Gemina, IV Flauia, XII Fulminata, II Cyrenaica, X Fretensis, II Adiutrix*); o asemenea carieră este unică pentru militarii cunoscuți din inscripțiile dobrogene.

Înainte de a încheia prezentarea generală a documentelor epigrafice privitoare la *Legio V Macedonica*, din perioada staționării ei la Troesmis [74], trebuie amintite și cele care dovedesc existența unor vexilații ale unității în nordul Mării Negre, la Tyras, de unde provine cea mai veche inscripție ce atestă prezența legiunii la Dunărea de Jos — o dedicație în cinstea lui Traian, pusă în timpul guvernatorului *Q. Pompeius Falco*, anii 115-117, prin grija centurionului *M. Eunius Illadianus* [75]. La Tyras au mai fost descoperite și alte atestări epigrafice ale legiunii [76] care acționa fie într-o vexilație proprie, fie în formații combinate cu vexilații din celelalte legiuni moesice, ca și la Olbia. Legiunea a fost prezentă și la Charax, după cum o dovedește o cărămidă descoperită acolo [77]. De asemenea, *Legio V Macedonica* a mai făcut parte, înainte de a se stabili la Troesmis [78], din vexilația care a construit castrul de la Drajna de Sus [79]. Așadar, raza de activitate a legiunii nu s-a limitat doar la teritoriul ce-i revenea în vecinătatea limesului scitic [80], ci s-a extins și asupra unor ținuturi mai îndepărtate, de pe țărmurile de vest și de nord ale Pontului Euxin.

2. LEGIO XI CLAVDIA. A fost adusă de Traian la Durostorum în același timp cu *Legio V Macedonica* la Troesmis [81]. Prima atestare epigrafică de la Durostorum datează din timpul guvernatorului *Q. Pompeius Falco* (anii 115-117) [82]. După cum arată materialul tegular și epigrafic, partea de sud a Dobrogei era supravegheată și controlată de această legiune. Un număr mare de cărămizi și țigle purtînd ștampila legiunii a fost descoperit imediat în aval de Durostorum, la Ostrov [83], pînă unde este posibil să se fi întins canabele legiunii. O cărămidă descoperită la Capidava a putut sugera părerea că și

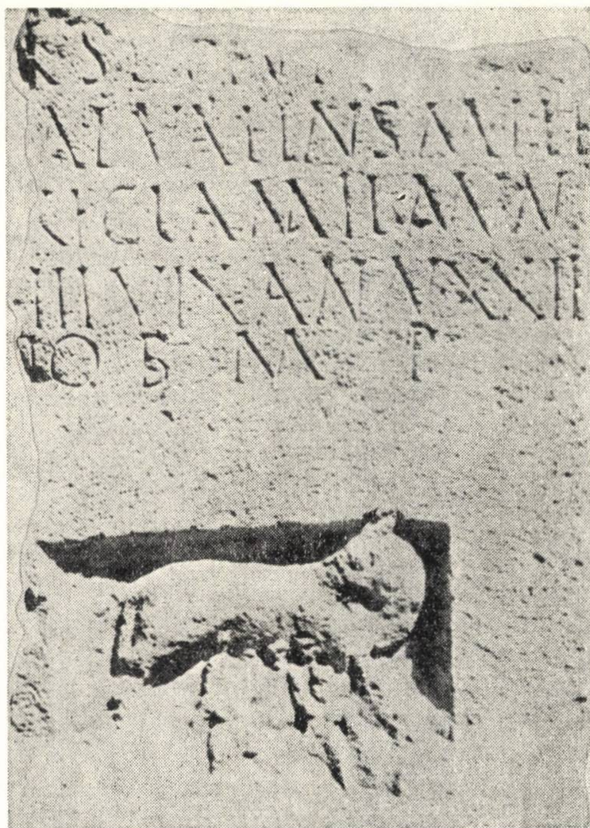
71 CIL, III, 7 505.
72 CIL, III, 6 190.
73 CIL, III, 6 186.
74 Și izvoarele literare înregistrează castrul unității (Ptolemaeus, *Geographia*, III, 10, 5).
75 Nicorescu, P., *O inscripție a împăratului Traian găsită la Cetatea Albă*, ARMSI, s.3, t. 26, 1944, p. 501 și următoarele.
76 *Idem*, *Garnizoana romană în sudul Basarabiei*, ARMSI, s. 3, t. 19, 1937, p. 218—220.
77 CIL, III, 14 215 [4].
78 Ștefan, Gh., *Le camp de Drajna-de-Sus*, Dacia, 11—12, 1945—1947, p. 115—144.
79 CIL, III, 12 530.
80 *V.* discuția asupra teritoriului la Doruțiu-Boilă, Emilia, *op. cit.*
81 Syme, R., *Rhine and Danube Legions under Domitian*, JRS, 18, 1928, p. 41—55.
82 Russu, I.I., *Inscripții latine din Durostorum*, AISC, 1933—1935, p. 217, nr. 5.
83 Culică, V., *Cărămizi, țigle și olane cu ștampila legiunii a XI-a Claudia găsite în canabae Aeliae*, Pontica, 3, 1970, p. 365—377.

acest centru se afla în raza de activitate deținută de *Legio XI Claudia*[84], dar există mult mai multe dovezi că pînă acolo se întindea teritoriul supravegheat de *Legio V Macedonica*[85]. Este posibil ca, inițial, la ridicarea castrului să fi contribuit ambele legiuni, iar ulterior Capidava a rămas în raza de activitate a legiunii cu reședința la Troesmis. Mai degrabă însă cred că legiunea de la Durostorum și-a extins teritoriul pînă la Capidava abia după anul 167. O cărămidă descoperită la Callatis[86] permite să se facă presupunerea că un detașament din *Legio XI Claudia* s-a deplasat la un moment dat în colonia megariană pentru vreo acțiune de război ori pentru realizarea unei construcții defensive. Este de asemenea posibil ca un detașament din *Legio XI Claudia* să se fi aflat permanent în garnizoană la Tropaeum Traiani, unde nu era cantonată nici o unitate auxiliară, ci numai vexilații ale legiunilor. Din această localitate sau din împrejurimi provin cîteva documente epigrafice care atestă prezența acolo a legiunii. Astfel, un *tribunus militum* din *Legio XI Claudia, M. Stabius Colonus*, ridică în anul 157 un monument votiv (SE 34) pentru *Iupiter Optimus Maximus, Ceres* și *Liber Pater*[87]; un ex voto, datînd din vremea lui Marcus Aurelius[88] (SE 35), este închinat lui *Deus Inuictus* de către centurionul *Annius Saturninus*; un *signifer, Ael. Antonius Aeternalis*, împreună cu fratele său, *Ael. Antonius Sabinus*, duumvir al municipiului, ridică piatra de mormînt (SE 36) pentru sora și tatăl lor, fost și el duumvir[89]. Tot de la Tropaeum Traiani provine și un fragment de inscripție funerară a unui veteran din *Legio XI Claudia*, fost *exceptor* sau *strator* al legatului legiunii[90] (SE 43).

Dacă prezența militarilor activi din *Legio XI Claudia* este firească în partea sudică a limesului scitic și la Tropaeum Traiani, nu același lucru se poate spune și despre existența lor în orașele pontice. Poate că *Vlpius Felix*, cu funcția de *strator* al consularului legiunii, s-a deplasat la Histria doar pentru a ridica piatra funerară părinților săi[91] (SE 39); dar cred că centurionul *M. Domitius Capetolinus*, mort la Tomis în vîrstă de numai 32 de ani[92] (SE 37), se afla acolo cu un detașament din *Legio XI Claudia* și a pierit fie în luptă, fie — din cine știe ce cauză — în timpul ridicării vreunei construcții militare. Oricum, faptele s-au putut petrece după anul 167. În luptă trebuie să fi căzut și *Valerius Valens*, care avea 22 de ani și a cărui piatră de mormînt a fost descoperită în așezarea de la Slava Rusă[93] (SE 38), deci spre nordul Dobrogei, unde detașamente din *Legio XI Claudia* nu aveau ce căuta decît după ce plecase *Legio V Macedonica* de la Troesmis. Mai ușor de înțeles este prezența

84 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 15 și nota 1.
85 Doruțiu-Boilă, Emilia, *op. cit.*, p. 53.
86 Informație de la A. Rădulescu.
87 CIL, III, 14 214 [1].
88 CIL, III, 7 483. Inscripția a fost găsită la Pietreni.
89 CIL, III, 14 214 [6]. Inscripția datează din ultima parte a secolului al II-lea, după anul 170, cînd *Tropaeum Traiani* devenise municipiu; *cf.* Popescu, E., *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*, SC, 6, 1964, p. 192—196.
90 CIL, III, 13 736.
91 Pârvan, V., *Histria IV*, ARMSI, s. 2, t. 38, 1916, p. 665—666.
92 CIL, III, 771.
93 Aricescu, A., *Adnotări epigrafice*, 2, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 531—534.

Fig. 4. Monument din secolul al III-lea pe care este reprezentată *Lupa Capitolina*, descoperit la Libida (Slava Rusă); este stela funerară a tînărului soldat *Valerius Valens*, din *Legio XI Claudia* (SE 38).

unui *beneficiarius consularis* al legiunii, *Aelius Ingenuus*, la Rîmnic *(Vicus V ...)*[94] (SE 40), deoarece asemenea subofiţeri puteau fi puşi pentru supravegherea şi întreţinerea drumurilor în staţii destul de depărtate de tabăra principală a unităţii[95].

Veterani din *Legio XI Claudia*, în afară de cel de la Tropaeum Traiani, amintit mai sus, se întîlnesc mai ales în cetăţile pontice, la Tomis şi Histria; lucru firesc, pentru că viaţa înfloritoare a acestor oraşe a atras un număr mare de veterani din diferite unităţi militare. Îi întîlnim însă şi în nordul Dobrogei, la Noviodunum, centru deosebit de important, ca bază principală a flotei dunărene, dar foarte depărtat de tabăra legiunii de la Durostorum, ceea ce poate duce din nou la concluzia că, spre sfîrşitul secolului al II-lea şi în cel următor, un detaşament din *Legio XI Claudia* şi-a desfăşurat activitatea în partea interioară a provinciei şi către gurile Dunării. Din Tomis cunoaştem pe fostul centurion *Cocceius Hortensius*, socrul centurionului

94 Pârvan, V., *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, s. 2, t. 35, 1913, p. 523.
95 *V. infra*, existenţa unui beneficiar din *Legio XIII Gemina* la Taiţa.

Vlpius Balimber din *Legio I Italica*[96] (SE 54), și pe veteranii *Aurelius Claudius*[97] (SE 46), *Aurelius Sabinus*[98] (SE 44), *C. Numerius Valens*[99] (SE 45) și *Aurelius ... tianus*[100]; de la Histria avem o inscripție greacă în care este amintit fostul centurion *Iulius Saturninus*[101]. În sfîrșit, o inscripție funerară de la Noviodunum este pusă de un fost *signifer* din *Legio XI Claudia, Iulius Valens*, pentru părinții săi, tatăl, *P. Aelius Celsus*, fiind și el veteran, poate din aceeași unitate[102].

Din documentele epigrafice dobrogene mai sus citate cunoaștem următorii ofițeri și subofițeri din *Legio XI Claudia*: *M. Stabius Colonus — tribunus militum;* centurionii *Annius Saturninus, M. Domitius Capetolinus, Cocceius Hortensius și Iulius Saturninus*, doi *signiferi — Ael. Antonius Aeternalis* și *Iulius Valens;* un *strator consularis — Vlpius Felix* (poate că și veteranul anonim de la Tropaeum Traiani avusese același grad sau fusese *exceptor consularis*[103]); *beneficiarii consularis C. Valerius Valens* și *Aelius Ingenuus*.

Nici unul dintre veteranii proveniți din *Legio XI Claudia*, atestați pînă acum de epigrafia dobrogeană, nu a deținut vreo funcție publică în orașul în care s-a stabilit. Probabil că lipsa unei asemenea atestări se datorește întîmplării sau poate că unii demnitari de la Tropaeum Traiani, de pildă, nu-și declină calitatea de foști militari pe inscripțiile care-i amintesc.

Singurul militar din *Legio XI Claudia* a cărui origine apare indicată pe inscripție (SE 37) este centurionul *M. Domitius Capetolinus*, provenit din *Capetoliada* (sic).

Pe două documente epigrafice, ambele tomitane, *Legio XI Claudia* apare însoțită de epitetele *pia fidelis*[104].

Și *Legio XI Claudia* a participat la construirea castrului de la Drajna de Sus[105]; de asemenea, o întîlnim în vexilații comune cu alte legiuni sau în detașamente proprii în nordul Mării Negre, la Tyras[106], Olbia[107], Chersonesos[108] și Charax[109], unde legiunea avea și o stație de beneficiari[110]. Închei prezentarea pentru *Legio XI Claudia* cu aceeași remarcă—făcută și la *Legio V Macedonica* — și anume că raza ei de activitate nu s-a rezumat la teritoriul

96 Rădulescu, A., *Inscripții inedite din Dobrogea*, SCIV, 14, 1963, 1, p. 165, nr. 15.
97 Russu, I.I., *Note epigrafice*, SC, 8, 1966, p. 223.
98 CIL, III, 7 554.
99 Nicorescu, P., *Monumente nouă din teritoriul orașului Tomi*, BCMI, 9, 1916, p. 73.
100 CIL, III, 7 558.
101 Pârvan, V., *Histria IV*, ARMSI, s. 2,t. 38, 1916, p. 672.
102 Tudor, D., *Inscripții latine din Muzeul de Antichități din Iași*, SCȘI, 4, 1953, 1—2, p. 470.
103 *V. supra* și nota 90.
104 CIL, III, 771, 7 554.
105 CIL, III, 12 530; Ștefan, Gh., *op. cit.*, p. 123—124.
106 Nicorescu, P., *Garnizoana romană în sudul Basarabiei*, ARMSI, s. 3, t. 19, 1937, p. 218.
107 AE, 1909, nr. 167.
108 CIL, III, 782.
109 Rostovțev, M., *Römische Besatzungen in der Krim und das Kastell Charax*, Klio, 2, 1902, p. 93.
110 Farmakovski, V., *Archäologische Funde im Jahre 1910*, AA, 1911, p. 236.

ce-i revenea în vecinătatea limesului danubian, ci s-a extins și în ținuturi mai depărtate, pe litoral, apoi, la un moment dat, în centrul și în nordul Dobrogei și chiar peste limitele provinciei.

3. LEGIO I ITALICA. Deși lagărul unității se afla la Novae, unde fusese cantonată încă din anul 69 [111] e.n., activitatea ei a fost foarte intensă pe teritoriul Dobrogei, mai ales după ce *Legio V Macedonica* a plecat în Dacia, cînd *Legio I Italica* i-a preluat — în cea mai mare parte — sarcinile [112]. Majoritatea materialului epigrafic și tegular care atestă *Legio I Italica* în Dobrogea provine din fostul teritoriu supravegheat de *Legio V Macedonica*. Astfel, cărămizi cu ștampila indicînd *Legio I Italica* s-au descoperit la Troesmis [113], Barboși [114], Dinogetia, Noviodunum, Orlovka [115], dar și la Callatis [116], unde — așa cum am menționat — s-a găsit material tegular provenit și de la celelalte două legiuni moesice.

Cele mai multe dintre inscripțiile militarilor din *Legio I Italica* provin tot din fostul teritoriu deținut de *Legio V Macedonica*. Pe litoral întîlnim doar un *beneficiarius consularis*, *Aelius Victor*, la Histria [117] (SE 52), și trei veterani, la Tomis: un anonim, un *princeps*, *Vlpius Balimber* (SE 54), și un *beneficiarius consularis* [118]. Cei doi centurioni de la Tropaeum Traiani, *Valerius Clemens* și *Q. Lucilius Piscinus*, se aflau acolo, primul sigur, iar al doilea, probabil, într-o vexilație formată din detașamente ale legiunilor *I Italica* de la Novae și *V Macedonica* din Dacia [119]. Din fostul teritoriu supravegheat de *Legio V Macedonica* cunoaștem pe centurionul *C. Valerius Firmus* (SE 50) și pe veteranul, fost centurion, *L. Antonius Felix* (SE 55), de la Troesmis [120]; pe centurionul *Cornelius Firmus* (SE 51), care pune la Barboși o dedicație pentru Marcus Aurelius și Lucius Verus [121]; pe *Carisius Clemens* — *centurio*, pe *C. Iulius Fabius* — *optio* (SE 47) și pe *Romanus* — *miles* (SE 48) de la Noviodunum [122].

Cît despre *Antonius Florianus*, *optio* în *Legio I Italica*, nu putem afirma că și-a desfășurat activitatea pe teritoriul Dobrogei, bazîndu-ne doar pe descoperirea pietrei funerare ridicate de el — la Capidava — fratelui său, *Antonius Florus*, *beneficiarius consularis* [123] (SE 53), despre care nici nu știm măcar din ce legiune era. Prin urmare, nu avem nici o dovadă a includerii Capidavei

111 Filow, B., *op. cit.*; Syme, R., *Some Notes on the Legions under Augustus*, JRS, 23, 1933, p. 14—33.
112 Doruțiu-Boilă, Emilia, *op. cit.*, mai ales p. 53 și 60.
113 CIL, III, 6 239 *c*.
114 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum II*, ARMSI, s. 2, t. 36, 1914, p. 115, fig. 12.
115 Doruțiu-Boilă, Emilia, *op. cit.*, p. 59.
116 Informație de la A. Rădulescu.
117 Pârvan, V., *Histria IV*, ARMSI, s. 2, t. 38, 1916, p. 669.
118 CIL, III, 7 555; Rădulescu, A., *op. cit.*, p. 165, nr. 15; CIL, III, 14 214 [30].
119 *V. infra* și nota 150.
120 CIL, III, 6 176 (inscripție din anul 173) și 6 185.
121 CIL, III, 7 514.
122 Tudor, D., *Inscripții inedite din Oltenia și Dobrogea*, MCA, 2, 1958, p. 604—606, nr. 100; Ștefan, Gh., *Monuments inédits de Noviodunum*, Dacia, 9—10, 1941—1944, p. 473.
123 CIL, III, 14 214 [19].

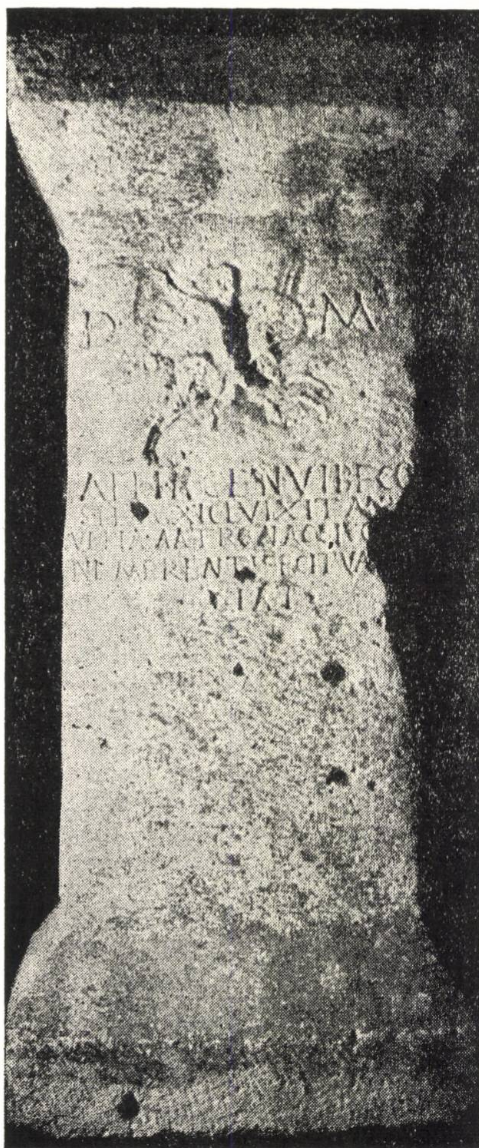

Fig. 5. Altar funerar de la sfîrșitul secolului al II-lea e.n. sau din prima jumătate a următorului, prin care este atestat *Vicus V ...*, ridicat pentru *Aelius Ingenuus, beneficiarius consularis* detașat din *Legio XI Claudia* (SE 40).

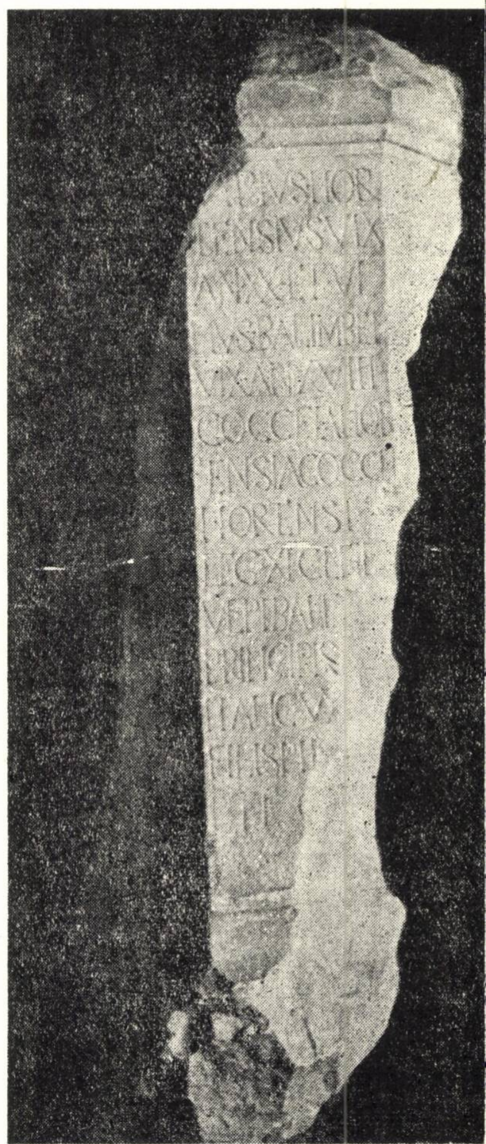

Fig. 6. Altar funerar pus de *Cocceia Hortensia* fiica centurionului *Cocceius Hortensius* din *Legio I Italica*. Monumentul, descoperit la Tomis, datează de la sfîrșitul secolului al II-lea sau din prima jumătate a celui de al III-lea (SE 54).

în raza de acţiune a vexilaţiei din *Legio I Italica* [124], care a preluat în parte funcţiile deţinute de *Legio V Macedonica* după plecarea acesteia în Dacia. Este mai plauzibil ca acest castel — aflat iniţial dincolo de limita nordică a teritoriului legiunii de la Durostorum [125] — să fi intrat în supravegherea acesteia după anul 167, aşa cum sugerează fragmentul de cărămidă cu ştampila indicînd *Legio XI Claudia* descoperit aici [126].

Din inscripţiile mai sus citate putem enumera următorii ofiţeri şi subofiţeri din *Legio I Italica* întîlniţi în Dobrogea: un *princeps* — *Vlpius Balimber*; şase centurioni — *C. Valerius Firmus, Cornelius Firmus, Carisius Clemens, L. Antonius Felix, Valerius Clemens* şi *Q. Lucilius Piscinus*; un *optio* — *C. Iulius Fabius*, eventual şi al doilea, *Antonius Florianus*; trei *beneficiarii consularis* — *Aelius Victor, Antonius Florus(?)* şi un anonim.

Nici din *Legio I Italica* nu cunoaştem veterani care să fi deţinut funcţii publice, dar această situaţie se poate datori faptului că numărul documentelor epigrafice ale foştilor militari din această legiune descoperite pînă acum este foarte redus (numai patru).

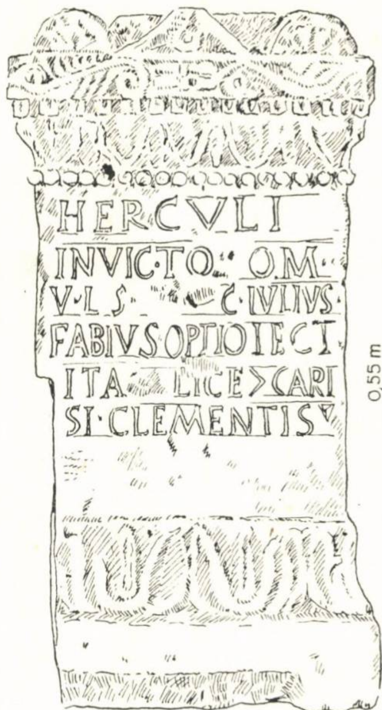

Fig. 7. Altar dedicat lui *Hercules Inuictus Om(nipotens?)* de către *C. Iulius Fabius, optio* în *Legio I Italica*. Monumentul, provenit probabil din Noviodunum, datează de la sfîrşitul secolului al II-lea sau de la începutul celui de al III-lea (SE 47). Desen după D. Tudor.

Din inscripţia de pe piatra de mormînt a fostului centurion *L. Antonius Felix* [127] (SE 55), aflăm că acesta era originar din Carthagina şi că, înainte de a ajunge în *Legio I Italica*, avusese gradul de centurion şi în alte două legiuni — *III Augusta* şi *X Gemina*. Celorlalţi militari ai legiunii, atestaţi în Dobrogea, nu le cunoaştem originea. Anonimul *beneficiarius consularis* de la Tomis [128] făcuse parte, înainte de a trece în *Legio I Italica*, din *Legio XIII Gemina*.

124 Doruţiu-Boilă, Emilia, *op. cit.*, susţine categoric menţinerea Capidavei în raza de acţiune a unităţii de la Troesmis şi după anul 167.

125 *Ibidem.* Există inscripţia de la Sacidava, care dovedeşte apartenenţa acestui castru la teritoriul supravegheat de *Legio V Macedonica (v. supra,* nota 17*)*.

126 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 15, nota 1.

127 CIL, III, 6 185.

128 CIL, III, $14\,214^{30}$.

Ca și din celelalte două legiuni moesice, și din *Legio I Italica* au fost detașate vexilații atît la Drajna de Sus [129], cît și în nordul Mării Negre, unde avem atestări la Tyras [130], Chersonesos și Charax [131].

În privința razei de acțiune a vexilației din Dobrogea se poate constata că *Legio I Italica* a preluat misiunile avute de *Legio V Macedonica*, trimițînd unele detașamente și în afara teritoriului vecin cu granița dunăreană. Atestările sînt însă mult mai puține decît pentru celelalte două legiuni prezentate înainte: doar acel *beneficiarius* de la Histria și cărămida de la Callatis.

4. LEGIONES EX ALIIS PROVINCIIS:

LEGIO II AVGVSTA, din Britannia, este reprezentată printr-un veteran, *Cocceius Firmus*, ajuns *quaestor* în Vicus Quintionis [132].

LEGIO VII CLAVDIA, din Moesia Superioară, este cunoscută în Dobrogea doar printr-un veteran, fost *imaginifer*, *T. Valerius Germanus* (SE 60), originar din Pessinus, care s-a retras la Tomis, unde i s-a găsit monumentul funerar, care datează din a doua jumătate a secolului I e.n. [133].

LEGIO XII FULMINATA, din armata Orientului, este reprezentată, de asemenea, printr-un singur veteran, centurionul *C. Iulius Antoninus*, pe care îl cunoaștem din inscripția funerară—descoperită la Troesmis [134] — a fiicei sale, pusă de libertul lui (SE 61).

LEGIO XIII GEMINA, de la Apulum [135], este prezentă în Dobrogea printr-un *beneficiarius consularis*, *Fl. Antonius Romanus* (SE 56), a cărui inscripție votivă, adresată Dianei, a fost descoperită la Taița (jud. Tulcea) [136]. Documentul datează din anul 218, iar unitatea poartă supranumele *Antoniniana*. Prezența acestui *beneficiarius* în nord-vestul Dobrogei se poate explica prin însemnătatea economică pe care o avea pentru Dacia drumul care, traversînd regiunea dinspre litoral spre gura Siretului, ajungea pe valea acestui rîu și prin pasul Oituz, pînă în Transilvania [137]. În afară de *Fl. Antonius Romanus* — singurul militar activ din *Legio XIII Gemina* semnalat de documente în aceste părți — pe teritoriul Dobrogei mai întîlnim stabiliți încă cinci veterani ai aceleiași legiuni. Aceștia sînt: fostul centurion *L. Aemilius Seuerus* (SE 57), mort la Tropaeum Traiani [138], apoi *Q. Baebius Proculus* (SE 58), un fost *signifer*, rămas anonim, și un fost *beneficiarius consularis*,

129 CIL, III, 12 530; Ștefan, Gh., *Le camp romain de Drajna-de-Sus*, Dacia, 11—12, 1946—1947, p. 123—124.
130 Nicorescu, P., *op. cit.*, p. 218.
131 CIL, III, 13 751 *a* și 14 214 [34] (Chersonesos); 14 215 [4] (Charax).
132 Vulpe, R., HAD, p. 181.
133 CIL, III, 12 498. Pentru datare, *cf.* Bordenache, Gabriella, *Temi e motivi della plastica funeraria di età Romana nella Moesia Inferior*, Dacia, NS, 9, 1965, p. 260 (este una dintre cele mai vechi inscripții latine tomitane).
134 CIL, III, 6 191.
135 Macrea, M., în *Istoria României*, Editura Academiei, București, 1960, p. 354; *idem*, *Viața în Dacia Romană*, Editura Științifică, București, 1969, p. 184—192.
136 CIL, III, 6 161.
137 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum II*, ARMSI, s. 2, t. 36, 1914, p. 106—123.
138 CIL, III, 14 214 [8].

C. Antonius Fronto (SE 59), de la Tomis și din împrejurimi [139], în sfîrșit, *L. Valerius*, a cărui inscripție funerară nu se știe din ce localitate dobrogeană provine [140].

5. LEGIONES INCERTAE. Cîteva documente epigrafice dobrogene se referă la militari sau veterani proveniți din legiuni cărora nu le cunoaștem numele, datorită faptului că acesta a dispărut în spărturile monumentelor sau că nu a fost indicat de la bun început.

În unele cazuri putem bănui despre ce legiune este vorba, cum se întîmplă cu acele inscripții descoperite la Troesmis sau în teritoriul deținut de *Legio V Macedonica*, unde este foarte probabil că avem de-a face cu militari și veterani ai acestei legiuni. În această situație ar fi *C. Valerius Herculanus*, veteran care fusese *praefectus* la Troesmis [141]; apoi *C. Iulius Primus, beneficiarius proconsulis*, ce își înmormîntează tatăl la Arrubium [142] (SE 77); la fel *Q. Valerius Atimianus*, tot *beneficiarius consularis*, care ridică — în apropiere de satul Țiganca (jud. Tulcea) [143] — un altar votiv Dianei, în cinstea guvernatorului *Catonius Vindex* (circa 170-176). De asemenea, veteranul *Secu(n)dus* de la Capidava, care făcea parte din cohorta a zecea a unei legiuni [144].

Nu știm însă din ce legiune era centurionul *Iulius Vitales*, care a pus în anul 229 stîlpii de hotar descoperiți la Ulmetum și Capidava [145] (SE 67—68); la fel, nu cunoaștem cărei unități au aparținut *Aemilius*, cu funcția de *librarius legionis* (SE 66), cei doi centurioni anonimi de pe o inscripție monumentală și primipilarul *Iulius Fronto*, toți cunoscuți din epigrafia tomitană [146]; nici de cine depinseseră *beneficiarii consularis Iulius Seuerus* și *Iulius Bassus* de la Histria sau *Herennius Apollinarius*, de la Callatis [147]; nici din ce legiune făcuse parte fostul centurion *P. Socufunius* devenit *quaestor* în Vicus Novus [148].

Din documentele epigrafice mai sus înșirate putem să constatăm încă existența pe teritoriul Dobrogei a următorilor ofițeri și subofițeri ai legiunilor: un *praefectus* — *C. Valerius Herculanus*, un *primipilus* — *Iulius Fronto*, patru centurioni — *Iulius Vitales, P. Socufunius* și doi anonimi, un *librarius legionis* — *Aemilius*, trei *beneficiarii consularis* — *C. Iulius Primus*,

139 CIL, III, 12 497 (Cumpăna); AEM, 8, p. 24, nr. 63 (Agigea); CIL, III, 7 545.
140 Tudor, D., *op. cit.*, p. 601, nr. 85.
141 CIL, III, 14 214 [22].
142 CIL, III, 6 218.
143 Rădulescu, A., *Inscripții grecești și latine din Dobrogea*, în NMESM, p. 180—181, nr. 1. În privința datei guvernatoratului lui *Catonius Vindex*, *cf.* Vulpe, R., DID, 2, p. 167—168.
144 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 84, nr. 6.
145 Pârvan, V., *op. cit.*, p. 390 (Ulmetum); Florescu, Gr., *O piatră de hotar de la Capidava*, SCIV, 8, 1967, p. 318 (Capidava).
146 CIL, III, 7 544; Teodorescu, D.M., *Monumente inedite din Tomi*, BCMI, 7, 1914, p. 186 nr. 12; IGR, I, 627.
147 Pârvan, V., *Fouilles d'Histria. Inscriptions : troisième série : 1923—1925*, Dacia, 2, 1925, p. 219 (Histria); Pippidi, D.M., *În marginea unei inscripții bilingve din Callatis*, SC, 14, 1972, p. 141—142 (Callatis).
148 CIL, III, 14 446.

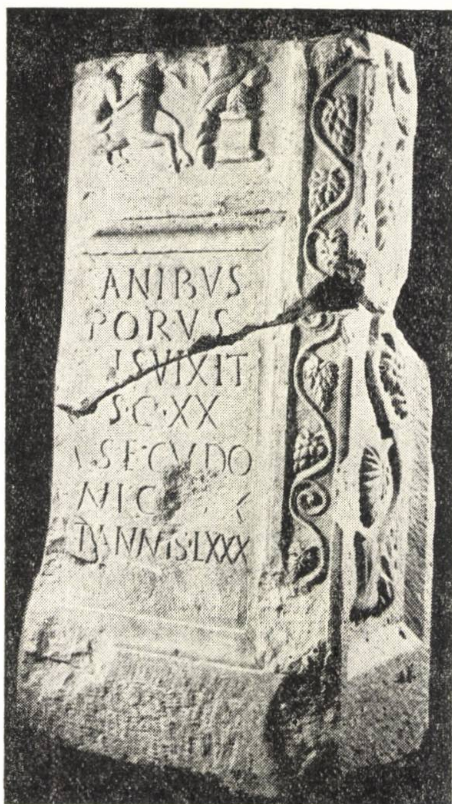

Fig. 8. Inscripţie funerară din secolul al III-lea e.n. a veteranului *Secu(n)dus*, descoperită la Capidava.

Herennius Apollinarius, şi *Iulius Bassus*, în fine, pare-se, un *commentariensis* — *Secu(n)dus* de la Capidava, dacă întregirea inscripţiei este corectă [149].

6. VEXILLATIONES LEGIONVM. Pe teritoriul dintre Dunăre şi Marea Neagră întîlnim o singură vexilaţie atestată cert, formată din detaşamente ale mai multor legiuni. Este cea de la Adamclisi, alcătuită din militari ai legiunilor *I Italica Moesica* şi *V Macedonica Dacica*. Vexilaţia, care nu a putut fi formată decît după 167, anul în care *Legio V Macedonica* a plecat în Dacia, a pus dedicaţie zeului *Neptunus Augustus*, prin grija centurionilor *Eptidius Modestus* din *Legio V Macedonica* şi *Valerius Clemens* din *Legio I Italica* [150] (SE 69). Este posibil ca şi *Q. Lucilius Piscinus*, centurion tot în *Legio I Italica*, autorul unui ex voto dedicat lui *Sol Inuictus* [151] (SE 49), să fi făcut parte — împreună cu unitatea — din aceeaşi vexilaţie.

Am putea bănui că o vexilaţie a celor trei legiuni moesice a activat la un moment dat la Callatis, unde s-au găsit cărămizi cu ştampile de la fiecare dintre ele, dar, pînă la apariţia unei dovezi peremptorii, este tot aşa de posibil ca detaşamentele din cele trei legiuni să fi fost prezente succesiv în colonia doriană. Aceeaşi situaţie poate fi posibilă şi pentru Tomis, unde sînt atestaţi epigrafic militari activi numai din două legiuni: *V Macedonica* şi *XI Claudia*. Se poate presupune că iniţial oraşul era, în caz de nevoie, în atenţia legiunii de la Troesmis, ca apoi, după plecarea acesteia în Dacia, să rămînă în grija celei de la Durostorum.

Vexilaţiile formate din detaşamente ale unei singure legiuni pot fi recunoscute în mai multe situaţii pe teritoriul Dobrogei [152]. În primul rînd, rea-

149 *V.* nota 144.
150 CIL, III, 14 433.
151 CIL, III, 12 468.
152 Documentele pentru asemenea vexilaţii sînt prezentate la fiecare legiune în parte *(v. supra)*

mintesc vexilația provenită din *Legio I Italica*, cea care a preluat în cea mai mare parte funcțiile deținute de *Legio V Macedonica* în nord-vest, și vexilația detașată din *Legio XI Claudia* care a avut, spre sfîrșitul secolului al II-lea și în cel de al III-lea, misiunea de a supraveghea centrul și nordul Dobrogei.

Nu pot încheia prezentarea vexilațiilor fără a o aminti pe aceea care a activat în nordul Mării Negre, împreună cu auxiliile aflate în subordine, atestată în mod expres, prin material tegular și epigrafic, la Tyras — printr-o tegulă pe care sînt indicate toate cele trei legiuni moesice împreună cu auxiliile (nenominalizate) aflate sub comanda centurionului *Antonius Pl*... din *Legio I Italica*, și printr-un fragment de inscripție pe care se mai pot citi cuvintele *Falconi ... uexil(lationis) II ... sub cura ... Leg(ionis) V M(acedonicae) ...* [153] — și la *Charax*, unde s-a descoperit o tegulă cu ștampila unui centurion din *Legio I Italica*, ofițer ce îndeplinea și funcția de *praefectus uexillationis Moesiae Inferioris* [154]. Tot acum trebuie reamintită și vexilația celor trei legiuni, care, împreună cu o unitate auxiliară *(Cohors I Flauia Commagenorum)*, a construit, între anii 102-105, fortificația de la Drajna de Sus.

B. TRUPELE AUXILIARE

Dintre unitățile auxiliare care sînt atestate de diplome militare sau de alte documente epigrafice voi prezenta numai trupele care au staționat sigur pe teritoriul Dobrogei, cum sînt *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum*, *Ala I Vespasiana Dardanorum*, *Cohors I Cilicum*, *Cohors I Germanorum* etc., precum și formațiunile al căror cantonament nu a fost identificat încă, el putîndu-se afla fie în Dobrogea, fie pe teritoriul R.P. Bulgaria, cum sînt *Ala I Claudia Gallorum*, *Ala Gallorum Flauiana*, *Cohors I Chalcidenorum*, *Cohors I Flauia Numidarum* etc. Unitățile auxiliare menționate în diplomele Moesiei Inferioare și care au avut în mod sigur lagărul pe teritoriul R.P. Bulgaria vor fi prezentate sumar. În legătură cu aceste unități voi face cîteva scurte precizări în cele ce urmează.

Cohors I Bracarum (Bracarorum) apare pe diploma de la Hadrianus [1], din anul 134[2], și pe cea de la Antoninus Pius [3]. Unitatea este atestată și de o inscripție greacă din nord-vestul Bulgariei (localitatea Gorna Bešovica) [4]. Pe teritoriul Dobrogei nu există nici un indiciu al activității acestei trupe.

153 Nicorescu, P., *op. cit.*, p. 218. Pentru numele centurionului *(Antonius)*, *cf.* Gostar, N., *Legio I Minervia în estul Daciei*, AUI, SN, s. 3, t. 11, 1965, p. 6.

154 CIL, III, 14 215 [4]; *cf.* și Rostovțev, M., *loc. cit.*

1 CIL, XVI, 78.

2 Beneš, J., *Die römischen Auxiliarformationen im unteren Donauraum*, Sborník Prací Filosofické Faculty Brněnské University, E-15, 1970, p. 171, nr. 17, propune, cred justificat, întregirea *Brac(arum)*, în loc de *Brac(arugustanorum)* cum este editată diploma în CIL.

3 Venedikov, I., *Rimska voenna diploma ot Brestovene (Un diplôme militaire de Brestovene)*, Izvestija-Varna, 9, 1953, p. 68.

4 Ivanov, T., *Novootkrit starohristijanski nekropol pri s. Gorna Bešovica (Necropole paléochrétienne récemment mise au jour près du village Gorna Bešovica)*, Arheologija-Sofia, 1962, 2, p. 44.

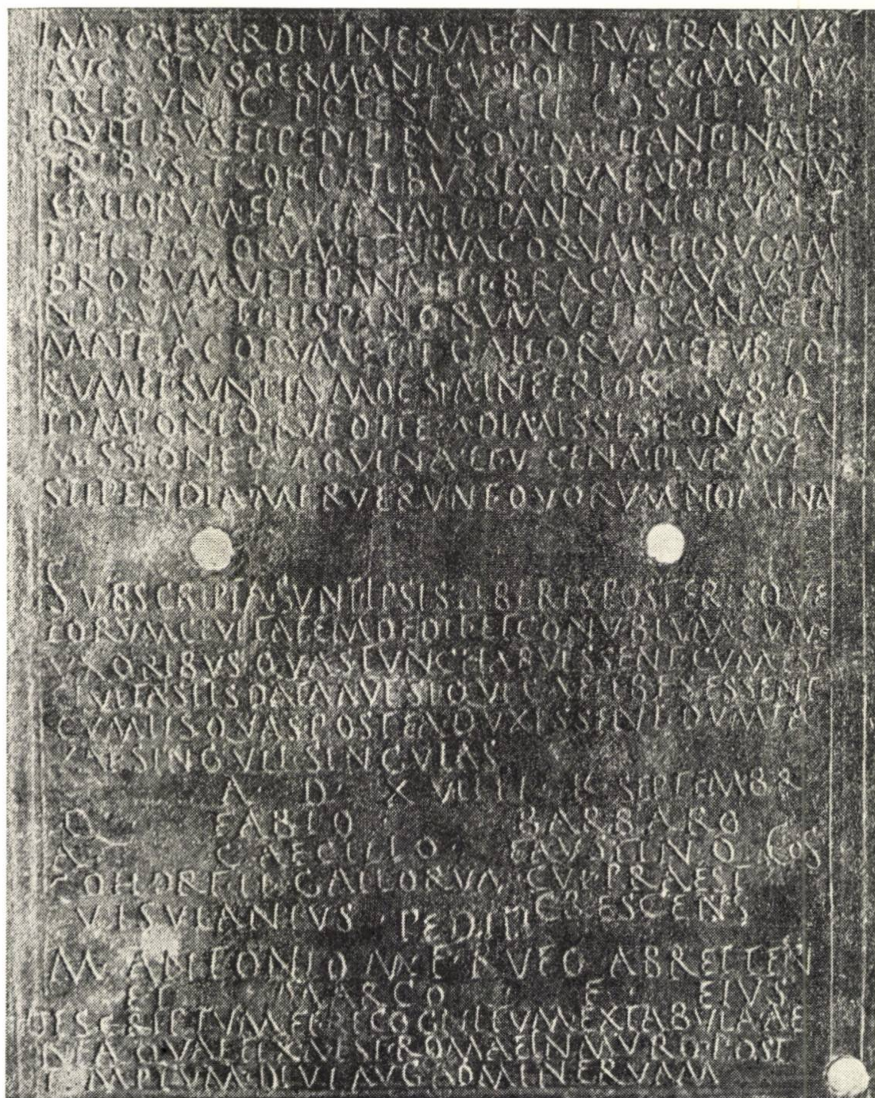

Fig. 9. Diploma armatei Moesiei Inferioare (CIL, XVI, 44), descoperită la Altinum, emisă în anul 99 e.n. pentru infanteristul *M. Antonius Rufus* din *Cohors II Gallorum* (SE 136).

Cohors II Flauia Brittonum este cunoscută prin diploma de lîngă Plovdiv [5], din anul 99, și prin cîteva documente epigrafice descoperite în R.P. Bulgaria [6].

5 CIL, XVI, 45.

6 *Ex gratia :* CIL, III, 6 152 și 7 478 (Durostorum) ; Beševliev, V., *Epigrafski prinosi (Contribuții epigrafice)*, Bălgarska Akademija na Naukita, Sofia, 1952, p. 56, nr. 91 (inscripție descoperită la Dimitrov, în apropiere de Ruse).

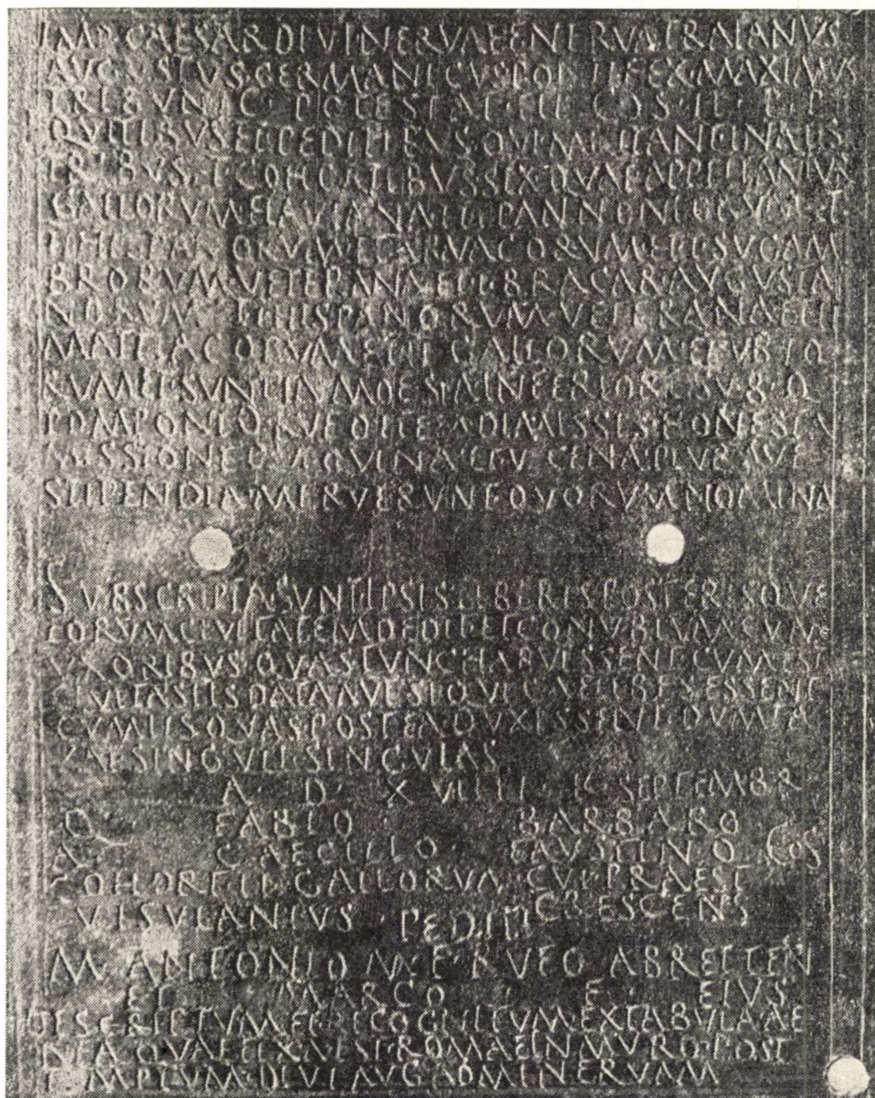

Fig. 9. Diploma armatei Moesiei Inferioare (CIL, XVI, 44), descoperită la Altinum, emisă în anul 99 e.n. pentru infanteristul *M. Antonius Rufus* din *Cohors II Gallorum* (SE 136).

Cohors II Flauia Brittonum este cunoscută prin diploma de lîngă Plovdiv [5], din anul 99, și prin cîteva documente epigrafice descoperite în R.P. Bulgaria [6].

5 CIL, XVI, 45.
6 *Ex gratia:* CIL, III, 6 152 și 7 478 (Durostorum); Beševliev, V., *Epigrafski prinosi (Contribuții epigrafice)*, Bălgarska Akademija na Naukita, Sofia, 1952, p. 56, nr. 91 (inscripție descoperită la Dimitrov, în apropiere de Ruse).

Dintre acestea trebuie amintită inscripţia de la Sexaginta Prista [7] — unde unitatea îşi avea cantonamentul — pusă în anul 230, cu prilejul refacerii băii castrului.

Cohors I Cispadensium a făcut parte — înainte de divizarea provinciei — din armata Moesiei [8], apoi a rămas în Moesia Superioară [9]. În secolul al III-lea o întîlnim în Moesia Inferioară, după cum aflăm din inscripţia descoperită la Troianhissar [10], pusă în onoarea împăratului Maximin, în anul 235.

Cohors I Hispanorum ueterana quingenaria equitata, în legătură cu care s-au făcut numeroase comentarii datorită papirusului Hunt [11], a staţionat — pe vremea lui Traian [12], cînd intra în compunerea armatei din Moesia Inferioară — aproape sigur pe teritoriul R.P. Bulgaria [13]. De acolo, detaşamente — mai mici sau mai mari — erau trimise în diverse misiuni, chiar în afara graniţelor provinciei.

Cohors II Lucensium se afla în armata Moesiei încă înainte de divizare, după cum ne-o arată diploma de la Vespasian [14], din anul 78, apoi rămîne în Moesia Inferioară, fiind atestată de două diplome de la Traian [15] şi, eventual, de cea de la Brestovene, din vremea lui Antoninus Pius [16], dacă ţinem seama de posibilităţile de întregire a lacunelor diplomei [17]. Unitatea îşi avea lagărul la Abrittus (Razgrad), fiind amintită de cîteva inscripţii descoperite acolo sau în împrejurimi [18]. Atestări epigrafice ale unităţii nu avem din Dobrogea, ci numai de pe teritoriul R.P. Bulgaria [19] şi din nordul Mării Negre, unde probabil un detaşament din *Cohors II Lucensium* va fi avut vreo misiune [20].

7 CIL, III, 7 473. Din aceeaşi unitate făcea parte şi centurionul *C. Valerius*, înmormîntat la Durostorum (CIL, III, 6 152), unde probabil că se retrăsese după terminarea serviciului militar. Monumentul funerar al acestui militar nu dovedeşte că unitatea ar fi staţionat la Durostorum.

8 Vučković-Todorović, Dušanka, *Vojnička diploma iz kastruma Taliatae (Le diplôme militaire du castrum Taliatae)*, Starinar, NS, 18, 1967, p. 21—24.

9 CIL, XVI, 39 din anul 93, şi 46 din anul 100.

10 CIL, III, 14 429.

11 Cantacuzino, G., *Un papyrus latin relatif à la défense du Bas-Danube*, Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale, Bucarest, 5, 1928, p. 38—74; Fink, R.O., *Hunt's Pridianum: British Museum Papyrus 2 851*, JRS, 48, 1958, p. 102—116; Syme, R., *The Lower Danube under Trajan*, JRS, 49, 1959, p. 26—33; Vulpe, R., *Muntenia şi Moldova de Jos în timpul lui Traian, în lumina unei noi lecturi a papirului Hunt*, SC, 2, 1960, p. 337—357.

12 CIL, XVI, 44.

13 Vulpe, R., DID, 2, p. 78—80. Poate că unitatea a avut reşedinţa la Durostorum (Beneš, J., *op. cit.*, p. 179, nr. 61; Forni, G., *Limes*, în DE, IV, 1959, p. 1 271).

14 CIL, XVI, 22.

15 CIL, XVI, 50, 58.

16 Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68.

17 Radnóti, A., *Zur Dislokation der Auxiliartruppen in den Donauprovinzen*, în *Limes-Studien. Vorträge de 3. Internationalen Limes-Kongresses in Rheinfelden-Basel 1957*, Verlag des Institutes für Ur-und Frühgeschichte der Schweiz, Basel, 1959, p. 149.

18 CIL, III, 12 337, 12 339; Filow, B, *Novootkriti starini (Noi descoperiri arheologice)*, Izvestija-Sofia, 1, 1910, p. 227; Kazarow, G., *Antični pametnici iz Bălgarija (Antike Denkmäler aus Bulgarien)*, Izvestija-Institut, 2, 1923—1924, p. 80—81.

19 CIL, III, 14 424 (inscripţie din nord-vestul Bulgariei, către Ghighen).

20 AE, 1909, nr. 18 (Chersonesos); Wagner, W., *Dislokation*, p. 161—162; Beneš, J., *op. cit.*, p. 181, nr. 71.

Cohors Mattiacorum nu este atestată decît de o diplomă din Moesia, de la Vespasian (anul 78) [21]. Se pare că după divizarea provinciei a rămas în Moesia Inferioară, cum ne-o arată inscripția de la Tenča (între Novae și Nicopolis) [22].

Cohors I Thracum Syriaca făcea parte — în timpul lui Vespasian — din armata Moesiei [23], apoi a rămas în Moesia Superioară, unde este atestată de o diplomă de la Traian [24], din anul 100. În vremea lui Antoninus Pius era inclusă în armata Moesiei Inferioare [25]. Cît s-a aflat în Moesia Inferioară, se pare că a fost cantonată la Transmarisca, de unde se păstrează o inscripție votivă pusă de unitate [26]. Este posibil ca și din această cohortă să fi fost trimis, la un moment dat, un detașament în nordul Mării Negre, avînd în vedere o inscripție de la Panticapaeum [27]. Un monument funerar descoperit în apropiere de Tomis [28] (SE 45) este pus pentru un soldat din *Legio XI Claudia, Numerius Valens,* de către moștenitorul său, *L. Sextilius Fuscus,* care era centurion în *Cohors I Thracum.* Documentul nu ne arată că unitatea ar fi activat pe teritoriul Dobrogei, ci, mai degrabă, ne face să înțelegem că legăturile dintre cel decedat și urmașul său — poate ambii veterani — se realizaseră încă din vremea cînd primul era în activitate în *Legio XI Claudia,* la Durostorum, iar cel de al doilea se afla în apropiere, la Transmarisca, încadrat în *Cohors I Thracum,* care staționa acolo [29].

În continuare vor fi prezentate, pe genuri de arme — cavaleria *(alae)*, infanteria *(cohortes)*, trupele neregulate *(numeri)*, marina *(classis)*, în această ordine —, unitățile auxiliare care au activat sau ar fi putut activa pe teritoriul Dobrogei.

1. ALA I ASTVRVM. S-a aflat în Moesia Inferioară înainte de războaiele dacice ale lui Traian, după cum o dovedește diploma de lîngă Plovdiv [30], din anul 99. Unitatea se afla în aceste părți încă din timpul lui Vespasian, ținînd seama de datarea și indicațiile pe care ni le dă inscripția funerară a unui veteran din această unitate, *Ti. Claudius Saturninus,* stabilit la Tomis [31].

21 CIL, XVI, 22.
22 CIL, III, 12 437.
23 CIL, XVI, 22.
24 CIL, XVI, 46.
25 Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68.
26 Christescu, V., *Quelques monuments inédits de Turtucaia (Transmarisca)*, Dacia, 5—6, 1935—1936, p. 451.
27 IGR, I, 894.
28 Nicorescu, P., *Monumente nouă din teritoriul orașului Tomi*, BCMI, 9, 1916, p. 73.
29 Suceveanu, Al., *La défense du littoral de la Dobroudja à l'époque romaine* (*Ier-IIIe siècles de n.è.*), RRH, 13, 1974, 2, p. 233—234, susține că cei doi militari erau activi, dar nu avem nici o dovadă în acest sens, nemenționarea calității de veteran în inscripție nefiind un argument categoric, mai ales că *L. Sextilius Fuscus* era centurion.
30 CIL, XVI, 45.
31 Pârvan, V., AA, 29, 1914, col. 437—438; Kraft, K., *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, A. Francke, Bern, 1951, p. 141; Stoian, I., *Tomitana*, p. 204, nr. 4; în privința datării, *cf.* Bordenache, Gabriella, *Temi e motivi della plastica funeraria di età Romana nella Moesia Inferior*, Dacia, NS., 9, 1965, p. 261—262.

După ocuparea Daciei, *Ala I Asturum* apare în armata permanentă a noii provincii, avînd castrul la Hoghiz (jud. Brașov) [32]. Așadar, unitatea a fost prezentă în Moesia — probabil pe teritoriul Dobrogei — în ultima parte a secolului I e. n. Beneficiarul diplomei mai sus amintite, fost soldat de rînd în *Ala I Asturum*, este un trac din tribul bessilor, pe nume *Meticus*, care s-a înapoiat după îndeplinirea serviciului militar în ținuturile sale natale. Prin urmare, cele două documente nu indică unde și-a avut unitatea garnizoana și cît timp s-a aflat în armata acestei provincii. Presupunerea că ar fi fost cantonată la Tomis [33] nu poate fi susținută doar pe baza inscripției citate.

2. ALA I VESPASIANA DARDANORVM. Este atestată în armata Moesiei Inferioare prin trei diplome din vremea lui Traian [34], începînd cu anul 99, și prin cîte una de la Hadrianus [35] și de la Antoninus Pius [36]. Ținînd seama de supranumele *Vespasiana* și de faptul că nu i se cunoaște o prezență anterioară în altă provincie, putem considera că s-a aflat în aceste ținuturi încă din timpul lui Vespasian. Garnizoana sa era la Arrubium (Măcin), după cum o dovedesc două documente epigrafice (SE 84 și 85): inscripția inaugurală pusă de comandantul unității *(praefectus alae)*, *T. Flauius Apollinaris*, la clădirea colegiului de ofițeri, ridicată pe cheltuială proprie în așezarea de la Arrubium [37] și dedicația — descoperită în apropiere de Măcin, la Cerna [38] — făcută lui *Liber Pater* de către un călăreț al unității *M. Antistius Caecina*. Cum pe această ultimă inscripție *Ala I Dardanorum* poartă supranumele *Antoniniana*, ceea ce indică epoca Severilor [39], rezultă că unitatea a rămas în armata Moesiei Inferioare și în prima jumătate a secolului al III-lea, necunoscîndu-i-se o deplasare ulterioară. Un veteran din *Ala I Vespasiana Dardanorum*, *M. Vlpius Marcianus* (SE 86), care făcuse parte din garda guvernatorului provinciei *(singularis consularis)*, s-a retras după terminarea serviciului militar la Troesmis [40], unde a îndeplinit funcțiile de *pontifex*, *duumuir* și *quinquennalis* al municipiului.

Așadar, *Ala I Vespasiana Dardanorum* este o unitate care încă din timpul lui Vespasian și pînă la desființarea ei a făcut parte din armata permanentă aflată pe teritoriul Dobrogei, avînd castrul la Arrubium.

3. ALA I FLAVIA GAETVLORVM. A făcut parte din armata Moesiei Inferioare înainte de cucerirea Daciei, după cum o arată două diplome din timpul lui Traian [41]. Este posibil să se fi aflat mai de mult aici, deoarece

32 Russu, I.I., *Auxilia provinciae Daciae*, SCIV, 23, 1972, 1, p. 65, nr. 1.
33 Wagner, W., *op. cit.*, p. 10–11.
34 CIL, XVI, 45, 50, 58.
35 CIL, XVI, 78.
36 Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68.
37 CIL, III, 7 512.
38 Nicorescu, P., *Liber-Dionysos*, BCMI, 8, 1915, p. 41.
39. Bersanetti, G. M., *I soprannomi imperiali variabili degli auxilia dell'exercito romano*, Athenaeum, 18, 1940, p. 105–135.
40 CIL, III, 7 504.
41 CIL, XVI, 45, 58.

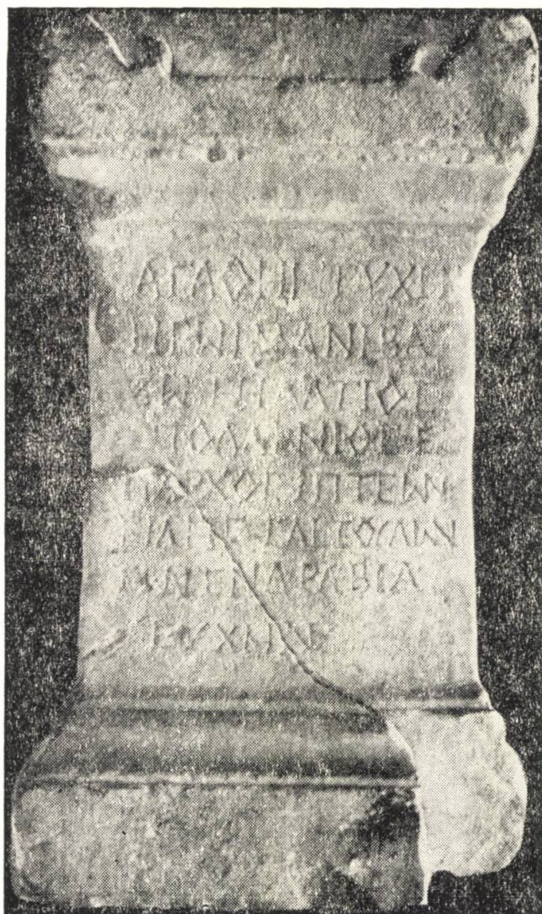

Fig. 10. Altar votiv tomitan din prima jumătate a secolului al III-lea e.n. dedicat lui *Heros Manibazos* de către *Sedutius Apollonius, prefectus Alae I (Flauiae) Gaetulorum* (SE 73).

unității — constituită de unul din împărații din dinastia Flavia — nu i se cunoaște o atestare anterioară anului 99, în altă provincie [42]. După cucerirea Daciei, în anul 114, unitatea se afla în Pannonia Inferioară [43], unde este posibil să fi rămas pînă în vremea lui Antoninus Pius [44]. Un altar votiv din Tomis, cu inscripție în limba greacă, databil în prima jumătate a secolului al III-lea,este dedicat lui Heros Manibazos de *Sedatius Apollonius, praefectus Alae Gaetulorum* [45] (SE 73). Este vorba de aceeași unitate, care a revenit în Moesia Inferioară fie în vremea lui Antoninus Pius, așa cum s-a întîmplat și cu unele unități aduse din alte provincii [46], fie mai tîrziu. Poate din aceeași formațiune a făcut parte și un militar sau veteran din Tomis, despre care ne-a rămas o inscripție fragmentară, pe care se păstrează cuvintele *Alae I Fl(auiae)* [47]. Nu se cunoaște locul unde a fost cantonată unitatea cît timp a făcut parte din armata Moesiei Inferioare, dar este foarte posibil ca ea să-și fi avut sediul pe teritoriul Dobrogei, iar pentru sfîrșitul secolului al II-lea și pentru secolul al III-lea, chiar la Tomis.

42 *Ala Gaetulorum* din Orient, atestată acolo sub Vespasian (CIL, V, 7 007) și Domițian (CIL, XVI, 33) este altă unitate, intitulată *ueterana* fără supranumele *Flauia*.

43 CIL, XVI, 61.

44 CIL, XVI, 112, 113.

45 Rădulescu, A., *Inscripții inedite din Dobrogea*, SCIV, 14, 1963, 1, p. 90, nr. 10.

46 În diploma de la Brestovene (Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68) apare, de pildă, *Cohors I Flauia Numidarum*, neatestată pînă la Antoninus Pius în Moesia Inferioară. La fel și *Cohors I Thracum Syriaca*, aflată la anul 100 în Moesia Superioară (CIL, XVI, 46).

47 CIL, III, 7 557.

4. ALA I GALLORVM ATECTORIGIANA. Este menționată de diploma de la Brestovene, din timpul lui Antoninus Pius [48]. Nu se știe nici cînd s-a format unitatea, nici unde a mai activat, nici dacă a fost mutată din Moesia Inferioară în altă provincie. Este posibil să fi avut lagărul la Appiaria (R.P. Bulgaria), după cum pare să o indice piatra funerară descoperită acolo [49], pusă soției sale de către *T. Aelius Marcianus, praefectus equitum Alae Atectorigianae*. Tot pe teritoriul R.P. Bulgaria, la Svalenik [50], în apropiere de Ruse, s-a descoperit o dedicație fragmentară a unui fost decurion al unității. Pe de altă parte, din Tomis provine o dedicație (SE 72) în cinstea guvernatorului provinciei din anul 224, *L. Annius Honoratus*, pusă de *Flauius Seuerianus*, decurion în *Ala I Atectorum Seueriana*, în calitate de *candidatus* al guvernatorului [51]. Acest document ar putea sugera ipoteza că unitatea fusese adusă în garnizoană la Tomis — ori în apropiere, poate chiar în timpul lui Severus Alexander, dacă nu mai dinainte — sau că s-a aflat în orașul vest-pontic doar cu vreo misiune trecătoare. Oricum, rezultă că *Ala I Gallorum Atectorigiana* — deoarece despre această unitate, cu numele prescurtat și cu adausul epitetului imperial, este vorba în inscripție — a activat un timp și pe teritoriul Dobrogei.

5. ALA I CLAVDIA GALLORVM. Nu știm unde și-a desfășurat activitatea în primul secol al erei noastre. Supranumele *Claudia* indică o epocă timpurie de formare a unității [52]. Prima mențiune a ei într-o diplomă militară este din anul 105, cînd făcea parte din armata Moesiei Inferioare [53]. În anul 140 unitatea apare în Dacia Inferioară [54], fiindu-i atestat și titlul *Capitoniana*. Nu i se cunoaște locul de staționare în Moesia Inferioară. O inscripție funerară de la Ghighen, pusă pentru un *missicius* al unității, *Iulius Saturio* [55], nu dă vreo indicație în această privință. Soldatul, în pragul terminării stagiului militar sau pe care abia îl efectuase, se putea afla în marele centru de la Oescus dacă *Ala I Claudia Gallorum* era fie în Moesia Inferioară, fie — mai degrabă — în Dacia Inferioară, ținînd seama că și pe documentul epigrafic apare titlul *Capitoniana*. Așadar, nu se știe nici de cînd *Ala I Claudia Gallorum* era în Moesia, nici dacă a fost mutată în Dacia de Traian sau abia de Hadrianus. Lagărul l-a avut — cît timp a făcut parte din armata Moesiei Inferioare — pe teritoriul Dobrogei ori în R.P. Bulgaria. Nu este exclus ca

48 Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68.
49 CIL, III, 12 452.
50 Velkov, I., *Novootkriti starini (Noi descoperiri arheologice)*, Izvestija-Institut, 1, 1921—1922, 2, p. 246—247.
51 CIL, III, 6 154.
52 Beneš, J., *op. cit.*, p. 163, nr. 18.
53 CIL, XVI, 50.
54 Gerov, B., *Zwei neugefundene Militärdiplome aus Nordbulgarien*, Klio, 37, 1959, p. 196—198.
55 Filow, B., *Antični pametnici iz Narodnija Muzej (Monuments antiques au Musée National)*, Izvestija-Sofia, 3, 1912—1913, p.3.

această unitate să fi fost cea din care făcea parte beneficiarul diplomei de la Salsovia [56], din timpul lui Nerva [57], ceea ce ar putea servi ca un indiciu, nesigur, al locului de staționare.

6. ALA GALLORVM FLAVIANA. Este atestată în Moesia Inferioară prin două diplome de la Traian [58], din anii 99 și 105. Supranumele *Flauiana* poate să indice existența ei aici încă din timpul lui Vespasian. După mijlocul secolului al II-lea, în anii 159-160, unitatea făcea parte din armata Moesiei Superioare [59]. Nu se cunoaște locul unde a staționat cît timp s-a aflat în Moesia Inferioară. Poate pe teritoriul Dobrogei [60], dar nu la Flaviana, cum s-a făcut ipoteza [61], deoarece această localitate nu apare decît în *Notitia Dignitatum*, dar în nici un izvor mai vechi de veacul al IV-lea, așa că numele l-a căpătat de la Constantin cel Mare [62], nu de la împărații din prima dinastie a Flaviilor.

7. ALA I GALLORVM ET PANNONIORVM. Este cunoscută prin două diplome militare — una din timpul lui Hadrianus [63], cealaltă, de la Antoninus Pius [64]. S-a emis ipoteza că unitatea s-a format din *Ala I Pannoniorum* (neatestată în secolul al II-lea), care ar fi fuzionat cu o unitate similară de gali [65]. Această ipoteză este incertă, deoarece unitățile de cavalerie de gali cunoscute în timpul lui Traian în Moesia Inferioară — *Ala Gallorum Flauiana* [66] și *Ala Claudia Gallorum* [67], deci contemporane cu *Ala I Pannoniorum* — sînt atestate și mai tîrziu [68], după ce se constituise *Ala I Gallorum et Pannoniorum*. Nu se cunoaște lagărul unde a staționat unitatea cît timp a făcut parte din armata Moesiei Inferioare, dar este foarte posibil ca el să se fi aflat pe teritoriul Dobrogei.

8. ALA I PANNONIORVM. O găsim menționată în diploma de la Oltina [69], din anul 99. Datorită descoperirii la Troesmis [70] a unei cărămizi ștampilate, pe care pot fi citite cuvintele *ALAE I PAN*, se consideră că unitatea

56 CIL, XVI, 41.
57 Wagner, W., *op. cit.*, p. 37.
58 CIL, XVI, 44, 50.
59 CIL, XVI, 111.
60 Wagner, W., *op. cit.*, p. 37—38.
61 *Ibidem*; Forni, G., *Limes*, în DE, IV, 1959, p. 1 272.
62 Vulpe, R., HAD, p. 300.
63 CIL, XVI, 78.
64 Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68.
65 Wagner, W., *op. cit.*, p. 38.
66 CIL, XVI, 44, 50.
67 CIL, XVI, 50.
68 *Ala Claudia Gallorum* se afla în anul 140 în Dacia Inferioară (Gerov, B, *op. cit.*, p. 196—198) și *Ala Gallorum Flauiana* este întîlnită în 159/160 în Moesia Superioară (CIL, XVI, 111).
69 CIL, XVI, 44.
70 CIL, III, 6 242.

a avut garnizoana în acest loc, înainte de a veni aici *Legio V Macedonica*[71], adică înainte de anul 107[72]. Unitatea se afla acolo din timpul lui Vespasian, după cum ne-o arată monumentul funerar al fostului decurion din *Ala Pannoniorum* (SE 83), *T. Flauius Capito* — retras și mort la Tomis — care fusese răsplătit de împăratul Vespasian pentru vitejia sa[73]. În legătură cu această unitate nu mai există nici o atestare ulterioară anului 99.

9. ALA II HISPANORVM ET AR(A)VACORVM. Este semnalată pentru prima dată în armata Moesiei Inferioare prin diploma de la Oltina[74], din anul 99. Anterior, făcuse parte din armata Pannoniei, unde este menționată de trei diplome militare[75], din anii 80, 84 și 85. Mai apare în armata Moesiei Inferioare și în diploma din timpul lui Hadrianus[76], din anul 138. De bună seamă și pe diploma de la Brestovene, din timpul lui Antoninus Pius[77], este indicată aceeași unitate, cifra I fiind transcrisă eronat — în loc de II — la editare[78], fapt ce a dus la considerarea în armata Moesiei Inferioare[79] a unei unități, *Ala I Hispanorum et Ar(a)uacorum*, care de fapt făcea parte din armata Pannoniei Superioare[80], atestată acolo chiar și în anul 154[81], de cînd se pare că se poate data cel mai tîrziu diploma de la Brestovene[82].

Ultima atestare epigrafică datată precis pentru *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum* în Moesia Inferioară o constituie un miliarium din anul 200 (SE 76), descoperit lîngă Carsium (Hîrșova)[83], de unde reiese că la refacerea drumului lucrase această unitate. Cantonamentul unității se afla la Carsium, fapt dovedit nu numai de miliariumul mai sus-amintit, cît, în primul rînd, de piatra inaugurală a castrului[84], construit de către ostașii din *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum* în anul 103 (SE 75).

În documentele epigrafice din Moesia Inferioară sînt menționați destul de mulți militari sau veterani din *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum*[85]. Astfel, dintr-o inscripție de la Arrubium (Măcin)[86] aflăm că decuriorul *C. Iulius Pr(imus)*, împreună cu fratele său, *beneficiarius consularis*, ridică o stelă funerară tatălui decedat (SE 77). La Histria, o inscripție

71 Vulpe, R., *Canabenses și Troesmenses. Două inscripții inedite din Troesmis*, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 557—582.
72 Syme, R., *Some Notes on the Legions under Augustus*, JRS, 23, 1933, p. 55.
73 CIL, III, 14 453.
74 CIL, XVI, 44.
75 CIL, XVI, 26, 30, 31.
76 CIL, XVI, 83.
77 Venedikov, I., *op. cit.*, p. 61—68.
78 Radnóti, A., *op. cit.*, p. 146, reconsideră, în mod firesc, cifra *II* ca indicativ al unității.
79 Beneš, J., *op. cit.*, p. 164, nr. 26.
80 CIL, XVI, 76.77 din anul 133; 84 din anul 138; 96 din anul 146; 97 din anul 149, 99 din anul 150
81 CIL, XVI, 104.
82 Doruțiu-Boilă, Emilia, *Über einige Statthalter von Moesia Inferior*, Dacia, NS, 12, 1968, p. 397—400.
83 CIL, III, 7 603.
84 Pârvan, V., *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, s.2, t.35, 1913, p. 478—489.
85 De menționat că pe inscripțiile respective nu apare numele întreg al unității, ci numai *Ala II Arauacorum*.
86 CIL, III, 6 218.

Fig. 11. Monument funerar din secolul al II-lea e.n. ridicat pentru *C. Valerius Herculanus* care fusese *stator praefecti* în *Ala II Hispanorum et Arauacorum* și s-a retras la Cius (SE 79).

din prima jumătate a veacului al III-lea [87] îl amintește pe *Titinius Seuerinus*, care era *sesquiplicarius* [88] (SE 78). Veteranii proveniți din *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum* s-au stabilit fie în centre nu prea depărtate de locul de staționare al unității — ca fostul *stator praefecti*, *C. Valerius Herculanus* (SE 79), la Cius [89], sau ca *Aelius Longinus* (SE 80), la Capidava [90] —, fie în orașele pontice, ca fostul decurion *Aurelius Firmus* (SE 81), la Histria [91], ori ca veteranul *Lupus* (SE 82), la Tomis [92]. O parte din ei au ales așezări mai depărtate, aflate pe teritoriul R.P. Bulgaria, ca *Aurelius Cotus*, mort la Sexaginta Prista (Ruse) [93], sau ca *Tib. Claudius Victor*, a cărui inscripție funerară a fost găsită nu departe de Oescus [94]. Faptul acesta nu poate fi un argument în susținerea părerii că unitatea s-a deplasat, la un moment dat, către vestul Moesiei Inferioare [95].

Întrucît nu există nici un document care să indice deplasarea unității în altă provincie, se poate considera că *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum* a făcut parte, de pe vremea lui Traian și pînă la ultima atestare, din armata permanentă a Moesiei Inferioare, fiind stabilită pe pămîntul Dobrogei, la Carsium.

87 Pârvan, V., *Histria IV*, ARMSI, s.2, t.38, 1915—1916, p. 676.
88 În inscripție *sescuplicíarius*.
89 Florescu, Gr., *Un nou document epigrafic referitor la teritoriul de la Nordul Dunării Moesice*, SCIV, 2, 1951, 2, p. 128—129. Inscripția datează aproximativ din anii 150—160.
90 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 91, nr. 13. Inscripția datează din anii 161—169.
91 Pârvan, V., *op. cit.*, p. 679. Inscripția pare să dateze din prima jumătate a secolului al III-lea. Și aici întîlnim forma *Arabacorum*, ca și în inscripția citată la nota 87.
92 CIL, III, 14 214[29]
93 Kazarow, G., *Antični pametnici ot Bălgarija (Antike Denkmäler aus Bulgarien)*, Izvestija-Institut, 11, 1937, p. 283—287.
94 CIL, III, 12 359.
95 Forni, G., *Limes* în DE, IV, 1959, p. 1 272.

10. COHORS I BRACARAVGVSTANORVM. Este atestată în armata Moesiei Inferioare prin două diplome de la Traian [96]. După cucerirea Daciei, revine pentru un timp în Moesia Inferioară, pentru a o reîntîlni apoi, abia în anul 140, în Dacia Inferioară [97], cu garnizoana la Brețcu [98]. Pe diploma de la Brestovene, din timpul lui Antoninus Pius [99], în rîndul 8, cuvintele *I BRAC* nu reprezintă prescurtarea numelui acestei unități [100], ci *Cohors I Bracarum* [101], ca și pe diploma de la Hadrianus [102], din anul 134. Mai degrabă din rîndul 11 al diplomei de la Brestovene am putea bănui venirea din nou a cohortei în Moesia Inferioară. Această părere poate fi sugerată de indicarea unei unități care făcea parte din armata Thraciei [103], chiar și în timpul lui Antoninus Pius, respectiv *Cohors II Bracaraugustanorum*. În cazul acesta ar fi vorba de o eroare în notarea numărului de ordine al cohortei.

Cohors I Bracaraugustanorum mai este atestată — printr-o inscripție votivă dedicată Dianei de către prefectul unității [104] — și în Dalmația, aflată acolo însă înainte de venirea în Moesia Inferioară. Nu avem nici un alt document din Dobrogea sau din R.P. Bulgaria referitor la *Cohors I Bracaraugustanorum*, deci nu se știe unde a staționat. Menționarea ei în nordul Mării Negre [105] datează din timpul activității unității în Moesia Inferioară.

11. COHORS I CHALCIDENORVM. Nu este atestată în Moesia Inferioară decît în vremea lui Hadrianus, printr-o diplomă din anul 138 [106]. În vremea lui Antoninus Pius unitatea se afla în Syria [107]. Nu se știe cît timp și unde a staționat în Moesia Inferioară.

12. COHORS I CILICVM MILLIARIA EQVITATA SAGITTARIORVM. A făcut parte din armata Moesiei încă din vremea lui Vespasian [108], rămînînd după divizarea provinciei în partea ei vestică, unde este menționată pe două diplome ale armatei Moesiei Superioare, din anii 93 [109] și 100 [110]. Poate încă din timpul domniei lui Traian, dar în orice caz sub

96 CIL, XVI, 44, 58.
97 Gerov, B., *op. cit.*, p. 196—198.
98 Russu, I.I., *op. cit.*, p. 68, nr.23.
99 Venedikov, I., *op. cit.* p. 68.
100 Radnóti, A., *op. cit.*, p. 148, admite lectura *Cohors I Bracaraugustanorum*, cantonată în Brețcu, ceea ce ar însemna că această localitate din județul Covasna s-ar mai fi aflat în Moesia Inferioară și la mijlocul secolului al II-lea.
101 Beneš, J., *op. cit.*, p. 171, nr. 17.
102 CIL, XVI, 76.
103 Beneš, J., *op. cit.*, p. 171, nr. 16.
104 CIL, III, 1 773.
105 Golenko, K. B.; Šeglov, A. N., *O kulte Asklepija v Chersonese Tavričeskom*, Dacia, NS, 9, 1965, p. 380.
106 CIL, XVI, 83.
107 CIL, XVI, 106 din anul 157.
108 CIL, XVI, 22.
109 CIL, XVI, 39.
110 CIL, XVI, 46.

Hadrianus, unitatea este adusă în Moesia Inferioară, unde o găsim notată pe diploma din anul 134 [111]. Rămîne aici în continuare, fiind prezentă și pe diploma de la Brestovene, din vremea lui Antoninus Pius [112].

Cohors I Cilicum reprezintă una dintre unitățile Moesiei Inferioare a cărei activitate este destul de bine cunoscută, datorită documentației epigrafice de care dispunem. Un fragment de cărămidă, care poartă ștampila cohortei, a fost descoperit la Sacidava [113] (Muzait [114]). Se presupune că aceleiași unități i-ar aparține și cărămizile cu ștampila *CIC*, descoperite la Dinogetia (Bisericuța-Garvăn) [115].

Dintre inscripțiile în care este menționată *Cohors I Cilicum* o însemnătate deosebită are cea descoperită la Cetatea [116], datînd din anii 177-179 (SE 90), unde își avea reședința unitatea, după cum ne-o dovedește numele fortificației, păstrat pînă în secolul al VI-lea și amintit de Procopius din Caesarea [117], *Castellum Cilicum (φρούριον δὲ τὸ Κιλικίων)* [118]. Inscripția este actul prin care se pune capăt unui litigiu între tribul ausdecensilor *(civitas Ausdecensium)* — traci colonizați în Dobrogea pe la sfîrșitul secolului I, ca laii și besii [119] — și dacii din regiune [120]. Prin acest act sînt fixate limitele teritoriului ausdecensilor. Lucrarea a fost executată din porunca guvernatorului *Heluius Pertinax*, viitorul împărat, prin *Anternius Antoninus*, *tribunus Cohortis I Cilicum.*

Un alt document epigrafic privind aceeași cohortă, datat destul de precis, între anii 244—249, datorită epitetului *Philippiana* pe care îl poartă unitatea, este un ex voto (SE 91) pus de soldatul *Cornelius Valentinus* la Tomis [121]. Din același oraș vest-pontic provine și o stelă funerară (SE 93) pusă pentru soție de *Valens*, care era *eques uexillarius* în *Cohors I Cilicum* [122]. Calitatea ostașului dă posibilitatea întregirii numelui cohortei cu titlul *equitata.*

Cît timp unitatea a staționat în Moesia Inferioară, detașamente din *Cohors I Cilicum* au fost prezente și în nordul Mării Negre, după cum o dovedește inscripția funerară descoperită la Chersonesos [123].

111 CIL, XVI, 78.
112 Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68.
113 Rădulescu, A., *Ateliere ceramice militare de-a lungul Dunării de Jos*, Pontica, 6, 1973, p. 131; Scorpan, C., *Săpăturile arheologice de la Sacidava*, Pontica, 6, 1973, p. 312, fig. 5.
114 Aricescu, A., *Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor*, Dacia, NS, 14, 1970, p. 296—301.
115 Ștefan, Gh., *Dinogetia I*, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 410; *cf.* și *Robert, L.*, BE, 1960, p. 178—179, nr. 274.
116 CIL, III, 14 437; o lectură îmbunătățită și un amplu comentariu privind activitatea cohortei, la Tudor, D., *Cohors I Cilicum în Scythia Minor și Taurida. Contribuții la cunoașterea legăturilor dintre coasta de vest și nord a Mării Negre în sec. I—IV*, AUB, 5, 1956, p. 45 și următoarele.
117 Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, IV, 7.
118 Aricescu, A., *op. cit.*, p. 305—306.
119 Vulpe R., DID, 2, p. 164—165.
120 Așa cum se susține de cele mai multe ori. *Cf.* Vulpe, R., *loc. cit.*
121 Tudor D., *Inscripții romane inedite din Oltenia și Dobrogea*, MCA, 2, 1956, p. 582, nr. 51.
122 *Ibidem*, p. 583, nr. 52.
123 CIL, III, 13 751 *b*.

Din sursele amintite reies importantele și complexele misiuni pe care le avea *Cohors I Cilicum* în cadrul provinciei, fiind un fel de unitate de manevră, neangajată numai la paza limesului danubian. În felul acesta se explică raza ei mare de acțiune: o întîlnim la Sacidava, unde poate a contribuit la construirea în prima fază a castrului sau la refacerea lui, după venirea din Moesia Superioară, își trimite vexilațiile pe litoralul vest-pontic, la Tomis, poate și în nord-vestul Dobrogei, la Dinogetia, apoi pe coastele de nord ale Mării Negre. Staționarea îndelungată pe teritoriul Dobrogei și activitatea sa explică persistența numelui cilicienilor în toponimia secolului al VI-lea, fiind — după cîte știu — singurul exemplu de prin părțile noastre care să releve amintirea unei unități auxiliare din vremea Principatului, încă într-o perioadă atît de tîrzie a Dominatului.

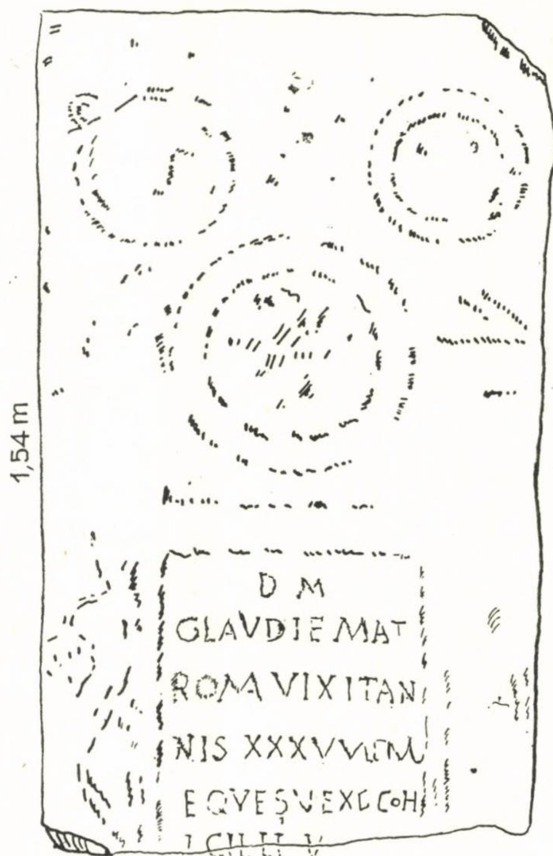

Fig. 12. Stelă tomitană de la mijlocul secolului al III-lea e.n. pusă pentru soția sa de către călărețul *Valens* din *Cohors I Cilicum* (SE 92). Desen după D. Tudor.

13. COHORS I FLAVIA COMMAGENORVM. A făcut parte din armata Moesiei Inferioare în timpul lui Traian, după cum o dovedește diploma din anul 105 [124]. Ținînd seama de supranumele *Flauia*, care indică o perioadă anterioară de existență a unității, și necunoscîndu-i o menționare înainte de Traian în altă provincie, este posibil ca ea să fi făcut parte din armata Moesiei încă din vremea lui Vespasian. La această afirmație ne conduce și inscripția funerară din Tomis a lui *M. Iulius Tertullus* [125], veteran din *Cohors I Commagenorum*, pusă de colegul său de arme, *Mitridates*, care era soldat activ (SE 107). Unitatea este atestată și

124 CIL, XVI, 50.
125 Knechtel, W., *O inscripțiune inedită*, Revista Catolică, București, 1913, p. 567—569; Pârvan, V., AA, 29, 1914, col. 433.

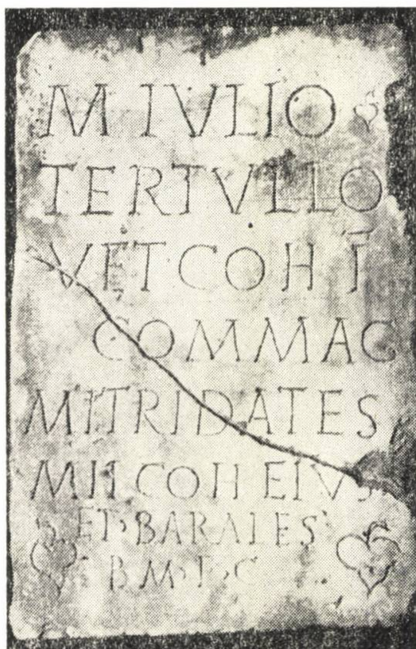

Fig. 13. Inscripție funerară tomitană datînd de la sfîrșitul secolului I sau începutul celui de al II-lea pusă pentru veteranul *M. Iulius Tertullus* din *Cohors I Commagenorum*, de către tovarășul său de arme, *Mitridates* și de către *Barales* (SE 102).

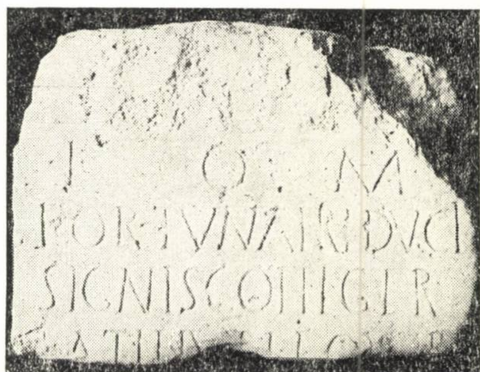

Fig. 14. Dedicație din a doua jumătate a secolului al II-lea e.n. pentru *Iupiter Optimus Maximus, Fortuna Redux* și *Signa Cohortis I Germanorum*, pusă de *L. Atilius*, comandantul unității de la Capidava (SE 96).

în castrul de la Drajna de Sus [126], construit în vremea lui Traian, în anii 102-105, și părăsit de Hadrianus [127]. În anul 140 *Cohors I Flauia Commagenorum* se afla în Dacia Inferioară [128]. Înainte de a pleca la Drajna de Sus și apoi, în Oltenia [129], unitatea a fost cantonată pe teritoriul Dobrogei, poate chiar la Tomis sau în apropiere. Încă un indiciu — ce-i drept foarte vag — în acest sens l-ar constitui, eventual, și o inscripție fragmentară din aceste ținuturi, pe care se poate reconstitui, fără certitudine însă, numele cohortei [130].

14. COHORS I GERMANORVM C. R. Este, desigur, aceeași cohortă pe care o întîlnim în diplomele din Germania Superioară încă de la sfîrșitul

126 CIL, III, 12 530: țigle cu ștampila *COH COM*, alături de cele ale legiunilor *I Italica, XI Claudia* și *V Macedonica*.
127 Ștefan, Gh., *Le camp romain de Drajna-de-Sus*, Dacia, 11—12, 1945—1947, p. 115—144.
128 Gerov, B., *op. cit.*, p. 196—198.
129 Russu, I. I., *op. cit.*, p. 70, nr. 33.
130 Tudor, D., *op. cit.*, p. 616, nr. 154.

secolului I [131] e. n. și pînă în vremea lui Hadrianus [132]. Dintre diplomele militare ale Moesiei Inferioare, numai cea de la Brestovene [133], din timpul lui Antoninus Pius, atestă această unitate. Așadar, unitatea a putut fi adusă de Antoninus Pius din Germania Superioară în Moesia Inferioară, fiind amplasată la Capidava, unde s-au descoperit două inscripții în care este menționată *Cohors I Germanorum*, databile în a doua jumătate a secolului al II-lea, ceea ce corespunde cu indicațiile diplomei de la Brestovene. Una dintre ele reprezintă o dedicație (SE 96) pusă de *L. Atilius* pentru Iupiter Optimus Maximus, Fortuna Redux și steagurile unității [134]; cealaltă este o stelă funerară (SE 95), ridicată pentru soția sa de comandantul cohortei *(praefectus)* , *C. Munatius Venustus* [135]. Nu cred că trebuie admisă ipoteza că unitatea de la Capidava ar fi alta decît cea din Germania Superioară, dar cu același nume, și că s-ar fi aflat în Moesia Inferioară încă din vremea lui Traian [136]. Cele patru diplome emise sub Traian, care numesc trupele auxiliare ale Moesiei Inferioare, nu menționează și *Cohors I Germanorum*. În favoarea ipotezei ar putea fi luat în considerație doar faptul că în anul 248 *Cohors I Germanorum* este din nou atestată în Germania Superioară [137], dar această împrejurare conduce la presupunerea că unitatea revenise, în veacul al III-lea, în provincia în care a fost menționată pentru prima dată.

15. COHORS I LEPIDIANA C. R. Venită din Pannonia [138], apare — în două diplome de la Traian — ca făcînd parte din armata Moesiei Inferioare [139]. Tot în timpul lui Traian a fost mutată în Orient [140]. Nu avem nici un indiciu privind cantonamentul unității pentru perioada cît s-a aflat în părțile acestea.

16. COHORS I LVSITANORVM CYRENAICA. Este atestată în armata Moesiei Inferioare de două diplome de la Traian [141], una de la Hadrianus [142], din anul 138, și una de la Antoninus Pius [143]. Pînă la Vespasian s-a aflat în Africa [144]. Nu i se cunoaște o deplasare ulterioară staționării în părțile noastre. Se pare că unitatea a avut garnizoana pe teritoriul Dobrogei, unde au fost descoperite pînă acum trei inscripții funerare ale unor veterani din *Cohors I Lusitanorum*. Pe documentele epigrafice nu apare și determinativul *Cyrenaica*, dar celelalte cohorte de lusitani, cu același număr de ordine,

131 CIL, XVI, 28 din anul 82, și 62.63 din anul 116.
132 CIL, XVI, 80.
133 Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68.
134 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 94, nr. 17.
135 *Ibidem*, p. 102, nr. 24.
136 *Ibidem*, p. 95.
137 ILS, 2 605.
138 CIL, XVI, 26 din anul 80.
139 CIL, XVI, 45, 58.
140 Wagner, W., *op. cit.*, p. 159; Beneš, J., *op. cit.*, p. 181, nr. 69.
141 CIL, XVI, 45, 50.
142 CIL, XVI, 83.
143 Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68.
144 Wagner, W., *op. cit.*, p. 163—164; Beneš, J., *op. cit.*, p. 182, nr. 73.

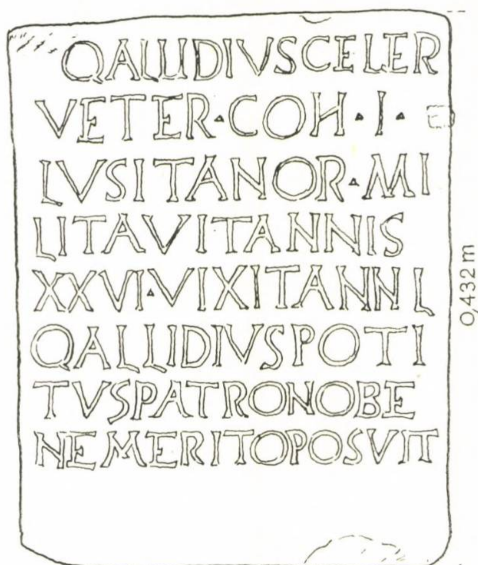

Fig. 15. Inscripția funerară a veteranului *Q. Allidius Celer* din *Cohors I Lusitanorum (Cyrenaica?)* retras la Tomis. Monumentul datează din secolul al II-lea e.n. (SE 99). Desen după D. Tudor.

se aflau în alte provincii (Pannonia, Moesia Superioară), așa că pare destul de mică probabilitatea ca toți cei trei veterani despre care este vorba să nu fi făcut parte din formația ce acționa în aceste ținuturi [145]. Poate doar fostul decurion, *Antonius Saturninus*, înmormîntat la Tropaeum Traiani [146], să fi provenit din armata pannonică, ținînd seama de locul său de naștere, Siscia, în Pannonia Inferioară (SE 98). Celelalte două inscripții funerare provin una de la Cius (Gîrliciu), pusă pentru *M. Vlpius Domitius Anthius* [147] (SE 97), și alta de la Tomis (SE 99), ridicată de un libert patronului său, veteranul *Q. Allidius Celer* [148]. Se poate presupune că unitatea și-a avut tabăra la Cius [149], întrucît este mai firesc ca din această localitate — mai puțin importantă — să fi plecat veterani pentru a se stabili într-un oraș înfloritor, cum era Tomisul, sau în municipiul de la Tropaeum Traiani, decît să se fi întîmplat invers. În prima jumătate a secolului al III-lea, *Cohors I Lusitanorum Cyrenaica* se afla la Candidiana [150], dar aceasta nu înseamnă că a staționat acolo în permanență, de la venirea în Moesia.

17. COHORS I FLAVIA NVMIDARUM. Nu este semnalată în Moesia Inferioară decît prin diploma de la Brestovene, din vremea lui Antoninus Pius [151]. Atestări anterioare ale unității nu se cunosc, dacă excludem din discuție o diplomă din Syria, de pe vremea lui Domițian [152], în care apare *Cohors I Numidarum* fără indicativul *Flauia*. Supranumele imperial dovedește existența unității încă din ultimul sfert al secolului I. e. n. Faptul că nu mai întîlnim nici un document referitor la această cohortă în Moesia Inferioară pare să excludă posibilitatea ca ea să fi activat în aceste ținuturi vreme îndelungată.

145 Tudor, D., *op. cit.*, p. 579.
146 CIL, III, 14 214 [9].
147 CIL, III, 12 480.
148 Tudor, D., *loc. cit.*
149 Wagner, W., *loc. cit.*
150 Velkov, V., *Zur Geschichte eines Donaukastells in Bulgarien*, Klio, 39, 1961, p. 215; *cf.* Forni, G., *loc. cit.*
151 Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68.
152 CIL, XVI, 33 din anul 68.

În timpul domniei lui Marcus Aurelius, *Cohors I Flauia Numidarum* se afla în Lycia și Panphylia [153]. Nu se știe cît a staționat în Moesia Inferioară și unde a avut tabăra.

18. COHORS I CLAVDIA SVGAMBRORVM VETERANA EQVITATA. Este una dintre cele mai vechi unități auxiliare cunoscute în Moesia, fiind menționată în armata provinciei încă din timpul domniei lui Tiberius [154]. Este apoi atestată în armata Moesiei prin diploma de la Taliatae [155], din anul 75. Sub Traian [156], Hadrianus [157] și Antoninus Pius [158] o întîlnim în armata Moesiei Inferioare. Diploma din vremea lui Hadrianus — al cărei beneficiar este chiar un infanterist din această unitate, *L. Sextilius Pudens* — datează din anul 134, același an în care *Cohors I Sugambrorum* a fost mutată de la reședința sa, castrul Montana (Mihailovgrad), în Asia, după cum aflăm dintr-o inscripție dedicată împăratului de către comandantul unității [159]. Tot la Montana o atestă și ștampila unei cărămizi [160]. După revenirea din Asia nu a mai fost, probabil, amplasată la Montana, ci undeva mai spre estul Moesiei Inferioare — cum pare să indice o inscripție în limba greacă de la Todoričen [161] —, poate chiar în Dobrogea, dacă ștampila unei cărămizi de la Sucidava conține într-adevăr numele cohortei respective [162]. În anul 157, *Cohors I Claudia Sugambrorum* este atestată din nou în Orient, de această dată în Syria [163], de unde n-a mai revenit în provincia dunăreană. Dacă i se cunoaște locul de staționare pentru perioada anterioară anului 134, nu se știe unde a avut tabăra la înapoierea din Asia, unitatea putînd fi cantonată fie pe teritoriul R. P. Bulgaria, ca mai înainte, fie în Dobrogea.

19. COHORS I TYRIORVM SAGITTARIORVM. A fost refăcută de Traian în ajunul războaielor dacice, pe teritoriul Moesiei Inferioare, unde o semnalează o diplomă din anul 99 [164]. După cucerirea Daciei nu se mai întoarce în Moesia Inferioară, întîlnind-o în anul 140 în armata Daciei Inferioare [165]. Nu se știe unde își va fi avut tabăra cît timp a staționat în Moesia Inferioară.

153 CIL, XVI, 129 din anul 178.
154 Tacitus, *Annales*, IV, 47, 3.
155 Vučković-Todorović, Dušanka, *op. cit.*, p. 22–24.
156 CIL, XVI, 40.
157 CIL, XVI, 78.
158 Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68.
159 AE, 1927, 95.
160 CIL, III, 12 529.
161 IGB, 2, 591.
162 *Co(hors) C(laudia) V(eterana) S(ugambrorum)*, cum propune Rădulescu, A., *op. cit.*, p. 131.
163 CIL, XVI, 106.
164 CIL, XVI, 45.
165 Gerov, B., *op. cit.*, p. 196–198.

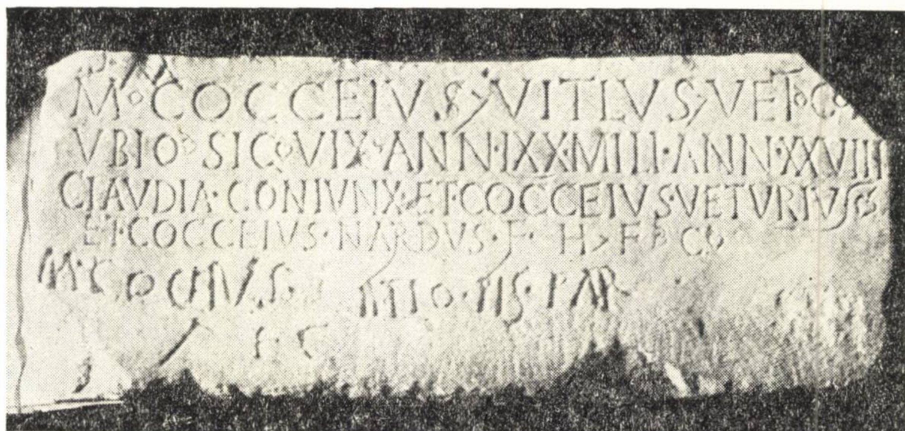

Fig. 16. Monument funerar descoperit la Capidava, datînd din jurul anului 118 e.n., ridicat pentru *M. Cocceius Vitlus*, veteran din *Cohors I Vbiorum* (SE 100).

20. COHORS I VBIORVM. Făcea parte, în ajunul primului război dacic, din armata Moesiei Inferioare, fiind atestată epigrafic [166] şi prin diploma de la Oltina [167], din anul 99. După cucerirea Daciei nu rămîne în noua provincie. Mult mai tîrziu va reveni în Dacia Porolissensis, fiind menţionată de două diplome din timpul lui Antoninus Pius [168]. Un fost *signifer* al cohortei, *M. Cocceius Vitlus*, a fost înmormîntat la Capidava [169] (SE 100). Este singurul document care confirmă că unitatea a activat — cît timp a făcut parte din armata Moesiei Inferioare — în părţile Dobrogei, fiind cantonată, probabil, chiar la Capidava [170], înainte de venirea aici a celeilalte unităţi auxiliare, *Cohors I Germanorum*. Alte atestări epigrafice ale militarilor sau veteranilor unităţii nu se mai cunosc în părţile noastre [171].

21. COHORS II FLAVIA BESSORVM. S-a aflat în Moesia Inferioară înaintea celui de al doilea război dacic, după cum dovedeşte diploma din anul 105 [172]. Rămîne mai departe în noua provincie, unde o indică diplomele din anii 129 [173] şi 140 [174] (Dacia Inferioară). Întrucît nu este atestată înainte de Traian şi are indicativul *Flauia*, s-ar putea ca unitatea, constituită în timpul Flaviilor, să se fi aflat în aceste părţi încă de la sfîrşitul secolului I e.n.

166 CIL, X, 6 015.
167 CIL, XVI, 44.
168 Diplome din Dacia Superior: CIL, XVI, 90 şi 107.
169 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 74, nr. 1.
170 *Ibidem*, p. 76; Beneš, J., *op. cit.*, p. 186, nr. 99.
171 Doruţiu-Boilă, Emilia, *Despre unele inscripţii latine din M.N.A. recent publicate*, SCIV, 13, 1962, 1, p. 137, nr. 19.
172 CIL, XVI, 50.
173 CIL, XVI, 75.
174 Gerov, B., *op. cit.*, p. 196—198.

Nu știm unde a fost cantonată cît timp a stat în Moesia Inferioară. Cărămizile ștampilate ale unității, descoperite în castrul de la Rucăr [175], se pare că sînt contemporane cu perioada cînd unitatea se afla la Cincșor, în sud-estul Transilvaniei [176].

22. COHORS II BRACARAVGVSTANORVM. Este menționată în armata Moesiei Inferioare doar prin diploma de la Brestovene, din vremea lui Antoninus Pius [177]. Sub Traian se afla în Thracia [178]. Documentația epigrafică indică însă prezența unității în Thracia și în vremea lui Antoninus Pius [179]. Așadar *Cohors II Bracaraugustanorum* nu a putut face parte din armata Moesiei Inferioare decît spre sfîrșitul domniei lui Antoninus Pius și eventual, după aceea. Cred că nu poate fi exclusă ipoteza ca pe diploma de la Brestovene să fi fost notat greșit indicele numeric al unității și să avem de-a face, de fapt, cu *Cohors I Bracaraugustanorum*, care ar fi putut fi readusă în Moesia Inferioară din Dacia Inferioară, unde este atestată ultima oară în anul 140 [180]. Chiar dacă *Cohors II Bracaraugustanorum* a făcut parte la un moment dat din armata Moesiei Inferioare, nu avem nici o indicație privind locul ei de staționare.

23. COHORS II CHALCIDENORVM SAGITTARIORVM. A fost adusă din Syria în Moesia Inferioară de către Traian [181], fiind menționată în armata acestei provincii pentru prima dată în anul 99 [182]. Rămîne în Moesia Inferioară atît în vremea lui Hadrianus (diploma din anul 134) [183], cît și sub Antoninus Pius (diploma de la Brestovene) [184]. Informații ulterioare despre această unitate nu mai avem. Nu se știe nici unde a staționat, altă documentație în afară de indicațiile date de diplome fiind inexistentă, astfel încît *Cohors II Chalcidenorum sagittariorum* — deși este una dintre trupele auxiliare care au făcut parte vreme îndelungată și continuu din armata Moesiei Inferioare — ne este foarte puțin cunoscută, tabăra ei putîndu-se afla fie în Dobrogea, fie în R. P. Bulgaria.

175 Tudor, D., *Considerații asupra unor cercetări arheologice făcute pe limes transalutanus*, SCIV, 6, 1955, 1—2, p. 92—93.
176 *Idem, Comunicări epigrafice II*, SCIV, 16, 1965, 1, p. 183.
177 Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68.
178 Istoričeski pregled, Sofia, 3, 1946—1947, 1, p. 49.
179 Buiukliev, Chr., Getov, L., *Dva novi epigrafski pometnika za ukrepitelnata dejnost na Antonin Pii v Trakija (Deux nouveaux monuments épigraphiques relatifs aux travaux de fortification d'Antonin Pie en Thrace)*, Arheologija, Sofia, 6, 1964, 1, p. 29—33.
180 Gerov, B., *op. cit.*, p. 190—198.
181 Wagner, W., *op. cit.*, p. 118—119; Beneš, J., *op. cit.*, p. 171, nr. 31.
182 CIL, XVI, 45.
183 CIL, XVI, 78.
184 Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68.

Fig. 17. Inscripția funerară a lui *M. Valerius* din *Cohors* [*II*?] *Gallorum*. Monumentul, descoperit la Sacidava, datează din anii 125—145 (SE 94).

24. COHORS II GALLORVM. Este atestată în armata Moesiei Inferioare prin trei diplome de la Traian [185]. Beneficiarul diplomei de la Oltina, din anul 99, este chiar un infanterist, *M. Antonius Rufus*, originar din Abrittus, din *Cohors II Gallorum*, al cărei prefect era *Visulanius Crescens*. Nu se știe unde s-a aflat unitatea înainte de Traian, poate tot prin aceste părți, dar nu este menționată printre celelalte cohorte de gali prezente în armata Moesiei pe vremea Flaviilor [186]. Unitatea a participat la războaiele dacice și se găsea în anul 140 în Dacia Inferioară [187], pentru ca, mai tîrziu, în anii 159-160, să facă parte din armata Moesiei Superioare [188].

Am putea bănui că din *Cohors II Gallorum* provine veteranul *M. Valerius* (SE 94), a cărui inscripție funerară a fost descoperită în apropiere de Sacidava [189]. Deși numărul de ordine al cohortei a căzut în spărtura textului, am făcut această presupunere ținînd seama de apropierea dintre Sacidava (Muzait) [190] și Oltina, unde avem deja atestat un fost soldat al unității. Este plauzibil ca, atît timp cît a făcut parte din armata Moesiei Inferioare, *Cohors II Gallorum* să fi avut tabăra la Sacidava — unde nu avem semnalată sigur nici o unitate auxiliară în vremea lui Traian și mai înainte, deși fortificațiile existau în pragul veacului al II-lea. Prezența ei la Durostorum, așa cum s-a propus [191], nu cred că poate fi susținută numai pentru că din acest oraș în care s-au retras numeroși veterani provin cîteva inscripții de la trupe auxiliare, dar unde se afla cantonată *Legio XI Claudia*.

185 CIL, XVI, 44, 50, 58.
186 Vučković-Todorović, Dušanka, *op. cit.*, p. 22—24; CIL, XVI, 22, 28.
187 Gerov, B., *op. cit.*, p. 196—218.
188 CIL, XVI, 111.
189 Aricescu, A., *Două inscripții din vecinătatea Sacidavei*, Pontica, 7, 1974, p. 259—263.
190 În legătură cu localizarea Sacidavei, *cf.* Aricescu, A., *Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor*, Dacia, NS, 14, 1970, p. 298—301.
191 Wagner, W., *op. cit.*, p. 135—136; Beneš, J., *op. cit.*, p. 177, nr. 50; Forni, G., *Limes*, în DE, IV, 1959, p. 1271.

25. COHORS II MATTIACORVM. Apare în diplome ale Moesiei Inferioare din vremea lui Traian [192] și Hadrianus [193]. Locul ei de staționare în veacul al II-lea se afla la Barboși, în stînga Dunării, unde o avem atestată prin cărămizi ștampilate [194]. Tegulae ale unității au fost descoperite și la Dinogetia [195], pe malul dobrogean al fluviului, așa că nu este exclus ca această cohortă să fi controlat, ca armată de uscat, ambele puncte aflate la un vad important, pe unde trecea drumul spre Poiana și pasul Oituz [196]. În anul 198, *Cohors II Mattiacorum* se afla la Troianhissar, spre vestul R. P. Bulgaria, unde prefectul unității, *T. Aurelius Aquila*, ridică o dedicație lui Septimius Severus, sub guvernatoratul lui *C. Ouinius Tertullus* [197]. Așadar, *Cohors II Mattiacorum* a staționat în cursul secolului al II-lea la Barboși [198], probabil și la Dinogetia, nume pe care nu este exclus să-l fi purtat și așezarea din stînga Dunării [199], cum pare să indice textul lui Ptolemeu [200].

26. COHORS III GALLORVM. A fost adusă din Germania Superioară [201]. Unitatea este prezentă în armata Moesiei înainte de divizarea provinciei, deoarece o menționează trei diplome militare din anii 75 [202], 78 [203] și 82 [204]. Rămîne apoi în Moesia Inferioară pînă la războaiele dacice, fiind atestată de trei diplome din timpul lui Traian [205]. Începînd cu anul 129 se află în Dacia Inferioară [206], unde este semnalată și în anul 140 [207]. Nu se știe unde a staționat în Moesia (probabil în partea răsăriteană a provinciei) și apoi în Moesia Inferioară. Cît timp a acționat în aceste părți, este tot atît de posibil să fi fost

192 CIL, XVI, 44 din anul 99.

193 CIL, XVI, 78 din anul 134, și 83 din anul 138 (în aceasta din urmă prin reconstituire).

194 CIL, III, 7 620; Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum II*, ARMSI, s.2, t.36, 1915, p. 22; Ștefan, Gh., *Nouvelles découvertes dans le „Castellum" romain de Barboși*, Dacia, 5—6, 1935—1936, p. 344—345; Gostar, N., *Săpăturile și sondajele de la Șendreni-Barboși*, MCA, 8, 1962, p.508.

195 Ștefan, Gh., *Un cuptor roman de ars țigle, descoperit la Garvăn*, SCIV, 8, 1957, p. 339.

196 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum II*, ARMSI, s.2, t. 36, 1914, p. 106—123; Vulpe, R., *La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana, en Basse Moldavie*, Dacia, NS, 1, 1957, p. 143 și următoarele; *idem*, DID, 2, p. 120—121.

197 CIL, III, 14 428.

198 După N. Gostar, cohorta a fost adusă la Barboși abia după anul 145 (Gostar, N., *Unitățile militare din „castellum" roman de la Barboși*, Danubius. Istorie-etnografie, 1, Muzeul regional de istorie — Galați, 1967, p. 107 și următoarele).

199 Vulpe, R., *La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana, en Basse Moldavie*, Dacia, NS, 1, 1957, p. 162, nota 22; Ștefan, Gh., *Dinogetia — A Problem of Ancient Topography*, Dacia, NS, 2, 1958, p. 317—329. *Cf.* și Barnea, Al., *Descoperiri arheologice noi în preajma cetății Dinogetia*, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 111.

200 Ptolemaeus, *Geographia*, III, 8, 2.

201 CIL, XVI, 20 din anul 74.

202 Vučković-Todorović, Dušanka, *op. cit.*, p. 22—24.

203 CIL, XVI, 22.

204 CIL, XVI, 28.

205 CIL, XVI, 45, 50, 58.

206 CIL, XVI, 75.

207 Gerov, B., *op. cit.*, p. 196—198.

cantonată fie în Dobrogea, fie pe teritoriul R. P. Bulgaria. Diploma din anul 105 [208], al cărei beneficiar este un infanterist din *Cohors III Gallorum*, de origine celt, pe nume *Ambirenus*, nu ne dă nici un indiciu cu privire la reședința unității.

27. COHORS IIII CYPRIA C.R. A făcut, se pare, parte — deși nu este atestată de vreo diplomă militară din Moesia Inferioară — din armata acestei provincii înainte de anul 110, cînd se afla în Dacia [209], avînd lagărul la Bumbești, unde prezența ei este dovedită prin cărămizi ștampilate [210]. Presupunerea că unitatea aparținea armatei din Moesia Inferioară [211] încă înainte de Traian și în primii ani după venirea acestuia pe tron se bazează pe existența în nordul Mării Negre a militarilor ei, atestați de două documente epigrafice, unul de la Panticapaeum, unde este amintit *Caius Memmius* [212], altul din Bosforul Cimerian, din care aflăm de soldatul *L. Volusius* și de centuria lui *Aelius Secundus* [213]. Cum în garnizoanele din nordul Mării Negre se întîlnesc numai unități din armata Moesiei Inferioare [214] — vexilații ori trupe auxiliare — este firesc să considerăm că și *Cohors* IIII *Cypria c.R.* a făcut la un moment dat parte din armata aceleiași provincii, fără să se știe dacă în perioada respectivă a avut vreun loc de staționare și pe teritoriul Dobrogei ori al R. P. Bulgaria, sau dacă întreaga activitate și-a desfășurat-o în ținuturile nord-pontice, ceea ce este foarte posibil, ținînd seama de documentația existentă pînă acum.

28. COHORS IIII GALLORVM. Este atestată în armata Moesiei prin diploma de la Taliatae [215], din anul 75. Mai tîrziu, după divizarea provinciei, rămîne în Moesia Inferioară, după cum ne indică una din diplomele de la Traian [216], din anul 105. După războaiele dacice nu mai apare în provinciile dunărene și către mijlocul secolului al II-lea este semnalată în Syria [217]. Nu știm unde a fost cantonată cît timp a făcut parte din armata Moesiei Inferioare. Piatra funerară a unui veteran din unitatea respectivă — descoperită la Ghighen [218] — nu poate constitui decît un indiciu prea vag și incert cu privire la regiunea în care și-a desfășurat activitatea cohorta, pentru că mulți militari din diverse unități, amplasate chiar la capătul celălalt al provinciei, s-au putut retrage în înfloritorul centru de la Oescus. Cu toate acestea este mai ușor de crezut că formațiunea de infanteriști gali a activat pe teritoriul R. P. Bulgaria și nu în Dobrogea, dar presupunerea nu are altă argumentație decît supoziția că veteranul s-a retras într-un loc apropiat de tabăra fostei sale unități.

208 CIL, XVI, 50.
209 CIL, XVI, 57.
210 Wagner, W., *op. cit.*, p. 127—128; Beneš, J., *op. cit.*, p. 176, nr. 42,
211 Popescu, D., *Les fouilles archéologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1969*, Dacia, 14, 1970, p. 446, nr. 89; *cf.* Russu, I.I., *op. cit.*, p. 71, nr. 36.
212 IGR, I, 899 = ILS, 8 872.
213 IGR, I, 896.
214 Vulpe, R., DID, 2, p. 122.
215 Vučković-Todorović, Dušanka, *op. cit.*, p. 22—24.
216 CIL, XVI, 50.
217 CIL, XVI, 103, 106.
218 CIL, III, 14 417 [1].

29. COHORS VII GALLORVM. A făcut parte din armata Moesiei în timpul lui Vespasian [219] şi din cea a Moesiei Inferioare în timpul lui Traian [220]. Către mijlocul secolului al II-lea se afla în Syria [221]. Din perioada în care a activat în părţile noastre provine o inscripţie funerară tomitană (SE 93), pusă pentru *Marius Celsus* [222], soldat al acestei cohorte, aflat spre sfîrşitul carierei militare. Stela funerară a fost ridicată de trei liberţi ai celui decedat, ceea ce dovedeşte că *Marius Celsus* era stabilit la Tomis. În consecinţă, trebuie să admitem ipoteza că unitatea era în garnizoana oraşului vest-pontic către sfîrşitul secolului I e.n., [223] de cînd pare să dateze documentul epigrafic.

30. NVMERVS SVRORVM SAGITTARIORVM. Este atestat la Dunărea de Jos de inscripţia dedicată de *Flauius Auitianus* [224] — *signifer* din *Numerus Surorum sagittariorum* — divinităţii protectoare a centuriei lui *Flauius Ianuarius*. Documentul a fost descoperit pe malul stîng al fluviului, la gura Ialomiţei. Ce a căutat această unitate — sau numai un detaşament al ei — pe la sfîrşitul veacului al II-lea ori, mai degrabă, în secolul al III-lea în aceste părţi este greu de spus. Nu pare posibil să fi fost adusă aici din Dacia Inferioară — unde era cantonată (Romula) — poate pentru a sprijini apărarea vadului de lîngă Carsium, cu prilejul vreunuia din frecventele atacuri ce s-au abătut asupra Sciţiei Mici în acele vremuri. Este mult mai probabil ca documentul să fi ajuns la Piua Petrii de prin alte părţi (din Oltenia), prin cine ştie ce împrejurare [225], adică să fie vorba doar de o „piatră rătăcitoare", dacă nu cumva locul descoperirii nu ne-a fost transmis greşit.

31. NVMERVS SINGVLARIVM. Presupunerea existenţei unei asemenea unităţi se bazează pe încercarea de întregire a unei inscripţii tomitane, unde este amintit un *duplicarius*, pe nume *Herculanus*, dar lectura este incertă [226] (SE 107). Poate că este vorba de acei *equites singulares Augusti* [227], care în provincii puteau fi şi în slujba guvernatorilor. Din aceeaşi categorie de militari s-ar putea să fie făcut parte şi anonimul *ueteranus Augusti*, probabil grec de origine, cunoscut dintr-o inscripţie fragmentară de la Tropaeum Traiani [228] (SE 123).

219 Vučković-Todorović, Dušanka, *op. cit.*, p. 22—24.
220 CIL, XVI, 45, 58.
221 CIL, XVI, 103, 106.
222 CIL, III, 7 548
223 Kraft, K., *op. cit.*, p. 176; Beneš, J., *op. cit.*, p. 178, nr. 56.
224 CIL, III, 7 493.
225 Tudor, D., *Oltenia Romană*³, Editura Academiei, Bucureşti, 1968, p. 352—353.
226 Tudor, D., *Inscripţii romane inedite din Oltenia şi Dobrogea*, MCA, 2, 1956, p. 582, nr. 50.
227 Bartoccini, E., *Equites singulares*, în DE, 2, p. 2 144—2 153.
228 CIL, III, 12 472.

32. CLASSIS FLAVIA MOESICA. Începuturile flotei dunărene trebuie căutate odată cu primele semne de afirmare ale Imperiului la Dunărea de Jos. Se pare că — atîta vreme cît ținuturile învecinate nu fuseseră încă anexate direct — prezența vaselor de-a lungul fluviului a fost unica manifestare permanentă a armatei romane pentru *Ripa Thraciae* [229]. Cert este că în timpul exilului lui Ovidiu, vasele flotei dunărene au participat la intervențiile militare romane în sprijinul odrișilor. Așa s-a întîmplat în anul 12, cînd, sub conducerea lui *P. Vitellius*, la recucerirea cetății Aegyssus au participat unități romane, ale căror efective au fost transportate dinspre vest cu vasele flotei dunărene[230].

Classis Flauia Moesica s-a constituit ca urmare a reorganizării flotei fluviale în timpul lui Vespasian, cu prilejul măsurilor luate de *Rubrius Gallus* pentru întărirea defensivei teritoriului dintre Dunăre și Mare [231]. Această unitate a avut un rol important și în timpul războaielor dacice, vasele ei fiind folosite atît pentru traversarea fluviului, cît și pentru transportul trupelor la distanțe mai mari [232]. Flota dunăreană și-a continuat activitatea în aceste părți pînă la prăbușirea stăpînirii romane, fiind atestată epigrafic sau literar pînă la sfîrșitul Principatului, ca și în timpul Imperiului tîrziu, cînd și-a pierdut, evident, vechiul nume.

Classis Flauia Moesica este atestată la Dunărea de Jos nu numai prin diplome militare, ci și printr-un bogat material tegular și epigrafic. Astfel două diplome, una din anul 92, descoperită la Brețcu (SE 134), și alta din anul 121 [233] au fost eliberate special pentru ostașii din *Classis Flauia Moesica,* al cărei comandant *(praefectus)* era, în anul 92, *Sex. Octauius Fronto*. Pe alte două diplome de la Traian [234], datînd din anii 99 și 105, și pe una de la Hadrianus [235], din anul 138, militarii flotei *(classici)* sînt menționați la sfîrșitul listei trupelor auxiliare de călăreți și pedestrași, căpătînd aceleași drepturi ca și aceștia.

Cărămizile cu ștampila unității de corăbieri ne permit să cunoaștem care erau bazele flotei fluviale în apropierea gurilor Dunării [236]. Ștampilele se prezintă sub mai multe forme: *CLASSIS F.M., CL.FL.M., CL.FL.MY.* (adică *Mysica*), *CL.F.M.* și *CL.F.* Ele au fost găsite la Noviodunum[237] și la Dinogetia[238], pe malul dobrogean al Dunării, și chiar în fața acestor așezări, pe malul stîng,

229 Vulpe, R., DID, 2, p. 36.
230 Ovidius, *Ex. Ponto*, I, 8, 11—20.
231 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 61.
232 *Ibidem*, p. 85—91.
233 CIL, XVI, 37 și 168.
234 CIL, XVI, 45 și 50.
235 CIL, XVI, 83.
236 Flota avea baze și spre vestul provinciei, de pildă la Sexaginta Prista și la Ratiaria.
237 Pârvan, V., *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, s.2, t.35, 1913, p. 506—508; Barnea, I., Mitrea, B., Anghelescu, N., *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, MCA, 4, 1957, p. 165—167; Barnea, I., Mitrea, B., *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, MCA, 5, 1959, p. 470.
238 Ștefan, Gh., Barnea, I., Comșa, Maria, Mitrea, B., *Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia)*, MCA, 7, 1961, p. 595.

la Orlovka [239] și Barboși [240]. Avînd în vedere descoperirile menționate, putem considera că în această zonă a Dunării — pornind de la cotitura fluviului spre răsărit, pînă în apropiere de începutul deltei — se aflau principalele locuri de staționare ale flotei danubiene, a cărei bază principală era la Noviodunum [241], unde s-a găsit și cea mai timpurie cărămidă ștampilată [242]. Este posibil ca o altă *statio* a flotei să se fi aflat și la Axiopolis. Acest fapt pare să-l dovedească un document epigrafic dedicat Iuliei Domna [243] (SE 106) — prin anii 208-209 [244] — de către *nautae uniuersi Danuui*, asociație de corăbieri [245], în care cred că erau cuprinși nu numai cei ce se ocupau cu comerțul pe fluviu, ci și militarii flotei moesice.

Raza de acțiune a flotei dunărene nu se limita numai la fluviu și la locurile imediat învecinate. Astfel, alături de cetatea de la Noviodunum s-a dezvoltat o așezare civilă întinsă, organizată asemănător canabelor legionare [246], care trebuie să fi fost și centrul administrativ al teritoriului noviodunens [247], de unde se aproviziona flota. Pînă unde se întindea acest teritoriu nu se știe, dar autoritatea comandantului flotei, cel puțin în epoca Severilor, se manifesta — după cum ne relevă o inscripție ce stabilește hotarele între proprietatea *Messiei* (sau *Cessiei?*) *Pundentilla* și *uicani Buteridauenses*, măsură luată din ordinul guvernatorului *Ouinius Tertullus* (anii 198-202), executant fiind prefectul flotei *Vindius Verianus* [248] (SE 107) — pînă departe, în teritoriul histrian. Acest vicus, cu nume geto-dacic *(Buteridaua)*, se afla în apropierea actualului sat Mihai Viteazu (jud. Constanța)[249], așadar destul de aproape de cetatea de pe malul lacului Sinoie. Dacă ne referim la *Vindius Verianus*, el era — așa cum rezultă din inscripția de pe o placă de argint din tezaurul de la Marengo [250] — sigur comandantul flotei dunărene.

Este însă posibil ca intervenția prefectului *Vindius Verianus* în teritoriul histrian să se explice prin faptul că sub supravegherea și controlul flotei moesice intra, se pare, și o parte din litoralul vestic al Pontului Euxin, cel puțin de la vărsarea fluviului în mare pînă la Histria [251], așa cum se întîmpla și cu porțiunea țărmului nord-pontic pînă la Chersonesos. Afirmația se bazează pe descoperirea

239 Doruțiu-Boilă, Emilia, *Teritoriul militar al legiunii V Macedonica la Dunărea de Jos*, SCIV 23, 1972, , p. 59 și fig. 2/7.
240 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum II*, ARMSI, s.2, t. 36, 1914, p. 114, fig. 11; Gostar, N., *Săpăturile și sondajele de la Șendreni-Barboși*, MCA, 8, 1962, p. 308.
241 Vulpe, R., HAD, p. 164.
242 Bujor, E., Simion, G., *Săpăturile de salvare din cimitirul de la Isaccea*, MCA, 7, 1961 p. 396.
243 CIL, III, 7 485.
244 Vulpe, R., DID, 2, p. 196.
245 *Idem*, HAD, p. 236.
246 Doruțiu-Boilă, Emilia, *op. cit.*, p. 59—60.
247 Pârvan, V., *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, s.2, t. 35, 1913, p. 502—509.
248 Russu, I. I., *Un litigiu de hotărnicie în Scythia Minor*, SCIV, 6, 1955, 1—2, p. 80.
249 Locul de proveniență al inscripției a fost stabilit de Doruțiu-Boilă, Emilia, *Precizări topografice despre unele inscripții dobrogene*, SCIV, 15, 1954, 1, p. 132, nr. 2.
250 Bendinelli, G., *Il tesoro di argentaria di Marengo*, Torino, 1937, p. 37—38.
251 Suceveanu, Al., *Din nou despre CIL III 14 447*, Peuce. Studii și comunicări de istorie, etnografie și muzeologie, 2, Muzeul Delta Dunării, Tulcea, 1971, p. 155 și următoarele; *idem*, *La défense du littoral de la Dobroudja à l'époque romaine (Ier— IIIe siècles de n.è.)*, RRH, 13, 1974, 2, p. 227.

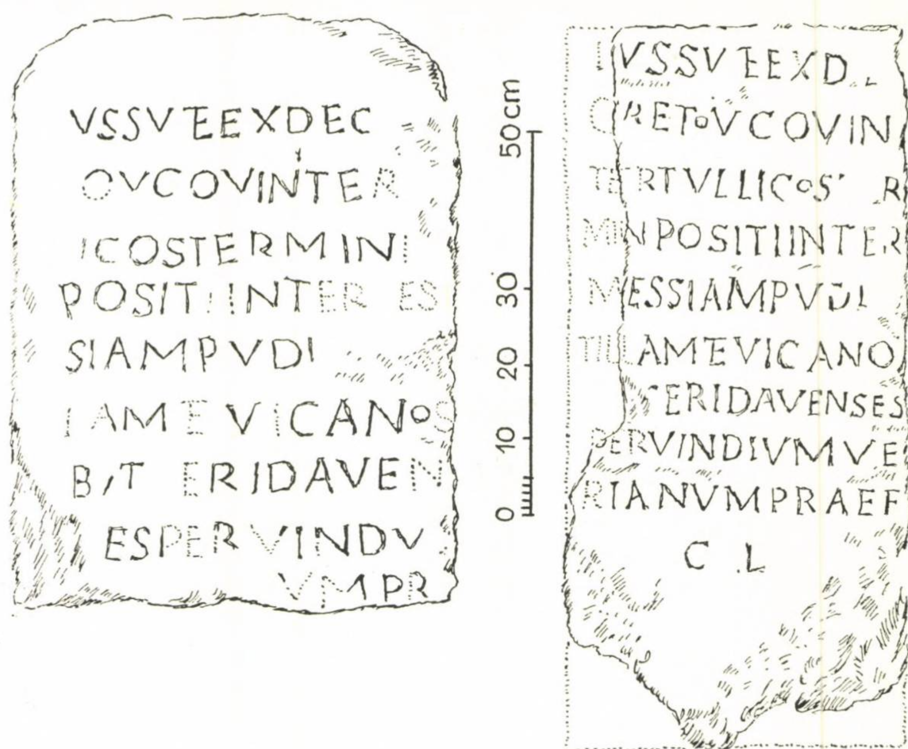

Fig. 18. Cele două documente epigrafice din anii 198—200 care atestă **intervenţia** comandantului flotei dunărene, *M. Vindius Verianus*, pentru a aplana un litigiu de hotărnicie între [*M* ?]*essia Pudentilla* şi *uicani Buteridauenses* (SE 107). Desen după I. I. Russu.

în oraşul amintit a unei dedicaţii puse, în anul 195, în cinstea lui Commodus, de către *T. Aurelius Secundus* [252], *trierarchus* din *Classis Flauia Moesica*. Că flota moesică dispunea şi de vase maritime ne-o dovedeşte o inscripţie de la Noviodunum, unde este menţionat un tip de ambarcaţiune din flota de la Misenum, *Liburna Armata* [253] (SE 105). Monumentul este un altar votiv, pus de centuria lui *Q. Iulius Heliodorus*, pentru divinităţile *Dominus et Domina*. Încă un argument în sprijinul ipotezei că Histria intra în zona supravegheată de *Classis Flauia Moesica* l-ar putea constitui inscripţia funerară a unui *trierarchus* al flotei, *L. Aelius Seuerinus* [254] (SE 103), descoperită acolo. Gradul lui *L. Aelius Seuerinus*, acelaşi ca al lui *T. Aurelius Secundus* de la Chersonesos, pare să indice că cel decedat la Histria a funcţionat pe un vas maritim.

252 CIL, III, $14\,214^{34}$.
253 Florescu, Gr., *Un nou document privitor la flota romană de pe Dunărea moesică*, RIR, 16, 1946, 1, p. 13.
254 Pârvan, V., *Fouilles d'Histria. Inscriptions : troisième série*: *1923—1925* , Dacia, 2, 1925, p. 221.

În legătură cu *Classis Flauia Moesica* ne mai atrag atenția două docu-
ıente epigrafice tomitane. Primul este piatra de mormînt a unui veteran al otei, *Valerius Valens* [255] (SE 104), care — ca și alți veterani — s-a retras ı Tomis după terminarea serviciului în armată. Cel de al doilea, descoperit ı Poarta Albă, este un *cippus* cu inscripție greacă, din anii 240-244. Din cest document aflăm cariera militară a lui *P. Aelius Ammonius* [256], procurator l Moesiei Inferioare, care avusese sub comanda sa, după alte unități auxiliare, i *Classis Flauia Moesica,* acreditată cu supranumele *Gordiana.* Inscripțiile, a dealtfel și alte documente, nu dau vreun indiciu că flota moesică ar fi avut ıb controlul ei și Tomisul, dar lucru este foarte probabil, mai ales că nu avem ici o dovadă că aici și-ar fi extins activitatea *Classis Pontica,* unitate navală ıaritimă ce acționa mai ales în părțile de sud și de răsărit ale Pontului Euxin [257] jungînd pe litoralul nordic către vest pînă la Charax [258].

Pînă în prezent, sînt atestați epigrafic următorii opt comandanți *(prae-ecti)* ai flotei moesice: *Sex. Octauius Fronto* [259], din anul 92; *Q. Atatinus Iodestus* [260], prin anii 80-98; *L. Valerius* [261], la sfîrșitul domniei lui Traian au la începutul celei a lui Hadrianus; *P. Aelius Marcianus* [262], către anul 140; *I. Vindius Verianus* [263], în vremea lui Septimius Severus; un anonim [264], omandant al flotelor britannică, germanică, moesică și pannonică, în anii 09-211; *P. Aelius Ammonius* [265], devenit în timpul lui Gordian al III-lea *rocurator prouinciae Moesiae Inferioris; Postumus,* cunoscut dintr-o inscripție le la Noviodunum [266], care a deținut funcția de prefect al flotei în a doua jumă-ate a secolului al III-lea, înainte de reformele lui Diocletian.

Documentele epigrafice dobrogene [267] atestă încă doi ofițeri ai flotei: ın centurion, *Q. Iulius Heliodorus* [268], și un *trierarchus, L. Aelius Seuerinus* [269].

Încheind prezentarea flotei moesice, subliniez rolul însemnat pe care ıceasta l-a avut în ținuturile unde a acționat înainte de instalarea primelor ınități militare terestre; apoi, faptul că unitatea își desfășura activitatea

;55 CIL, III, 6 552.
:56 AEM, 8, 1884, p. 22—23, nr. 61; IGR, I, 263; Stoian, I., *Tomitana*, București, 1962, p. 209, nr. 1. În legătură cu activitatea acestui personaj, *v.* Piso, I., *La carrière équestre de P. Aelius Hammonius*, Dacia, NS, 20, 1976, p. 251—257.
:57 Kienast, D., *Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit*, Rudolf Habelt, Bonn, 1966, p. 105—123.
:58 Farmakovski, B. V., AA, 26, 1911, col. 234—238.
:59 CIL, XVI, 37.
:60 CIL, IX, 369.
:61 CIL, III, 8 716 (inscripție din Salonae).
:62 CIL, VIII, 9 358.
:63 CIL, III, 14 447; Russu, I. I., *op. cit.*
:64 CIL, VI, 1 643.
:65 AEM, 8, 1884, p. 22—23, nr. 61; IGR, I, 263; Stoian, I., *loc. cit.*
:66 Barnea, Al., *Contributions épigraphiques à l'histoire de la ville de Noviodunum*, Dacia, NS, 19, 1975, p. 258—259, nr. 4.
:67 Nu am menționat aici ofițerii flotei cunoscuți din documente provenite din alte părți ale Imperiului, în afară de *praefecti*; l-am amintit doar pe *T. Aurelius Secundus*, de la Chersonesos (CIL, III, 14 214 [34]), deoarece este vorba de o regiune în care au acționat unități militare din Moesia Inferior.
:68 Florescu, Gr., *loc. cit.*
:69 Pârvan, V., *loc. cit.*

nu numai pe Dunăre, ci și de-a lungul țărmurilor nord și vest-pontice, pînă la Chersonesos și, respectiv, pînă la Histria. Ea era mijlocul de legătură dintre orașele de pe litoralul nordic al Mării Negre — care altfel ar fi rămas izolate în ținuturi neanexate la Imperiu — și teritoriul propriu-zis al provinciei Moesia Inferioară. Totodată, flota a putut constitui pentru cetățile de pe litoral și un mijloc de apărare împotriva eventualelor atacuri dinspre mare — dacă luăm în considerație mărturiile autorilor antici [270] — cel puțin pentru orașele nord-pontice, ceea ce poate fi tot atît de bine valabil și pentru litoralul vestic [271].

Voi prezenta în continuare o serie de militari și veterani care nu au făcut parte din unitățile armatei Moesiei Inferioare sau în ale căror documente epigrafice nu este menționată unitatea.

În primul rînd amintesc trei veterani proveniți din cohortele pretoriene de la Roma, stabiliți după terminarea serviciului militar pe teritoriul Dobrogei. Prezența unuia dintre ei, *Aurelius Dalenis*, în apropiere de Tomis [272] (SE 122) este explicabilă, el revenind în ținuturile natale și stabilindu-se nu chiar în satul de origine, *Vicus Amlaidina* (azi Neptun-23 August), ci destul de aproape, fiind împroprietărit pe lîngă marele oraș pontic. Dar nu se știe exact de c[um] a venit la Tomis — încă din vremea lui Vespasian — *L. Ennius Ferox*, di[n] *Cohors VI praetoria*, născut la Aquae Statiellae, în nord-vestul Italiei [273], ș[i] nici cum a ajuns *Ael. Aurelius Atticus*, originar din Phrygia, la Fîntînele, und[e] i s-a găsit diploma de terminare a serviciului militar emisă în anul 233[274]. Poate că primul, la puțin timp după anexarea Dobrogei la Imperiu, a ocupa[t] vreo funcție importantă în cel mai de seamă oraș al provinciei; cel de al doilea, probabil, primise o proprietate însemnată în teritoriul rural al Histriei.

Există unele documente epigrafice în care sînt amintiți militari fără să li se precizeze unitatea, iar altele în care nu o mai putem recunoaște. O situație similară am întîlnit și la unii militari sau veterani ai legiunilor; am înregistrat acolo toți centurionii cărora nu li se cunoaște unitatea — deși e[i] ar fi putut proveni și din trupe auxiliare — deoarece din toate inscripțiile dobrogene sînt atestați doar doi asemenea ofițeri care să nu fi fost încadrați în legiuni: *L. Sextilius Fuscus* din *Cohors I Thracum* [275] și *Q. Iulius Heliodorus* din flota de la Noviodunum [276]. Poate fi adăugat, totuși, și *Flauius Ianuarius* din *Numerus Surorum*, știut din inscripția de la gura Ialomiței [277], deși e puțin probabil să fi activat pe teritoriul Dobrogei.

Voi prezenta mai jos acele inscripții ale militarilor cărora nu le cunoaștem unitatea, întrucît ele ne dau unele știri care se cuvin să fie menționate.

270 Flavius, Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II, 16, 4.
271 Suceveanu, Al., *op. cit.*
272 AEM, 19, 1896, p. 93, nr. 37 (inscripție descoperită la Urluchioi, lîngă Techirghiol).
273 CIL, XVI, 21.
274 CIL, XVI, 145.
275 Nicorescu, P., *Monumente nouă din teritoriul orașului Tomi*, BCMI, 9, 1916, p. 73.
276 Florescu, Gr., *loc. cit.*
277 CIL, III, 7 493.

Fig. 19. Diplomă, descoperită la Fîntînele, emisă în anul 233 e.n. pentru *Aelius Aurelius Atticus* din *Cohors V praetoria Alexandriana pia uindex* (CIL, XVI, 145).

Din Tomis provine o dedicație către guvernatorul *T. Flauius Longinus ?. Marcius Turbo* (anul 155), pusă de *Titius Crispus, cornicularius eius* [278] (SE 119). În epigrafia tomitană am mai întîlnit un militar în slujba guverna-

278 CIL, III, 7 542.

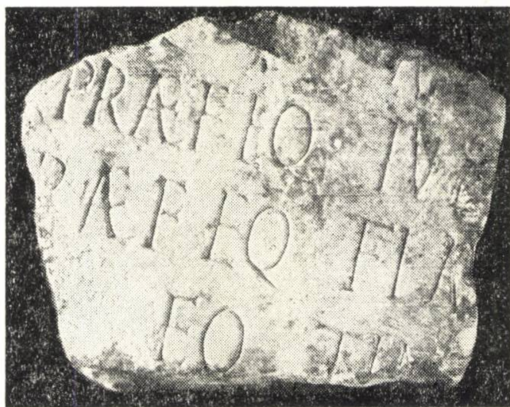

Fig. 20. Fragment de inscripție tomitană datînd de la începutul secolului al II-lea e.n. în care sînt menționați mai mulți *praefecti equitum*.

torului, pe *Flauius Seuerianu* care era *candidatus* al lui *L. Anniu Honoratus* (anul 224), fiind decu rion în *Ala Atectorum Seueriana*[27 Despre *Titius Crispus* nu s știe, însă, din ce unitate făce parte.

Tot din Tomis provine u fragment dintr-o inscripție car cuprindea o listă de ofițeri [28 Pe ea se mai păstrează cîtev nume incomplete *(Aelius?, Iuliu Flauius, Tineius)* și gradul d *praefectus equitum*, repetat d patru ori, al unor anonimi pentr noi. Importanța documentulu constă în faptul că el mențic nează — probabil pe la începutu secolului al II-lea, dacă ne orientăm după scriere și după gentilicii — concentrare de trupe la Tomis.

Mai numeroase sînt inscripțiile ce pomenesc veterani a căror unitat nu o cunoaștem, cum este cazul inscripției funerare din Cius a lui *Iulius Valen* (SE 87), fost *singularis*, provenit dintr-o unitate de cavalerie *(ala)* [281]; poat fi o situație asemănătoare cu a acelui *singularis consularis*, *M. Vlpius Ma cianus*, din *Ala I Dardanorum*, devenit magistrat la Troesmis [282]. Nu est exclus să fie vorba tot de un militar din garda guvernatorului, iar unitatea – dacă o căutăm prin apropiere — ar fi posibil să fie tot *Ala I Vespasian Dardanorum* de la Arrubium sau *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum* de l Carsium.

De la Carsium se păstrează o inscripție care-l amintește pe *C. Eruciu Victor* (SE 101), *medicus* al unei cohorte [283]. El era, de bună seamă, veterar deoarece la Carsium nu staționa vreo cohortă, ci *Ala II Hispanorum et Ar(a uacorum*. Probabil că acesta s-a retras la Carsium, venind dintr-o unitate d infanterie aflată nu prea departe, care ar putea fi *Cohors I Germanoru* de la Capidava sau *Cohors I Lusitanorum Cyrenaica*, cantonată, eventua la Cius.

O inscripție funerară din Băltăgești (jud. Constanța) îl pomenește p *C. Iulius Capito*, fost *sesquiplicarius* [284] (SE 124). Nu avem nici un indici privind unitatea în care luptase veteranul, în afară de faptul că locul desco peririi se afla pe teritoriul supravegheat de *Legio V Macedonica*, deci ar pute fi vorba de această legiune sau de vreo unitate auxiliară subordonată ei.

279 CIL, III, 6 154.
280 Rădulescu, A., *Inscripții inedite din Dobrogea*, SCIV, 14, 1963, p. 101, nr. 19.
281 CIL, III, 7 495.
282 CIL, III, 7 504.
283 CIL, III, 7 490.
284 CIL, III, 12 477.

Din Tomis provin mai multe documente epigrafice pe care le semnalez. Jn interes deosebit prezintă două inscripții din care rezultă că veteranii deveiseră senatori la Tomis *(buleutae Tomitanorum)*; este cazul lui *M. Vlpius* *.onginus* — fost decurion [285] (SE 88), probabil într-o unitate auxiliară de avalerie — și al unui călăreț anonim [286], *honoratus militiis*, care și-a ridicat ingur statuie [287] (SE 126). Îi mai amintesc pe veteranii *Valerius Seuerus* [288] SE 127) și tracul *Attas* [289], acestuia din urmă punîndu-i-se de către familie .n monument funerar în limba greacă, databil în veacul al III-lea.

La Histria au fost descoperite inscripțiile funerare a doi veterani — *I. Vettius Felix* [290] (SE 39) și *Campanus* [291] (SE 89) — ambii foști decurioni, roveniți din *alae* cărora nu le putem presupune numele. Faptul că la Histria ste atestat un veteran — de asemenea decurion, din *Ala II Hispanorum et* *lr(a)uacorum* [292] — nu este decît un vag indiciu că și cei doi decurioni anterior mintiți ar fi venit din aceeași unitate, deoarece orașul grecesc putea atrage i alți veterani din alte *alae* aflate pe teritoriul Dobrogei.

În sfîrșit, îl mai amintesc pe *P. Aelius Appolinarius*, de la Tropaeum `raiani [293], despre care, datorită stării fragmentare a inscripției, nu știm nici .acă a fost militar activ sau veteran.

Mai există încă multe fragmente de inscripții unde este sigur vorba de ıilitari sau veterani, dar care, datorită stării de conservare, nu ne pot fi de .ici un folos, neputîndu-se înțelege mai nimic din ele, ci pot constitui doar ın spor cantitativ al atestărilor armatei romane pe teritoriul dobrogean [294].

Înainte de a încheia prezentarea trupelor auxiliare din Dobrogea, este ıecesară o scurtă discuție privind amplasamentul în perioada respectivă a .nităților menționate de diplomele anterioare divizării provinciei Moesia. Evident, nu se pune problema acelor formațiuni atestate ulterior în Moesia nferioară, pe care le-am prezentat mai sus și care, de bună seamă, erau canonate spre estul Moesiei. Despre cîteva unități știm că au rămas în continuare n Moesia Superioară, așa că este firesc ca ele să fie fost plasate în vestul Ioesiei încă înainte de divizare. În această situație sînt *Ala Claudia noua* [295],

85 CIL, III, 770.
86 CIL, III, 7 543.
87 Fragmentul epigrafic a fost descoperit in satul Cumpăna.
88 CIL, III, 7 551.
89 Russu, I. I., *Note epigrafice*, SC, 8, 1966, p. 227.
90 Pârvan, V., *Histria IV*, ARMSI, s.2, t. 38, 1916, p. 665—666.
91 Pippidi, D. M., *Inscripții inedite din Istros*, SC, 8, 1966, p. 52.
92 Pârvan, V., *op. cit.*, p. 679.
93 CIL, III, 14 214[7].
94 Astfel sînt inscripțiile: CIL, III, 14 214 [23] (Troesmis: se pot desluși numele *Caecilius Re...* și cuvintele *tres militiae*); CIL, III, 7 556 (Tomis: din nume *...ESIA* ... apoi *mil. an. XIX*); AEM., p. 88, nr. 27 (Tropaeum Traiani); *ibidem*, p. 96, nr. 42 (Tomis); Florescu, Gr., *Fouilles de Capidava (1928—1936)*, Dacia, 5—6, 1935-1936, p. 377 (Capidava); Tudor, D., *op. cit.*, 19, 1896, p. 613, nr. 148 (localitate necunoscută: este vorba de o *coh. I*); Pârvan, V., *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, s.2, t. 35, 1913, p. 493 (Troesmis); etc.
95 CIL, XVI, 28 din anul 82. Apoi în Moesia Superioară (CIL, XVI, 39 din anul 93, XVI, 46 din anul 100, XVI, 111 din 159/160).

Cohors I Antiochensium[296], *Cohors Cispadensium*[297], *Cohors V Hispanorum*[298], *Cohors I Lusitanorum*[299]. La fel s-a întîmplat și cu *Cohors I Cilicum*[300] și *Cohors I Thracum Syriaca*[301] trupe care, inițial, după divizare, au rămas în Moesia Superioară pentru ca mai tîrziu să fie aduse în Moesia Inferioară. Nu se știe însă unde au staționat pe teritoriul Moesiei unitățile care ulterior au plecat în alte provincii, cum sînt *Cohors V Gallorum*[302] și *Cohors I Raetorum*[303] și cele care nu mai sînt atestate nicicum după divizarea provinciei: *Cohors I Cantabrorum*[304], *Cohors VIII Gallorum*[305] și *Cohors I Sugambrorum tironum*[306]. Dacă despre primele două — avînd în vedere deplasarea lor ulterioară către occident — putem presupune că au plecat din vestul provinciei, despre ultimele trei nu se mai știe nimic, așa că este posibil să fi fost cantonate în oricare parte a Moesiei, chiar și pe teritoriul dobrogean.

C. ORGANIZAREA MILITARĂ A TERITORIULUI DOBROGEAN ÎN PERIOADA PRINCIPATULUI

Cunoașterea organizării armatei romane din Dobrogea este destul de dificilă, pentru că — așa cum am văzut — nu toate datele privitoare la unitățile care au staționat pe acest teritoriu sînt certe; o asemenea încercare trebuie să țină seama de informațiile pe care le avem în legătură cu fortificațiile existente în secolele I-III și de schimbările sau deplasările de trupe petrecute în diferite etape.

296 Vučković-Todorović, Dušanka, *op. cit.*, p. 22—24, din anul 75. Apoi în Moesia Superioară (CIL, XVI, 39 din anul 93, XVI, 46 din anul 100, XVI, 111 din 159/160).
297 Vučković-Todorović, Dušanka, *op. cit.*, p. 22—24, din anul 75. Apoi în Moesia Superioară (CIL, XVI, 39 din anul 93, XVI, 46 din anul 100).
298 CIL, XVI, 28 din anul 82. Apoi în Moesia Superioară (CIL, XVI, 39 din anul 93, XVI, 46 din anul 100, XVI, 111 din 159/160).
299 Vučković-Todorović, Dušanka, *op. cit.*, p. 21—24 din anul 75. Apoi în Moesia Superioară (CIL, XVI, 46 din anul 100, XVI, 111 din 159/160).
300 CIL, XVI, 22, din anul 78. Rămîne în Moesia Superioară (CIL, XVI, 39 din anul 93, XVI, 46 din anul 100). Apoi în Moesia Inferioară (CIL, XVI, 78 din anul 134; Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68, din timpul lui Antoninus Pius).
301 CIL, XVI, 22 din anul 78. Rămîne în Moesia Superioară (CIL, XVI, 46 din anul 100). Apoi în Moesia Inferioară (Venedikov, I., *op. cit.*, p. 61, din timpul lui Antoninus Pius).
302 Vučković-Todorović, Dušanka, *op. cit.*, p. 21—24 din anul 75. Apoi în Pannonia (CIL, XVI, 30 din anul 84, XVI, 31 din anul 85). Mai tîrziu în Moesia Superioară (CIL, XVI, 39 din anul 93, XVI, 46 din anul 100). Poate că această revenire în Moesia ar putea constitui un indiciu că și înainte de plecarea în Pannonia unitatea a staționat în vestul provinciei.
303 Vučković-Todorović, Dušanka, *op. cit.*, p. 22—24 din anul 75. Apoi în Raetia (CIL, XVI, 55 din anul 107, XVI, 94 din anul 147, XVI, 117 din 154/161, XVI, 118 din anul 162 etc.).
304 CIL, XVI, 22 din anul 78.
305 Vučković-Todorović, Dušanka, *op. cit.*, p. 22—24 din anul 75 și CIL, XVI, 22 din anul 78.
306 CIL, XVI, 22 din anul 78.

După cum am amintit, înainte de domnia lui Vespasian nu avem dovezi că pe teritoriul dobrogean au fost instalate trupe pentru o perioadă îndelungată[1]. Dintre unitățile semnalate de diplomele emise de acest împărat[2], de bună seamă că în partea de est a Moesiei se aflau cantonate acele formațiuni militare care sînt atestate și în vremea lui Traian în armata Moesiei Inferioare. Diploma de la Domițian[3] nu aduce vreo știre care să ne intereseze, deoarece două dintre unitățile menționate în ea *(Ala Claudia noua* și *Cohors V Hispanorum)* au rămas în Moesia Superioară[4], iar cea de a treia *(Cohors III Gallorum)* apare atît în diplomele de la Vespasian, cît și în diplomele Moesiei Inferioare de la Traian. Așadar, în vremea dinastiei Flaviilor se aflau în estul provinciei: *Cohortes III, IIII, VII Gallorum, Cohors II Lucensium* și *Cohors I Claudia Sugambrorum ueterana.* La acestea trebuie adăugate și unitățile militare — atestate în anii 99 și 105 de diplomele armatei Moesiei Inferioare[5] — care poartă supranume legate de dinastia Flaviilor și cărora nu le cunoaștem o reședință anterioară. Ele sînt: *Ala I Vespasiana Dardanorum, Ala I Flauia Gaetulorum, Ala Gallorum Flauiana, Cohors II Flauia Bessorum, Cohors II Flauia Brittonum și Cohors I Flauia Commagenorum.* De asemenea, și *Ala I Claudia Gallorum* — cu un supranume care dovedește că este o unitate veche — și nefiind atestată anterior în altă provincie, este posibil să se fi aflat în părțile răsăritene ale Moesiei încă din timpul lui Vespasian, deși o întîlnim pe o diplomă abia în anul 105. În sfîrșit, încă două formațiuni de cavalerie și una de infanterie, menționate abia în diplomele din anul 99, au făcut parte din armata Moesiei din vremea lui Vespasian, după cum ne-o arată două inscripții tomitane și una de la Capidava: *Ala I Asturum*[6], *Ala I Pannoniorum*[7] și *Cohors I Vbiorum*[8]. Așadar, din datele existente rezultă că în ultimul sfert al primului veac din era noastră forțele militare din estul Moesiei, iar după divizare, din Moesia Inferioară, ar fi putut întruni șase unități de cavalerie și nouă de infanterie[9], cu un efectiv total de aproximativ 7 500 de oameni.

În cele ce urmează, voi încerca să stabilesc care dintre aceste unități erau cantonate pe teritoriul Dobrogei și unde își aveau tabăra. Dacă ținem seama de locul în care erau amplasate mai tîrziu, putem considera că se aflau în mod sigur pe teritoriul R. P. Bulgaria: *Cohors II Flauia Brittonum,* se pare la Durostorum, înainte de a veni *Legio XI Claudia*[10], după anul 107

1 *Cf.* în acest sens și Pârvan, V., *Salsovia*, Institutul de arte grafice Carol Göbl, București, 1906, nota 1, unde este dată și bibliografia anterioară.
2 Din anii 75 (Vučković-Todorović, Dušanka, *Vojnička diploma iz kastruma Taliatae (Le diplôme militaire du castrum Taliatae)*, Starinar, NS, 18, 1967, p. 21—24) și 78 (CIL, XVI, 22).
3 CIL, XVI, 28.
4 CIL, XVI, 39 și 46 din anii 93 și, respectiv, 100.
5 CIL, XVI, 44, 45 (ambele din anul 99) și 50 (din anul 105).
6 Stoian, I., *Tomitana*, p. 204, nr. 4.
7 CIL, III, 14 453.
8 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 74, nr. 1.
9 Într-un studiu publicat mai de mult (Aricescu A., *Unitățile militare în procesul de romanizare a teritoriului dobrogean*, SCIV, 23, 1972, 4, p. 582), nu luasem în calcul *Ala I Claudia Gallorum* și *Cohors I Vbiorum.*
10 Wagner, W., *Dislokation*, p. 33—34.

fiind mutată la Sexaginta Prista [11], *Cohors II Lucensium*, la Abrittus [1 și *Cohors I Claudia Sugambrorum ueterana*, la Montana [13]. Rămîne să vedem cam cîte unități ar fi putut staționa pe teritoriul Dobrogei și, în măsura posibilităților, să stabilim care anume.

Dintre așezările fortificate ale veacurilor II-III pe care le avem atestat știm sigur că, în afară de coloniile vest-pontice, existau — încă din secolul I și poate mai de mult — Aegyssus și Troesmis, după mărturiile lui Ovidiu [14] Originea celtică a numelor purtate de localitățile Arrubium și Noviodunum [1 demonstrează faptul că ele fuseseră fortificate mai de mult și este de presupus că au fost reamenajate în epoca de care ne ocupăm. Veche era și Axiopolis ale cărei începuturi au fost puse în legătură cu campaniile lui Lysimach în aceste locuri [16], dar cercetările — e drept, încă restrînse — nu au dat la iveală aproape nimic din epoca romană timpurie [17]. Și la Salsovia exista o așezare din secolul al V-lea î.e.n., cum o dovedește descoperirea acolo a unei monede olbiene [18].

Vechi puteau fi și fortificațiile așezărilor cu nume trace — Sucidava Sacidava, Capidava, Carsium, Cius, Beroe, Dinogetia [19]. Dintre acestea, știm sigur că la Carsium castrul a fost ridicat abia în vremea lui Traian [20], în anul 103, de *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum*, așa că putem considera că nu fusese construită în timpul dinastiei Flaviilor nici o fortificație în acest loc La fel se întîmplă și cu Beroe, unde nu s-au găsit vestigii romane mai vechi decît secolul al II-lea [21]. La Sacidava sînt atestate *Cohors I Cilicum* [22], venită în Dobrogea abia în veacul al II-lea [23] și, cred, *Cohors II Gallorum* [24], adică singura cohortă de gali — dintre cele care au activat în aceste ținuturi — nemenționată pe diplomele de la Vespasian și Domițian. În sfîrșit, la Dinogetia, în așezarea de la Bisericuța-Garvăn, nu s-au descoperit urme atît de vechi, chiar și cele din secolul al II-lea fiind cu totul sporadice [25], iar pe malul stîng al Dunării, fortificația de la Barboși a fost construită tot în timpul lui Traian [26]. Recapitulînd, rezultă că ar fi putut exista unități militare can-

11 CIL, III, 7 473.

12 CIL, III, 12 337, 12 339; Filow, B., *Novootkriti starini (Noi descoperiri arheologice)*, Izvestija-Sofia, 1, 1910, p. 227; Kazarow, G., *Antični pametnici iz Bălgarija (Antike Denkmäler aus Bulgarien)*, Izvestija-Institut, 2, 1923—1924, p. 80—81.

13 CIL, III, 12 529.

14 Ovidius, *Ex. Ponto*, I, 8, IV, 7, respectiv, IV, 9.

15 Vulpe, R., HAD, p. 84.

16 *Ibidem*, p. 81.

17 Barnea, I., *Date noi despre Axiopolis*, SCIV, 11, 1960, 1, p. 69 și următoarele.

18 Pârvan, V., *Un aes grave olbien à Salsovia*, Dacia, 2, 1925, p. 420—421.

19 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 110, nota 2.

20 Pârvan, V., *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, s.2, t. 35, 1913, p. 476—489.

21 Petre, A., *Săpăturile de la Piatra Frecăței*, MCA, 8, 1962, p. 568.

22 Rădulescu, A., *Ateliere ceramice militare de-a lungul Dunării de Jos*, Pontica, 6, 1973, p. 131 Scorpan, C., *Săpăturile arheologice de la Sacidava*, Pontica, 6, 1973, p. 312, fig. 5.

23 Unitatea se afla în anul 100 în Moesia Superioară (CIL, XVI, 46); în Moesia Inferioară apare pentru prima oară pe o diplomă din anul 134 (CIL, XVI, 78).

24 Aricescu, A., *Două inscripții din vecinătatea Sacidavei*, Pontica, 7, 1974, p. 261—263.

25 Ștefan, Gh., *Un cuptor roman de ars țigle, descoperit la Garvăn*, SCIV, 8, 1957, p. 339—340

26 Vulpe, R., HAD, p. 160; Doruțiu-Boilă, Emilia, *Teritoriul militar al legiunii V Macedonica la Dunărea de Jos*, SCIV, 23, 1972, 1, p. 46.

tonate în timpul dinastiei Flaviilor la Sucidava, Axiopolis, Capidava, Cius, Troesmis, Arrubium, Noviodunum, Aegyssus, Salsovia și — eventual — în orașele vest-pontice. Din materialul tegular și epigrafic descoperit pînă în prezent, putem desprinde concluzia că la Troesmis a fost cantonată *Ala I Pannoniorum* [27], care a stat acolo pînă cînd a sosit *Legio V Macedonica* [28], că la Noviodunum exista o bază a flotei dunărene [29], iar la Tomis — sau în împrejurimi — erau cantonate *Cohors I Flauia Commagenorum* [30] și *Cohors VII Gallorum* [31]. Fragmentul de diplomă de la Salsovia, din timpul lui Nerva [32], ar putea să indice că acolo ar fi staționat o unitate de cavalerie *(Ala I Flauia Gaetulorum* ori *Ala I Claudia Gallorum)* sau vreo cohortă de gali *(Cohors III sau IIII Gallorum)*. Orice precizare în plus este riscantă [33], deși s-au făcut unele încercări [34]. La Capidava a fost cantonată — după toate aparențele — *Cohors I Vbiorum*, al cărei fost *signifer, M. Cocceius Vitlus*, este înmormîntat acolo [35]. De asemenea, putem fi siguri că la *Arrubium*, de unde atestările epigrafice din veacul al II-lea sînt grăitoare, fusese cantonată încă din vremea Flaviilor *Ala I Vespasiana Dardanorum* [36].

Despre *Ala I Asturum* nu se știe unde a fost stabilită, dar aproape sigur pe teritoriul Dobrogei, după cum ne sugerează inscripția veteranului de la Tomis [37]. Prezența veteranului în oraș nu înseamnă că unitatea a avut lagărul la Tomis, dar, oricum, ne indică proveniența lui de prin ținuturile nu prea depărtate, de bună seamă dintr-una din așezările fortificate de pe Dunăre — Sucidava, Axiopolis, Cius, Aegyssus —, probabil existente în acea vreme, dar în care nu a fost încă dovedită prezența vreunei unități aflate în această regiune în timpul Flaviilor. Dintre aceste localități cred că trebuie exclusă în primul rînd ca tabără pentru *Ala I Asturum* fortificația de la Cius, deoarece se pare că acolo a fost cantonată, ceva mai tîrziu, *Cohors I Lusitanorum Cyrenaica* [38], unitate menționată în anul 99 pe aceeași diplomă ca și *Ala I Asturum* [39]. Deci trebuie să bănuim că aceasta din urmă se afla încă dinainte în altă parte. De la Axiopolis și Aegyssus nu deținem încă nici o dovadă că în aceste localități ar fi fost cantonate vreodată, în timpul Principatului, trupe auxiliare de cavalerie sau de infanterie, ci numai marinari. Poate că situația se datorește întîmplării, dar pare destul de firesc ca centrele menţio-

27 CIL, III, 6 242.
28 Vulpe, R., *Canabenses și Troesmenses. Două inscripții inedite din Troesmis*, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 557 și următoarele.
29 Bujor, E., Simion, G., *Săpăturile de salvare din cimitirul roman de la Isaccea*, MCA, 7, 1961, p. 396.
30 Knechtel, W., *O inscripțiune inedită*, Revista Catolică, București, 1913, p. 567—569; Pârvan, V., AA, 29, 1914, col. 433.
31 CIL, III, 4 548.
32 CIL, XVI, 41.
33 *V.* și comentariul lui H. Nesselhauf la CIL, XVI, 41.
34 Wagner, W., *op. cit.*, p. 37, crede că la Salsovia trebuie să fi staționat, mai degrabă, *Ala I Claudia Gallorum.*
35 Florescu, Gr., *loc. cit.*
36 CIL, III, 7 512.
37 Pârvan, V., AA, 29, 1914, col. 437—438; Stoian, I., *Tomitana*, p. 204, nr. 4.
38 CIL, III, 12 480.
39 CIL, XVI, 45.

nate să fi fost baze secundare pentru *Classis Flauia Moesica*[40]. Mai plauzibil îmi pare — dacă trebuie să căutăm tabăra pentru *Ala I Asturum* pe malul Dunării — să presupunem că ea s-a aflat la Sucidava, localitate importantă, neomisă de nici un izvor mai tîrziu[41], dar despre care știm prea puțin, datorită lipsei totale a cercetărilor și a faptului că descoperirile întîmplătoare de acolo sînt extrem de reduse.

La Cius — dacă nu cumva *Cohors I Lusitanorum Cyrenaica* se afla chiar de atunci stabilită acolo, pentru că nu-i cunoaștem o reședință anterioară anului 99, după venirea din Africa — a putut fi cantonată, în timpul Flaviilor, vreuna dintre unitățile menționate pe diplomele de la Vespasian, despre a căror soartă nu mai știm nimic ulterior *(Cohors I Cantabrorum, Cohors VIII Gallorum, Cohors I Sugambrorum tironum)*. Nu trebuie exclusă nici posibilitatea ca fortificația de la Cius să nu fi existat încă.

Cît privește celelalte unități despre care nu avem nici o știre care să ne ajute la stabilirea locului lor de staționare în epoca dinastiei Flaviilor *(Ala Gallorum Flauiana, Cohors II Flauia Bessorum* și trei dintre cele patru unități care ar fi putut fi cantonate la *Salsouia)*, se poate face și presupunerea că și-au avut tabăra pe teritoriul R. P. Bulgaria. Avînd în vedere documentația existentă pentru epoca la care m-am referit, situația fortificațiilor din Dobrogea și a unităților cantonate în ele s-ar putea prezenta în felul următor:

1. Sucidava?	— *Ala I Asturum?*
2. Axiopolis	— *Classis Flauia Moesica?*
3. Capidava	— *Cohors I Vbiorum*
4. Arrubium	— *Ala I Vespasiana Dardanorum*
5. Troesmis	— *Ala I Pannoniorum*
6. Noviodunum	— *Classis Flauia Moesica*
7. Aegyssus	— *Classis Flauia Moesica?*
8. Salsovia	— *Ala I Flauia Gaetulorum* sau *Ala I Claudia Gallorum* sau *Cohors III* sau *IIII Gallorum*
9. Tomis	— *Cohors I Flauia Commagenorum* și *Cohors VII Gallorum*

De bună seamă, această situație prezintă un mare coeficient de probabilitate și este susceptibilă de îmbunătățiri, în măsura apariției unor noi documente privind unitățile militare în epoca respectivă.

În timpul împăratului Traian, forțele militare de pe teritoriul Dobrogei au crescut considerabil, iar opera de fortificare a granițelor a fost desăvîrșită[42]. Creșterea potențialului militar se datorește, în primul rînd, aducerii, după terminarea războiului dacic, a două legiuni către gurile Dunării: *Legio XI Claudia*, la Durostorum, și *Legio V Macedonica*, la Troesmis[43]. Tot atunci au fost aduse și noi unități auxiliare, față de cele cunoscute în aceste părți în perioada

40 CIL, III, 7 485; Vulpe, R., HAD, p. 236.
41 Ptolemaeus; *Itinerarium Antonini*; *Tabula Peutingeriana*; *Notitia Dignitatum*; Procopius din Caesarea.
42 Vulpe, R., DID, 2, p. 120—122.
43 Syme, R., *Rhine and Danube Legions under Domitian*, JRS, 18, 1928, p. 41—55.

anterioară; astfel sînt atestate pentru prima dată în Moesia Inferioară, prin diplomele din anul 99[44]: *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum, Cohors I Bracaraugustanorum, Cohors II Chalcidenorum, Cohors II Gallorum, Cohors I Hispanorum ueterana, Cohors I Lepidiana c.R., Cohors I Lusitanorum Cyrenaica, Cohors II Mattiacorum.* Așadar încă o *ala* și opt *cohortes*, care, adăugate la cele șase *alae* și nouă *cohortes* aflate încă dinainte în aceste ținuturi, formează laolaltă un efectiv de peste 12 000 de oameni înrolați în trupe auxiliare. Menționez că pe diploma din anul 105 [45] nu apar alte trupe în afară de cele cunoscute din anul 99 sau din timpul Flaviilor.

Această aglomerare nu era cauzată doar de necesitatea întăririi frontierelor la Dunărea de Jos, ci mai ales de pregătirea războaielor împotriva lui Decebal. În realitate numai o parte dintre aceste formațiuni a rămas în armata Moesiei Inferioare, unele fiind amplasate în noua provincie, iar altele trimise în alte provincii. Prin urmare, pentru a putea stabili care unități au rămas în armata permanentă a provinciei de la sudul Dunării în vremea lui Traian trebuie să ținem seama de evenimentele politice și de dislocările de trupe ce au avut loc chiar în timpul domniei acestui împărat.

Avînd în vedere aceste împrejurări și pe baza datelor oferite de diplomele militare și de documentația epigrafică, se pot delimita mai multe grupe de trupe după soarta pe care au avut-o în urma cuceririi Daciei.

— O primă constatare ce se impune este aceea că unitățile militare rămase după încheierea războaielor în noua provincie [46] sînt întîlnite ulterior în armata Daciei Inferioare, atestate de diplomele din anul 129 [47] *(Cohors II Flauia Bessorum* și *Cohors I Hispanorum ueterana)* și din anul 140 [48] *(Ala I Asturum, Ala I Claudia Gallorum, Cohors I Flauia Commagenorum* și *Cohors I Tyriorum).* Dintre aceste șase unități se știe despre *Cohors I Hispanorum ueterana* că nu a activat multă vreme în Moesia Inferioară, și că a avut o tabără provizorie la Stobi, în Macedonia [49]. Pentru *Cohors I Tyriorum* nu avem știri privind existența ei în Moesia Inferioară, în afara mențiunii din diploma de la Plovdiv [50]; probabil că a fost adusă aici numai pentru a fi pregătită în vederea războiului cu dacii. Celelalte patru unități se aflau mai de mult în armata Moesiei Inferioare. Dintre ele, atrage atenția *Cohors I Flauia Commagenorum,* pe care o întîlnim, sub Vespasian, la Tomis, apoi — între cele două războaie — în castrul de la Drajna de Sus [51] (alături de detașamente ale legiunilor moesice [52], deci dependentă de armata Moesiei Inferioare); mai

44 CIL, XVI, 44, 45.
45 CIL, XVI, 50.
46 Traian a lăsat teritoriul viitoarei provincii Dacia Inferioară în supravegherea armatei din Moesia Inferioară; *cf.* D. Tudor, *Oltenia Romană*[3], Editura Academiei, București, 1968, p. 161—165.
47 CIL, XVI, 75.
48 Gerov, B., *Zwei neugefundene Militärdiplome aus Nordbulgarien,* Klio, 37, 1959, p. 196—210.
49 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 78—80, unde este discutată și problema datării pridianumului Hunt, cu toată bibliografia anterioară.
50 CIL, XVI, 45.
51 Ștefan, Gh., *Le camp romain de Drajna-de-Sus,* Dacia, 11—12, 1945—1947, p. 115—144.
52 *Ibidem*; Tudor, D., *op. cit.*, p. 163.

tîrziu este dislocată în Oltenia [53], rămînînd ulterior în compunerea armatei noii provincii.

— După ocuparea Daciei, conform diplomei din anul 112, de la Adamclisi [54], un număr de opt unități reapar în armata Moesiei Inferioare, întorcîndu-se la sud de Dunăre: *Ala I Vespasiana Dardanorum*, *Ala I Flauia Gaetulorum*, *Cohors I Bracaraugustanorum*, *Cohors I Lepidiana c. R.*, *Cohortes II, III, VII Gallorum*, *Cohors II Lucensium*. Dintre aceste unități, refăcute după război în Moesia Inferioară, unele pleacă — încă din timpul lui Traian — în alte provincii: *Ala I Flauia Gaetulorum* în Pannonia Inferioară, unde o întîlnim în anul 114 [55], *Cohors I Lepidiana c.R.* în Orient [56] și *Cohors III Gallorum* în Dacia, unde e semnalată în anul 129 [57]. Este posibil ca și *Cohors VII Gallorum*, care este atestată către mijlocul veacului al II-lea în Syria [58], să fi plecat din Moesia Inferioară către sfîrșitul domniei lui Traian sau cel mai tîrziu sub Hadrianus. *Cohors I Bracaraugustanorum* și *Cohors II Gallorum*, care sînt semnalate abia în anul 140 în Dacia Inferioară [59], au mai rămas, probabil, la sud de Dunăre o bucată de vreme, pînă au fost aduse în locul lor — din Moesia Superioară, unde le avem atestate ultima dată în anul 100 [60] — *Cohors I Cilicum* și *Cohors I Thracum Syriaca*. Această dislocare a avut loc cel tîrziu în anul 134, cînd *Cohors I Cilicum* este menționată de diploma de la Giurgiu [61] în Moesia Inferioară. Nu este exclus ca deplasarea să se fi petrecut încă în timpul lui Traian. Singurele unități — dintre cele notate în diploma din anul 112 — care continuă să rămînă multă vreme în Moesia Inferioară sînt *Ala I Vespasiana Dardanorum* și *Cohors II Lucensium*.

— O altă grupă de unități o constituie *Ala Gallorum Flauiana*, *Cohors IIII Gallorum* și *Cohors I Vbiorum*, care, deși nu apar în diploma din anul 112, au revenit — de bună seamă — după războaiele dacice la sud de Dunăre, unde au mai rămas o vreme, fiind apoi mutate, după cum era nevoie, în alte provincii, altele decît Dacia Inferioară. Dealtfel una dintre lacunele diplomei din 112 ar putea fi completată cu *Cohors I Vbiorum* [62]. Aceste trei unități sînt localizate mai tîrziu în Syria [63] (*Cohors IIII Gallorum*), către mijlocul secolului al II-lea, în Dacia Superioară [64] (*Cohors I Vbiorum*), în anul 144, și în Moesia Superioară [65] (*Ala Gallorum Flauiana*), în 159/160.

53 Russu, I. I., *Auxilia Provinciae Daciae*, SCIV, 23, 1972, 1, p. 70, nr. 33.
54 CIL, XVI, 58.
55 CIL, XVI, 61.
56 Wagner, W., *op. cit.*, p. 159; Beneš, J., *Die römischen Auxiliarformationen im unteren Donauraum*, Sborník, Prací Filosofické Faculty Brněnské University, E-15, 1970, p. 181, nr. 69.
57 CIL, XVI, 75.
58 CIL, XVI, 103, 106.
59 Gerov, B., *op. cit.*, p. 196—198.
60 CIL, XVI, 46.
61 CIL, XVI, 78.
62 CIL, XVI, 58. Este vorba de a doua cohortă, după *I Lepidiana* și înainte de *I Bracaraugustanorum*.
63 CIL, XVI, 103, 106.
64 CIL, XVI, 107.
65 CIL, XVI, 111.

Cohors I Vbiorum, care am presupus că era cantonată la Capidava, a fost mutată în Dacia Superioară — în anul 143 — cu prilejul atacurilor dacilor liberi din nordul Transilvaniei [66]. În locul ei a fost adusă la Capidava, din Germania Superioară, unde este atestată ultima oară în anul 134 [67], *Cohors I Germanorum*, care se afla în armata Moesiei Inferioare înainte de anul 150, cînd se pare că a participat la expediția împotriva alanilor în nordul Mării Negre, de unde a revenit în tabăra de la Capidava, după cum ne-o sugerează dedicația către *Fortuna Redux* [68] pusă de *L. Atilius*, probabil comandantul unității [69]. Așadar, *Cohors I Germanorum* a fost adusă în Moesia Inferioară între anii 143 și 149; în orice caz înainte de anul 155, cînd este atestată și de diploma de la Brestovene din timpul lui Antoninus Pius [70].

— O situație aparte are *Ala I Pannoniorum*, care se afla la Troesmis înainte de a veni aici *Legio V Macedonica* [71]. Unitatea nu este atestată sub Traian decît prin diploma de la Oltina [72], din anul 99. Nu este exclus să fi fost menționată și în diploma din anul 112, căzînd în lacună, cum sugerează editorii *Corpus*-ului [73]. Oricum, după această dată nu mai avem nici o atestare a unității cu acest nume. S-a presupus că — prin contopire cu o unitate de gali — s-a transformat în *Ala I Gallorum et Pannoniorum* [74], nume sub care o întîlnim pînă după mijlocul secolului al II-lea în Moesia Inferioară, dar această ipoteză este neconvingătoare.

— În sfîrșit, șase unități — deși nu sînt menționate în diploma din anul 112 — s-au reîntors după războaiele dacice în Moesia Inferioară, fiind cunoscute din diplomele ulterioare ale acestei provincii sau din inscripții. Aici au rămas încă vreme îndelungată, unele pînă la dispariția lor. Aceste șase formațiuni auxiliare sînt: *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum, Cohors II Flauia Brittonum, Cohors II Chalcidenorum sagittariorum, Cohors I Lusitanorum Cyrenaica, Cohors II Mattiacorum* și *Cohors I Claudia Sugambrorum ueterana* [75].

Sintetizînd, putem face următorul tabel al situației unităților auxiliare din Moesia Inferioară atestate de diplome din epoca lui Traian:

1. Unități rămase după războaiele dacice în noua provincie, toate atestate ulterior în Dacia Inferioară, neîntîlnite în diploma din anul 112 a armatei Moesiei Inferioare:

— *Ala I Asturum;*

66 Macrea, M., în *Istoria României*, 1, Editura Academiei, București, 1960, p. 449—450.
67 CIL, XVI, 80.
68 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 94, nr. 17.
69 *Cf.* Vulpe, R., DID, 2, p. 142.
70 Venedikov, I., *Rimska voenna diploma ot Brestovene (Un diplôme militaire de Brestovene)*, Izvestija-Varna, 9, 1953, p. 68.
71 Vulpe, R., *Canabenses și Troesmenses. Două inscripții inedite din Troesmis*, SCIV, 4, 1953, 3—4, 557—582, (*cf.* CIL, III, 6 242).
72 CIL, XVI, 44.
73 Comentariul la CIL, XVI, 58.
74 Wagner, W., *op. cit.*, p. 38.
75 Atestate de diploma de la Brestovene (Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68): *Ala II Hispanorum et Arauacorum, Cohors I Lusitanorum Cyrenaica, Cohors II Chalcidenorum, Cohors I Claudia Sugambrorum*, și de inscripții: *Cohors II Flauia Brittonum* (CIL, III, 7 473) și *Cohors II Mattiacorum* (CIL, III, 14 428).

— *Ala I Claudia Gallorum;*
— *Cohors I Flauia Commagenorum;*
— *Cohors I Hispanorum ueterana;*
— *Cohors I Tyriorum;*
— *Cohors II Flauia Bessorum.*

2. Unități atestate în anul 112 în Moesia Inferioară, unde au fost reîmprospătate:

— *Ala I Vespasiana Dardanorum* — rămasă în Moesia Inferioară;
— *Ala I Flauia Gaetulorum* — mutată de Traian în Pannonia Inferioară;
— *Cohors I Bracaraugustanorum* — rămasă o vreme în Moesia Inferioară, apoi mutată în Dacia Inferioară, fiind înlocuită cu *Cohors I Thracum Syriaca,* adusă din Moesia Superioară;
— *Cohors I Lepidiana c.R.* — mutată de Traian în Orient;
— *Cohors II Lucensium* — rămasă în Moesia Inferioară;
— *Cohors II Gallorum* — păstrată o vreme în Moesia Inferioară, apoi mutată în Dacia Inferioară, fiind înlocuită cu *Cohors I Cilicum,* adusă din Moesia Superioară;
— *Cohors III Gallorum* — mutată în Dacia Inferioară, poate chiar de Traian;
— *Cohors VII Gallorum* — plecată cel mai tîrziu sub Hadrianus în Syria.

3. Unități revenite după războaie în Moesia Inferioară, neatestate în anul 112 și nici în vreo altă diplomă mai tîrzie din această provincie, mutate ulterior în alte provincii decît Dacia Inferioară:

— *Ala Gallorum Flauiana* — întîlnită în 159/160 în Moesia Superioară;
— *Cohors I Vbiorum* — mutată în anul 143 în Dacia Superioară, fiind înlocuită cu *Cohors I Germanorum;*
— *Cohors IIII Gallorum* — atestată de o diplomă din 134/154 în Syria.

4. Unități cu numele schimbat:

— *Ala I Pannoniorum* — devenită, după unele păreri, *Ala I Gallorum et Pannoniorum* și păstrată în Moesia Inferioară.

5. Unități revenite în Moesia Inferioară, neatestate de diploma din 112, dar cunoscute aici din diplome mai tîrzii sau din inscripții:

— *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum;*
— *Cohors I Lusitanorum Cyrenaica;*
— *Cohors I Claudia Sugambrorum ueterana;*
— *Cohors II Flauia Brittonum;*
— *Cohors II Chalcidenorum sagittariorum;*
— *Cohors II Mattiacorum.*

Din datele prezentate rezultă că spre sfîrșitul domniei lui Traian, în armata permanentă a Moesiei Inferioare se aflau 4 *alae (I Vespasiana Dardanorum, Gallorum Flauiana, II Hispanorum et Ar(a)uacorum* și *I Pannoniorum,* devenită, eventual, *I Gallorum et Pannoniorum)* și 11 *cohortes (I Bracaraugustanorum,* înlocuită de *I Thracum Syriaca, II Flauia Brittonum, II Chalcidenorum sagittariorum, II Gallorum,* înlocuită cu *I Cilicum* care era *milliaria, IIII* și *VII Gallorum, II Lucensium, I Lusitanorum Cyrenaica, II Mattia-*

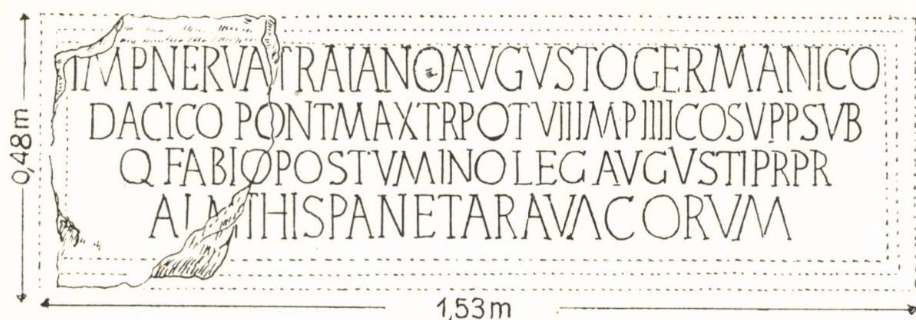

Fig. 21. Inscripție de la Carsium care atestă construirea castelului în anul 103 e.n. de către *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum.* (SE 75). Desen după V. Pârvan.

corum, I Claudia Sugambrorum ueterana și *I Vbiorum)*, adică un număr egal de unități auxiliare cu cel din vremea dinastiei Flaviilor, însumînd 7 500—8 000 de oameni. Prin faptul că *Legio XI Claudia* a fost adusă la Durostorum și că *Legio V Macedonica* a fost mutată de la Oescus la Troesmis, după cucerirea Daciei, a sporit numărul militarilor aflați în partea de est a provinciei cu circa 12 000 de oameni [76]. Creșterea efectivelor militare în aceste părți se datorește faptului că aici era cea mai expusă parte a graniței dunărene, în timp ce în vestul Moesiei Inferioare apărarea era asigurată de existența la nordul fluviului a provinciei nou create. Din același motiv putem presupune că — tot în timpul lui Traian — au fost aduse din Moesia Superioară *Cohors I Cilicum* și *Cohors I Thracum Syriaca*, deși nu le avem atestate pe diplome decît în vremea lui Hadrianus [77] și, respectiv, Antoninus Pius [78], înlocuind două dintre unitățile reîmprospătate în anul 112, *Cohors II Gallorum* și *Cohors I Bracaraugustanorum*, trimise în armata Daciei.

Organizarea militară a Dobrogei romane de către Traian a însemnat și încheierea lucrărilor de fortificare a graniței dunărene și, probabil, de ridicare a unor noi ziduri de apărare în orașele pontice. În legătură cu aceste construcții există unele date concrete. Astfel, cunoaștem inscripția inaugurală, din anul 103, a castrului de la Carsium, ridicat de *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum* [79]. De asemenea, o dedicație către împărat, din anul 112, a fost descoperită la Barboși [80]. Știm că și pe litoralul nord-pontic acționau detașamente ale unităților Moesiei Inferioare, după cum arată o inscripție din Tyras [81], din anii 116-117. Putem fi siguri că în vremea lui Traian — dacă nu existau dinainte — au fost construite toate acele fortificații menționate

76 În legătură cu efectivul legiunilor, *v.* Domaszewski, A von, *Die Rangordung des römischen Heeres*, A. Marcus und E. Weber, Bonn, 1908, p. 28—29.
77 CIL, XVI, 78.
78 Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68.
79 Pârvan, V., *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, s.2, t. 35, 1913, p. 478—489.
80 CIL, III, 777.
81 Nicorescu, P., *O inscripție a împăratului Traian găsită la Cetatea Albă*, ARMSI, s.3, t. 26, 1944, p. 501 și următoarele.

de izvoarele din secolele al II-lea și al III-lea. Tot acum a fost întemeiată și așezarea întărită de la Tropaeum Traiani [82].

În afară de castrul de la Troesmis în care era stabilită *Legio V Macedonica* avem unele date — aproape sigure — în legătură cu locul de staționare al unor trupe auxiliare în vremea lui Traian, după războaiele dacice, fie că se aflau în acele tabere încă din perioada anterioară, fie că este vorba de fortificații acum atestate pentru prima dată, în care au fost cantonate trupele aduse aici de cuceritorul Daciei. Pe teritoriul R. P. Bulgaria se aflau, ca și mai înainte, *Cohors II Flauia Brittonum*, mutată — după ce *Legio XI Claudia* a venit la Durostorum — la Sexaginta Prista, și *Cohors II Lucensium*, la Abrittus. În nordul Mării Negre au activat *Cohors IIII Cypria c.R.*, înainte de a rămîne în Dacia, unde este stabilită în anul 110 [83], apoi *Cohors I Bracaraugustanorum* [84], se pare înlocuită, după anul 112, de *Cohors I Thracum Syriaca* [85] sau numai de un detașament al acesteia, avînd cantonamentul de bază la Transmarisca [86]. Tot pe coastele nord-pontice, ca auxilii ale vexilației legionare de acolo [87], au acționat detașamente din *Cohors II Lucensium* și *Cohors I Cilicum* [88].

Pe teritoriul Dobrogei au rămas în aceleași locuri *Cohors I Vbiorum*, la Capidava; *Ala I Vespasiana Dardanorum*, la Arrubium, și *Cohors VII Gallorum*, la Tomis. Dintre unitățile despre care am presupus că s-ar fi putut afla la Salsovia, pe vremea lui Nerva și mai înainte, dacă ne orientăm după fragmentul de diplomă descoperit acolo [89]: *Ala I Flauia Gaetulorum*, *Ala I Claudia Gallorum*, *Cohortes III* sau *IIII Gallorum*, numai ultima a staționat un timp mai îndelungat în Moesia Inferioară, însă acesta nu poate fi un argument pentru a susține că despre ea este vorba în diploma amintită, mai ales că întîlnim un veteran din *Cohors IIII Gallorum* stabilit tocmai la *Oescus* [90].

Dintre unitățile aduse pentru prima dată de Traian în aceste ținuturi, *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum* avea tabăra la Carsium, unde o găsim și în anul 200 [91]. La Dinogetia (la Barboși, dar poate și la Bisericuța-Garvăn) fusese cantonată *Cohors II Mattiacorum* [92]. Se pare că la Cius își avea garnizoana *Cohors I Lusitanorum Cyrenaica* [93].

82 Vulpe, R., DID, 2, p. 167.
83 CIL, XVI, 57.
84 Golenko, K. B., Šeglov, A. N., *O kulte Asklepija v Chersonese Tavričeskom*, Dacia, NS, 9, 1965, p. 380.
85 IGR, I, 894.
86 Christescu, V., *Quelques monuments inédits de Turtucaia (Transmarisca)*, Dacia, 5—6, 1935—1936, p. 451.
87 Nicorescu, P., *Garnizoana romană în sudul Basarabiei*, ARMSI, s.3, t. 19, 1937, p. 218.
88 AE, 1909, nr. 18; CIL, III, 13 751 *b*.
89 CIL, XVI, 41.
90 CIL, III, 14 417 [1].
91 CIL, III, 7 603.
92 Gostar, N., *Unitățile militare din „castellum" roman de la Barboși*, Danubius, Istorie-etnografie, 1, Muzeul regional de istorie-Galați, 1967, p. 107 și următoarele, consideră că doar de la mijlocul secolului al II-lea *Cohors II Mattiacorum* a fost instalată la Barboși, dar cred că această ipoteză mai trebuie încă verificată.
93 CIL, III, 12 480.

O ipoteză, cu șanse de verificare, se poate avansa în legătură cu Sacidava, unde a fost descoperită piatra funerară a unui veteran dintr-o cohortă de gali [94], deși starea documentului nu mai permite să știm numărul de ordine al unității. Cum la o distanță nu prea mare, la Oltina (Altinum sau Altina din timpul Dominatului [95]) — unde nu avem însă dovada că în veacul al II-lea ar fi existat vreo fortificație —, a fost descoperită diploma din anul 99, a unui soldat din *Cohors II Gallorum* [96], nu este exclus ca despre aceeași unitate să fi fost vorba și în inscripția mai sus amintită. Probabil că ea a fost cantonată de Traian la Sacidava, unde a ridicat castrul, iar apoi, după anul 112, trimisă în Dacia, fiind înlocuită de *Cohors I Cilicum*, adusă din Moesia Superioară, de la care ne-a rămas un fragment de cărămidă ștampilată, descoperit la Sacidava [97].

La Noviodunum și, probabil, la Axiopolis și Aegyssus erau baze, ca și mai înainte, ale flotei, altă unitate militară nefiind atestată în aceste centre nici mai tîrziu în perioada Principatului.

La Tropaeum Traiani nu este dovedită prezența trupelor auxiliare. Documente epigrafice mai tîrzii [98] arată că aici a fost cantonată o vexilație din *Legio XI Claudia*, încă neatestată pentru vremea domniei lui Traian.

Rămîn cîteva așezări fortificate cărora nu le putem preciza unitatea militară ce le-a fost afectată în timpul lui Traian: Sucidava, Beroe, Salsovia și Halmyris. Dintre orașele pontice, probabil că numai Tomisul era prevăzut cu o garnizoană, construcțiile de apărare efectuate în acel timp, în cele trei colonii grecești, putînd fi realizate atît prin contribuția cetățenilor, cît și cu sprijinul unor detașamente militare, trimise de legiunile cele mai apropiate, cum pare să o dovedească materialul tegular descoperit [99].

Există unele unități auxiliare, rămase în armata permanentă a Moesiei Inferioare, cărora nu le cunoaștem lagărul: *Ala Gallorum Flauiana*, *Ala I Pannoniorum*, mutată de la Troesmis — după ce a venit *Legio V Macedonica* —, *Cohors II Chalcidenorum sagittariorum* și *Cohors IIII Gallorum*. De asemenea, nu știm unde au fost cantonate — pînă au fost trimise în alte provincii — trupele care au fost refăcute în Moesia Inferioară, unde au stat o perioadă scurtă, indicate de diploma din anul 112; *Ala I Flauia Gaetulorum*, *Cohors III Gallorum* și *Cohors I Lepidiana c.R.*

Pentru perioada din domnia lui Traian de după războaiele dacice, situația așezărilor întărite de pe teritoriul Dobrogei și a unităților militare care le ocupau se prezenta astfel:

1. Sucidava — ?
2. Sacidava — *Cohors II Gallorum*, apoi *Cohors I Cilicum*
3. Axiopolis — *Classis Flauia Moesica?*
4. Capidava — *Cohors I Vbiorum*

94 Aricescu, A., *loc. cit.*
95 *Notitia Dignitatum, Or.*, XL, 28; Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, IV, 11, 20.
96 CIL, XVI, 44.
97 Rădulescu, A., *loc. cit.*; Scorpan, C., *loc. cit.*
98 *Ex. gratia*: CIL, III, 14 214 [1], din anul 157.
99 Suceveanu, Al., *La défense du littoral de la Dobroudja à l'époque romaine (Ier-IIIe siècles de n.è.)*, RRH, 13, 1974, 2, p. 226, 234.

5. Carsium — *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum*
6. Cius — *Cohors I Lusitanorum Cyrenaica?*
7. Beroe? — ?
8. Troesmis — *Legio V Macedonica*
9. Arrubium — *Ala I Vespasiana Dardanorum*
10. Dinogetia — *Cohors II Mattiacorum*
11. Noviodunum — *Classis Flauia Moesica*
12. Aegyssus — *Classis Flauia Moesica?*
13. Salsovia — ? (poate *Cohors IIII Gallorum*?)
14. Tomis — *Cohors VII Gallorum*
15. Tropaeum Traiani — *Vexillatio Legionis XI Claudiae?*

Neştiind unde au fost cantonate *Ala Gallorum Flauiana, Ala I Pannoniorum* şi *Cohors II Chalcidenorum sagittariorum*, putem presupune că două dintre ele s-ar fi putut afla acolo unde nu avem nici un indiciu referitor la prezenţa vreunei unităţi militare — la Sucidava şi Beroe. Rămîne ca viitoarele descoperiri să lumineze încă multe aspecte neclare privind amplasarea trupelor în vremea lui Traian şi să completeze sau să corecteze situaţia prezentată mai sus. Cert este că Traian a perfectat sistemul defensiv şi organizarea militară în teritoriul Dobrogei, îndreptîndu-şi atenţia în mod deosebit spre graniţa dunăreană, fără a lăsa în afara preocupărilor de apărare litoralul vest-pontic, ca şi coastele de nord ale Mării Negre.

În zona litoralului — în afară de *Cohors VII Gallorum*, pe care am considerat-o în garnizoană la Tomis, şi de eventualele detaşamente de legiuni care au participat la construirea fortificaţiilor — două documente epigrafice ne semnalează, pentru aceeaşi perioadă, o concentrare de trupe. Este vorba — în primul rînd — de un fragment de inscripţie monumentală, descoperit în apropiere de Constanţa, din care se mai distinge sfîrşitul cognomenului a doi centurioni (... *NO* şi ... *ENS*) [100], numele legiunilor din care făceau parte rămînîndu-ne necunoscut, şi de un fragment al unei plăci de marmură provenit din Tomis, pe care erau înşiruiţi mai mulţi *praefecti equitum* [101], din numele lor păstrîndu-se cîteva gentilicii *(Aelius?, Iulius, Flauius, Tineius)*, ce concordă cu epoca respectivă. Din păcate, nu ştim dacă cele două documente se referă la vreo acţiune militară, la vreo construcţie monumentală sau au un caracter funerar. Oricum, ele dovedesc prezenţa efectivă a armatei la Tomis, chiar dacă trupe mai numeroase au fost aduse aici doar pentru puţin timp, cu prilejul vreunei eveniment care ne scapă.

Nu e cazul să zăbovesc aici asupra trupelor menţionate pe inscripţia altarului funerar de la Adamclisi [102], deoarece ele nu au avut nici un rol în garnizoanele acestei provincii, nefăcînd parte din armata Moesiei Inferioare,

100 Teodorescu, D. M., *Monumente inedite din Tomi*, BCMI, 7, 1914, p. 186, nr. 12.
101 Rădulescu, A., *Inscripţii inedite din Dobrogea*, SCIV, 14, 1963, 1, p. 101, nr. 19.
102 Tocilescu, Gr., *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, 1900, p. 65—66; Cichorius, C., *Die römischen Denkmäler in der Dobrudscha*, Weidmann, Berlin, 1904, p. 20—26; Doruţiu-Boilă, Emilia, *Some Observations on the Military Funeral Altar of Adamclisi*, Dacia, NS, 5, 1961, p. 345—346.

ci au fost aduse în aceste ținuturi de Traian doar pentru a lupta împotriva coaliției aliaților lui Decebal, după care s-au întors imediat pe fronturile din Dacia [103].

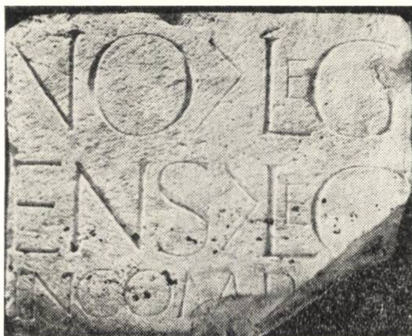

Fig. 22. Fragment dintr-un monument masiv pe care erau indicate numele cîtorva centurioni. Documentul, de la începutul secolului al II-lea e.n., a fost descoperit la Tomis.

Sub Hadrianus, Dobrogea cunoaște o perioadă de prosperitate, ținuturile ei fiind vizitate de două ori de către împărat[104]. În afară de amenințările roxolanilor, din anul 118, aceste locuri nu au mai fost primejduite. Hadrianus a continuat opera de întărire a defensivei provinciei începută de Traian. S-ar putea ca Hadrianus să fi fost cel care a inaugurat drumul principal din interiorul Dobrogei, după cum pare să indice descoperirea cîtorva stîlpi miliari [105]. Probabil că pentru paza acestui drum și pentru supravegherea interiorului provinciei, a instalat, la Cetatea, *Cohors I Cilicum*, care a rămas aici vreme îndelungată, așezarea luînd numele de Castellum Cilicum[106].

În efectivul armatei de pe teritoriul Dobrogei nu s-au produs schimbări importante. În ce privește trupele auxiliare, s-au făcut unele deplasări, dar numărul total al unităților a rămas aproximativ același ca și la sfîrșitul domniei lui Traian. Diplomele militare de la Hadrianus [107] menționează o mare parte din formațiunile lăsate de Traian în armata permanentă a Moesiei Inferioare — *Ala I Vespasiana Dardanorum, Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum, Cohors II Chalcidenorum sagittariorum, Cohors I Lusitanorum Cyrenaica, Cohors II Mattiacorum, Cohors I Claudia Sugambrorum ueterana. Ala I Pannoniorum* a devenit, după unele păreri nu tocmai convingătoare, *Ala I Gallorum et Pannoniorum.* Probabil că Hadrianus este cel care a mutat în Orient *Cohortes IIII* și *VII Gallorum,* lăsînd — prin plecarea celei de a doua — Tomisul fără garnizoană militară. Așa se explică cinstirea împăratului de către oraș pentru redarea libertății [108]. Cele două unități amintite le întîlnim, către mijlocul secolului al II-lea, în Syria [109] și nu sînt menționate pe diplomele de la Hadrianus din Moesia Inferioară. Lipsesc, de asemenea — poate din întîmplare sau din cauza lacunelor diplomei din anul 138 — patru unități care se mai aflau în armata acestei provincii: *Ala Gallorum Flauiana, Cohors II Flauia Brittonum, Cohors II Lucensium* și *Cohors I Vbiorum.* Poate că și

103 Vulpe, R., DID, 2, p. 87—92.
104 *Ibidem,* p. 136—137.
105 CIL, III, 14 464, 12 516.
106 Aricescu, A., *Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor,* Dacia, NS, 14, 1970, p. 305—306.
107 CIL, XVI, 78, 83.
108 Suceveanu, Al., *op. cit.,* p. 231; autorul se bazează pe IGR, I, 607.
109 CIL, XVI, 103.

Cohors I Thracum Syriaca se afla aici încă din vremea lui Traian, dar nu o avem atestată de vreo diplomă decît mai tîrziu, sub Antoninus Pius.

Trupele auxiliare care apar sub Hadrianus pentru prima dată menționate pe diplome ale armatei Moesiei Inferioare sînt: *Cohors I Bracarum*, *Cohors I Chalcidenorum* și *Cohors I Cilicum* (despre care am presupus că a fost adusă încă de Traian). Dintre acestea, prima a fost instalată, se pare, pe teritoriul R. P. Bulgaria [110]; despre cea de a doua nu mai avem nici o știre din aceste părți, în afara menționării pe diploma din anul 138. Cea de a treia, mutată de la Sacidava, unde este posibil să fi fost instalată de Traian, a fost cantonată lîngă satul Cetatea, la sud de Tropaeum Traiani, de unde conducătorii ei au putut exercita ceva mai tîrziu, cînd așezarea de la Adamclisi a devenit municipiu, unele funcții publice în noul oraș [111]. În afară de aceste schimbări, destul de puține, mai amintesc că după anul 134 *Cohors I Claudia Sugambrorum ueterana* a fost trimisă în Phrygia [112], de unde a revenit în Moesia Inferioară [113], dar probabil că nu în vechiul castru de la Montana — unde sînt atestate alte unități [114] — ci în altă parte a provinciei, poate la Sucidava, dacă admitem părerea că ștampila de pe o cărămidă descoperită acolo [115] conține denumirea cohortei.

Rezultă că, față de situația existentă la sfîrșitul epocii lui Traian, în timpul lui Hadrianus s-au produs în Dobrogea următoarele mișcări de trupe auxiliare:

— *Cohors VII Gallorum* pleacă de la Tomis (nu se știe dacă și *Cohors IIII Gallorum* se mai afla în Dobrogea);

— *Cohors I Cilicum* este mutată de la Sacidava la Castellum Cilicum;

— *Cohors I Claudia Sugambrorum ueterana* a fost adusă, eventual, la Sucidava, după scurta deplasare în Asia. În rest, situația a rămas aceeași și, bineînțeles, aceleași rămîn și rezervele noastre asupra exactității ei.

Ultimul împărat de la care mai avem o diplomă militară a armatei Moesiei Inferioare, și anume cea descoperită la Brestovene [116], este Antoninus Pius. Domnia acestui împărat a însemnat perioada cea mai prosperă pentru aceste ținuturi în timpul stăpînirii romane [117]. Primejdii din afară nu s-au abătut asupra teritoriului Dobrogei, totuși au avut loc unele mișcări de trupe auxiliare, provocate, de bună seamă, de nevoile altor provincii.

110 Ivanov, T., *Novootkrit starohristijanski nekropol pri s. Gorna Bešovica (Nécropole paléochrétienne récemment mise au jour près du village Gorna Bešovica)*, Arheologija, Sofia, 1962, 2, p. 44.

111 IGR, IV, 1 213. *Cf.* Condurachi, E., în *Istoria României*, 1, Editura Academiei, București, 1960, p. 489.

112 AE, 1927, nr. 95.

113 Este atestată sub Antoninus Pius prin diploma de la Brestovene (Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68).

114 *Cohors III collecta c.R.* (Wagner, W., *op. cit.*, p. 122; Beneš, J., *op. cit*, p. 175, nr. 35) și apoi *Cohors Gemina Dacorum Gordiana (ibidem*, p. 176, nr. 44).

115 Cum interpretează Rădulescu, A., *Ateliere ceramice militare de-a lungul Dunării de Jos*, Pontica, 6, 1973, p. 131.

116 Venedikov, I., *op. cit.*

117 Vulpe, R., DID, 2, p. 139—141.

Dintre unitățile cunoscute dinainte în armata Moesiei Inferioare, diploma de la Brestovene înregistrează următoarele: *Ala I Vespasiana Dardanorum, Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum, Ala I Gallorum et Pannoniorum, Cohors I Bracarum, Cohors II Chalcidenorum sagittariorum, Cohors I Cilicum, Cohors I Lusitanorum Cyrenaica* și *Cohors I Claudia Sugambrorum ueterana.* Lipsesc, poate și datorită lacunelor diplomei, două unități care se mai aflau încă în armata acestei provincii *(Cohors II Flauia Brittonum* și *Cohors II Lucensium)*, ca și *Ala Gallorum Flauiana,* despre care nu știm dacă nu cumva fusese mutată în Moesia Superioară, unde este atestată în ultimii ani de domnie ai lui Antoninus Pius [118]. De asemenea, nu se știe ce s-a întîmplat cu *Cohors I Chalcidenorum,* pe care nu o avem menționată decît o singură dată, în vremea lui Hadrianus [119], în Moesia Inferioară, și pe care o întîlnim în anul 157 în Syria [120], așa că poate nu se mai afla nici la data diplomei de la Brestovene în provincia noastră. *Cohors I Vbiorum* fusese mutată încă din anul 143 în Dacia Superioară, unde participase la înfrîngerea dacilor liberi din nord [121], prezența ei în această provincie fiind atestată printr-o diplomă din anul 144[122]. În locul ei, la Capidava, unde ne este cunoscută din inscripții [123], fusese adusă din Germania Superioară [124], *Cohors I Germanorum c.R.*, menționată pentru prima dată în Moesia Inferioară prin diploma de la Brestovene.

Dar același document ne informează și despre alte unități auxiliare pe care nu le-am mai întîlnit încă pe diplomele provinciei; *Ala I Gallorum Atectorigiana, Cohors II Bracaraugustanorum, Cohors I Flauia Numidarum* și *Cohors I Thracum Syriaca.* Despre cea din urmă presupun că se afla de mai multă vreme în aceste părți. În legătură cu primele trei nu putem spune prea multe: se pare că *Ala I Gallorum Atectorigiana* a staționat mai întîi în Appiaria [125] și abia în veacul al III-lea a putut fi adusă în Dobrogea [126]; *Cohors II Bracaraugustanorum* fusese adusă, probabil, de puțină vreme din Thracia, unde o întîlnim chiar în timpul lui Antoninus Pius [127]; despre *Cohors I Flauia Numidarum* nu avem nici o relație anterioară menționării ei pe diplomă. Dar deplasările de trupe continuă și după data diplomei de la Brestovene. În afară de *Cohors I Chalcidenorum,* în Syria mai pleacă și *Cohors I Claudia Sugambrorum ueterana,* întîlnită acolo în anul 157 [128].

În general, toate aceste mișcări de trupe nu au modificat efectivul armatei Moesiei Inferioare. La sfîrșitul epocii lui Antoninus Pius în provincie existau trei *alae* și zece *cohortes,* deci nu cu mult mai puțin decît în timpul predece-

118 CIL, XVI, 111, din 159/160.
119 CIL, XVI, 83.
120 CIL, XVI, 106.
121 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 141.
122 CIL, XVI, 90.
123 Florescu, Gr., *Capidava,* p. 94, nr. 17 și p. 102, nr. 24.
124 CIL, XVI, 80.
125 CIL, III, 12 452.
126 CIL, III, 6 154.
127 Bujukliev, Chr., Getov, L., *Dva novi epigrafski pametniko za ukrepitelnata dejnost na Antonin Pii v Trakija (Deux nouveaux monuments épigraphiques relatifs aux travaux de fortification d'Antonin Pie en Thrace)*, Arheologija, Sofia, 6, 1964, 1, p. 29—33.
128 CIL, XVI, 106.

sorilor săi. Cît privește repartizarea acestor trupe, nu se știe nimic despre amplasamentul celor nou venite pe teritoriul Dobrogei, nici cum o unitate a luat locul alteia, cu excepția cazului de la Capidava, unde *Cohors I Germanorum* a înlocuit *Cohors I Vbiorum*.

Un alt aspect demn de semnalat din vremea lui Antoninus Pius este reînvierea preocupărilor pentru paza litoralului, chiar dacă nu este vorba de cantonarea unor unități militare aici. Atestări în acest sens există pentru litoralul Thraciei, unde au fost ridicate fortificații chiar în această vreme [129]. În părțile noastre există unele indicații indirecte care par să dovedească intenția de întărire a capacității de apărare, pe drumul ce lega Histria de Tomis [130], dar ele nu sînt suficient de concludente [131]. Avem dovada că una dintre cele mai importante căi de comunicație pe uscat, situată de-a lungul litoralului, a fost reparată către sfîrșitul domniei lui Antoninus Pius, cum ne-o arată miliariumul de la Sinoie [132]. Poate că este vorba într-adevăr doar de măsuri luate împotriva piraților [133], dar este posibil să ne aflăm în fața unor precauții de consolidare a sistemului defensiv în răsăritul provinciei, unde, la acea vreme, nu erau cantonate unități militare.

În timpul domniei lui Marcus Aurelius s-a petrecut o adevărată cotitură în istoria militară a ținuturilor dintre Dunăre și Mare. Presat de nevoile de apărare — întîi în Orient, apoi la Dunărea de Mijloc — Marcus Aurelius a fost obligat să recurgă la trupele cantonate în Moesia Inferioară, care părea mai puțin amenințată. După ce a fost trimisă în Orient, pentru a lupta împotriva parților — unde și-a pierdut viața soldatul *Valerius Valens*, menționat într-o inscripție din Troesmis [134] (SE 10) — *Legio V Macedonica* a fost mutată, în anul 167, în Dacia, pentru a participa la luptele împotriva quazilor și marcomanilor [135]. Unitatea a rămas mai departe în Dacia, cu lagărul la Potaissa[136]. În războiul purtat la Dunărea de Mijloc au participat și unități auxiliare ale Moesiei Inferioare, fapt care a dus la slăbirea capacității de apărare a provinciei, favorizînd invazia costobocilor din anul 170 [137]. Restabilirea liniștii la granițele Imperiului a dus și la reînceperea vieții prospere pe teritoriul dobrogean, așa cum era dealtfel și înainte de atacurile costobocilor [138].

129 Kazarow, G., *Antični pametnici iz Bălgarija (Antike Denkmäler aus Bulgarien)*, Izvestija-Institut, 4, 1926—1927, p. 108 și următoarele; Mircev, M., *Novi epigrafski pametnici ot Černomorieto (Nouveaux monuments épigraphiques du littoral de la mer Noire)*, Izvestija-Varna, 12, 1961, p. 15, nr. 14.
130 Suceveanu, Al., *op. cit.*, p. 229 și următoarele.
131 Doruțiu-Boilă, Emilia, Πύργοι-*Turres*, SCIVA, 26, 1975, 2, p. 219 și următoarele.
132 CIL, III, 12 513
133 Vulpe, R., DID, 2, p. 142—143.
134 CIL, III, 6 189.
135 Macrea, M, în *Istoria României*, 1, Editura Academiei, București, 1960, p. 451.
136 Christescu, V., *Istoria militară a Daciei romane*, Fundația Regele Carol I, București, 1937, p. 173-174.
137 În legătură cu acțiunile militare din timpul lui Marcus Aurelius, *v.* Vulpe, R., *op. cit.*, p. 153—163.
138 *Ibidem*, p. 163—172.

Așadar, prima măsură luată de Marcus Aurelius, care a dus la slăbirea potențialului militar al acestor ținuturi, a fost că a mutat *Legio V Macedonica* în Dacia. În locul ei, nord-vestul Dobrogei a rămas sub supravegherea unei vexilații detașate din *Legio I Italica*, iar în centru și spre gurile Dunării acționau detașamente din *Legio XI Claudia*. La Tropaeum Traiani este atestată o vexilație formată din detașamente ale legiunilor *I Italica* de la Novae și *V Macedonica* din Dacia [139]. Evident, această reducere a efectivelor legiunilor — deoarece vexilațiile amintite aveau un număr mult mai mic de militari în comparație cu legiunile — ar fi putut fi compensată, cumva, prin înmulțirea trupelor auxiliare. Dar lipsa diplomelor armatei Moesiei Inferioare din timpul lui Marcus Aurelius, ca și numărul mic al știrilor de această natură din documentele epigrafice, ne dau doar o imagine vagă asupra mișcărilor efectuate de unitățile auxiliare în această vreme.

Astfel, despre *Cohors I Flauia Numidarum* — atestată în Moesia Inferioară doar sub Antoninus Pius [140] — se știe doar că a fost mutată în Lycia și Pamphylia [141]; mai avem știri și despre *Cohors I Cilicum* care, aflată în tabăra ei de la sud de Tropaeum Traiani, în anii 177-179, sub comanda tribunului *Anternius Antoninus* [142], rezolvă conflictul dintre comunitatea ausdecensilor și daci. Un alt comandant pe care l-a avut *Cohors I Cilicum, T. Antonius Claudius Alphenus Arignotus* [143], a deținut funcția de

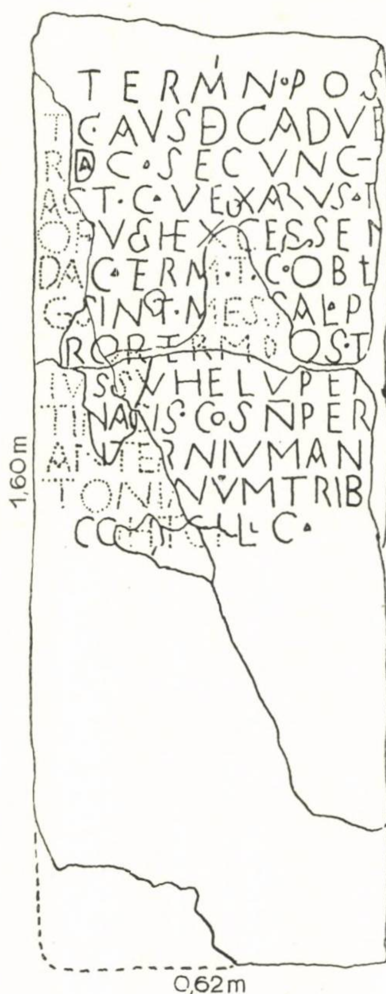

Fig. 23. Inscripția prin care sîntem informați asupra delimitării teritoriului ausdecensilor pentru a fi protejați împotriva dacilor, acțiunea fiind întreprinsă de *Cohors I Cilicum* între anii 177 și 179 (SE 90). Desen după D. Tudor.

139 CIL, III, 14 433.
140 Venedikov, I., *op. cit.*, p. 68.
141 CIL, XVI, 218 din anul 178.
142 Tudor, D., *Cohors I Cilicum în Scythia Minor și Taurida. Contribuții la cunoașterea legăturilor dintre coasta de vest și nord a Mării Negre în sec. I—IV*, AUB, 5, 1956, p. 45 și următoarele.
143 IGR, IV, 1213.

curator ciuitatis în municipiul abia creat la Tropaeum Traiani [144], deci în apropiere de tabăra unității. Este posibil ca tot acum să fi fost adusă din nou în Moesia Inferioară, unde fusese și în vremea lui Traian [145], *Ala I Flauia Gaetulorum*, care probabil că se mai afla încă în Pannonia sub Antoninus Pius [146], și pe care o avem atestată, fără supranumele *Flauia*, la Tomis [147], către mijlocul secolului al III-lea [148]. Probabil că unitatea a fost adusă la Tomis în cadrul măsurilor de sporire a capacității defensive a litoralului, asupra cărora voi reveni.

Alte mișcări de trupe auxiliare nu se cunosc, iar atestările epigrafice mai tîrzii arată că, în orice caz, în Moesia Inferioară rămăseseră următoarele unități: *Ala I Vespasiana Dardanorum* [149], *Ala Gallorum Atectorigiana* [150], *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum* [151], *Cohors II Flauia Brittonum* [152], *Cohors II Mattiacorum* [153]. Ele se aflau, de bună seamă, în vechile lor tabere, ca și alte unități pe care nu le-am mai întîlnit în documentele epigrafice ale sfîrșitului veacului al II-lea și ale celui următor, dar care nici nu sînt cunoscute în vreo altă provincie a Imperiului.

Așadar, trebuie să presupunem că numărul de unități auxiliare aflate pe teritoriul Dobrogei în timpul domniei lui Marcus Aurelius a rămas cel puțin același ca și sub predecesorul său, cu toate că, în situația retragerii legiunii de la Troesmis s-ar fi impus aducerea de noi trupe auxiliare.

Cu toate neajunsurile provocate de invazia costobocilor, epoca lui Marcus Aurelius constituie pentru Dobrogea o perioadă de progres social-economic; acum sînt declarate municipii așezările de la *Troesmis* [154] și *Tropaeum Traiani* [155], ca și cea de la *Durostorum* [156]. Din această vreme datează și numeroase documente epigrafice care denotă prosperitatea satelor dobrogene [157]. O atenție deosebită acordă Marcus Aurelius zonei litoralului vest-pontic; din timpul domniei lui au rămas numeroși stîlpi miliari — desco-

144 Pippidi, D. M., Dacia, NS, 6, 1962, p. 553 (recenzie la Pflaum, H.G., *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, PaulGeuthner,Paris, 1960 — 1961; Condurachi, E., *Istoria României*, 1, Editura Academiei, București, 1960, p. 489, unde este citat Robert, L., Istros, I, 1934, 2, p. 216 și următoarele.

145 CIL, XVI, 45 și 58.

146 CIL, XVI, 112, 113.

147 Rădulescu, A., *Inscripții inedite din Dobrogea*, SCIV, 14, 1963, 1, p. 90, nr. 10.

148 Datarea este asigurată de caracterele paleografice.

149 Nicorescu, P., *Liber-Dionysos*, BCMI, 8, 1915, p. 41. Unitatea poartă supranumele *Antoniniana*, care indică epoca Severilor.

150 CIL, III, 6 154. Inscripție din anul 224.

151 CIL, III, 7 603. Miliarium din anul 200.

152 CIL, III, 7 473, din anul 230 (Sexaginta Prista).

153 CIL, III, 14 428 (anii 198—201).

154 Vulpe, R., *Canabenses și Troesmenses. Două inscripții inedite din Troesmis*, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 569—571.

155 Popescu, E., *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*, SC, 6, 1964, p. 192—196.

156 Pârvan, V., *Municipium Aurelium Durostorum*, Rivista di Filologia e di Istruzione classica, Torino, 2, 1924, p. 318.

157 CIL, III, 7 526 *(Vicus Celeris)*, CIL, III, 14 448 *(Vicus Nouus)*, Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum, II*, ARMSI, s.2, t. 36, 1914, p. 344, nr. 8 *(Vlmetum)*, *idem*, *Histria VII*, ARMSI, s.3, t.2, 1923, p. 67—74 *(Vicus Quintionis)*, Florescu, Gr., *Capidava*, p. 96, nr. 19 *(Vicus Scenopesis)*.

periți la Sinoie [158], Histria [159], Tomis [160], Vicus Amlaidina [161], Callatis [162] și 2 Mai [163] — care dovedesc preocuparea pentru refacerea importantului drum strategic și comercial care lega vechile colonii grecești. Repararea drumului ce se întindea de-a lungul litoralului a avut loc înainte de invazia costobocilor. Dar ceea ce demonstrează evident activitatea de întărire a defensivei litoralului este construirea noului zid la Callatis [164], acțiune întreprinsă în anul 171, deci după atacurile costobocilor; probabil că în aceeași vreme au fost reparate și zidurile de apărare de la Histria, cum o dovedesc cercetările arheologice [165], și de la Tomis, după cum ne-o sugerează inscripția databilă în această perioadă, în care se relatează despre contribuția cetățenilor la refacerea unor porțiuni din incintă [166]. Adăugînd la acestea și posibila stabilire a unei unități de cavalerie la Tomis *(Ala I Flauia Gaetulorum)*, ajungem la încheierea că Marcus Aurelius a putut reda țărmului vest-pontic aceeași importanță strategică și vechea capacitate defensivă pe care o avusese în vremea domniilor lui Vespasian și Traian.

Pentru ultimul împărat din dinastia Antoninilor, Commodus, nu avem nici o știre care să ne releve amănunte privitoare la mișcările de trupe sau la fortificațiile dobrogene. Teritoriul dintre Dunăre și Mare a continuat să cunoască o perioadă liniștită și sub domnia acestui împărat [167]. Nici în timpul scurtelor domnii ale lui Pertinax și Didius Iulianus nu s-au produs schimbări în situația militară a Dobrogei.

Ultima perioadă din timpul Principatului, în care Dobrogea cunoaște prosperitate și înflorire social-economică, este epoca Severilor. Domnia lui Septimius Severus, care constituie o cotitură în organizarea administrativă, militară și juridică a Imperiului — prin creșterea rolului armatei în conducerea statului, prin ridicarea importanței provinciilor, prin întărirea monarhiei absolute în dauna principiilor republicane încă existente pînă atunci [168] —, aduce și în Dobrogea dovezi ale înnoirilor ce se manifestau în întregul Imperiu [169]. Este vremea din care datează cele mai multe documente epigrafice latine descoperite pe acest teritoriu, căruia împăratul i-a acordat o deosebită atenție și unde nu s-au petrecut nici un fel de tulburări provocate de atacuri

158 CIL, III, 12 514.
159 Pippidi, D. M., *Inscripții inedite din Istros*, S.C., 8, 1966, p. 58.
160 CIL, III, 13 757.
161 CIL, III, 7 616.
162 Lambrino, S., *Valerius Bradua, un nouveau gouverneur de la Mésie Inférieure*, RIR, 5—6, 1935—1936, p. 327, nota 1.
163 Rădulescu, A., *Note epigrafice I*; Pontica, 1, 1968, p. 323.
164 Lambrino, S., *op. cit.*, p. 321—332; Preda, Florentina, *Noi contribuții la cunoașterea sistemului de apărare a orașului Callatis*, AUB, 17, 1958, p. 27—36.
165 Florescu, Gr., Cantacuzino, Gh., în *Histria*, 1, 1954, p. 293.
166 Stoian, I., *Tomitana*, p. 167.
167 Vulpe, R., DID, 2, p. 175—178.
168 Besnier, M., *L'Empire Romain de l'avènement des Sévères au Concile de Nicée*, în *Histoire ancienne*, partea a III-a *(Histoire romaine)*, vol. IV, 1, Presses Universitaires de France, Paris, 1937.
169 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 185 și următoarele.

din afară, ca dealtfel în întreaga perioadă a dinastiei Severilor, în afară d amenințările carpilor respinși în anul 214 în apropiere de Tyras, în timpı vizitei lui Caracalla în provinciile dunărene [170].

Creșterea rolului unităților militare în administrarea teritoriului prc vinciei este dovedită prin inscripții care statornicesc limitele teritoriale. Î acest sens există două exemple: intervenția în litigiul de hotărnicie dintr *Maessia (*sau *Cessia) Pudentilla* și *uicani Buteridauenses*, din timpul lı Septimius Severus (anii 198-202) [171], și stîlpii de hotar de la Capidava ş Ulmetum, din vremea lui Severus Alexander (anul 229) [172]. În primul caz intervenția a fost făcută de guvernatorul *Ouinius Tertullus*, prin intermediu lui *Vindius Verianus, praefectus Classis Flauiae Moesicae;* în al doilea, pe trecut în timpul guvernatorului *Mantennius Sabinus*, acțiunea a fost dusă l îndeplinire de centurionul *Iulius Vitales*, care făcea parte, desigur, dintr- legiune moesică: *XI Claudia* sau *I Italica*. Dacă prezența armatei pentr rezolvarea problemelor de administrație în teritoriul capidavens este firească – avînd în vedere că este vorba de un spațiu afectat nevoilor militare pe granița dunăreană — nu același lucru se poate spune despre apariția ca executor a unor treburi administrative a comandantului flotei de la Noviodunum tocma în teritoriul histrian. Este, probabil, o consecință a întăririi limesului pontic preocupare începută încă sub domnia lui Marcus Aurelius, vasele maritim cu care era dotată *Classis Flauia Moesica* asigurînd paza coastelor, cel puțin pînă la Histria, iar teritoriul acesteia intrînd în raza de acțiune și administrar a centrului principal pe care-l avea flota la Noviodunum [173].

Unitățile auxiliare din timpul Severilor atestate epigrafic în Dobroge sînt: *Ala I Vespasiana Dardanorum*, care a primit supranumele *Antoniniana*[174] în vremea lui Caracalla[175]; *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum*, care în anu 200 repară drumul de lîngă Carsium [176], unde își avea tabăra; *Ala Gallorum Atectorigiana*, adusă în Moesia Inferioară de Antoninus Pius [177], fiind plasată probabil, inițial pe teritoriul R.P. Bulgaria [178], unde au rămas mărturii despr un veteran al ei chiar și în timpul lui Caracalla, unitatea numindu-se *Anto niniana* [179], dar care în vremea lui Severus Alexander se pare că se afla în Dobrogea, purtînd supranumele *Seueriana*, după cum ne-o arată inscripți de la Tomis, datînd din anul 224, dedicată guvernatorului *L. Annius Italicu*

170 Doruțiu-Boilă, Emilia, *Incursiunea carpilor în anul 214 e.n.*, SCIV, 24, 1973, 3, p. 433—441
171 Russu, I. I., *Un litigiu de hotărnicie în Scythia Minor*, SCIV, 6, 1955, 1—2, p. 75 și următoa rele; la p. 80, inscripția.
172 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum II*, ARMSI, s.2, t. 36, 1914, p. 389—390; Florescu, Gr *O piatră de hotar de la Capidava*, SCIV, 8, 1957, p. 317 și următoarele.
173 Suceveanu, Al., *Din nou despre CIL III 14 447*, Peuce. Studii și comunicări de istorie, etnc grafie și muzeologie, 2, Muzeul Delta Dunării, Tulcea, 1971, p. 161—166.
174 Nicorescu, P., *loc cit.*
175 În legătură cu supranumele *Antoniniana*, *v.* Bersanetti, G. M., *I soprannomi imperiali variabi degli auxilia dell'exercito romano*, Athenaeum, 18, 3, 1940, p. 105 și următoarele.
176 CIL, III, 7 603.
177 Venedikov, 1., *op. cit.*, p. 68.
178 CIL, III, 12 452.
179 Velkov, I., *Novootkriti starini* (*Noi descoperiri arheologice)*, Izvestija-Institut, 1, 1921—1922 2, p. 246—247.

Honoratus [180] de către decurionul *Flauius Seuerianus ; Ala I Flauia Gaetulorum*, atestată indirect pentru epoca Severilor prin inscripţia tomitană de unde cunoaştem cariera lui *P. Aelius Ammonius* [181] care — înainte de a fi prefect al flotei în timpul lui Gordian şi comandant militar al Moesiei Inferioare — fusese prefect al acestei formaţiuni de cavalerie, care făcea parte de bună seamă din armata aceleiaşi provincii [182]. Dealtfel, unitatea este menţionată şi de un alt document epigrafic din Tomis [183], cam din aceeaşi vreme. Dintre unităţile aflate pe teritoriul R. P. Bulgaria, de mult stabilite în Moesia Inferioară, este atestată la Sexaginta Prista, în anul 230, *Cohors II Flauia Brittonum*, cu supranumele *Alexandriana* [184]. Tot în timpul Severilor, constatăm că o unitate care se afla încă de la Traian spre gurile Dunării, *Cohors II Mattiacorum* de la Barboşi, a fost mutată către vestul provinciei, cum rezultă dintr-o dedicaţie pentru Septimius Severus, pusă de prefectul cohortei, în anul 198, la Troianhissar [185]. Pe la începutul veacului al III-lea şi-a schimbat cantonamentul şi *Cohors I Lusitanorum Cyrenaica*, aflată pînă atunci, după toate probabilităţile, la Cius, de unde a plecat la Candidiana [186].

Aşadar, despre deplasările unităţilor militare în epoca Severilor cunoaştem destul de puţine lucruri, deoarece nu avem nici o diplomă care să ne dea indicaţii mai precise. Trebuie să admitem că — în afară de cele cîteva trupe care sînt atestate epigrafic în vechiul lor loc de staţionare sau în altele, unde au fost mutate în acea vreme — celelalte unităţi au putut rămîne în taberele pe care le ocupaseră mai înainte. Lipsa documentaţiei privitoare la armata de pe teritoriul Dobrogei nu denotă însă o slăbire a activităţii militare, care, dimpotrivă, aşa cum am arătat, s-a manifestat tot mai intens în treburile administrative ale provinciei.

Cu acest prilej trebuie amintită şi preocuparea pentru întărirea drumurilor, atît de-a lungul Dunării, cît şi pe litoral, ba şi în interiorul Dobrogei, activitate dovedită prin descoperirea stîlpilor miliari, cei mai mulţi din timpul domniei lui Septimius Severus [187]. Tot din vremea acestei dinastii, mai precis din perioada domniei lui Caracalla, datează prima redactare a Itinerariului Antonin [188], document care, în afară de faptul că ne dă ştiri despre călătoria împăratului în provinciile dunărene [189], are o mare însemnătate pentru cunoaşterea fortificaţiilor din aceste provincii, precum şi a staţiilor de percepere a

180 CIL, III, 6 154.
181 Stoian, I., *Tomitana*, p. 209, nr. 1; I. Piso, *La carrière équestre de P. Aelius Hammonius*, Dacia, NS, 20, 1976, p. 251—257.
182 PIR ², I, p. 20—21, nr. 135.
183 Rădulescu, A., *Inscripţii inedite din Dobrogea*, SCIV, 14, 1963, 1, p. 90, nr. 10.
184 CIL, III, 7 473.
185 CIL, III, 14 428.
186 Velkov, V., *Zur Geschichte eines Donaukastells in Bulgarien*, Klio, 39, 1961, p. 215.
187 Stîlpii miliari din anul 200 de la Cernavoda (CIL, III, 7 602), Seimeni (Florescu, Gr., *Noi descoperiri arheologice la Seimenii Mari*, BCMI, 17, 1924, p. 88), Hîrşova (CIL, III, 7 603, 7 604), Săcele (CIL, III, 14 461) Tomis şi Plopeni (ambele inedite, în Muzeul de arheologie din Constanţa).
188 Cuntz, O., *Itineraria Romana*, 1, *Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Teubner, Leipzig, 1929 (în FHDR, 1, p. 747).
189 Vulpe, R., DID, 2, p. 205; Doruţiu-Boilă, Emilia, *op. cit.* p. 438—439.

impozitului în natură pentru armata romană [190]. *Itinerarium Antonini* constituie documentul cel mai de seamă care ne furnizează date despre organizarea militară a teritoriului Dobrogei; merită a fi subliniat faptul că în această organizare erau cuprinse nu numai centrele fortificate de pe granița dunăreană, ci și orașele de pe litoral, care, așa cum o atestă și documentele epigrafice, erau încadrate la vremea respectivă în sistemul defensiv militar. Tot din vremea Severilor s-ar putea să provină și prototipul celuilalt itinerariu, *Tabula Peutingeriana* [191], de o însemnătate egală pentru știrile pe care ni le dă asupra drumului strategic principal care înconjura Dobrogea și asupra etapelor sale.

Nu putem să nu remarcăm, măcar în treacăt, și importanta reformă a lui Caracalla, privind acordarea dreptului de cetățenie, acea *Constitutio Antoniniana* [192] din anul 212, cu urmări și asupra compoziției armatei. Chiar dacă în trupele auxiliare mai erau recrutați oameni care nu beneficiau de prevederile decretului [193], numărul redus de diplome militare după emiterea acestui act, iar pentru armata Moesiei Inferioare inexistența lor, nu poate fi numai o întîmplare, ci, fără îndoială, este o consecință a faptului că dreptul de cetățenie a fost acordat multor categorii de provinciali, care se înrolau în armată avînd această calitate. Tot Severilor, și în special capului dinastiei, prin drepturile acordate soldaților pe a căror forță se bizuiau, se datorește legarea acestora într-o mai mare măsură de ținuturile în care erau cantonate trupele. Aici militarii își întemeiau familii legale și cultivau pentru uzul lor suprafețe din teritoriul legiunilor [194].

În perioada atît de lungă și de frămîntată a anarhiei militare și a sfîrșitului Principatului numărul atestărilor epigrafice privitoare la armată este extrem de redus. Ca mișcări de trupe trebuie să amintesc că o vexilație din *Cohors I Cilicum*, care căpătase supranumele *Philippiana*, a acționat prin anii 244-249 la Tomis [195]. Tot în vremea lui Filip Arabu a fost, se pare, din nou mutată în Germania Superioară *Cohors I Germanorum c.R.* [196], care de la Antoninus Pius se afla la Capidava. Dintr-o inscripție găsită în teritoriul tomitan, aflăm că în anii 240-244, *Classis Flauia Moesica* primise supranumele *Gordiana* [197]. Aceeași titulatură o aveau și două cohorte atestate acum pentru

190 Berchem D. van, *L'annone militaire dans l'Empire Romain au IIIe siècle*, Mémoires de la Société Nationale des antiquaires de France, 80, Paris, 1937, p. 123—162; *idem*, *Les itinéraires de Caracalla et l'Itinéraire Antonin*, în *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6—13 septembre 1972*, Editura Academiei, București-Böhlau Verlag, Köln-Wien, 1974, p. 301 și următoarele.

191 Miller, K., *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Strecker und Schröder, Stuttgart, 1916 (în FHDR, 1, p. 737); Vulpe, R., DID, 2, p. 204—205.

192 Besnier, M., *op. cit.*, p. 65—73; Condurachi, E., *La Costituzione Antoniniana e la sua applicazione nell'Impero Romano*, Dacia, NS, 2, 1958, p. 281 și următoarele; Boilă, A., Doruțiu-Boilă, Emilia, *Discuții recente cu privire la Constitutio Antoniniana*, SC, 14, 1972, p. 179 și următoarele.

193 Vulpe, R., DID, 2, p. 199.

194 *Ibidem*, p. 184—185.

195 Tudor, D., *Inscripții romane inedite din Oltenia și Dobrogea*, MCA, 2, 1956, p. 582, nr. 51.

196 ILS, 2 605.

197 *V.* nota 181.

Fig. 24. Altar votiv pus de *Cornelius Valentinus*, soldat din *Cohors I Cilicum Philippiana*. Monumentul, din anii 244–249, a fost descoperit la Tomis (SE 91). Desen după D. Tudor.

prima dată în Moesia Inferioară, dar pe teritoriul R. P. Bulgaria, *Cohors I Cispadensium* [198] și *Cohors Gemina Dacorum milliaria* [199]; tot în R. P. Bulgaria se întîlnește și supranumele *Valeriana Galliena* [200].

De bună seamă, în cursul nestăvilitelor invazii ale carpilor și goților — care au dus la distrugerea celor mai multe dintre orașele și cetățile dobrogene, Histria, Tropaeum Traiani, Capidava, Dinogetia, ca să vorbim numai de cele unde cercetările arheologice au constatat concret dezastrul gotic [201], sau le-au produs numeroase pagube fără să le fi ocupat, cum s-a întîmplat la Tomis și Callatis [202] — unele dintre unitățile auxiliare au putut pieri în încercarea de a-și apăra taberele și teritoriile. Este probabil unul din motivele care fac ca atestările lor spre sfîrșitul veacului al III-lea să fie inexistente.

În această vreme de restriște, constatăm totuși că, pentru a putea acționa mai rapid la ivirea atacurilor iminente, în momentele de răgaz drumurile erau reparate, activitate constatată, aproape fără întrerupere, sub mai toți împărații care au urmat dinastiei Severilor: Maximin [203], Gordian III [204], Decius [205], Gallienus [206] și Aurelian [207].

198 CIL, III, 14 430.
199 CIL, III, 14 211⁹.
200 CIL, III, 7 450.
201 Suceveanu, Al., *Observations sur la stratigraphie des cités de la Dobroudja au IIe–IVe siècles à la lumière des fouilles d'Histria*, Dacia, 13, 1969, p. 329–365.
202 Vulpe, R., DID, 2, p. 263–269; Suceveanu, Al., *op. cit.*, p. 353–356.
203 CIL, III, 7 605 (Hîrșova), 14 462 (Corbu), 7 612 (Slava Rusă).
204 CIL, III, 7 605 (Hîrșova).
205 Rădulescu, A., *Un miliar de la Decius la Rasova*, Revista muzeelor, 6, 1969, 4, p. 350 (Rasova); CIL, III, 12 515 (Sinoie).
206 CIL, III, 7 608 (Hîrșova).
207 CIL, 12 517 (Tomis).

Acest din urmă împărat — care a pus capăt anarhiei militare și a refăcut unitatea Imperiului [208] — a avut o activitate deosebit de însemnată la Dunărea de Jos, ca dealtfel la toate granițele Imperiului [209]. Nu mă voi opri asupra unui eveniment atît de important ca retragerea lui Aurelian și reorganizarea provinciilor din vestul Peninsulei Balcanice, deoarece aceste măsuri au prea puțină legătură cu situația din Dobrogea, unde în primul rînd trebuie relevată reinstaurarea păcii, ultimii atacatori ai acestor ținuturi, carpii, fiind reduși la tăcere [210]. Demnă de remarcat este preocuparea lui Aurelian și a urmașului său, Probus, pentru refacerea fortificațiilor distruse de invaziile de la mijlocul secolului. Există destule dovezi arheologice la Histria, Callatis, Capidava, Dinogetia, poate și la Tropaeum Traiani, care arată intensa activitate de reconstrucție din această ultimă perioadă a Principatului [211]. Am amintit și Histria, pentru că, deși există părerea că abia sub Dioclețian a fost începută construcția ultimului zid al cetății [212], cred că este mai plauzibilă opinia că această acțiune să fi fost întreprinsă mai devreme, adică curînd după liniștirea invadatorilor [213], concluzie întărită și de reînvierea circulației monetare [214].

Textele epigrafice indică și ele vasta acțiune de reconstrucție a lui Aurelian; dintr-o inscripție de la Durostorum, care pomenește înfrîngerea carpilor [215], aflăm că cetatea a fost readusă la străvechea-i strălucire *(in pristinam splendorem restituta)*; la Tropaeum Traiani, senatul municipal se intitulează *ordo splendidissima* (sic) *municipii Tropaei* [216]; la Callatis, Aurelian este numit *restitutor patriae* [217].

Cît privește Tomisul, care rezistase asediului gotic [218], dar fără îndoială cu multe pierderi, avem dovezi că sub Aurelian s-a lucrat la construcția zidului cel mare al orașului, inițiat poate de Gallienus, dar sigur, în cea mai mare parte, ridicat de Aurelian și urmașii săi. Dovada acestei afirmații o constituie monedele de la Aurelian și Tacitus, care au fost găsite în emplecton, nu în apropiere una de cealaltă, ci în laturi deosebite ale zidului: cea de la Tacitus lîngă poarta de nord-est, cea de la Aurelian în partea de vest a incintei, adică la o distanță de peste 300 de m. Descoperirea cred că nu denotă o simplă reparație, efectuată în acea vreme, a zidului care ar fi fost construit tocmai la începutul veacului al II-lea [219], mai ales că, atît cît a fost cercetat, obiectivul arheologic se prezintă ca o construcție unitară, dar care, ținînd seama de

208 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 272.
209 Homo, L., *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien*, Albert Fontemoing, Paris, 1904.
210 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 288–289.
211 Suceveanu, Al., *op. cit.*, unde sînt prezentate sintetic toate refacerile fortificațiilor amintite.
212 Florescu, Gr., în *Histria*, 1, p. 94–95; Doruțiu-Boilă, Emilia, *Zur Frage de Zerstörung Histrias im 3. Jh.u.Z.*, SC, 6, 1964, p. 258.
213 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 289.
214 Nubar, H., în *Histria*, 3, p. 69.
215 CIL, III, 12 456.
216 CIL, III, 12 461.
217 CIL, III, 7 586.
218 Zosimus, *Historia noua*, I, 42.
219 Suceveanu, Al., *op. cit.*, p. 348; *idem, La défense du littoral de la Dobroudja à l'époque romaine (Ier– IIIe siècles de n.è.)*, RRH, 13, 1974, 2, p. 233.

amploarea sa, a durat mai mulți ani, *porta praesidiaria* ridicată de Diocletian [220] putînd constitui momentul de încheiere a lucrărilor. În ce privește unitățile militare din această vreme, atîta timp cît nu le avem atestate epigrafic, nu putem ști lucruri concrete despre ele, luate în parte, dar, în general, trebuie amintit că, încă de la Gallienus, sub Aurelian și Claudius Gothicus și mai ales sub Probus, numărul străinilor încadrați în trupele romane a crescut. Aceștia nu aveau un sistem propriu de luptă, așa cum se va întîmpla mai tîrziu, ci erau obligați să se supună disciplinei și organizării militare romane [221].

Principatul își încheie existența pe pămîntul dobrogean într-o atmosferă destul de pașnică, astfel că, în mare parte, opera lui Diocletian apare aici ca o continuare a măsurilor inițiate de predecesorii săi, reformele pe care le face găsind un teren propice, iar construcțiile militare — fie că le continuă pe cele începute, fie că le inițiază el însuși — duc la împlinirea dezideratului de reîntărire a defensivei acestor ținuturi atît de încercate la mijlocul veacului al III-lea.

Este posibil acum să fac o schiță generală privind unitățile militare care au acționat în Dobrogea în timpul Principatului, precum și cîteva considerații despre rolul armatei și modul ei de organizare pentru apărarea acestor ținuturi.

Așezările fortificate și situația unităților cantonate în ele se prezintă astfel:

— *Sucidaua* — nu știm ce trupe auxiliare au staționat aici în timpul Principatului; poate sub Vespasian, absolut ipotetic, *Ala I Asturum*, iar în prima parte a domniei lui Antoninus Pius, *Cohors I Claudia Sugambrorum ueterana*.

— *Sacidaua* a fost garnizoană — între anul 99 și cel puțin pînă în anul 112 — probabil pentru *Cohors II Gallorum*, apoi, poate chiar sub Traian, pentru *Cohors I Cilicum;* de la Hadrianus încoace nu mai cunoaștem ce unitate auxiliară s-a aflat în această așezare.

— *Axiopolis* a fost, după toate aparențele, o bază a flotei; avem atestată aici și o stație de beneficiari, dependentă de *Legio XI Claudia* [222].

— *Capidaua* a fost garnizoana — de la Vespasian pînă cel mai tîrziu în anul 143 — pentru *Cohors I Vbiorum;* cel mai devreme din anul 135 pînă în vremea lui Filip Arabu, în această localitate s-a aflat *Cohors I Germanorum c.R.*

— *Carsium* a fost — după anul 103 — reședință pentru *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum;* ultima atestare a unității în această localitate datează din anul 200.

— *Cius* a fost garnizoana — de la Traian, pînă în timpul Severilor, fără certitudine însă — pentru *Cohors I Lusitanorum Cyrenaica.*

— *Beroe* — nu se cunoaște unitatea militară cantonată aici.

— *Troesmis* — de la Vespasian, pînă în anul 107 a fost reședință pentru *Ala I Pannoniorum;* din anul 107 pînă în anul 167, pentru *Legio V Macedonica,* iar din anul 167 mai departe, *Vexillatio Legionis I Italicae.*

220 CIL, III, 14 450.
221 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 287.
222 CIL, III, 14 439.

— *Arrubium* — de la Vespasian, pînă la ultima atestare, în timpul lui Caracalla — a fost tabăra pentru *Ala I Vespasiana Dardanorum*. A fost și stație de beneficiari.

— *Dinogetia* a fost bază secundară pentru *Classis Flauia Moesica;* de la Traian, pînă în vremea Severilor, este atestată aici și *Cohors II Mattiacorum*.

— *Nouiodunum* a reprezentat baza principală pentru *Classis Flauia Moesica;* ultima atestare a flotei sub acest nume este din timpul lui Gordian III; există dovezi epigrafice care arată că aici au acționat și militari din *Legio V Macedonica*, apoi din *Legio I Italica*.

— *Aegyssus* era bază a flotei; nu se cunoaște altă unitate auxiliară care să-și fi avut garnizoana în această localitate.

— *Salsouia* — nu avem informații privind unitatea care a staționat aici în vremea împăraților Vespasian, Nerva și Traian; putea fi *Ala I Flauia Gaetulorum* sau *Ala Claudia Gallorum* sau *Cohors III* ori *IIII Gallorum*. Pentru epoca ulterioară nu avem nici un indiciu.

— *Histria* era stație de beneficiari [223]; un detașament din *Legio V Macedonia* a putut fi prezent aici la un moment dat, în prima jumătate a secolului al II-lea; s-a aflat în raza de acțiune a flotei de la Noviodunum, cel puțin în epoca Severilor.

— *Tomis* — sub Vespasian, s-au aflat aici *Cohors I Flauia Commagenorum* și *Cohors VII Gallorum;* în timpul lui Traian rămîne, se pare, numai ultima cohortă. Împărații Hadrianus și Antoninus Pius lasă orașul fără unitate militară; poate de la Marcus Aurelius, dar mai sigur din vremea Severilor, la Tomis a staționat *Ala I Flauia Gaetulorum*. În timpul lui Severus Alexander, poate numai pentru scurtă vreme, s-a aflat aici *Ala Gallorum Atectorigiana;* în timpul lui Filip Arabu a fost cantonată la Tomis o vexilație din *Cohors I Cilicum;* în diverse ocazii au acționat aici detașamente din *Legio V Macedonica*, înainte de anul 167, iar după aceea din *Legio XI Claudia*. Totodată a existat în acest oraș și o stație de beneficiari [224].

— *Callatis* a fost stație de beneficiari. Detașamente din cele trei legiuni moesice au participat, împreună sau succesiv, la unele acțiuni, probabil pentru construcții, în acest oraș.

— *Castellum Cilicum* — începînd cu Hadrianus, a fost reședința pentru *Cohors I Cilicum;* numele soldaților unității s-a perpetuat în toponimia locală pînă în veacul al VI-lea.

— *Tropaeum Traiani* a fost supravegheat, de la Traian pînă în anul 167, de un detașament din *Legio XI Claudia*. După domnia lui Marcus Aurelius, fără a se putea preciza exact cînd, a staționat aici o vexilație alcătuită din detașamente ale legiunilor *I Italica Moesica* și *V Macedonica Dacica;* localitatea a rămas permanent în atenția legiunii de la Durostorum.

Stații de beneficiari au mai fost la *Vicus V ... (Legio XI Claudia)* — spre sfîrșitul secolului al II-lea sau în următorul, cînd o vexilație din *Legio XI Claudia* a activat în partea de nord a Dobrogei — precum și la Taița *(Legio XIII Gemina)*, în anul 218.

223 Pârvan, V., *Histria IV*, ARMSI, s.2, t. 38, 1916, p. 669.
224 Tudor, D., *op. cit.*, p. 581, nr. 49.

Trupele auxiliare cărora nu le cunoaștem locul de staționare, deși au ɔst permanent sau mult timp în armata Moesiei Inferioare, sînt: *Ala Gallorum Flauiana, Ala I Gallorum et Pannoniorum, Cohors I Chalcidenorum, Cohors II Chalcidenorum sagittariorum, Cohors I Flauia Numidarum.* Unele intre acestea s-ar fi putut afla în castrele cărora nu li se cunoaște unitatea are le ocupa: Sucidava, Sacidava (de la Hadrianus), Beroe, Salsovia (după 'raian), poate Axiopolis sau Aegyssus.

În timpul Principatului armata romană a fost prezentă pe teritoriul)obrogei, aproape permanent, cu un efectiv de 7 000-8 000 de soldați nrolați în trupele auxiliare. Din anul 107 pînă în anul 167 trebuie luați în alcul și cei circa 6 000 de ostași din *Legio V Macedonica* de la Troesmis, ca și arte din efectivele unității de la Durostorum (*Legio XI Claudia*), care acționa n zona de sud a Dobrogei, deci ajungem, pentru cei 60 de ani de maximă nflorire a stăpînirii romane în aceste ținuturi, la un total de peste 15 000 de nilitari care staționau pe teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră, iar pînă a sfîrșitul secolului rămîn circa 10 000.

Cele mai multe dintre unitățile auxiliare au fost cantonate de-a lungul)unării, unde era plasată și *Legio V Macedonica* care avea în subordine unitățile auxiliare aflate în teritoriul ce se întindea de la Sacidava spre nord (cele linspre sud fiind dependente de *Legio XI Claudia*). Toate aceste forțe militare u fost concentrate pentru apărarea graniței celei mai amenințate a provinciei — limesul danubian.

Aceasta nu înseamnă că litoralul a fost omis din sistemul defensiv roman, preocupările pentru întărirea sa [225] fiind evidente în tot cursul Principatului, nai puțin în perioada lui Hadrianus și a lui Antoninus Pius, cînd liniștea nstăpînită în această parte a Imperiului nu reclama măsuri speciale de apărare ı țărmului pontic. În restul timpului însă, în cel mai important oraș de pe itoral, la Tomis, a fost stabilită cel puțin o formațiune auxiliară (sub Vespasian se pare că erau chiar două). În caz de nevoie, aici se deplasau detaamente din legiunile moesice. Se pare că în prima parte a secolului al II-lea *Legio V Macedonica* avea întregul litoral dobrogean în sfera sa de acțiune, ıvînd atestați militari activi și beneficiari ai acestei unități la Tomis, iar la Histria și la Callatis au fost găsite cărămizi ștampilate ale legiunii. După ınul 167 Histria a rămas în raza de activitate a vexilației de la Troesmis deașată din *Legio I Italica,* din care sînt trimiși beneficiari în acest oraș, în timp :e Tomis și Callatis au intrat în zona supravegheată de *Legio XI Claudia,* lupă cum o arată documentația epigrafică tomitană (militari activi ai legiunii) i materialul tegular callatian. Un rol important în organizarea limesului pontic -a avut *Classis Flauia Moesica,* ale cărei vase maritime păzeau atît coastele ıordice ale Mării Negre, cît și cele vestice, cel puțin pînă la Histria către sud.

Această organizare militară — care cuprindea nu numai granița dunăreaă, ci și litoralul vest-pontic — este atestată și de izvoarele literare, mai ales le itinerariile antice, dacă înțelegem unitar întregul sistem de fortificații :are înconjura Dobrogea, urmărind cursul fluviului și țărmul mării.

225 Forni, G., *Limes,* în DE, IV, 1959 (*s.v.*), susține existența acestei organizări militare posibilă și necesară în toate provinciile romane cu ieșire la mare.

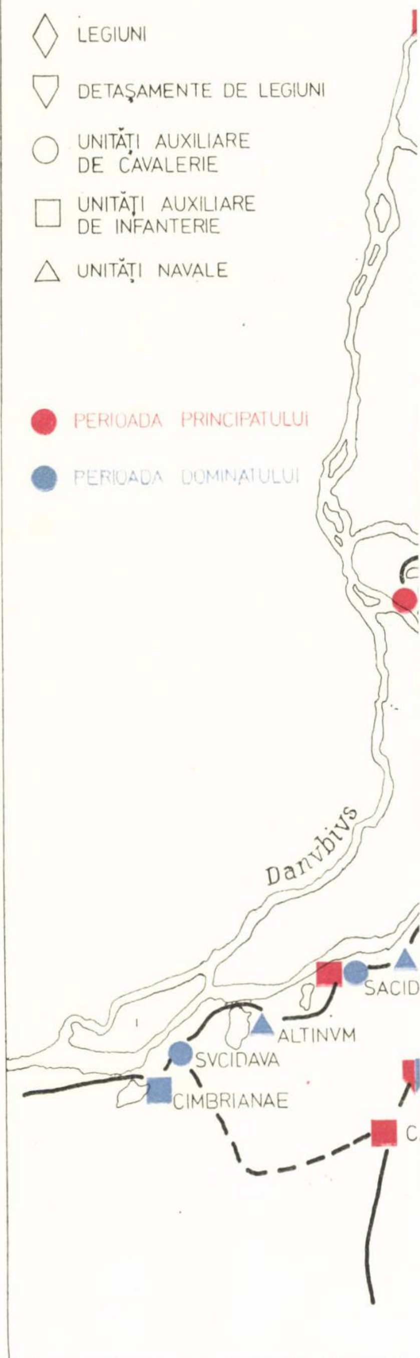
Un rol deosebit în organizarea militară a teritoriului dobrogean l-a avut *Cohors I Cilicum* — cantonată de la Hadrianus pe drumul din interiorul provinciei, la sud de Tropaeum Traiani — care era un fel de unitate de manevră, vexilațiile ei fiind trimise, cînd era nevoie, pe țărmul vest-pontic, în nordul Dobrogei și în nordul Mării Negre. Într-un fel situația acestei unități este apropiată de cea pe care o avea *Cohors II Lucensium* de la Abrittus, care de asemenea nu se afla pe graniță, și ale cărei detașamente le întîlnim în orașele nord-pontice [226]. În vremea lui Marcus Aurelius, *Cohors I Cilicum* apare în situația de a potoli tulburările interne, stabilind măsuri de respectare a limitelor teritoriale ale populațiilor traco-dace din Dobrogea de sud.

Mai tîrziu, în timpul dinastiei Severilor, rolul armatei în administrarea treburilor provinciei crește, dovadă intervențiile, documentate epigrafic, pe teritoriul Histriei și al Capidavei pentru păstrarea ordinii și respectarea hotarelor.

În atenția unităților militare a stat în permanență preocuparea pentru întreținerea și repararea fortificațiilor și a drumurilor, cum ne-o dovedesc stîlpii miliari și stațiile de beneficiari ce se află pe drumul Dunării, al litoralului și în interior. Preocuparea pentru menținerea drumurilor strategice în bună stare s-a făcut simțită chiar și în timpul anarhiei militare, precum și în răgazurile date de năvălirie succesive care au provocat distrugerea atîtor centre de civilizație romană, înfloritoare pînă atunci.

Sfîrșitul Principatului găsește Dobrogea în plină activitate de refacere, de întărire a capacității defensive, pentru ca reformele administrative și militare ale Dominatului să aducă încă o dată echilibrul economic și politic în aceste ținuturi cu o istorie atît de zbuciumată.

226 AE, 1909, nr. 168 (din Chersonesos).

LEGENDA
LEGIUNI
DETAŞAMENTE DE LEGIUNI
UNITĂŢI AUXILIARE
DE CAVALERIE
UNITĂŢI AUXILIARE
DE INFANTERIE
UNITĂŢI NAVALE
PERIOADA PRINCIPATULUI
PERIOADA DOMINATULUI
Danvbivs
SACID
ALTINVM
SVCIDAVA
CIMBRIANAE

AMPLA

III

ARMATA ROMANĂ ÎN PERIOADA DOMINATULUI

După venirea pe tron a lui Diocleţian — prin reformele administrative, uridice, economice şi militare pe care le întreprinde conducătorul tetrarhiei, desăvîrşite apoi de Constantin cel Mare — începe ultima perioadă a istoriei Imperiului roman [1]. Pentru Dobrogea este ultima epocă de viaţă şi organizare romană, cînd se mai fac simţite momente de relativă linişte şi de înviorare a situaţiei economice şi politice, în ciuda loviturilor tot mai frecvente şi mai greu de stăvilit primite de stat din partea migratorilor, care, de cele mai multe ori, treceau tocmai prin aceste ţinuturi, aflate în calea celor ce tindeau spre lumea civilizată, ca s-o prade sau ca să fie primiţi în mijlocul ei [2].

Prin reforma administrativă a Imperiului, teritoriul Dobrogei ţinea de dioceza Thraciei, fiind cuprins în cea mai mare parte în provincia Scythia; doar colţul de sud-vest se afla în provincia Moesia Secunda; capitala provinciei Scythia era la Tomis.

Prin reformele militare ale lui Diocleţian şi Constantin, armata a suferit în această perioadă transformări radicale. Comanda militară a unei provincii aparţinea unui *dux* şi a fost despărţită de conducerea civilă a regiunii respective (*praeses*). Trupele au fost împărţite în două mari categorii: unităţi de pe graniţele Imperiului, ai căror militari erau numiţi *milites ripenses* sau *limitanei*, şi unităţi de manevră, ce se deplasau acolo unde era nevoie, ai căror ostaşi se numeau *milites comitatenses* sau *palatini;* aceştia din urmă beneficiau de o situaţie privilegiată şi aveau o pregătire superioară celor din unităţile de pe frontiere. Numărul unităţilor militare a crescut foarte mult dar în dauna calităţii lor. Pe de altă parte, pătrunderea tot mai masivă a popoarelor migratoare în Imperiu a făcut ca recrutarea militarilor să se facă şi din rîndul acestora, ceea ce a modificat compoziţia unităţilor romane. S-a ajuns chiar să se constituie unităţi militare separate în care străinii îşi păstrau specificul de luptă şi de organizare, dar care se aflau sub conducerea comandanţilor romani. Începînd cu această perioadă, soldaţii de pe graniţe sînt definitiv legaţi de pămîntul unde se afla unitatea, devenind coloni-plugari. Efectivul unei legiuni

1 Pentru istoria Dominatului, *v.*, în primul rînd, Stein, E., *Histoire du Bas-Empire* (traducere din limba germană de J.R. Palanque), Desclée de Brouwer, Paris, 1949—1959.

2 Pentru istoria Dobrogei în vremea Dominatului, *v.* Vulpe, R., HAD, p. 280—358; Barnea, I., DID, 2, p. 369—502.

a fost redus de la 6 000 la circa 1 000 de oameni, iar unitățile de cavalerie ş unitățile auxiliare de infanterie numărau aproximativ 500 de militari. Rolu cavaleriei a crescut mereu, iar în secolele ce au urmat începuturilor Domina tului, procesul de eterogenizare a armatei s-a adîncit, fie prin înrolarea migra torilor, în special de neam germanic, colonizați în Imperiu, fie prin folosire mercenarilor *(foederati)* şi a trupelor procurate, la nevoie, de la populațiil aliate *(gentiles)*. Apare și o categorie de soldați particulari — *buccelarii* — recrutați de către comandanții de oști tot dintre migratori. Nu este cazul să mai insist asupra diverselor modificări apărute în organizarea militară a Impe riului, în general[3], ci voi căuta să prezint, atît cît permite documentația, situați armatei de pe teritoriul Dobrogei în perioada Dominatului. Dacă pentru aceast etapă istorică numărul ştirilor pe care ni le oferă autorii antici privind eve nimentele politice ce au avut loc în Imperiu și, implicit, în aceste ținuturi este destul de bogat în comparație cu perioada Principatului, documentel epigrafice referitoare la problemele strict militare sau la soldații care și-au făcut serviciul în aceste părți sînt foarte puține. Principala sursă de cunoaşter a organizării militare a teritoriului dobrogean în veacul al IV-lea o constitui *Notitia Dignitatum*[4], la care se adaugă și informațiile date de *Itinerariun Antonini*, precum și un număr destul de mic de inscripții. Pentru secolul a V-lea, sursele de informații sînt cu totul insuficiente, iar pentru veacul următo — ultimul dealtfel în care se mai poate vorbi de organizare militară și d armată romană în aceste locuri — ne bizuim pe cîteva documente epigrafic și, pentru cunoașterea fortificațiilor și drumurilor din timpul lui Iustinian pe știrile date de Procopius din Caesarea[5]. Înainte de a trece la prezentare unităților militare atestate pe teritoriul Dobrogei în perioada Dominatului se cuvine să fie făcute cîteva precizări în legătură cu documentele mai su amintite.

Intinerarium Antonini[6], care de fapt ne dă indicațiile cele mai importante privind limesul scitic în timpul Principatului, cuprinde și date despre legiunil aduse de Diocletian pe teritoriul Dobrogei, ceea ce ne arată că forma în car a ajuns la noi documentul, cu adaosurile respective, datează — aproap sigur — de la sfîrșitul secolului al III-lea sau, eventual, din primii ani ai celu următor[7].

3 În legătură cu reformele militare, Mommsen, Th., *Das römische Militärwesen seit Dio cletian*, Hermes, 24, 1889, p. 195—279; Maspero, J., *Φοιδερᾶται și Στρατιῶται dan l'armée byzantine an VIe siècle*, Byzantinische Zeitschrift, 21, 1912, p. 97—109; Grosse, R. *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenver fassung*, Berlin, 1920; Nischer, E., *The Army reforms of Diocletian and Constantine an the their Modifications up to the Time of the Notitia Dignitatum*, JRS, 13, 1923, p. 1—55 Ensslin, W., *Zum Herrmeisteramt des spätrömischen Reiches*, Klio, 23, 1929, p. 306—325 24, 1930, p. 102—147; 25, 1931, p. 467—502; Parker, H.M.D., *The Legions of Dioclετia and Constantine*, JRS, 23, 1933, p. 175—189; Berchem, D. van, *L'armée de Dioclétien e la réforme constantinienne*, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1952.

4 *Notitia Dignitatum, Pars Orientis*, XXXIX *(Scythia)* și XL *(Moesia Secunda)*.

5 *Procopius Caesariensis, De aedificiis*, IV, 7 și 11.

6 Cuntz, O., *Itineraria Romana*, 1, *Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Teubne Leipzig, 1929.

7 Mommsen, Th., *op. cit.*, p. 203.

Notitia Dignitatum prezintă organizarea militară a graniţei dunărene 'n timpul lui Constantius II [8]. Pentru regiunea care ne interesează există şi ın adaos din vremea lui Valens (*Gratiana* şi *Milites I Gratianenses*) [9]; docu-nentul ne permite să înţelegem însă şi multe aspecte ale situaţiei militare din timpul lui Constantin cel Mare.

De aedificiis a lui Procopius, lucrare scrisă în anii 553-555 [10], nu conţine ştiri despre unităţile militare, aşa că nu ne interesează decît pentru cunoaşterea acţiunilor de fortificare întreprinse de Iustinian.

A. UNITĂŢILE MILITARE DE PE GRANIŢA DUNĂREANĂ (RIPENSES)

Enumerarea unităţilor militare înregistrate de *Notitia Dignitatum* de-a ungul Dunării în Dobrogea, deci de pe ultima parte a limesului Moesiei Se-cunde şi de pe cel al Scythiei, va fi făcută pe categorii de trupe, urmărind cursul fluviului spre vărsare. În limitele pe care le permite documentaţia iterară şi epigrafică, voi face şi unele aprecieri asupra apariţiei şi deplasărilor acestor formaţiuni. Unele constatări se pot face şi pe baza denumirilor pe care e poartă unităţile; ele pot arăta fie regiunea ori localitatea de unde au fost recrutaţi iniţial militarii, fie caracteristicile armamentului şi modul de luptă, ie, în sfîrşit, numele împăratului sub a cărui domnie au fost înfiinţate. Ţinînd seama că *Notitia Dignitatum* ne prezintă, în cea mai mare parte, situaţia arma-tei de pe teritoriul Dobrogei din vremea lui Constantius II — deci după ce Constantin cel Mare separase complet trupele de manevră de cele de graniţă [1], precum şi cavaleria de infanterie, adică ulterior constituţiei din 325 —, cred că se pot face totuşi unele consideraţii, în măsura în care deducţiile prilejuite de izvoare şi de inscripţii ne permit, şi în legătură cu situaţia din timpul te-trarhiei şi a domniei lui Licinius în partea de răsărit a Imperiului.

În continuare voi prezenta trupele de pe graniţa dunăreană în următoarea ordine: legiunile, unităţile de cavalerie (*cunei*), unităţile de infanterie (*mili-tes*), formaţiunile de corăbieri.

Dintre vechile legiuni moesice care au activat pe teritoriul Dobrogei, doar *Legio XI Claudia* rămăsese pe locul ei, la Durostorum, unde o lasă şi Diocleţian. În raza de supraveghere a acestei unităţi intra şi ultima parte de limes ce aparţinea Moesiei Secunde, şi care se afla pe ţărmul dobrogean al Dunării, între Ostrov şi Altinum inclusiv. În afară de aceste relaţii pe care le-am putut extrage din *Notitia Dignitatum* [2], altă ştire în legătură cu activi-tatea legiunii în Dobrogea în perioada Dominatului nu mai există.

8 Pârvan, V., *Salsovia*, Institutul de arte grafice Carol Göbl, Bucureşti, 1906, p. 40.
9 *Ibidem*, p. 41—42.
10 Stein, E., *op. cit.*, *excursus V*.

1 Parker, H.M.D., *The Legions of Diocletian and Constantine*, JRS, 23, 1933, p. 175—189.
2 *Notitia Dignitatum*, *Or.*, XL, 33.

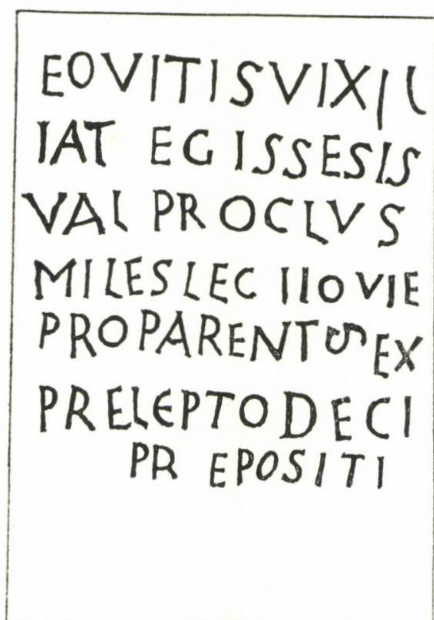

Fig. 25. Inscripție de la începutul secolului al IV-lea e.n. care atestă prezența la Aegyssus a unui detașament din *Legio I Iouia*, comandată de un *praepositus*, pe nume *Decius* (SE 63). Desen după I. Barnea.

Dioclețian a înființat însă noi legiuni, cum sînt *I Iouia* și *II Herculia* pe care le-a afectat provinciei Scythia Asupra acestor unități mă voi refer mai jos.

1. LEGIO I IOVIA (SCYTHICA) Numele unității vine de la gentiliciu divin *(Iouius)* luat de împăratul Diocletian. *Itinerarium Antonini* plasează unitatea la Troesmis [3], în timp ce dir *Notitia Dignitatum* rezultă că legiunea își avea sediul la Noviodunum [4]. Este posibil ca informația din *Itinerarium Antonini* să fie eronată, locul de staționare al celor două legiuni fiind inversat *(Legio II Herculia* apare la Noviodunum*)* [5]; la aceeași încheiere duc și descoperirile epigrafice și tegulare care menționează că *Legio I Iouia* apăra frontul de nord al provinciei [6]. Astfel, la Bisericuța-Garvăn [7] și la Niculițel [8] au fost descoperite cărămizi cu ștampile *LEG. I IOVIAE SCY.*; la Aegyssus a fost găsită o inscripție funerară—de la începutul veacului al IV-lea — pusă pentru un călăreț din vexilația locală de către un soldat, *Valerius Proclus*, din *Legio I Iouia* [9] (SE 63); la Salsovia, o piatră funerară a fost ridicată — la sfîrșitul secolului al III-lea sau la începutul următorului — de către centurionul *Flauius Festus* din *Legio I* [10] (SE 62), care era de bună seamă *Iouia* și nu *Italica* [11]. Dacă ne referim la vexilația de la Salsovia, men-

3 Cuntz, O., *Itineraria Romana*, 1, *Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Teubner Leipzig, 1929, p. 225, 2.
4 *Notitia Dignitatum, Or.*, XXXIX, 32.
5 Mommsen, Th., *Das römische Militärwesen seit Diocletian*, Hermes, 24, 1889, p. 203.
6 Ștefan, Gh., *La Legio I Iovia et la défense de la frontière danubienne au IVe siècle de notre ère* NEH, 1, 1955, p. 161—167, unde este argumentată convingător părerea că în *Itinerarium Antonini* poziția celor două legiuni este indicată eronat.
7 *Idem, Nouvelles découvertes dans le „castellum" romain de Barboși*, Dacia, 5—6, 1935—1936 p. 344.
8 *Idem, Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia)*, SCIV, 5, 954, 1—2, p. 186.
9 Barnea, I., *O inscripție de la Aegyssus*, SCIV, 1, 1950, 2, p. 176—178.
10 Moisil, C., *O nouă inscripție găsită în Dobrogea*, Convorbiri literare, 39, 1905, 6, p. 565.
11 Pârvan, V., *Salsovia*, Institutul de arte grafice Carol Göbl, București, 1906, p. 26, nota 1 arată că la vremea inscripției nu putea fi vorba în aceste locuri decît de legiunea creată de Diocletian.

ționată pe cealaltă față a aceleiași inscripții — de astă dată fiind vorba de un document datat în anul 322 [12] (SE 112) — se poate considera că este vorba de aceeași legiune, adică detașamentul provenea tot din *Legio I Iouia;* abia în vremea lui Constantius II a fost afectată acestei fortificații o unitate proprie, *Milites V Constantiani*, după cum ne arată *Notitia Dignitatum* [13]. Tot din *Legio I Iouia* este posibil să fi făcut parte și unii dintre militarii comemorați pe blocurile din monumentul funerar colectiv [14], descoperite în apropiere de Salsovia [15], databile, cel mai tîrziu, în vremea lui Valens [16]. Pe aceste blocuri apar militari din cel puțin trei formațiuni. Unii aveau nume romane — printre care se aflau și cei detașați din *Legio I Iouia* de la Aegyssus, probabil și cei din formația auxiliară numită *Milites V Constantiani* de la Salsovia [17]; alții purtau nume orientale, și este posibil să fi făcut parte din *Cuneus equitum Arcadum*, menționat de *Notitia Dignitatum* la Talamonium [18], localitate ce trebuie să se fi aflat în regiunea deltei [19].

Așadar, întreaga documentație existentă, chiar și aceea din vremea lui Dioclețian, dovedește că *Legio I Iouia* se afla în partea de nord a Scythiei, cu tabăra principală la Noviodunum, încă de cînd a fost înființată. Dacă ar fi totuși să dăm crezare în totalitate știrilor din *Itinerarium Antonini* [20], atunci ar trebui să înțelegem că o schimbare a amplasamentului celor două legiuni scitice între ele s-ar fi putut face doar în primii ani după înființarea lor, adică pe la 290, cam de cînd ar proveni deci și ultima redactare a itinerariului, iar *Notitia Dignitatum* și documentele tegulare și epigrafice mai sus citate ar înregistra toate situația de după această dată.

În ce privește împărțirea legiunii în două subunități, una plasată la Noviodunum, unde se afla și comandamentul principal, iar alta la Aegyssus, așa cum ne transmite *Notitia Dignitatum* [21], această divizare nu a putut avea loc decît sub Constantius II, cînd apare și la Noviodunum o unitate auxiliară, *Milites I Constantiani* [22], unde o asemenea formațiune nu fusese necesară cît timp legiunea a fost cantonată în întregime acolo. La Aegyssus însă exista mai de mult, cel puțin din vremea lui Constantin cel Mare, o unitate de cavalerie, *Cuneus equitum armigerorum* [23]. Dealtfel o situație similară a avut și *Legio XI Claudia*, care inițial a fost stabilită cu tot efectivul la Durostorum, ca în vremea lui Constantius II să constatăm apariția acolo a unei noi for-

12 *Ibidem*, p. 33.
13 *Notitia Dignitatum*, *Or*, XXXIX, 26.
14 Lambrino, S., *Bis Exarchus*, RIR, 10, 1940, p. 334.
15 Doruțiu-Boilă, Emilia, *Precizări topografice despre unele inscripții dobrogene*, SCIV, 15, 1964, 1, p. 133—134.
16 Barnea, I., DID, 2, p. 397, bazîndu-se pe afirmația lui Themistios că Valens a ridicat în aceste părți un τρόπαιον, înclină spre a data monumentul funerar în vremea acestui împărat, deși el ar putea fi și mai timpuriu, din timpul domniei lui Constantius II.
17 Lambrino, S., *op. cit.*
18 *Notitia Dignitatum*, Or. , XXXIX, 18.
19 Vulpe, R., HAD, p. 301.
20 Pârvan, V., *op. cit.*, p. 39, nota 2.
21 *Notitia Dignitatum*. *Or*. XXXIX, 32—34.
22 *Ibidem*, XXXIX, 25.
23 *Ibidem*, XXXIX, 17.

mațiuni, *Milites IV Constantiani* [24], în timp ce jumătate din legiune se afl la Transmarisca [25], unde se mai găseau, de bună seamă dinainte, *Milite Nouenses* [26]; se pare că și la Troesmis s-a petrecut la fel, adică și aici unitate auxiliară a fost adusă îndată ce a fost divizată *Legio II Herculia*.

Așadar, *Legio I Iouia*, înființată de Diocleţian, a avut ca misiune, î timpul domniei acestui împărat, apărarea graniței nordice a Scythiei, de l Dinogetia pînă la Salsovia, fără să știm ce trupe auxiliare avea în subordine În orice caz, de la Constantin cel Mare, pe acest sector de limes sînt prezent două unități de cavalerie — una la Aegyssus, cealaltă la Talamonium — ș o unitate auxiliară de infanterie la Dinogetia. Constantius II împarte legiune în două pedaturi, lăsînd o parte la Noviodunum, unde adaugă o formațiun de pedestrași, iar pe cealaltă stabilind-o la Aegyssus. Tot atunci a fost înființat și o unitate auxiliară pentru castrul de la Salsovia. Ultimele știri despre *Legio Iouia* par a fi din vremea lui Valens, pentru perioada următoare documentați despre această unitate fiind inexistentă. Cît despre epitetul *Scyt(h)ica*, atesta de *Itinerarium Antonini* și de cărămizile ștampilate, el a fost folosit, probabi doar curînd după înființarea legiunii, adică în cursul domniei lui Diocleţian ca atribut al funcționării ei în noua provincie, fiind apoi omis din denumire unității [27].

2. LEGIO II HERCVLIA. A primit acest nume de la gentiliciul divi *(Herculius)* al lui Maximian, coregentul lui Diocleţian. *Itinerarium Antonin* înregistrează unitatea la Noviodunum, dar, cum am menționat, este probab vorba de o eroare. Tabăra legiunii se afla la Troesmis, iar raza de activitat a unității se întindea pe granița vestică a provinciei Scythia, de la Sacidav pînă la Arrubium. Unitatea este menționată și pe două documente epigrafic dobrogene, unul de la Troesmis, celălalt de la Sacidava. La Troesmis a fos găsită inscripția funerară a unui prefect al legiunii, *Valerius Thiumpus* (SE 64), care anterior luptase în *Legio XI Claudia*, iar apoi fusese *lanciariu* în *sacer comitatus*, deci într-o unitate de elită a lui Constantin cel Mare De la Sacidava provine piatra de mormînt a centurionului *Valerius Onesima* (SE 65) care, înainte de a se afla în *Legio II Herculia*, făcuse parte din *Legi VII Claudia*; această inscripție — databilă la începutul veacului al IV-lea — ne arată că, în vremea lui Diocleţian (poate și sub Constantin cel Mare) detașamente ale legiunii acționau pe tot frontul de vest al provinciei.

În vremea lui Constantius II, legiunea apare împărțită în două pedatur cea inferioară la Troesmis, unde era și comandantul suprem al unității, ia

24 *Ibidem*, XL, 26.
25 *Ibidem*, XL, 33-35.
26 *Ibidem*, XL, 23.
27 Ștefan, Gh., *La Legio I Iovia et la défense de la frontière danubienne au IVe siècle de not ère*, NEH, 1, 1955, p. 161—167.
28 CIL, III, 6 194.
29 Parker, H.M.D., *The Roman Legions* ², Cambridge, 1961.
30 Gostar, N., *Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheolog Dobrogea*, SC, 5, 1963, p. 305—306.

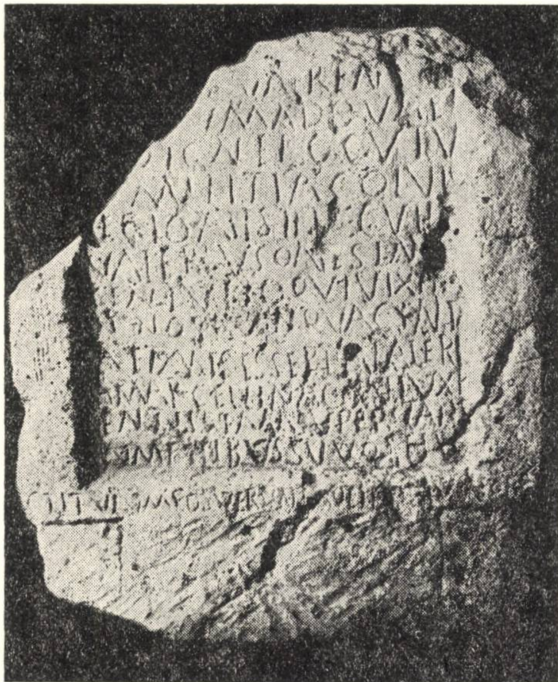

Fig. 26. Stelă funerară din prima jumătate a secolului al IV-lea e.n. a centurionului *Valerius Onesima* din *Legio II Herculia*, descoperită la Sacidava (SE 65).

Fig. 27. Dedicația *Deo Sancto Herrone* pusă de *Aurelius Valens, praepositus equitum scutariorum*. Capidava, începutul secolului al IV-lea e.n. (SE 109).

cea superioară la Axiopolis [31], unde se afla mai de mult o unitate auxiliară, *Milites superuentores* [32]. Situația este deci asemănătoare cu cea a legiunilor de la Noviodunum și Durostorum (vezi supra), numai că la Troesmis apare acum o formațiune care îl amintește pe Constantin cel Mare, *Milites II Constantini* [33]; așadar, după indicația din *Notitia Dignitatum* ar însemna că divizarea legiunii s-ar fi făcut încă din vremea acestui împărat, dar sînt posibile și alte explicații ale ei, și anume fie că trebuie să citim în document *Constantiani* în loc de *Constantini* [34] — și aceasta mi se pare ipoteza cea mai plauzibilă — fie că împăratul Constantius II a adus unitatea respectivă de infanterie din altă parte și a cantonat-o la Troesmis, în cadrul măsurilor de reorganizare luate pe limesul scitic [35]. Admițînd totuși că *Legio II Herculia* a fost împărțită în două pedaturi de către Constantin cel Mare, atunci trebuie să presupunem

31 *Notitia Dignitatum, Or.*, XXXIX, 29–31.
32 *Ibidem*, XXXIX, 21.
33 *Ibidem*, XXXIX, 23.
34 Așa procedează Vulpe, R., HAD, p. 302 și 306.
35 Barnea, I., DID, 2, p. 390–391.

că divizarea celorlalte legiuni a avut loc cel puțin în anii imediat următori dacă nu chiar în aceeași perioadă. Am putea deci înțelege că această acțiune de reașezare a trupelor a fost inițiată de Constantin cel Mare în ultimii ani ai domniei și continuată imediat de Constantius II, pe tot frontul de la Dunărea de Jos. Am enunțat și această posibilitate numai din cauza indicației date de *Notitia Dignitatum* privind unitatea auxiliară de la Troesmis, dar cred că prima părere, după care măsurile de divizare a legiunilor au fost luate de către Constantius II, poate fi considerată mai aproape de adevăr.

Ca și despre *Legio I Iouia*, nici despre *Legio II Herculia* nu mai avem vreo știre ulterioară veacului al IV-lea.

3. CVNEVS EQVITVM STABLESIANORVM a avut tabăra la Sucidava, în Moesia Secunda [36]; trupe de același fel nu se mai află în această provincie, ci numai în Scythia, la Cius și Beroe.

4. CVNEVS EQVITVM SCVTARIORVM era cea mai sudică unitate de cavalerie din provincia Scythia, fiind cantonată la Sacidava [37]. *Notitia Dignitatum* înregistrează formațiuni de călăreți purtători de scuturi în Moesia Secunda la Securisca, Iatrus și Appiaria [38], în timp ce în Scythia nu mai apar. Două inscripții din teritoriul Capidavei amintesc astfel de militari; una dintre ele — o dedicație către *Deus sanctus aeternus*, pusă de un veteran din *Vexillatio ... scutariorum* [39] — a fost găsită chiar la Capidava; cea de a doua, de asemenea votivă, căreia nu i se cunoaște exact proveniența, dar trebuie să fie tot din acele părți, a fost pusă de un *praepositus equitum scutariorum* pentru sănătatea sa și a vexilației de la Capidava [40]. Cele două documente par să indice că unitatea pe care o întîlnim înregistrată de *Notitia Dignitatum* la Sacidava s-a putut afla anterior la Capidava [41], de unde abia după 325 a fost mutată definitiv în noua reședință. Dealtfel, este posibil ca unitățile de călăreți cu scuturi — ca și altele, cu diferite caracteristici ale armamentului atunci cînd au fost înființate — să fi fost recunoscute nu după garnizoana pe care o ocupau, așa cum le întîlnim în *Notitia Dignitatum*, ci după numărul de ordine, care a devenit apoi inutil, cînd nu au mai avut loc deplasări ale trupelor de graniță. Denumirea de *uexillatio* pare să fi fost folosită tocmai pentru că existau mai multe formațiuni de același tip, ca și cum ar fi fost detașate dintr-o mare unitate comună. Această ipoteză este sugerată de existența la începutul secolului al IV-lea a unei *Vexillatio II scutariorum* în care luptase veteranul *Flauius Victorinus*, a cărui stelă funerară a fost descoperită la

36 *Notitia Dignitatum*, Or., XL, 17.
37 *Ibidem*, XXXIX, 12.
38 *Ibidem*, XL, 11, 13, 16.
39 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 120, nr. 44.
40 *Idem*, *Monumentum epigraphicum ineditum e Scythia Minore*, în *În memoria lui V. Pârvan*, București, 1934, p. 134 și următoarele.
41 Vulpe, R., HAD, p. 306.

Odessos [42], unde se retrăsese după ieșirea din armată. Dacă așa stau lucrurile privind Capidava, rezultă că în inscripțiile respective nu este vorba de două unități militare — una a călăreților cu scuturi și alta numită *Vexillatio Capidabensium*, care ar fi fost detașată din *Legio II Herculia* [43] —, ci doar de o singură formațiune, care se numea *Vexillatio equitum scutariorum*, poate purtînd și un număr de ordine, devenită apoi, eventual, *Cuneus equitum scutariorum* și stabilită după anul 325 definitiv în Sacidava.

5. CVNEVS EQVITVM SOLENSIVM este menționat în *Notitia Dignitatum* ca fiind cantonat la Capidava [44]. O unitate de același fel este înregistrată și la Dimum, în Moesia Secunda [45]. De data aceasta, din denumirea unităților recunoaștem locul unde au fost formate pentru prima dată. Ștampila unei cărămizi descoperite în apropiere de Šištov conține literele *ALSOL*, deci *Ala Solensium* [46]; nu este exclus ca aceeași unitate să apară mai tîrziu cu titlul de *cuneus*, fiind cantonată, probabil, la Dimum.

6. CVNEVS EQVITVM STABLESIANORVM a avut garnizoana la Cius [47].

7. CVNEVS EQVITVM STABLESIANORVM era cantonat la Beroe [48]. Nu este exclus ca aceste două unități de același fel, alăturate, — neavînd plasate în vremea lui Constantius II între ele și trupe de infanterie, ceea ce nu se mai întîmplă nicăieri în provincia Scythia — să fi făcut parte cîndva dintr-o singură formațiune, care a fost la un moment dat divizată, cele două părți dezvoltîndu-se prin recrutări locale ca trupe independente.

8. CVNEVS EQVITVM CATAFRACTARIORVM avea tabăra la Arrubium [49]. În legătură cu această unitate de călăreți îmbrăcați în zale se poate formula aceeași ipoteză ca în cazul purtătorilor de scuturi de la Sacidava; mă refer la faptul că avem atestată, printr-o inscripție de la Histria [50], o *Vexillatio catafractariorum* cu numărul de ordine XIII, care avea tabăra la

42 Beševliev, V., *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Akademie Verlag, Berlin, 1964, p. 90, nr. 130 (în inscripție numele unității apare sub forma *vixillatio seconda iscutariorum)*.
43 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 120—121; I. Barnea, DID, 2, p. 373.
44 *Notitia Dignitatum*, *Or.*, XXXIX, 13.
45 *Ibidem*, XL, 12.
46 Vîlov, V., Antični nekropoli v Svisčovsko (Nécropoles antiques de la région de Svištov), Arheologija, Sofia, 7, 1955, 1, p. 28—29, fig.4; *cf.* și Beneš, J., *Die römischen Auxiliarformationen im unteren Donauraum*, Sborník, Prací Filosofické Faculty Brněnské University E-15, 1970, p. 167, nr. 40.
47 *Notitia Dignitatum*, *Or*,. XXXIX, 14.
48 *Ibidem*, XXXIX, 15.
49 *Ibidem*, XXXIX, 16.
50 Pârvan, V., *Histria IV*, ARMSI, s.2, t. 38, 1916, p. 696.

Trimmamium, ceea ce ne arată că la un moment dat existau mai multe formațiuni de același fel, folosite ca trupe de manevră [51]. Dintre acestea unele au fost probabil transformate în trupe de graniță; dintr-o astfel de formațiune s-a putut crea *Cuneus equitum catafractariorum* de la Arrubium, menționat de *Notitia Dignitatum*. Cît privește piatra de mormînt găsită la Hîršovo, în apropiere de Abrittus [52], a lui *Flauius Tethianus* — care avusese gradul de *circitor*, la fel cu al militarului din inscripția de la Histria—el făcuse parte dintr-un *Numerus catafractariorum*, care nefiind cantonat pe graniță, rămăsese printre trupele de campanie.

9. CVNEVS EQVITVM ARMIGERORVM a avut garnizoana la Aegyssus [53], unde probabil s-a aflat înainte ca *Legio I Iouia* să fi fost divizată sub Constantius II. Se pare că în vremea lui Dioclețian unitatea nu fusese încă adusă la Aegyssus, deoarece în acel timp avem atestată acolo o vexilație din *Legio I Iouia* de la Noviodunum [54]. Cît privește tipul de cavalerie grea, mai întîlnim formațiuni de același fel în Moesia Secunda, la Sexaginta Prista [55] și la Tigra, militarii din ultima localitate numindu-se *secundi* [56], ceea ce ar putea să însemne că și aceste unități, ca dealtfel și altele cărora le este indicat tipul de echipament sau de armament, provin din foste trupe de manevră.

10. CVNEVS EQVITVM ARCADVM este înregistrat de *Notitia Dignitatum* la Talamonium [57], localitate neidentificată încă, dar care se afla, fără îndoială, de la Tulcea spre vărsarea Dunării în Mare, posibil chiar dincolo de Salsovia. Numele călăreților ne arată că, inițial, formațiunea fusese alcătuită din militari recrutați în provincia Arcadia din dioceza Egiptului; este motivul pentru care am putut presupune că militarii cu nume orientale pomeniți pe unul dintre blocurile monumentului funerar descoperit în apropiere de Salsovia [58] ar fi putut aparține acestei unități. O altă unitate de călăreți arcadieni sau proveniți din provincii orientale nu mai întîlnim în Scythia și nici în Moesia Secunda.

11. MILITES CIMBRIANI sînt înregistrați de *Notitia Dignitatum* în localitatea Cimbrianae [59] sau Cimbriana [60] din Moesia Secunda, neidentificată încă, dar care se afla, în mod sigur, între Durostorum și Sucidava, cores-

51 Vulpe, R., HAD, p. 305.
52 Beševliev, V., *op. cit.*, p. 36, nr. 52.
53 *Notitia Dignitatum*, *Or.* XXXIX, 17.
54 Barnea, I., *O inscripție de la Aegyssus*, SCIV, 1, 1950, 2, p. 176—178.
55 *Notitia Dignitatum*, *Or.*, XL, 15.
56 *Ibidem*, XL, 14.
57 *Ibidem*, XXXIX, 18.
58 Lambrino, S., *op. cit.*, p. 334.
59 *Notitia Dignitatum*, *Or.*, XL, 27.
60 Vulpe, R., *Limita meridională a provinciei Scythia*, Pontica, 5, 1972, p. 216. Autorul consideră că trebuie subînțeles *castra*.

punzînd, probabil, cu una dintre așezările întărite ale căror urme se mai observă la Bugeac, Dervent și Canlia [61]. Numele așezării provine de la cel al soldaților care staționau acolo, ceea ce ne face să presupunem că *Milites Cimbriani* constituie una dintre cele mai vechi unități de pe granița dunăreană a Moesiei Secunde, poate chiar de la Diocletian, ceea ce ar explica apariția și menținerea toponimului în vremea lui Constantius II și chiar mai tîrziu. Este probabil ca formațiunea respectivă să fi fost alcătuită inițial din militari de origine germanică, recrutați dintre străinii ce fuseseră primiți în Imperiu încă de la începuturile Dominatului.

12. MILITES SVPERVENTORES constituie unitatea auxiliară cantonată la Axiopolis [62], în Scythia, unde, în vremea lui Constantius II, se afla și jumătate din *Legio II Herculia* [63]. Numele soldaților auxiliari ne arată că ei făcuseră cîndva parte dintr-o unitate de manevră, unde alcătuiau o formațiune de ariergardă, așa cum cei înregistrați la Ansamum, în Moesia Secunda, *Milites praeuentores* [64], fuseseră soldați de avangardă.

13. MILITES SCYTHICI, atestați la Carsium [65], erau, de bună seamă, militari recrutați din locuitorii provinciei Scythia sau din rîndurile populațiilor de la Dunărea de Jos, constituind, probabil, una dintre trupele sedentare cele mai vechi.

14. MILITES SECVNDI CONSTANTINI sînt înregistrați la Troesmis [66], unde au fost cantonați alături de jumătate din *Legio II Herculia* [67] cînd aceasta a fost divizată, poate spre sfîrșitul domniei lui Constantin cel Mare sau, mai de grabă, în timpul lui Constantius II, mai ales că nu este exclus ca în *Notitia Dignitatum* să se fi strecurat o eroare, simplu de explicat, și să fi apărut *Constantini* în loc de *Constantiani*. Această presupunere este susținută și de faptul că în Moesia Secunda și în Scythia întîlnim *milites primi* [68], *quarti* [69]

61 Aricescu, A., *Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor*, Dacia, N, S., 14, 1970, p. 301—302. În cele trei puncte există urme ale unor așezări, se pare întărite, dar lipsa cercetărilor nu permite o mai mare precizie pentru a putea localiza *Cimbrianae*, mai ales că toponimul nu apare nici în itinerariile mai vechi, care dau distanțele între fortificații.
62 *Notitia Dignitatum*, *Or.*, XXXIX, 21.
63 *Ibidem*, XXXIX, 30. În FHDR, 2, p. 209, s-a tradus *milites superuentores* cu „soldați ușor înarmați", ceea ce apare destul de ciudat , mai ales că termenul *superuentores*, ca și *praeuentores*, este explicat în dicționarele obișnuite.
64 *Ibidem*, XL, 19.
65 *Ibidem*, XXXIX, 22.
66 *Ibidem*, XXXIX, 23.
67 *Ibidem*, XXXIX, 31.
68 *Ibidem*, XXXIX, 25.
69 *Ibidem*, XL, 26.

și *quinti*[70] *Constantiani*, deci lipsesc *secundi* (care cred că sînt cei de la Troesmis), și *tertii*, în timp ce soldați ai lui Constantin găsim menționați doar o singură dată, la Trimmamium, fără număr de ordine[71].

15. MILITES SCYTHICI, cantonați la Dinogetia[72], sînt în aceeași situație cu cei de la Carsium, cu deosebirea că erau în zona în care acționa *Legio I Iouia* de la Noviodunum.

16. MILITES PRIMI CONSTANTIANI apar menționați la Noviodunum[73], pe lîngă *Legio I Iouia*[74], (pedatura superioară), după divizarea acesteia sub Constantius II.

17. MILITES QVINTI CONSTANTIANI au fost cantonați la Salsovia[75] în timpul lui Constantius II, pentru a întări frontul de nord, reducînd din atribuțiile deținute de *Legio I Iouia* care supraveghea, se pare, pînă atunci, prin detașamentele sale, și castrul respectiv.

18. MILITES PRIMI GRATIANENSES, atestați la Gratiana[76], constituie o dovadă că în *Notitia Dignitatum* există intervenții mai tîrzii, ulterioare epocii lui Constantius II, de cînd datează situația generală prezentată de document pentru Scythia și Moesia Secunda[77]. Fiind vorba de o interpolare în text, nu avem nici o dovadă că așezarea respectivă se afla către gurile Dunării, așa cum se crede de obicei, pentru că numele ei a fost scris la sfîrșitul șirului de trupe auxiliare din Scythia nu din motive topografice, ci doar datorită faptului că este un adaos. Cred că această fortăreață — așa cum pare să reiasă din textul lui Procopius[78], singurul autor antic care mai pomenește de Gratiana — trebuie căutată pe frontul vestic al graniței dunărene[79]. Denumirea localității indică o fortificație construită de Valens, numită astfel în onoarea nepotului și coregentului său Grațian[80]. Cît despre numele militarilor, *Gratianenses*, el este un derivat de la toponimul *Gratiana* — ca și alte denumiri

70 *Ibidem*, XXXIX, 26.
71 *Ibidem*, XL, 20.
72 *Ibidem*, XXXIX, 24.
73 *Ibidem*, XXXIX, 25.
74 Ibidem, XXXIX, 32—33.
75 *Ibidem*, XXXIX, 26.
76 *Ibidem*, XXXIX, 27.
77 Pârvan, V., *Salsovia*, Institutul de arte grafice Carol Göbl, București, 1906, p. 41—42; Vulpe, R., HAD, p. 312; Barnea, I., DID, 2, p. 374.
78 Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, IV, 11, 20.
79 Aricescu, A., *Încercare nouă de înțelegere a știrilor date de Procopius din Caesarea despre teritoriul Dobrogei în vremea lui Iustinian*, Pontica, 5, 1972, p. 342.
80 Vulpe, R., *loc. cit.*

prezente în *Notitia Dignitatum*[81] formate cu sufixul *-ensis* — și nu de la antroponimul *Gratianus*[82]. Aceasta poate să ne conducă la concluzia că este vorba de o fostă formațiune din armata de manevră a lui Valens, pe care împăratul a stabilit-o în fortăreața abia ridicată de militarii respectivi, transformînd-o în unitate de graniță.

Din *Notitia Dignitatum* rezultă că existau două categorii de unități de corăbieri: unele care aveau rol de trupe auxiliare obișnuite, compuse din *milites*, ca și trupele de infanterie, iar altele care depindeau de legiunile de pe graniță, comandate de un *praefectus ripae*. În document, la ultima categorie de unități este indicat și tipul de corăbii care le alcătuiau.

19. MILITES NAVCLARII ALTINENSES erau ultima formațiune auxiliară aflată pe granița Moesiei Secunde în josul fluviului, avînd baza la Altinum[83] (azi Oltina[84]). În vremea cînd a fost redactată *Notitia Dignitatum*, granița dintre Moesia Secunda și Scythia trecea la nord de Altinum[85]. În secolul al VI-lea — după cum reiese din textul lui Procopius, care plasează Altinum în Scythia[86] — granița dintre cele două provincii fusese mutată în amonte de localitatea respectivă. Numele militarilor este luat de la toponim, ei fiind de bună seamă recrutați pe plan local.

20. MILITES NAVCLARII, atestați la Flaviana[87], sînt prima formațiune auxiliară din Scythia, la nord de granița cu Moesia. Numele localității ne arată că atît fortificația, cît și unitatea militară care o ocupau au fost create în vremea lui Constantin cel Mare[88]. Localizarea Flavianei nu a fost încă făcută cu certitudine; este posibil ca baza corăbierilor să se fi aflat ori în apropierea lacului Mîrleanu, ori lîngă cel de la Rasova, unde erau, ca și la Oltina, condiții pentru adăpostirea vaselor. Ipoteza că Flaviana se afla pe malul lacului Mîrleanu[89], dar nu la marginea satului Dunăreni, ci în vecinătatea satului Viile, unde exista o așezare întărită mai întinsă și cu o poziție mai avantajoasă[90], este plauzibilă, ținînd seama de posibilitățile pe care le avea astfel unitatea de la Flaviana de a colabora cu cea similară de la Altinum, aflată în apropiere, ca și de eventuala proveniență a celor două formațiuni

81 Ex. gratia: *Dafnenses* (VIII, 45—46), *Altinenses* (XL, 28), *Nouenses* (XL, 23), *Cf.* Vulpe, R., *Scirtus Ducensis*, Apulum, 5, 1965, p. 153—154, unde este arătată valoarea sufixului *-ensis*; acolo este citat Gähwiler, H., *Das lateinische Suffix -ensis*, Zehnder Zug, 1962, p. 18 și următoarele.
82 Cum s-a tradus în FHDR, 2, p. 211; ar fi trebuit să fie *Gratiani*.
83 *Notitia Dignitatum*, *Or.*, XL, 28.
84 Vulpe, R., HAD, p. 162, 164, 165.
85 *Idem*, *Limita meridională a provinciei Scythia*, Pontica, 5, 1972, p. 220.
86 Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, IV, 11, 20.
87 *Notitia Dignitatum*, *Or.*, XXXIX, 20.
88 Vulpe, R., HAD, p. 300; Barnea, I., DID, 2, p. 374.
89 Vulpe, R., *Limita meridională a provinciei Scythia*, Pontica, 5, 1972, p. 219.
90 Așa reiese din observațiile pe care le-am făcut pe teren. De aceeași părere este și P. Diaconu, care a străbătut cu atenție aceste locuri.

dintr-o flotă mai mare, divizată de Diocleţian [91] sau, mai degrabă, de Constantin dacă ţinem seama de toponimul derivat din gentiliciul său. Pe de altă parte, nu poate fi respinsă categoric nici eventualitatea ca Flaviana să se fi aflat pe malul lacului de lîngă Rasova, unde există întinsa aşezare de la punctul „Pescărie", mai ales că acolo se afla un loc favorabil de trecere a fluviului, care era necesar să fie păzit. Pare chiar mai firesc ca cele două formaţiuni de corăbieri să nu se fi aflat una lîngă cealaltă, pentru a putea supraveghea mai lesne o porţiune cît mai mare a Dunării. Totodată, dacă presupunem că Flaviana se afla unde este astăzi Rasova, am constata o repartizare mai sistematică a trupelor de pe limes, *milites nauclarii* de la Flaviana aflîndu-se în aval de *Cuneus equitum scutariorum* de la Sacidava, aşa cum cei de la Altinum se aflau în aval de *Cuneus equitum stablesianorum* de la Sucidava.

21. COHORS MVSCVLORVM SCYTHICORVM constituie o unitate de corăbii de tip local, aflate sub comanda unui *praefectus ripae*, dependent de ambele legiuni scitice [92].

22. CLASSIS IN PLATEYPEGIIS [93] cred că reprezintă o altă unitate navală, adică flota formată din bărci cu fundul plat, aflată sub comanda aceluiaşi *praefectus ripae*. Pînă nu de mult, s-a căutat în cuvîntul *PLATEYPEGIAE* un toponim, presupusul nume al bazei din deltă a formaţiunilor de corăbieri ce aparţineau celor două legiuni [94], fără să se înţeleagă de unde ar fi putut veni această denumire. Deşi nu se poate exclude complet posibilitatea, ca în adevăr să fie vorba de un toponim provenit dintr-un substantiv comun, care denumea un tip de luntre caracteristică pentru valea şi delta Nilului, deci potrivită şi la gurile Dunării — explicaţie bazată pe descoperirea unor papiruşi din veacul al III-lea unde apare cuvîntul πλατυπήγια care avea acest sens [95] — mi se pare mai firesc ca în cazul nostru *Notitia Dignitatum* să nu indice o localitate, ci tipul de ambarcaţiuni din care era alcătuită flota [96]. În sprijinul acestei afirmaţii cred că se pot aduce mai multe argumente. Astfel, constatăm că în *Notitia Dignitatum* sînt mereu indicate tipurile de corăbii din care erau alcătuite unităţile navale principale, aşa cum sînt *musculi scythici* menţionaţi mai sus sau *naues amnicae* din Moesia Secunda [97]. Un alt argument este faptul că nici pentru Moesia Secunda nu este indicată baza principală a flotei aflată şi acolo sub comanda unui *praefectus* [98], ceea ce

91 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 220.
92 *Notitia Dignitatum*, Or., XXXIX, 35.
93 *Ibidem.*
94 Mommsen, Th., *Das römische Militärwesen seit Diocletian*, Hermes, 24, 1889, p. 213 şi nota 1; Pârvan, V., *op. cit.*, p. 41; Vulpe, R,. HAD, p. 400; Barnea I., DID, 2, p. 372, nota 1 şi p. 374.
95 Pippidi, D.M., *Note de lectură. O aşezare uitată din Dobrogea romană*, SC, 7, 1965, p. 330—332.
96 Cum crede şi papirologul francez Rémondon, R., *Un nouveau document concernant Probus*, Revue de Philologie, 28, 1954, 2, p. 199—210, dar a cărui părere nu a fost acceptată de Pippidi, D.M., *op. cit.*
97 *Notitia Dignitatum, Or.*, XL, 36.
98 *Ibidem.*

înseamnă că ea își desfășura activitatea de-a lungul întregii granițe dunărene a provinciei, așa cum trebuie să se fi întîmplat și în Scythia. Faptul că flota era dependentă de ambele legiuni scitice indică același lucru, adică prezența ei și pe frontul de vest al Dobrogei, pentru că dacă ar fi avut în grijă numai frontul de nord și delta, ar fi fost normal să depindă doar de *Legio I Iouia*. În sfîrșit, cred că hotărîtor este și un amănunt de ordin gramatical, și anume folosirea prepoziției *in* în fața cuvîntului respectiv [99], ceea ce nu se întîmplă cu nici un toponim din Moesia Secunda sau Scythia înregistrat în *Notitia Dignitatum*, unde pretutindeni este utilizat, de cele mai multe ori, ablativul fără prepoziție [100] sau, mai rar, locativul [101]. O asemenea excepție, tocmai cu un cuvînt care este de fapt nume comun și poate indica, în construcția respectivă, din ce fel de ambarcațiuni era formată o anumită unitate navală de pe limesul scitic, mi se pare cu totul inexplicabilă. Așadar, cred inutil să se mai caute o localitate denumită *Plateypegiae*, ceea ce ar însemna că un cuvînt atît de exotic a trebuit să aibă o răspîndire foarte mare pentru a putea deveni toponim; ca termen tehnic însă, el era cunoscut și necesar doar unui număr restrîns de vorbitori. În ce privește bazele flotei dunărene, sînt de părere că puteau fi folosite, ca și în perioadele anterioare, locurile prielnice de la Noviodunum, Aegyssus, Dinogetia, Axiopolis și altele, fără ca ele să fie indicate ca atare de *Notitia Dignitatum*.

B. UNITĂȚILE MOBILE (COMITATENSES)

Pe teritoriul Dobrogei nu a avut cantonamentul principal nici o unitate de *milites comitatenses* sau *palatini*, numărul atestărilor epigrafice în care este vorba de asemenea ostași fiind foarte redus. Există cîteva inscripții care dovedesc activitatea unor asemenea formațiuni de manevră în aceste ținuturi, unele datînd din veacul al IV-lea, altele din al VI-lea.

1. SACRVM PALATIVM = SACER COMITATVS. Există două atestări epigrafice în care recunoaștem militari care au făcut parte din armata de elită, aflată în apropierea împăratului. În primul rînd, este vorba de inscripția funerară de la Ulmetum pusă de soție pentru *Valerius Victorinus*, care fusese *biarc(h)us* în *Sacrum Palatium* [1] (SE 113), în slujba împăratului Licinius; *Valerius Victorinus* căzuse în luptele din Calcedonia (la Chrysopolis), în anul 324.

Un alt militar — *lanciarius* în *Sacer Comitatus*, probabil în vremea lui Dioclețian — este *Valerius Thiumpus*, a cărui inscripție funerară găsită la

99 Remarcă făcută și de Rémondon, R., *op. cit.*, p. 210.
100 *Ex. gratia : Sacidaua, Capidaua, Bireo, Arubio, Axiupoli, Sucidaua, Durostoro, Cimbrianis* etc.
101 *Ex. gratia*: *Cii, Transmariscae.*

1 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum II*, ARMSI, s.2, t. 36, 1914, p. 386–387.

Troesmis [2] (SE 64) arată că după ce își terminase stagiul în această unitate de elită a devenit *praefectus Legionis II Herculiae*. Documentul este interesant și pentru cunoașterea carierelor militare din acea vreme; *Valerius Thiumpus* luptase inițial într-o unitate de pe graniță, *Legio XI Claudia*, și, făcîndu-se probabil remarcat, a fost ales să facă parte dintr-o formațiune de rang superior pentru ca spre sfîrșitul carierei să se afle din nou printre *milites limitanei*, ce-i drept, într-o funcție de comandă.

2. VEXILLATIO XIII CATAFRACTARIORVM ne este cunoscută din piatra de mormînt (SE 111), descoperită la Histria [3], a unui *circitor* anonim al unității. Din inscripție aflăm că detașamentul avea tabăra la Trimmamium, deci pe limes în Moesia Secunda. Prezența sa la Histria pentru vreo misiune de luptă — unde cel menționat în text și-a găsit sfîrșitul — pare să arate că nu era o unitate de *ripenses*, ceea ce sugerează ideea că în acea vreme, la începutul veacului al IV-lea, încă nu fusese cantonată o unitate de graniță la Trimmamium; abia sub Constantin cel Mare, probabil după 325, sînt atestați *Milites Constantini* [4]. Pe de altă parte, numărul de ordine al vexilației [5] poate duce și la părerea că asemenea detașamente din legiuni de manevră au fost, la un moment dat, așezate pe graniță, devenind trupe stabile și purtînd numele caracteristic al armamentului pe care-l avuseseră anterior, ca unități de *comitatenses*.

3. CVNEVS D(ALMATARVM?). Prezența unei astfel de unități pe teritoriul Dobrogei este sugerată de descoperirea în ultimii ani la Tomis a unei cărămizi ștampilate pe care apar foarte clar literele *CVND* [6]. Completarea inițialei *D* prin *Dalmatarum* a fost propusă ținîndu-se seama de existența, încă din vremea lui Gallienus, a unităților de călăreți dalmați. Ulterior, asemenea unități apar în altă provincie a Imperiului, nu prea depărtată, respectiv în Dacia Ripensis, unde, în afara menționii din *Notitia Dignitatum* — care înregistrează la Drobeta un *Cuneus equitum Dalmatarum Diuitensium* [7] — a fost descoperit și material tegular [8] prin care este dovedită prezența călăreților dalmați acolo. Cărămida de la Tomis provine însă de la o unitate de *comitatenses*, nu de *limitanei*, ca cea din Dacia Ripensis. Nu este exclus ca asemenea formațiuni de dalmați în armata de manevră să fi existat pînă în vremea lui Dioclețian, ulterior fiind plasate pe graniță. Nu trebuie excluse și alte posibilități de întregire a inițialei *D*, de exemplu cu numele vreunei unități

2 CIL, III, 6 194.
3 Pârvan, V., *Histria IV*, ARMSI, s.2, t.38, 1916, p. 696.
4 *Notitia Dignitatum, Or*,. XL, 20.
5 În inscripție se păstrează doar *XII*, dar mai este loc pentru cel puțin o cifră; Pârvan, V., *loc. cit.*, a propus să se citească *XIII*.
6 Documentul, încă inedit, se află în Muzeul de arheologie din Constanța, iar informația asupra lui o dețin de la A. Rădulescu.
7 *Notitia Dignitatum, Or.*, XLII, 16.
8 Tudor, D., *Contribuții privitoare la armata Daciei Ripensis*, SCIV, 11, 1960, 2, p. 335 și următoarele.

palatine, din care o subunitate a participat la unele lucrări de construcție în Tomis. De pildă, în vremea lui Constantin cel Mare, printre unitățile de *comitatenses* apar două formațiuni, *Constantini Dafnenses* și *Ballistarii Dafnenses* [9], din care s-ar fi putut ca un detașament de călăreți să se numească *cuneus* și să fi fost prezent la un moment dat la Tomis; de obicei termenul respectiv apare folosit pentru unități de *ripenses*, de sine stătătoare, în timp ce în situația presupusă, avînd în vedere că este o unitate mobilă, ar fi fost firesc să întîlnim cuvîntul *uexillatio* [10]. În sfîrșit, nu trebuie exclusă nici eventualitatea ca la sfîrșitul veacului al III-lea să fi fost adus la Tomis un *cuneus* sau chiar mai multe subunități, care să participe, alături de cetățenii orașului, la ridicarea și terminarea zidului cel mare de incintă.

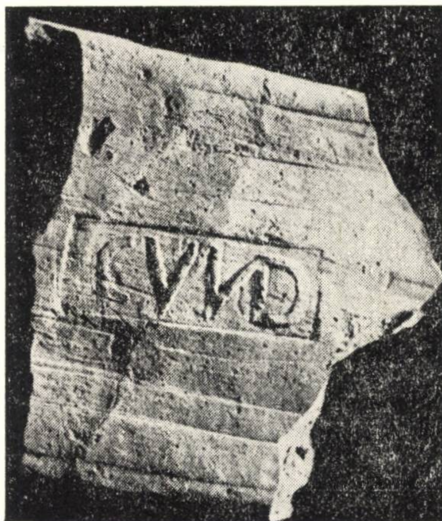

Fig. 28. Fragment de cărămidă care atestă prezența în Tomis, la sfîrșitul secolului al III-lea sau la începutul celui de al IV-lea, a unui *Cuneus D(almatarum?)*.

4. MILITES PRIMANI erau soldații devotați ai lui Valens. Ei ne sînt cunoscuți dintr-o inscripție de la Gîrliciu [11] (SE 117), din care reise că aceștia au construit — sub comanda unui *tribunus*, *Marcianus*, și a unui *praepositus*, *Vrsicinus*, în timp ce comandant suprem al limesului scitic era *Flauius Stercorius* — o fortăreață *(burgus)*. Lucrarea a fost făcută imediat după înfrîngerea goților conduși de Athanaric, în anul 369 [12]. În legătură cu unitatea din care făcea parte detașamentul amintit de inscripție, s-a presupus, la început, că ar fi fost *Legio I Iouia* [13], dar se știe că aceasta apăra frontul de nord al provinciei, deci — chiar dacă participase la expedițiile contra goților — nu avea ce căuta în zona supravegheată de *Legio II Herculia*, cu sarcina de a contribui la lucrări de fortificație. Referindu-se la *milites primani* menționați de inscripție, V. Pârvan arăta că aceștia trebuie să fi fost detașați, pentru efectuarea construcției, dintr-o unitate de manevră, și anume din *Legio I Flauia Gemina* [14], atestată de *Notitia Dignitatum* [15]. Nu este exclus ca detașamentul respectiv să fi fost lăsat mai departe pe graniță, în garnizoana fortăreței abia construite,

9 *Notitia Dignitatum*, *Or.*, VII, 45—46.
10 Berchem, D. van, *L'armée de Dioclétien et la réforme constantinienne*, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1952, capitolele 2—3.
11 CIL, III, 7 494 = ILS, 770.
12 Vulpe, R., HAD, p. 311.
13 Mommsen, Th., *Die Inschrift von Hissarlik und die römische Sammtherrschaft in ihrem Titulaturen Ausdruck*, Hermes, 17, 1882, p. 523 și următoarele.
14 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum I*, ARMSI, s.2, t.34, 1912, p. 381, nota 6.
15 *Notitia Dignitatum*, *Or.*, VIII, 8.

Fig. 29. Monumentul funerar creștin, din secolul al VI-lea, pomenindu-l pe *Terentius filius Gaione*, care luptase printre *sagittarii iuniores*, descoperit la Tomis (SE 114).

devenind o trupă de *limitanei*, pe care o putem bănui — avînd același număr de ordine ca și legiunea din care provenise — că apăra fortificația numită Gratiana[16], evident construită în timpul lui Valens și despre care am presupus că se afla pe frontul vestic al limesului scitic.

5. LANCIARII IVNIORES sînt atestați de o inscripție de la Ulmetum[17] (SE 116), din veacul al VI-lea. Unitatea, care făcea parte din legiunile palatine, fusese trimisă în timpul lui Iustinian pentru a reconstrui cetatea Ulmetum, ceea ce confirmă informația dată de Procopius [18].

6. SAGITTARII IVNIORES făceau de asemena parte din legiunile de manevră; ei sînt atestați în Dobrogea prin două inscripții funerare tomitane, ambele din secolul al VI-lea. Una dintre ele, în limba greacă, este stela funerară a lui *Atala*, fiul lui *Tzeiuk*, mort în vîrstă de 25 de ani[19] (SE 115); cealaltă, în limba latină, îl pomenește pe *Terentius*, fiul lui *Gaione* (SE 114), care a pierit tot la 25 de ani [20]. Faptul că amîndoi arcașii au murit tineri ne sugerează ideea că aceștia au fost uciși probabil cu prilejul unei expediții efectuate împotriva unor năvălitori care au atacat în acea vreme Tomisul. Totodată, cele două documente epigrafice constituie și o dovadă a pătrunderii în armata romană a militarilor proveniți din popoarele migratoare. *Gaione* este un nume gotic, iar *Atala* și *Tzeiuk* sînt turanice (poate hunice?) [21].

16 *Ibidem*, XXXIX, 27.

17 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum II*, ARMSI, s.2, t. 36, 1914, p. 379—385.

18 Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, IV, 7, 17—18.

19 Pârvan, V., *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, Cultura Națională, București, 1911, p. 63.

20 Teodorescu, D.M., *Monumente inedite din Tomi*, BCMI, 7, 1914, p. 190, nr. 18.

21 Barnea, I., DID, 2, p. 424.

7. OFFICIVM PRAESIDIS. Deși nu este vorba de o instituție a armatei, ci de cancelaria conducătorului civil al provinciei, totuși — avînd în vedere că funcționarii de aici erau încadrați în ierarhia militară [22] — am considerat necesar să menționez două inscripții tomitane din veacul al IV-lea, în care este vorba de asemenea militari-funcționari [23]. Una dintre inscripții, bilingvă [24], îl amintește pe *Valerius Felix*, care era *princeps officii praesidis*; cealaltă inscripție este o piatră funerară pusă pentru un *miles* al aceleiași instituții [25], *Flauius Vrsinianus*, de către tatăl său, veteranul *Martinus* (SE 118), poate și el fost funcționar în aceeași cancelarie, dacă întregirea *ex quaestionario* [26] este corectă.

Nu avem atestați în Dobrogea soldați din trupele angajate de comandații militari *(buccelarii)*.

C. OFIȚERI ȘI SUBOFIȚERI

Deoarece documentele epigrafice privitoare la armata din Dobrogea în timpul Dominatului sînt puține, iar numărul ofițerilor și subofițerilor pe care îi avem atestați este redus, am considerat mai util să-i amintesc pe toți laolaltă, decît să-i prezint la fiecare unitate în parte, așa cum am procedat la capitolul despre armata romană din timpul Principatului, unde numărul atestărilor de acest fel este mult mai mare.

Șase inscripții dobrogene atestă pe comandanții militari ai provinciei, numiți *duces limitis (prouinciae) Scythiae*. Primul dintre ei — în ordine cronologică — din vremea lui Diocletian, și anume din anii 284-286, este *C. Aurelius Firminianus* care era un *uir perfectissimus*. Acesta apare menționat în două inscripții tomitane: o dedicație către *Mater Deum Magna* [1], iar cealaltă, deosebit de importantă, pusă cu prilejul construirii unei porți a zidului de apărare *(porta praesidiaria)*, de către *Ciuitas Tomitanorum* [2] (SE 129). Al doilea *dux* este *Valerius Romulus* din inscripția de la Salsovia [3] (SE 112), și el *uir perfectissimus*, comandant suprem al trupelor din provincie în vremea lui Licinius (anul 322). Din inscripția de la Carcaliu [4] (SE 130), din anii 337-340, îl cunoaștem pe *Sappo*, după nume de origine străină, ajuns la situația înaltă de *uir perfectissimus* și *dux limitis Scythiae* [5]. Denumirea de *uir perfectissimus* aparține și unui *dux* anonim, atestat de o inscripție fragmen-

22 Homo, L., *Les institutions politiques romaines*, Albin Michel, Paris, 1950, p. 431—433.
23 *Cf.* și Stoian, I., *Tomitana*, p. 148, nota 3.
24 CIL, III, 7 549.
25 CIL, III, 14 214^{28}.
26 AEM, 19, 1895, p. 221, nr. 86.

1 CIL, III, 764.
2 CIL, III, 14 450
3 Pârvan, V., *Salsovia*, Institutul de arte grafice Carol Göbl, București, 1906, p. 27.
4 CIL, III, 12 483 = ILS, 724.
5 Barnea, I., DID, 2, p. 390.

tară de la Axiopolis [6], databilă în vremea lui Diocleţian sau Constantin cel Mare. Ultimul *dux* pe care îl avem atestat epigrafic este *Flauius Stercorius*, de data aceasta numit *uir clarissimus*, cunoscut din inscripţia de la Gîrliciu [7]; (SE 117), de pe vremea lui Valens (anul 369).

Singurul *praefectus legionis* amintit de inscripţiile dobrogene este *Valerius Thiumpus*, de la Troesmis, din *Legio II Herculia* [8] (SE 64).

Cunoaştem şi un *tribunus*, pe nume *Marcianus*, atestat de inscripţia de la Gîrliciu, care, în anul 369 [9] (SE 117), a condus lucrările de construcţie a fortificaţiei ridicate acolo de *milites primani*.

Gradul de *praepositus*, care era comandantul unei vexilaţii, ne este atestat de mai multe ori: la Salsovia, unde este vorba în general despre comandantul detaşamentului din tabăra de acolo [10] (SE 112); la Capidava, unde este atestat *Aurelius Valens, praepositus* (de bună seamă nu *praefectus*, cum de asemenea s-ar putea întregi în text) *equitum scutariorum* [11] (SE 109); tot *praepositus* era şi *Vrsicinus*, din aceeaşi inscripţie de la Gîrliciu, mai sus amintită [12] (SE 117).

Cunoaştem şi doi *centuriones* ai armatei de la începutul Dominatului, unul din *Legio I Iouia, Flauius Festus*, atestat la Salsovia [13] (SE 62), al doilea de la Sacidava, *Valerius Onesima*, din *Legio II Herculia* [14] (SE 65).

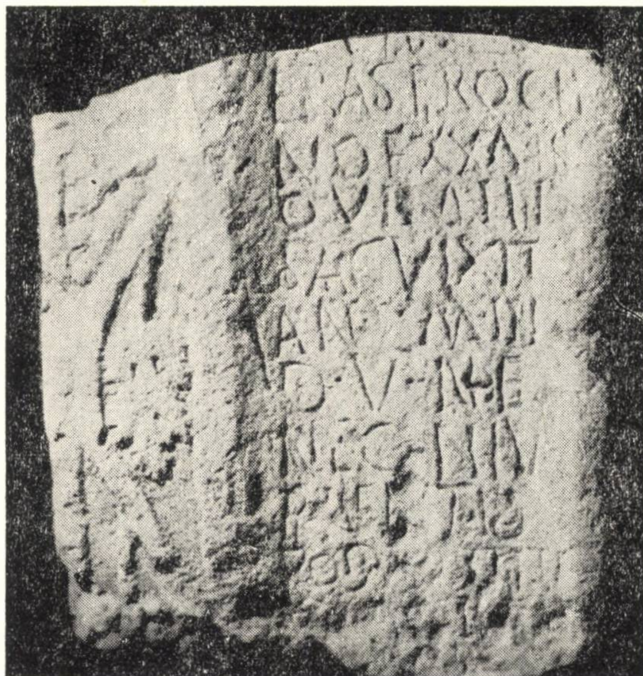
Un alt militar, *Valerius Victorinus* — care făcea parte din armata imperială a lui Licinius — avea gradul de *biarchus* şi este amintit de inscripţia funerară de la Ulmetum, din anul 324 [15] (SE 153).

Gradul de *bisexarchus* [16] — pe care se pare că îl aveau *Carinus, Barbatio şi Diogenianus* — este atestat de unul dintre blocurile monumentului funerar din apropierea Salsoviei [17].

De pe acelaşi monument cunoaştem şi doi *exarchi (Dicebalus* şi *Faustinus)*. Tot gradul de *exarchus* îl avusese şi *Proclinus*, cunoscut dintr-o inscripţie de la Sacidava [18] (SE 125), unde îşi desfăşurase activitatea militară *(qui militauit Sacidauae)*, fie într-un detaşament din *Legio II Herculia*, dacă documentul datează de la începutul secolului al IV-lea, fie în *Cuneus equitum scutariorum*, menţionat de *Notitia Dignitatum* acolo [19], dacă datează dintr-o vreme mai tîrzie.

6 Tudor, D., *Inscripţii romane inedite din Oltenia şi Dobrogea*, MCA, 2, 1956, p. 574, nr. 31.
7 CIL, III, 7 494 = ILS, 770.
8 CIL, III, 6 194.
9 CIL, III, 7 494 = ILS, 770.
10 Pârvan, V., *loc. cit.*
11 Florescu, Gr., *Monumentum epigraphicum ineditum e Scythia Minore*, în *În memoria lui V. Pârvan*, Bucureşti, 1934, p. 134 şi următoarele.
12 CIL, III, 7 494 = ILS, 770.
13 Moisil, C., *O nouă inscripţie găsită în Dobrogea*, Convorbiri literare, 39, 1905, 6, p. 565; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 26, nota 1.
14 Gostar, N., *Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie Dobrogea*, SC, 5, 1963, p. 305—306.
15 Pârvan, V., ARMSI, s.2, t. 36, p. 386—387.
16 Nicorescu, P., *Bisexarchus, un grad necunoscut în armata pre-byzantină*, ARMSI, s.3, t. 19, 1937, p. 211 şi următoarele.
17 Lambrino, S., *Bis exarchus*, RIR, 10, 1940, p. 334.
18 Aricescu, A., *Adnotări epigrafice 1*, SCIV, 24, 1973, 1, p. 113.
19 *Notitia Dignitatum Or.*, XXXIX, 12.

Fig. 30. Inscripția funerară de la Sacidava pusă pentru exarchul *Proclinus*, datînd din secolul al IV-lea e.n. (SE 125).

Din monumentul funerar de lîngă Salsovia [20] cunoaștem cîțiva *circitores* — *Vrsinus, Concordius, Paratus*; tot *circitor* era și anonimul din *Vexillatio XIII catafractariorum*, a cărui inscripție funerară a fost găsită la Histria [21] (SE 111). Trebuie enumerat printre gradați și *Valerius Felix*, care era *princeps Officii praesidis* la Tomis [22].

Soldații de rînd erau numiți, dacă făceau parte din cavalerie, *equites* [23], iar dacă erau pedestrași, *milites* [24] ori *castriciani* [25].

Închei prezentarea gradelor militare din armata Dominatului, cunoscute prin epigrafia dobrogeană, reamintind că numărul mic al atestărilor nu permite mai multe precizări asupra ierarhiei militare în diferitele categorii de trupe care au acționat în aceste ținuturi.

20 *V.* nota 17.

21 Pârvan, V., *Histria IV*, ARMSI, s.2, t. 38, 1916, p. 696.

22 CIL, III, 7 549.

23 La Salsovia (Lambrino, S., *loc. cit.*).

24 La Aegyssus, din *Legio I Iouia* (Barnea, I., *O inscripție de la Aegyssus*, SCIV, 1, 1950, 2, p. 176—178). La fel și *Flauius Vrsinianus* de la Tomis, care era *miles Officii praesidis* (CIL III, 14 214[18]).

25 La Salsovia: *Valens, Iouinus, Iulianus, Dardanus* (Lambrino, S., *loc. cit.*).

D. ORGANIZAREA MILITARĂ A TERITORIULUI DOBROGEAN ÎN PERIOADA DOMINATULUI

O imagine de ansamblu asupra modului în care era organizată apărarea provinciei Scythia nu ne putem face decît pentru secolul al IV-lea, pentru perioada următoare insuficiența datelor — mai ales în ce privește unitățile militare care activau în aceste părți — nepermițînd același lucru.

Reformele lui Diocleţian au transformat teritoriul Dobrogei, aproape în întregime, într-o provincie separată, numită Scythia; doar colțul de sud-vest se afla în Moesia Secunda. În Scythia au fost plasate două legiuni, înființate de acest împărat; una *(Legio II Herculia)* avea în supraveghere frontul de vest al provinciei, iar cealaltă *(Legio I Iouia)*, frontul de nord, fiind cantonate la Troesmis și, respectiv, la Noviodunum. Efectivele legiunilor erau încă mari, reducerea lor la cîte 1 000 de soldați efectuîndu-se abia în vremea lui Constantin cel Mare [1]. Din acest motiv numărul unităților auxiliare prezente pe limesul scitic în vremea tetrarhiei era, se pare, destul de mic, probabil doar cîteva unități de infanteriști recrutați local — cum trebuie să fi fost *Milites Scythici* de la Carsium [2] și de la Dinogetia [3] — așezate la punctele cele mai favorabile de trecere a fluviului.

Cele două legiuni aveau însă posibilitatea , prin vexilațiile lor, să controleze în mod permanent și cu destulă eficiență întreaga porțiune de limes care le era dată în grijă, după cum reiese din documentația epigrafică din acea vreme. Asemenea atestări avem la Sacidava [4] pentru *Legio II Herculia* — deci către limita sudică a provinciei — și la Aegyssus [5] și Salsovia [6] pentru *Legio I Iouia*, adică pe toată granița nordică a Scythiei, dacă luăm în considerație și cărămizile ștampilate de la Dinogetia[7].

În partea de sud-vest a Dobrogei, care aparținea Moesiei Secunda, acționa *Legio XI Claudia* de la Durostorum, iar ca unitate auxiliară, am putea bănui existența încă de pe atunci a unei formațiuni plasate, eventual la vadul de la Dervent, *Milites Cimbriani* [8], care fuseseră, probabil, recrutați dintre germanii primiți în Imperiu, unitate a cărei vechime o putem presupune ținînd seama de existența către mijlocul veacului al IV-lea a toponimului derivat de la numele soldaților.

Nu mai puțin demnă de smnalat este și atenția care s-a acordat în timpul tetrarhiei refacerii drumurilor ce se întindeau de-a lungul Dunării și al lito-

1 Barnea, I., DID, 2, p. 382.
2 *Notitia Dignitatum, Or.*, XXXIX, 22.
3 *Ibidem*, XXXIX, 24.
4 Gostar, N., *Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie Dobrogea*, SC, 5, 1963, p. 305—306.
5 Barnea, I., *O inscripție de la Aegyssus*, SCIV, 1, 1950, 2, p. 176—178.
6 Moisil, C., *O nouă inscripție găsită în Dobrogea*, Convorbiri literare, 39, 1905, p. 565; *cf.* și Pârvan, V., *Salsovia*, Institutul de arte grafice Carol Göbl, București, 1906, p. 26, nota 1.
7 Ștefan, Gh., *Dinogetia I*, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 409.
8 *Notitia Dignitatum, Or.*, XL, 27.

ralului [9], precum și grija pentru întărirea defensivei nu numai pe granița danubiană, ci și pe țărmul mării, dovadă fiind lucrările de apărare realizate la Histria — așa cum arată cercetările arheologice[10] — și, mai ales, cele din capitala provinciei, Tomis, de unde avem și atestări epigrafice [11].

Fără a avea posibilitatea de a efectua un calcul exact, se poate aprecia că în vremea tetrarhiei, pe teritoriul Dobrogei efectivele militare ale celor două legiuni, împreună cu cele 2-3 formațiuni auxiliare existente aici, însumau cel mult 10 000-12 000 de militari cantonați de-a lungul graniței *(milites ripenses* sau *limitanei)*. Avînd în vedere că în ținuturile dintre Dunăre și Mare nu a existat nici o tabără permanentă a vreunei unități de manevră *(comitatenses)*, efectivele trupelor erau sporite numai în cazul unor acțiuni speciale, de luptă sau de construcție, așa explicîndu-se, de pildă, prezența la Tomis a acelui *Cuneus D(almatarum?)*.

În timpul domniei lui Constantin cel Mare dispunerea unităților militare pe granița dunăreană a suferit importante modificări. Reducerea efectivelor legiunilor a impus creșterea numărului formațiunilor auxiliare afectate apărării limesului. Cred că se poate emite părerea că în această vreme au fost plasate pe Dunăre unitățile militare de cavalerie *(cunei)* și de infanterie *(auxiliares)* care se deosebeau după categoria de armament și modul de luptă. Aceste unități au provenit, probabil, din foste formațiuni de manevră, unde asemenea deosebiri erau reale și utile; odată devenite însă trupe de *limitanei*, denumirile respective s-au păstrat prin tradiție, dar diferențele marcate de aceste denumiri s-au pierdut, militarii avînd, în general, aceleași misiuni și, deci, modalități identice de acțiune, pe întreaga graniță, fără să mai vorbim de faptul că imobilizarea pe frontiere și transformarea soldaților în coloni — care-și apărau moșia din tată în fiu — nu mai puteau menține trăsături distincte de armament și echipament între unitățile din care făceau parte.

Din această categorie de militari — despre care am presupus că au fost așezați pe graniță de Constantin cel Mare, probabil după înfrîngerea lui Licinius, cînd s-au dat noi forme de organizare militară (prin constituția din 325[12]) și cînd a fost restabilită ordinea în provinciile orientale, implicit la Dunărea de Jos [13] — fac parte: *equites stablesiani, equites scutarii, equites catafractarii, equites armigeri, milites nauclarii* și *milites superuentores*. Părerile expuse se bazează pe cîteva argumente: o unitate de *milites nauclarii* apare la Flaviana [14], localitate ce-și trage numele de la gentiliciul lui Constantin cel Mare[15]. Așadar fortificarea și cantonarea unei unități militare aici a avut loc în timpul acestui împărat. Este de presupus că în aceeași vreme a luat ființă și forma-

9 CIL, III, 7 603, 7 606, 7 609, 7 610, 7 614, 12 512, 13 755; Ștefan, Gh., *Un miliario dell' epoca di Diocleziano scoperto a Garvăn (Dinogetia)*, Dacia, NS, 1, 1957, p. 224; Gostar, N., *op. cit.*, p. 301.

10 Florescu, Gr., în *Histria*, 1, p. 94; Suceveanu, Al., *Observations sur la stratigraphie des cités de la Dobroudja aux IIe—IVe siècles à la lumière des fouilles d'Histria*, Dacia, NS, 13, 1969, p. 345.

11 CIL, III, 14 450.

12 Berchem, D. van, *L'armée de Dioclétien et la réforme constantinienne*, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1952.

13 Barnea, I., DID, 2, p. 373.

14 *Notitia Dignitatum*, Or., XXXIX, 20.

15 Barnea, I., *op. cit.*, p. 374.

țiunea de corăbieri de la Altinum [16], ultima unitate auxiliară pe granița Moesie Secunda, în timp ce corăbierii de la Flaviana erau prima unitate auxiliar din Scythia, ceea ce sugerează crearea simultană a celor două unități, car trebuie să fi avut misiuni similare la limita dintre provinciile respective. *Milite superuentores* — înregistrați de *Notitia Dignitatum* la Axiopolis [17] — adic soldați de ariergardă, nu-și justifică denumirea printre trupele de *ripenses* ei fiind, cred, cea mai clară dovadă că multe dintre unitățile de pe granit provin din foste formațiuni de manevră. *Equites scutarii*, de la Sacidava [18] au acționat, se pare, înainte de a fi stabiliți definitiv în această localitate, l Capidava, unde sînt atestați epigrafic [19], avînd și dovada că la un moment da călăreți cu scuturi făceau parte și din unități de manevră, formațiunile res-pective purtînd numere de ordine, cum arată o inscripție din Odessos [20] Această ultimă constatare este valabilă și pentru *equites catafractarii*, atestaț de *Notitia Dignitatum* la Arrubium [21], dar care apar și ca formațiuni ale uni-tăților de manevră, așa cum reiese din inscripțiile de la Histria [22] și Abrittus [23]

Dacă presupunerile privind unitățile plasate pe granița dunăreană î vremea lui Constantin cel Mare sînt plauzibile, rezultă că în vremea acestu împărat, pe teritoriul Dobrogei — ținînd seama de reducerea efectivului le-giunilor, dar și de trupele auxiliare posibil existente aici încă din timpul tetrar-hiei — erau cantonate: două legiuni (*Legio II Herculia*, la Troesmis, și *Legi I Iouia*, la Noviodunum), șase unități de cavalerie *Cuneus equitum stablesiano-rum*, la Sucidava, în Moesia Secunda (*Cuneus equitum scutariorum*, întîi l Capidava, apoi la Sacidava — dacă nu cumva această mutare s-a făcut ma tîrziu, sub Constantius II —, *Cuneus equitum stablesianorum*, la Cius, al *Cuneus equitum stablesianorum* la Beroe, *Cuneus equitum catafractarioru* la Arrubium și *Cuneus equitum armigerorum*, la Aegyssus — toate cinci î Scythia), șase formațiuni auxiliare de infanterie și corăbieri (*Milites Cimbrian* la Cimbrianae și *Milites nauclarii Altinenses* la Altinum, în Moesia Secunda *Milites nauclarii*, la Flaviana, *Milites superuentores*, la Axiopolis, *Milite Scythici*, la Carsium și, din nou, *Milites Scythici*, la Dinogetia — ultimele patr unități în Scythia).

Efectivul total al trupelor mai sus înșiruite totaliza circa 8 000 d oameni înrolați în armata de graniță.

Două unități de cavalerie — din a căror denumire rezultă că au fos formate inițial în alte părți ale Imperiului și apoi au fost așezate definitiv p limesul scitic (*Cuneus equitum Solensium* de la Capidava [24] și *Cuneus equitu*

16 *Notitia Dignitatum, Or.*, XL, 28.
17 *Ibidem*, XXXIX, 21.
18 *Ibidem*, XXXIX, 12.
19 Florescu, Gr., *Monumentum epigraphicum ineditum e Scythia Minore*, în *În memoria lu V. Pârvan*, București, 1934, p. 134 și următoarele; *idem*, *Capidava*, p. 120, nr. 44.
20 Beševliev, V., *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Akademi Verlag, Berlin, 1964, p. 90, nr. 130.
21 *Notitia Dignitatum, Or.*, XXXIX, 16.
22 Pârvan, V., *Histria IV*, ARMSI, s.2, t. 38, 1916, p. 696.
23 Beševliev, V., *op. cit.*, p. 36, nr. 52.
24 *Notitia Dignitatum, Or.*, XXXIX, 13.

Arcadum de la Talamonium [25]) ar fi putut să existe aici încă din vremea lui Constantin cel Mare, deci am putea adăuga încă 1 000 de militari la efectivul general calculat mai sus, dar este posibil ca aceste trupe să fi fost aduse în Scythia abia de Constantius II; la această din urmă ipoteză ne duce presupunerea că pe monumentul funerar din timpul lui Valens, pe unul din blocuri, unde sînt păstrate nume orientale [26], s-ar afla menționați călăreți din unitatea de arcadieni. Trebuie semnalat, pe de o parte, că documentul epigrafic nu este sigur datat — el putînd fi mai timpuriu[27] —, iar pe de altă parte, este posibil ca antroponimele orientale să se fi menținut și la a doua generație, care ar fi trebuit să fie înrolată în armată la data monumentului, dacă formațiunea respectivă ar fi fost adusă din Orient în Scythia încă de Constantin cel Mare. În timpul lui Constantius II apar încă trei unități de infanterie care-i poartă numele: *Milites secundi Constantiani* (și nu *Constantini*, cum apare în *Notitia Dignitatum* [28]) la Troesmis, *Milites primi Constantiani* [29] la Noviodunum și *Milites quinti Constantiani*[30] la Salsovia. Primele două formațiuni sînt întîlnite în locul unde se aflau și lagărele legiunilor scitice, ceea ce a dus la presupunerea că abia acum aceste unități au fost divizate, așa cum este prezentată situația de *Notitia Dignitatum*. Dacă divizarea s-ar fi produs anterior, ar însemna că așezările de la Axiopolis și Aegyssus — unde se aflau încă înainte de Constantius II unități auxiliare — erau încadrate cu garnizoane mai puternice, în timp ce principalele castre ale legiunilor ar fi rămas doar cu cîte jumătate de legiune, ceea ce mi se pare mai greu de admis decît să considerăm că împărțirea s-a făcut odată cu crearea și amplasarea tocmai la Troesmis și Noviodunum a noilor formațiuni. Oricum, în vremea lui Constantius II, efectivul militarilor de graniță prezenți pe teritoriul Dobrogei ajunge la circa 10 500 de soldați.

Ultima unitate militară apărută pe granița dunăreană, pe care o cunoaștem din *Notitia Dignitatum* — *Milites primi Gratianenses* [31] — a fost înființată în timpul lui Valens, ceea ce mai adaugă încă 500 de oameni la efectivul sus-menționat.

În sfîrșit, trebuie luați în calcul, pentru secolul al IV-lea, și soldații care făceau parte din unitățile de corăbieri subordonate legiunilor, *Cohors musculorum Scythicorum* și *Classis in plateypegiis* [32], adică încă 1 000-1 500 de oameni.

Dacă pentru sfîrșitul secolului al III-lea și pentru veacul al IV-lea organizarea militară a limesului scitic, cu trupele care erau cantonate spre a-l păzi, ne este oarecum bine cunoscută, datorită, în primul rînd, indicațiilor date de *Notitia Dignitatum*, pentru secolele următoare știrile privitoare la unitățile de *ripenses* sînt total insuficiente ca să mai putem face considerații în legătură cu eventualele modificări privind efectivele și garnizoanele;

25 *Ibidem*, XXXIX, 18.
26 Lambrino, S., *Bis exarchus*, RIR, 10, 1940, p. 334, *c*.
27 Barnea, I., *op. cit.*, p. 397.
28 *Notitia Dignitatum*, *Or*, XXXIX, 23.
29 *Ibidem*, XXXIX, 25.
30 *Ibidem*, XXXIX, 26.
31 *Ibidem*, XXXIX, 27.
32 *Ibidem*, XXXIX, 35.

trebuie să ne mulţumim doar cu ştirile pe care le avem despre fortificaţiile de pe graniţă, unde, de bună seamă continuau să activeze soldaţii legaţi de pămînturile lor, deveniţi cu timpul anonimi şi fără să mai fie diferenţiaţi prin elementele dinstictive ale unităţilor din care făceau parte.

Dar în afară de *limitanei* sau *ripenses*, la care m-am referit pînă acum, pe teritoriul Dobrogei au fost prezente, în tot timpul istoriei Imperiului tîrziu, şi unităţi de *comitatenses*, care au participat nemijlocit la şirul aproape neîntrerupt de războaie purtate împotriva neamurilor migratoare, pe tot cursul acestei perioade[33]. Deşi în ţinuturile noastre nu exista nici o tabără principală a vreunei unităţi de manevră, în calculul total al efectivelor militare care au acţionat aici trebuie să luăm în consideraţie şi un număr, dificil de apreciat, de 2 000-3 000 de ostaşi ai formaţiunilor de *comitatenses*, care au dus greul luptelor ce s-au desfăşurat în aceste părţi sau au participat efectiv la ridicarea construcţiilor militare. Atestările epigrafice, deşi aduc puţine dovezi în acest sens, sînt concludente, aşa cum rezultă din inscripţiile care amintesc pe *milites primani* din timpul lui Valens[34] sau pe *milites lanciarii*[35] şi pe *sagittarii iuniores*[36] din vremea lui Iustinian. Alte argumente pentru a susţine că aici au existat şi au acţionat în permanenţă, în afara trupelor de graniţă, formaţiuni de manevră — asupra cărora, din păcate, nu se pot face mai multe aprecieri nici în ce priveşte numărul, nici în legătură cu succesiunea lor în diferite etape sau cu prilejul diferitelor operaţiuni militare — sînt refacerea construcţiilor de apărare, ridicarea altor fortificaţii, precum şi mărturiile izvoarelor literare despre evenimentele petrecute în aceste ţinuturi[37].

În ce priveşte preocupările pentru refacerea şi întreţinerea drumurilor strategice ale provinciei în perioada Dominatului, atrage atenţia faptul că, începînd cu Constantin cel Mare, o însemnătate deosebită a căpătat drumul din interior; pe drumul dunărean, nu mai constatăm reparaţii de la Diocleţian[38] încoace decît în vremea lui Valens[39]; drumul litoralului a fost mereu refăcut, mai ales că pe el se afla şi capitala provinciei[40]; mai multă atenţie decît în vremea Principatului este dată celui de al treilea drum, din interior, dovadă fiind nu numai stîlpii miliari de la Constantin, Iulian şi Valens[41], ci şi înmulţirea fortificaţiilor cu care era prevăzută acestă rută. Dacă în timpul Principatului singurele aşezări dobrogene întărite de pe şoseaua Marcianopolis-Tropaeum Traiani-Ulmetum-Noviodunum se aflau în sud — respectiv Castellum Cilicum şi Tropaeum Traiani —, în epoca Dominatului, în afară de fap-

33 O ultimă sinteză a istoriei Dobrogei în vremea Dominatului, Barnea, I., DID, 2, p. 369 şi următoarele.
34 CIL, III, 7 494 = ILS, 770.
35 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum II*, ARMSI, s.2, t. 36, 1914, p. 379–380.
36 Pârvan, V., *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Cultura Naţională, Bucureşti, 1911, p. 63; Teodorescu, D.M., *Monumente inedite din Tomi*, BCMI, 7, 1914, p. 190, nr. 18.
37 *Ex. gratia*: Ammianus Marcellinus, Zosimus, Procopius Caesariensis, Iordanes, Theophylactus Simocatta, ca să nu-i amintesc decît pe cei mai de seamă istorici ai timpului.
38 CIL, III, 7 603; 7 606; 7 609; 7 610; 13 753; Ştefan, Gh. *op. cit.*, p. 224.
39 CIL, III, 13 755
40 CIL, III, 7 614; 14 215; 14 463; Teodorescu, D.M., *Monumente inedite din Tomi*, BCMI, 8, 1915, p. 86, nr. 65; Gostar, N., *op. cit.*, p. 301.
41 CIL, III, 7 611, 12 516, 12 518.

tul că acestea au fost refăcute, s-au construit și alte fortificații, încă din veacul al IV-lea, la Ulmetum și Slava Rusă. O dovadă în plus a importanței ce a căpătat-o acest drum este și textul lui Procopius [42], din care rezultă clar că principala rută strategică urmărea cursul Dunării doar în Moesia Secunda în timp ce în Scythia se abătea de la malul fluviului, străbătînd provincia de la sud la nord prin centru, unde au fost reparate sau reconstruite sub Iustinian toate așezările fortificate care o străjuiau. Dealtfel, pe acest drum se aflau cîteva dintre cetățile cele mai dezvoltate și mai prospere de pe teritoriul Dobrogei din timpul Dominatului; amintesc atenția și fastul de care s-a bucurat reconstruirea cetății de la Adamclisi în vremea lui Constantin și Licinius [43], dimensiunile așezării de la Slava Rusă [44], singura numită *πόλις* de autorii din veacul al VI-lea [45], apoi prezența la Ulmetum a militarilor din armatele de elită, atît în secolul al IV-lea (*sacrum palatium* [46]), cît și în cel de al VI-lea (*lanciarii iuniores* [47]). Cred că această situație s-a datorit faptului că drumul din interior era folosit cel mai mult pentru deplasarea trupelor de manevră, întrucît el asigura atît o mișcare mai rapidă și locuri de staționare temporară mai prielnice, cît și posibilitatea de a ajunge în scurtă vreme fie pe malul Dunării, în sprijinul formațiunilor de *limitanei*, fie pe țărmul mării, pentru apărarea orașelor de acolo.

Așadar, în organizarea militară a teritoriului dobrogean din perioada Dominatului constatăm schimbări importante în raport cu starea de lucruri din timpul Principatului, deși însemnătatea strategică a acestor ținuturi a rămas aceeași. Transformările din armată — înmulțirea unităților, dar totodată scăderea lor calitativă, mai ales a trupelor de pe graniță — necontenitele deplasări ale formațiunilor de manevră, nesiguranța apărării, cu toate măsurile luate pentru întărirea fortificațiilor — al căror număr a crescut considerabil — și pentru întreținerea drumurilor strategice, sînt realități caracteristice epocii, puse în evidență de documentele literare, arheologice și epigrafice, acestea din urmă însă în număr mult mai mic acum decît în primele secole ale erei noastre și, în orice caz, oferindu-ne destul de rare știri despre armata și militarii care și-au desfășurat activitatea în aceste locuri, tocmai într-o vreme cînd ele au fost bîntuite aproape continuu de războaie.

42 Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, IV, 7.
43 CIL, III, 13 734; *cf.* Barnea, I., DID, 2, p. 384—386.
44 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum I*, ARMSI, s.2, t. 34, 1912, p. 578.
45 Procopius Caesariensis, *loc. cit.*, Theophylactus Simocatta, *Historiae*, I, 8.
46 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum II*, ARMSI, s.2, t. 36, 1914, p. 386—387.
47 *Ibidem*, p. 379—380.

IV

FORTIFICAȚII ȘI DRUMURI

Pentru cunoașterea fortificațiilor armatei romane, ca și a drumurilor care asigurau legătura între ele și circulația unităților militare, voi folosi mai mult textele scrise, în special itinerariile rămase din antichitate, ale căror știri, coroborate cu documentația de altă natură, și în primul rînd cu cea epigrafică, ne pot da o imagine a sistemului defensiv, precum și a organizării militare a acestui teritoriu. Principalele izvoare utilizate în acest scop sînt: *Geographia* lui Ptolemeu [1], scrisă pe la mijlocul secolului al II-lea; *Scutum Durae-Europi repertum* [2], care datează de prin anii 230-250; *Itinerarium Antonini* [3], redactat inițial în timpul lui Caracala (212-218), dar recopiat și uneori modificat sub Dioclețian; *Tabula Peutingeriana* [4], păstrată într-o formă alcătuită probabil în veacul al IV-lea și redactată după un model de prin anul 260-270; *Notitia Dignitatum* [5], document care consemnează reformele administrative și militare ale lui Dioclețian și Constantin cel Mare, dar care ne-au parvenit, cu adăugiri făcute pe parcurs, într-o versiune redactată la începutul secolului al V-lea; ghidul de călătorie scris de Hierocles [6] în anii 527-528; *De aedificiis* a lui Procopius din Caesarea[7], care a descris construcțiile militare din vremea lui Iustinian; lucrarea Geografului Anonim din Ravenna [8], redactată în secolul al VII-lea, fără să aducă aproape nimic nou în comparație cu itinerariile mai vechi; *Notitia Episcopatuum* [9], alcătuită în veacul al

1 Ptolemaeus, *Geographia*, Tauchniz, Leipzig, 1843. *V* și FHDR, 1, p. 545—555.

2 Cumont, Fr., *Fouilles de Doura-Europos (1922—1923)*, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1926, p. 323—334; Mititelu, I., *Itineraria Romana. Le bouclier de Dura-Europos*, BSNR, 37, 1943, p. 78—91; FHDR, 1, p. 748.

3 Cuntz, O., *Itineraria Romana*, 1, *Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Teubner, Leipzig, 1929, p. 32—33.

4 Miller, K., *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Strecker und Schröder, Stuttgart, 1916, col. 506—512.

5 Seek, O., *Notitia Dignitatum, Pars Orientis*, Weidmann, Berlin, 1876, XXXIX; am folosit și textul editat în FHDR, 2, p. 208—211.

6 Hierocles, *Synecdemus*, Teubner, Leipzig, 1898, p. 4.

7 Procopius Caesariensis, *Opera omnia*, III, *De aedificiis*, Teubner, Leipzig, 1913, IV, 7 și 11

8 Schnetz, J., *Itineraria Romana*, 2, *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, Teubner, Leipzig, 1940, p. 47, 49.

9 De Boor, C., *Nachträge zu den Notitia Episcopatuum*, 2, Zeitschrift für Kirchengeschichte, Gotha, 12, 1891, 3—4, p. 531—532.

VIII-lea, importantă prin faptul că reşedinţele religioase menţionate se aflau în vechi centre fortificate şi lista oraşelor din Scythia, pe care o avem de la Constantin Porfirogenetul [10], inspirată din lucrarea lui Hierocles. Lucrarea ultimului autor ca şi cea a Geografului ravennat sînt de mai puţin folos din cauza lipsei de originalitate. Scutul de la Dura-Europos este important doar pentru aşezările de pe litoral. Pentru perioada Principatului ne sprijinim în special pe *Itinerarium Antonini* şi pe *Tabula Peutingeriana*, ca şi pe informaţiile lui Ptolemeu. Desigur, în anumite cazuri de mare folos sînt şi ştirile altor autori, nemenţionaţi mai sus, dar care aduc—pentru una sau alta dintre localităţile fortificate din Dobrogea romană—completări sau precizări în cursul relatărilor lor, fără ca ei să fie preocupaţi în mod special de probleme de geografie sau de administraţie teritorială.

Cele două itinerarii prezintă principalul drum militar [11], care înconjura teritoriul Dobrogei, pornind pe Dunăre, din aval de Durostorum, urmărind cursul fluviului pînă la vărsare şi parcurgînd apoi litoralul pînă la sud de Callatis. Etapele acestui drum sînt marcate prin distanţele dintre centrele fortificate aflate de-a lungul lui, inclusiv oraşele vest-pontice, pe care trebuie să le socotim la acea vreme (în mare, secolul al III-lea, de cînd datează prototipurile celor două itinerarii şi scutul de la Dura-Europos [12]) încadrate concret în sistemul defensiv al provinciei [13]. Dacă avem în vedere fortificaţiile şi distanţele menţionate în cele două itinerarii, se observă lipsa unei coincidenţe perfecte. Astfel, din *Tabula Peutingeriana* lipsesc, faţă de *Itinerarium Antonini*, următoarele aşezări: Cius, Dinogetia, Aegyssus, Salmorus (formă latină pentru Halmyris [14]), Vallis Domitiana, Ad Salices, dar apar în plus: Sagadava (pentru Sacidava), Ad Stoma şi Stratoni. Toponime comune celor două izvoare sînt: Sucidava, Axiopolis, Capidava, Carsium, Beroe, Troesmis, Arrubium, Noviodunum, Salsovia, Histria, Tomis şi Callatis. Aşadar, pe parcursul celor două documente luate la un loc sînt atestate în total numele a 21 de staţii. Ţinînd seama că pînă la sfîrşitul secolului al IV-lea asupra primei redactări a acestor documente s-au făcut intervenţii, nu putem considera ca existente în mod sigur în secolele al II-lea şi al III-lea decît acele aşezări despre care mai deţinem şi alte dovezi din acea vreme, fiind posibil ca unele denumiri, dacă nu apar în izvoarele timpurii, să reprezinte fortificaţii construite mai recent, la începutul

10 Constantinus Porphyrogennetus, *De thematibus Imperii Romani*, Teubner, Leipzig, 1898, p. 51.

11 Pentru drumurile romane principale şi secundare din Dobrogea există descrierea făcută de Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum* I, ARMSI, s.2, t.34, 1912, p. 576—585, ale cărui concluzii au rămas în cea mai mare parte valabile. Cît priveşte rostul şi valoarea datelor cuprinse în *Itinerarium Antonini*, *cf.*, Berchem, D. van, *L'annone militaire dans l'Empire Romain au IIIe siècle*, Mémoires de la Société nationale des antiquaires de France, Paris, 80, 1937, 10, p. 117 şi următoarele.

12 Pentru datarea prototipului ce a stat la baza formei în care ni s-a transmis *Tabula Peutingeriana*, *cf.* Daicoviciu, C., *Le problème de la continuité en Dacie*, Revue de la Transylvanie, 6, 1940, p. 54 = *Dacica*, Editura Dacia, Cluj, 1969, p.468; *cf.* şi FHDR, 1,p. 737. *Itinerarium Antonini* a fost alcătuit după un model din vremea lui Caracalla, fiind completat de-a lungul anilor (*cf.* Berchem, D. van, *op. cit.*, p. 166—181).

13 În acest sens, *v.* Suceveanu, Al., *La défense du littoral de la Dobroudja à l'époque romaine (Ier — IIIe siècles de n.è.)*, RRH, 13, 1974, 2, p. 217 şi următoarele.

14 Weiss, I., *Die Dobrudscha im Altertum*, Daniel A. Kajon, Sarajevo, 1911, p. 55—57.

Dominatului. Lăsînd la o parte orașele pontice — Histria, Tomis și Callatis — pentru care avem atestări mult mai vechi, așezarea de pe litoral, Stratoni, care este notată în *Tabula Peutingeriana* mai este indicată și pe scutul de la Dura-Europos, ca și Salmorus (Halmyris), din *Itinerarium Antonini*, aflată pe malul lacului cu același nume (azi Razelm). Cît privește așezările de pe Dunăre, o parte dintre ele sînt atestate, pentru epoca Principatului, de textul lui Ptolemeu [15]: Sucidava, Axiopolis, Carsium, Troesmis, Dinogetia, Noviodunum. Existența Sacidavei este dovedită de un miliarium de la Decius [16]; la Capidava au fost descoperite numeroase inscripții din secolele II-III, unele pomenindu-i și numele [17]; de la Cius provin cîteva inscripții de veterani din secolul al II-lea [18]; în același secol, la Arrubium exista un colegiu militar [19]; Aegyssus este amintit încă de Ovidiu [20], ca și Troesmis dealtfel [21]; de la Salsovia avem un fragment de diplomă militară din timpul lui Nerva [22]. Avînd în vedere proveniența tracă a cuvîntului [23], despre Beroe se spune că are o vechime mare, deși denumirea localității ar fi putut fi împrumutată de la aceea a unui braț al Dunării, iar fortăreața să fi fost construită mai tîrziu. Din această localitate nu avem nici un document epigrafic care s-o ateste în timpul Principatului, dar trebuie remarcată aici prezența mormintelor din secolele II-III, ceea ce ar putea să indice existența fortificației în acea vreme [24]. Ad Salices — localitate ce trebuie să se fi aflat pe malul lacului Razelm — este atestată cert abia în secolul al IV-lea de către Ammianus Marcellinus și, se pare, în secolul al VI-lea, de Procopius, sub forma coruptă *Τζάσκλις* [25]; este aproape sigur că ea exista și în vremea cînd a fost redactat inițial *Itinerarium Antonini*, ca și Vallis Domitiana, stație nelocalizată, dar care trebuie să se fi aflat pe malurile aceluiași lac. Toponimul nu mai apare în nici un izvor ulterior, fiind vorba, probabil, de o așezare destul de neînsemnată și neprevăzută cu o garnizoană. Cît despre Ad Stoma, singura sursă care menționează acest nume fiind *Tabula Peutingeriana*, după care s-a inspirat și Anonimul din Ravenna, unde apare toponimul Stoma Peuci [26], nu știm exact nici ce reprezintă nici, în cazul în care într-adevăr este vorba de o fortificație, dacă a avut o existență îndelungată. În legătură cu aceste topo-

15 *V.* nota 1.
16 Rădulescu, A., *Un miliar de la Decius la Rasova*, Revista Muzeelor, București, 1969, 4, 349—353.
17 Florescu, Gr., *Capidava* (capitolele I—III).
18 CIL III, 7 495, 12 480; Florescu, Gr., *Un nou document epigrafic referitor la teritoriul de la nordul Dunării moesice*, SCIV, 2, 1951, 2, p. 128—129.
19 CIL, III, 7 512.
20 Ovidius, *Ex Ponto*, I, 8, 13.
21 *Ibidem*, IV, 9, 79.
22 CIL, XVI, 41.
23 Vulpe, R., HAD, p. 110.
24 Petre, A., *Săpăturile de la Piatra Frecăței*, MCA, 8, 1962, p. 568.
25 Ammianus Marcellinus, *Res gestae*, XXXI, 7, 5 (în FHDR, 2, p. 144); Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, IV, 11, 20; pentru părerea că este vorba de o transcriere eronată în loc de *Salices*, *v.* Barnea, I., DID, 2, p. 421. Vulpe, R., HAD, p. 330, crede că toponimul, așa cum apare la Procopius, ar fi un cuvînt de origine tracă.
26 Schnetz, J., *op. cit.*, p. 47.

nime, neidentificate încă în teren, din partea de nord-est a Dobrogei — Halmyris, Vallis Domitiana, Ad Salices și Ad Stoma — voi face cîteva observații.

Problema localizării toponimelor înregistrate de cele două itinerarii — *Itinerarium Antonini* și *Tabula Peutingeriana* — a fost destul de lesne de rezolvat pentru porțiunea din limesul danubian cuprinsă între Axiopolis și Salsovia. Multe dintre așezările înregistrate pe acest traseu au putut fi identificate cu ajutorul documentelor epigrafice, dar și cu măsurătorile corespunzătoare distanțelor indicate în cele două itinerarii discutate. Cu ajutorul inscripțiilor pot fi recunoscute Troesmis la Iglița (Turcoaia)[27], Aegyssus la Tulcea [28], Salsovia la Mahmudia [29] și chiar Capidava [30]. Pentru celelalte localități din acest sector, identificarea s-a făcut prin compararea distanțelor din itinerarii cu realitățile din teren și s-a constatat că indicațiile date sînt de multe ori corecte (de pildă în localizarea Capidavei [31]). De asemenea, textul lui Ptolemeu, prin amănuntele pe care le dă privind cursul Dunării și așezările aflate în unele puncte ușor de recunoscut, a putut fi utilizat pentru a fi identificate Axiopolis[32], Dinogetia [33] și Noviodunum [34]. În legătură cu Dinogetia s-a făcut presupunerea, bazată pe informațiile date de Ptolemeu și pe descoperirile arheologice, că acest nume ar fi putut aparține pe rînd ambelor așezări aflate față în față pe malurile fluviului, atît celei de pe malul stîng, de la Barboși, cît și celei de pe malul drept, de la Bisericuța-Garvăn [35]

Mai dificile sînt identificările pentru toponimele înregistrate pe porțiunea dintre Durostorum și Axiopolis, ca și pentru cele de dincolo de Salsovia, pentru că itinerariile diferă atît în ce privește denumirile, cît și distanțele indicate.

În primul sector amintit, *Itinerarium Antonini* numește între Durostorum și Axiopolis doar localitatea Sucidava, în timp ce în *Tabula Peutingeriana* apar toponimele Sagadava (pentru Sacidava) și Sucidava. Un miliarium din timpul lui Decius, descoperit cu cîțiva ani în urmă la marginea de sud-vest a satului Rasova, a permis localizarea Sacidavei [36]. Această așezare antică nu trebuie căutată la ruinele fortăreței de lîngă satul Rasova, punctul „Pescărie", avînd în vedere că distanța este mult mai mică decît cea de aproximativ 6 km (*IIII m.p.*) [37], indicată de stîlp, ci ceva mai la sud, la locul numit Muzait,

27 Inscripțiile de la Troesmis, care atestă numele antic al așezării, sînt prea multe ca să le înșir aici; de exemplu: CIL, III, 6 188 și 7 504.
28 Barnea, I., *O inscripție de la Aegyssus*, SCIV, 1, 1950, 2, p. 176—178.
29 Pârvan, V., *Salsovia*, Institutul de arte grafice Carol Göbl, București, 1906, p. 27.
30 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 120.
31 *Ibidem*, p. 11.
32 Ptolemaeus, *Geographia*, III, 8, 3; 10, 1; 10, 11.
33 *Ibidem*, III, 10, 2; 11.
34 *Ibidem*, III, 10, 11.
35 Ștefan, Gh., *Dinogetia — A Problem of Ancient Topography*, Dacia, NS, 2, 1958, p. 317—329. Anterior însă părerea apare la Vulpe, R., *La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana, en Basse-Moldavie*, Dacia, NS, 1, 1957, p. 162, nota 22.
36 Rădulescu, A., *op. cit.* Textul inscripției: *Imp(eratori) Ca(e)s(ari) C. Messio Q(uinto) Traiano Decio p(io) f(elici) inuicto Augusto p(atri) p(atriae) proco(n)s(uli), a Sacicidaue* (sic) *m(ilia) p(assuum) IIII. Cf.* Aricescu, A., *Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor*, Dacia, NS, 14, 1970, p. 297—301.
37 *Millia passuum* (*m.p.*) = 1,479 km.

de pe teritoriul satului Dunăreni (fost Mîrleanu) [38]. Localizarea Sacidavei este importantă pentru că permite aprecieri și în legătură cu alte indicații ale celor două itinerarii, precum și cu știrile date de alte documente.

Sacidaua nu apare cu numele transcris corect decît în *Notitia Dignitatum* [39], cu indicația că aici staționa *Cuneus equitum scutariorum*, unitatea de cavalerie cea mai sudică din Scythia, situată între *Cuneus equitum Solensium* de la Capidava, la nord, și *Cuneus equitum stablesianorum* de la Sucidava, la sud, această unitate fiind ultima către nordul provinciei Moesia Secunda [40]. Cum am arătat, *Tabula Peutingeriana* înregistrează așezarea respectivă sub forma Sagadava, dar o plasează între Durostorum și Sucidava, în contradicție deci cu *Notitia Dignitatum*. Ordinea localităților a putut fi inversată printr-o eroare ușor de înțeles, avînd în vedere rezonanța foarte apropiată a celor două toponime; probabil că din același motiv una dintre cele două localități a fost omisă din *Itinerarium Antonini*. Așadar, în comparație cu *Tabula Peutingeriana*, din *Itinerarium Antonini* lipsesc o localitate (Sagadava = Sacidava) și o distanță (*XVII m.p.*). În ceea ce privește ordinea localităților, *Itinerarium Antonini* este mai exact, prima localitate înregistrată în aval de Durostorum fiind Sucidava. Totalizînd distanțele dintre Durostorum și Axiopolis înregistrate în *Tabula Peutingeriana*, care este mai completă, obținem 47 000 de pași, ceea ce înseamnă aproape 70 km; în realitate distanța este mai mare cu 8-9 km (6 000 de pași). Distanța dintre Axiopolis și prima localitate către sud notată în *Tabula Peutingeriana* (absentă din *Itinerarium Antonini*) este de *XVII m.p.* (25,143 km) și corespunde cu distanța dintre Hinog și Muzait, unde am identificat Sacidava. Înaintînd către sud încă cu 12 000 de pași (17,748 km) — distanță indicată atît în *Tabula Peutingeriana*, cît și în *Itinerarium Antonini* — ajungem abia la Oltina, unde însă nu poate fi identificată localitatea pe care cele două surse o situează la nord de Durostorum, pentru că aici se afla vechiul Altinum, întîlnit în *Notitia Dignitatum* [41]. Adăugînd însă 6 000 de pași (adică cei 8-9 km care lipsesc din totalul distanței Axiopolis-Durostorum), atingem ruinele de la Izvoarele (fost Pîrjoaia), de unde pînă la Silistra, distanța dată de ambele surse, de *XVIII m.p.* (circa 26,6 km), este reală. Prelungind distanța cea mai scurtă din fragmentul respectiv al itinerariilor și preferînd *XVIII m.p.* în loc de *XII m.p.*, ajungem la concluzia că, cel puțin în această parte a limesului, localitățile notate se aflau, în general, la aceeași distanță unele de altele, după cum se constată și mai departe, în josul Dunării, unde între Axiopolis și Capidava și între Capidava și Carsium avem aceeași distanță, de *XVIII m.p.*[42] Datele oferite de cele două itinerarii par să aducă argumente destul de puternice

38 Muzeul de arheologie din Constanța a deschis la Muzait un șantier arheologic în ultimii ani. Primul raport de săpături: Scorpan, C., *Săpăturile arheologice de la Sacidava (1969—1972)*, Pontica, 6, 1973, p. 267 și următoarele.
39 *Notitia Dignitatum, Or.*, XXXIX, 12.
40 *Ibidem*, XL, 17.
41 *Ibidem*, XL, 28.
42 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 11.

în favoarea ipotezei de identificare a localității Sucidava cu ruinele de la Pîrjoaia [43].

Revenind la partea de nord și de răsărit a Dobrogei, constatăm că datele din cele două itinerarii diferă și mai mult, atît în ceea ce privește așezările menționate, cît și distanțele dintre ele. Iată datele pe care le conțin *Itinerarium Antonini* și *Tabula Peutingeriana* pe ruta Noviodunum-Callatis, precum și cele aflate pe scutul de la Dura-Europos, privitoare la partea de la nord de Callatis a litoralului vest-pontic:

— *Tabula Peutingeriana:* Noviodunum-Salsovia = *XLI m.p.* = = 60,649 km; Salsovia-Ad Stoma = *XXIV m.p.* = 35,496 km; Ad Stoma-Histria = *LX m.p.* = 88,740 km; Histria-Tomis = *XL m.p.* = 59,160 km; Tomis-Stratoni = *XII m.p.* = 17, 748 km; Stratoni-Callatis = *XXII m.p.* = = 32,538 km.

— *Itinerarium Antonini:* Noviodunum-Aegyssus = *XXIV m.p.* = = 35,496 km; Aegyssus-Salsovia = *XVII m.p.* = 25,143 km; Salsovia-Salmorus (adică Halmyris) = *IX m.p.* = 13,311 km; Salmorus-Vallis Domitiana = *XVII m.p.* = 25,143 km; Vallis Domitiana-Ad Salices = = *XXVI m.p.* = 38,454 km; Ad Salices-Histria = *XXV m.p.* = 36,975 km; Histria-Tomis = *XXXVI m.p.* = 53,244 km; Tomis-Callatis = *XXX m.p.* = = 44,370 km.

— *Scutum Durae-Europi repertum:* Callatis-Tomis, prin Amlaidina și Stratonus = 33,4 mii de pași = 49,399 km; Tomis-Halmyris = 74 mii de pași = 109,446 km; Halmyris-fluviul Istros = 44 mii de pași = 64,076 km; fluviul Danubius-Tyras = 84,5 mii de pași = 124,975 km [44].

Comparînd *Tabula Peutingeriana* cu *Itinerarium Antonini*, prima constatare pe care o putem face este că în cel de al doilea document, între Noviodunum și Histria, apar localități mai multe — Aegyssus, Salmorus, Vallis Domitiana, Ad Salices — și, în consecință, distanțele sînt mai scurte, între *IX* și *XXVI m.p.*, adică în limitele posibile pentru a fi parcurse într-o zi de marș; doar ultimele două distanțe, între Histria și Tomis și între Tomis și Callatis, care măsoară *XXXVI*, respectiv *XXX m.p.*, fiind prea mari, probabil că erau parcurse în cîte două etape fiecare. Documentul nu indică punctele de oprire intermediare, care nu erau, probabil, centre fortificate demne de menționat sau nu constituiau stații de aprovizionare a trupelor [45]. În *Tabula Peutingeriana* apar distanțe mult mai mari, de *XL m.p.* (Histria-Tomis), *XLI m.p.* (Noviodunum-Salsovia) și *LX m.p.* (Ad Stoma-Histria), care nu

43 Litzica, C., *Contribuții la topografia balcanică în Evul Mediu. Procopie din Caesarea*, Buletinul Muzeului municipal Iași, 6, 1926—1927, p. 61; Diaconu, P., *Urme vechi creștine descoperite în sud-vestul Dobrogei*, Biserica Ortodoxă Română, București, 81, 1963, 5—6, p. 548—550; Vulpe, R., Barnea I., DID, 2, p. 205, 274, 499, 501.

44 Distanțele de pe scut fiind marcate cu litere grecești, le-am redat cu cifre arabe, mai ales datorită diviziunilor. Cît privește denumirile, le-am folosit pe cele considerate corecte (*cf.* TIR, L-35, *passim*), fără a ține seama de formele pe care le au toponimele în cele trei documente. Cît despre toponimul Stratoni-Stratonus, *v.* considerațiile de mai departe.

45 Nu este exclus ca și distanțele de *XXIV m.p. (Nouiodunum-Aegyssus)*, *XXV m.p. (Ad Salices-Histria)* și *XXVI m.p. (Vallis Domitiana-Ad Salices)* să fi fost parcurse în cîte două etape.

puteau constitui etape de marş. Faţă de *Itinerarium Antonini*, în *Tabula Peutingeriana* apar în plus două puncte: Ad Stoma şi Stratoni. Această localitate din urmă împarte în două tocmai una dintre distanţele lungi, Tomis-Callatis, din *Itinerarium Antonini*.

Cercetările de pînă acum nu au dus la identificarea certă în teren a următoarelor localităţi înregistrate de cele două documente: Salmorus = Halmyris [46], Vallis Domitiana, Ad Salices (din *Itinerarium Antonini*) şi Ad Stoma, Stratoni (din *Tabula Peutingeriana*). În legătură cu o parte din aceste localităţi cred că se pot face unele precizări.

Denumirea *Ad Stoma* ne conduce spre una din gurile Dunării. Cum drumul trece prin Salsovia, care se afla pe braţul Sf. Gheorghe [47], evident că denumirea se referă la gura acestui braţ, cum dealtfel ne-o sugerează şi Geograful Anonim din Ravenna [48], care, reluînd cu cîteva veacuri mai tîrziu date din *Tabula Peutingeriana* [49], denumeşte punctul respectiv Stoma Peuci. Încercarea de a identifica Ad Stoma cu ruinele de la Dunavăţu de Sus — aflate la limita teritoriului solid de la sud de braţul Sf. Gheorghe — se loveşte de nepotrivirea cu distanţa pe care o dă *Tabula Peutingeriana* între Salsovia şi Ad Stoma *(XXIV m.p.* = 35,496 km*)*; dar între Mahmudia şi Dunavăţul de Sus sînt pe uscat cel mult 18 km. Am putea crede că ne aflăm în faţa unei erori a documentului, ceea ce mi se pare neconvingător, avînd în vedere exactitatea cu care sînt indicate distanţele dintre celelalte localităţi de pe ruta ce ne interesează. Mai degrabă, cred că punctul numit Ad Stoma, aşa cum o indică şi cuvîntul însuşi trebuie căutat în zona de contact a braţului Peuce cu marea, loc ce trebuie să se afle astăzi în deltă, poate la grindul Caraorman[51]. Ajungem astfel la încheierea că drumul indicat de *Tabula Peutingeriana* nu se parcurgea pe uscat, ci pe apă, pentru că accesul în deltă pe altă cale era foarte dificil. Acceptînd această variantă (a drumului pe apă), ne punem de acord şi cu distanţa notată în document între Salsovia şi Ad Stoma, distanţă sporită considerabil de meandrele braţului Sf. Gheorghe, în comparaţie cu orice drum pe uscat ce s-ar fi îndreptat de la Mahmudia spre mare, la nord de lacul Razelm. Această părere cred că este susţinută şi de alte dovezi, la care mă voi referi mai jos, prilejuite de compararea celor două itinerarii. Ad Stoma era probabil un punct de aprovizionare şi de transbordare de pe vasele fluviale pe cele maritime şi invers, cum pare să reiasă, fără vreo preci-

46 Mititelu, I., *op. cit.*, p. 86—87 şi harta nr. 1, înţelege că este vorba de două localităţi diferite.
47 Pârvan, V., *op. cit.*, *passim* (în special p. 24—25).
48 Schnetz, J., *op. cit.*, p. 47; FHDR, 2, p. 580.
49 FHDR, 2, 1970, p. 579.
50 Vulpe, R., HAD, p. 301, şi DID, 2, p. 205; *cf.* şi TIR, L-35, p. 21. Weiss, J., *op. cit.*, p. 57, credea că localitatea *Ad Stoma* trebuie căutată la Sulina.
51 Cum reiese din cele mai autorizate cercetări asupra genezei şi evoluţiei deltei, aceasta nu şi-a schimbat înfăţişarea prea mult de la începutul erei noastre pînă astăzi *(cf.* Pippidi, D.M., *Contribuţii* [2], Bucureşti, 1967, p. 367, unde este dată şi bibliografia de specialitate). În orice caz, Ad Stoma trebuie să se fi aflat pe un teren solid, în dreapta sau în stînga braţului Sf. Gheorghe.

zare toponimică, dintr-un pasaj al lui Zosimus [52]. Faptul că ruta menționată în *Tabula Peutingeriana* era parcursă pe calea apelor este sugerat și de împrejurarea că din document este omisă o așezare atît de importantă și de bine cunoscută cum este Aegyssus; aceasta înseamnă, cred, că cel puțin de la Noviodunum, dacă nu chiar de mai înainte [53], drumul de uscat era părăsit, corăbiile nefăcînd escală pînă la Salsovia, în timp ce oprirea la Aegyssus era obligatorie pentru aceia care parcurgeau aceeași rută în marș, așa cum reiese din *Itinerarium Antonini* [54].

Halmyris, care apare în *Itinerarium Antonini* cu forma latină a numelui (*Salmorus*), este o localitate atestată de mai multe izvoare antice, cum sînt scutul de la Dura-Europos, Hierocles [55], Procopius din Caesarea [56], *Notitia Episcopatuum* [57] etc. Comparînd aceste știri, putem ajunge la o localizare aproximativă a așezării într-un spațiu limitat. Însuși numele ne arată că localitatea se afla pe malul golfului Halmyris (azi lacul Razelm [58]); de la Procopius aflăm că era cea mai îndepărtată cetate a Sciției Mici, dincolo de Aegyssus, deci către gurile Dunării; deși nu era situată pe malul fluviului, din listele lui Hierocles și din *Notitia Episcopatuum* rezultă că se afla într-o zonă apropiată de Dunăre [59]; în sfîrșit, distanța de IX m.p. pe care o dă *Itinerarium Antonini* între Salsovia și Salmorus, ne îndreaptă — ținînd seama și de amănuntele reieșite din izvoarele abia citate — către ținutul aflat pe malul Razelmului,

52 Zosimus, *Historia noua*, IV, 10 (în FHDR, 2, p. 308). Dacă urmărim cursul apei pe brațul Sf. Gheorghe, ajungem cu distanța indicată de *Tabula Peutingeriana* între Salsovia și Ad Stoma la un punct aflat la circa 6 km (4 mii de pași) în aval de Dunavățu de Sus; această cifră, destul de mică, mă face să nu consider cu totul nejustificată ipoteza identificării acolo a stațiunii Ad Stoma, cu condiția ca drumul să fi fost parcurs pe calea apelor. Prin urmare, o eventuală dovadă viitoare că Ad Stoma se afla în adevăr la Dunavățu de Sus nu ar face altceva decît să confirme părerea că drumul descris în *Tabula* nu putea fi parcurs pe uscat.

53 Poate că din același motiv lipsește din *Tabula* și Dinogetia, lucru explicabil mai ales dacă această fortăreață se afla la vremea aceea pe stînga fluviului (*cf.* Ștefan, Gh., *op. cit.*, p. 317 și următoarele). Cercetătorii care s-au ocupat de acest drum au înțeles că toate izvoarele indică doar drumuri pe uscat (*cf.* Pârvan, V., *op. cit.*, p. 23, care consideră că diferențele existente în documente se datoresc instabilității drumului din pricina năvălirilor, fiecare restaurare a limesului aducînd schimbări în ordinea și numărul castelelor; Weiss, J., *op. cit.*, p. 56—57 socotea că de la lacul Halmyris către sud, izvoarele menționează două șosele diferite; Mititelu, I., *op. cit.*, crede că existau mai multe variante ale drumului terestru între Callatis și Tomis, de asemenea între Tomis și Histria, fără să observe însă că deosebirile cele mai mari între itinerarii erau tocmai pe distanța Histria-Salsouia).

54 Pârvan, V., *op. cit.*, p. 24, a subliniat coincidența între distanțele date de cele două izvoare privind totalul lor de la Nouiodunum la Salsouia (*XLI m.p.*), dar este de părere că Aegyssus a fost omis din *Tabula* datorită neglijenței copistului (*Ibidem*, p. 22).

55 Hierocles, *Synecdemus*, 637, 15 (în FHDR, 2, p. 352).

56 Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, IV, 7, 20 (în FHDR, 2, p. 470).

57 De Boor, C., *op. cit.*, p. 531—532, nr. 688.

58 Numele antic al lacului Razelm este cunoscut atît din izvoare literare (Plinius, *Naturalis Historia*, IV, 12, 79), cît și epigrafic (hotărnicia consularului *Laberius Maximus*; *cf.* Pippidi, D.M., *op. cit.*, p. 353—357, unde este dată cea mai completă lectură a documentului).

59 Popescu, E., *Contribuții la geografia istorică a spațiului balcano-dunărean în secolele V-VIII e.n.* (rezumatul tezei de doctorat), Universitatea București, Facultatea de istorie, București, 1970, p. 18.

între Dunavățu de Jos și Sarinasuf, astfel că identificarea propusă cu ruinele de la „Cetatea Zaporojenilor" pare plauzibilă [60].

Localitățile asupra cărora m-am oprit (Ad Stoma și Salmorus-Halmyris) sînt primele plasate după Salsovia care nu coincid în cele două documente; în timp ce *Tabula Peutingeriana* urmează drumul pe apă, pînă la gura brațului Peuce, *Itinerarium Antonini* ne indică un drum pe uscat, către malul nordic al lacului Razelm. Urmărind mai departe cele două itinerarii, observăm că diferențele dintre ele se mențin. În *Tabula Peutingeriana* este marcat un drum către Histria pe mare, de-a lungul litoralului, fără a pătrunde însă în golful Halmyris, însumînd *LX m.p.*, adică 88,740 km, distanță care concordă — socotită evident tot de-a lungul țărmului — cu aceea dată de Strabo [61] și de Arrian [62]: 500 de stadii adică 88,800 km. *Itinerarium Antonini* descrie drumul pe uscat, ocolind pe la vest lacul Razelm, trecînd prin Vallis Domitiana și Ad Salices, însumînd între Salmorus și Histria un număr de 68 mii de pași adică 100,572 km. Ambele distanțe — atît cea dată pe mare, cît și cea de pe uscat — sînt reale. În ce privește localizarea celor două așezări numite de *Itinerarium Antonini* — Vallis Domitiana și Ad Salices — este foarte posibil, ținînd seama de distanțele date de document, ca ele să se fi aflat, așa cum s-a presupus, la Agighiol [63] și, respectiv, la Caramanchioi [64]. În ansamblu, drumul Salsovia-Histria este mai scurt pe uscat *(LXXVII m.p.* = 113,883 km*)* cu tot ocolul lagunelor, decît cel pe apă *(LXXXIV m.p.* = 124,236 km*)*, care avea dezavantajul că trebuia să urmărească numeroasele cotituri ale brațului Sf. Gheorghe.

Și între Histria și Tomis distanțele date de cele două documente diferă: *XL m.p.* (59,160 km) în *Tabula Peutingeriana* și *XXXVI m.p.* (53,244 km) în *Itinerarium Antonini*. Motivul este același: drumul pe apă era mai lung, pentru că ieșirea din golful Histriei se făcea ocolind, probabil pe la nord, depunerile de aluviuni, care nu închiseseră încă definitiv accesul spre vechea colonie milesiană, în timp ce drumul pe uscat, deși este posibil să fi fost necesară ocolirea Siutghiolului, era mai direct. Distanța din *Itinerarium Antonini* este foarte apropiată de cea dată de Arrian (300 de stadii = 55,290 km), pe vremea căruia probabil că pătrunderea spre Histria mai era posibilă și pe la sud de Chituc [65]. Cifra dată de Strabo (250 de stadii = 44,400 km) este fără îndoială eronată, fiind mai mică și decît distanța în linie dreaptă între Histria și Tomis.

60 Vulpe, R., DID, 2, p. 205. Weiss, J., *op. cit.*, p. 56, localiza cetatea la Dunavăț; Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum, I*, ARMSI, s.2, t. 34, 1912, p. 597 nota 2, socotea că cetatea Halmyris trebuie să se afle în zona Dunavăț, Murighiol, Zaporojeni.

61 Strabo, *Geographica*, VII, 6, 1, (în FHDR, 1, p. 248).

62 Arrianus, *Περίπλους Εὐξείνου Πόντου*, 24, 2, (în FHDR, 1, p. 588–592).

63 Vulpe, R., DID, 2, p. 205. Weiss, J., *op. cit.*, p. 57, plasează Vallis Domitiana la Sarighiol, deci în aceeași zonă.

64 Weiss, J., *loc. cit.*; Vulpe, R., *loc. cit.*

65 Este foarte dificil să fie puse de acord părerile arheologilor și geografilor privind închiderea accesului în golful Histria. Cîteva exemple: Pârvan, V., *Zidul cetății Tomi*, ARMSI, s.2, t. 37, 1915, p. 543, consideră că procesul de formare a Chitucului a avut loc în veacul al III-lea e.n. *(cf. idem, Histria IV*, ARMSI, s.2, t.38, 1916, p. 587); Pippidi, D.M., *op. cit.*, p. 36–38 și 196–197, aducînd ca argumente un pasaj din Polybius (IV, 41) și documente epigrafice care denotă decadența Histriei către sfîrșitul epocii elenistice și transformarea centrului

Între Tomis și Callatis, drumul indicat de *Itinerarium Antonini* apare de asemenea mai scurt *(XXX m.p.* = 44,370 km*)* față de cel dat de *Tabula Peutingeriana (XXXIV m.p.* = 50,286 km*)*. Distanța din *Tabula Peutingeriana* coincide cu cifra dată de Strabo (280 de stadii = 49,628 km) și de *Scutum Durae-Europi* (33,400 mii de pași = 49,399 km), ultima sursă, datorită diviziunilor, părînd cel mai precis dintre documente. Dacă distanța din *Itinerarium Antonini* este corect transmisă, înseamnă că încă din antichitate se putea circula pe istmul dintre mare și Techirghiol, pentru că ocolirea lacului pe la vest ar fi dus la o distanță mai mare decît cea indicată în text [66]. Cît privește drumul situat de-a lungul coastelor, cifrele notate în *Tabula Peutingeriana* și în celelalte două izvoare mai sus-amintite coincid cu realitatea.

Dar, în afară de această distanță, între *Tabula Peutingeriana* și *Scutum Durae-Europi* mai există o asemănare, și anume prezența localității *Stratoni* sau *Stratonus*, atestată doar de aceste două documente. În privința acestui toponim, s-a făcut presupunerea, ținîndu-se seama de forma înregistrată în *Tabula Peutingeriana*, că ar fi vorba de un genitiv al unui nume propriu și că ar trebui să ne gîndim la o formulă de tipul *Turris Stratonis* [67]; mai degrabă însă cred că este vorba de un ablativ, caz în care apar mai multe localități indicate în *Tabula Peutingeriana* (Durostoro, Carsio, Arubio, Histriopoli etc.), de la un toponim cu formă de plural, pentru că același caz apare și pe scutul de la Dura-Europos, de data aceasta la singular (Stratono), ceea ce mă

comercial într-unul agricol, este de părere că înnisiparea golfului pe malul căruia fusese construită colonia milesiană datează încă din veacul al III-lea î.e.n.; Suceveanu, Al., *op.cit.*, p. 226—227 și nota 49, susține că, în ciuda înnisipării, accesul în portul Histriei mai era posibil și la mijlocul secolului al III-lea e.n.; Bleahu, M., *Observații asupra evcluției zonei Histria în ultimele trei milenii*, Probleme de geografie, București, 9, 1962, p. 45 și următoarele, emite teoria că procesul de formare a Chitucului a fost foarte rapid (100-200 de ani) și că a avut loc în secolul al III-lea e.n., în veacul al VI-lea e.n. el fiind încheiat; Coteț, P., în *Histria*, 2, p. 337 și următoarele, susține că tot sistemul de lagune și limanuri litorale de pe țărmul dobrogean al Mării Negre (inclusiv formarea Chitucului) este de dată foarte recentă, ulterior veacului al VI-lea e.n.; *cf.* și Gâștescu, P., *Lacurile din România*, Editura Academiei, București, 1971, p. 121 și următoarele, unde se face o sinteză a rezultatelor cercetărilor geografice și geologice privind formarea și caracteristicile lagunelor și limanurilor de pe țărmul dobrogean, fără însă a se lua o poziție fermă față de diferitele ipoteze de datare a formării cordoanelor litorale. Ținînd seama de această stare de fapte încă neclară, putem admite că înnisiparea golfului Histriei a început încă din epoca elenistică, dar că accesul în port, anevoios și cu riscuri, a fost posibil pînă în mijlocul veacului al III-lea e.n., dacă nu și mai tîrziu, și că ultima cale de pătrundere dinspre mare se va fi aflat în partea de nord a Chitucului, unde acesta este mai îngust, în timp ce pe la sud intrarea va fi fost barată ceva mai devreme.

66 Techirghiolul este un liman maritim, ca și lacul Tașaul (*cf.* Gâștescu, P., *op. cit.*, p. 135 și 143); despre cordonul litoral al celui din urmă știm că exista și că se putea circula pe el în antichitate, după cum o dovedesc mărturiile arheologice și epigrafice descoperite la Corbu, în special stîlpii miliari (CIL, III, 7 614 și 14 462); nu văd de ce nu ar fi existat aceeași situație și la Techirghiol. Lipsa materialelor arheologice descoperite chiar pe cordoanele litorale — care constituie un argument pentru a considera formarea lor într-o epocă tîrzie (Coteț, P., *op. cit.*) — nu mi se pare o dovadă convingătoare în sprijinul acestei teorii, fiindcă cei vechi nu și-au plasat construcțiile pe aceste istmuri de nisip puțin stabile, aride și poate inundabile; ca mijloc de comunicație însă, asemenea plaje puteau fi folosite foarte bine, fără amenajări speciale care să fi lăsat urme.

67 Weiss, J., *op. cit.*, p. 69.

conduce la părerea că staţiunea s-ar fi numit Stratoni sau Stratonus (eventual Stratonum) [68].

Coincidenţele semnalate între *Tabula Peutingeriana* şi scutul de la Dura-Europos par să arate că şi ruta desenată pe acest din urmă document a fost parcursă tot pe mare, fapt subliniat, cred, şi de cele două corăbii cu pasageri înfăţişate pe scut [69]. Cît despre Stratonus, ca şi Amlaidina, plasate pe scut la nord de Callatis, deoarece nu este indicată nici o distanţă referitoare la aceste aşezări, cred că ele nu constituiau escale, ci erau doar puncte de reper, vizibile pentru cel ce călătorea pe mare. Aşa se poate explica şi prezenţa localităţii Stratoni în *Tabula Peutingeriana*, deşi distanţele date sînt neobişnuit de mici în raport cu altele din acelaşi document şi, mai mult, nici nu coincid cu realitatea din teren, pentru că aşezarea ar trebui plasată pe la Eforie Sud, unde nu sînt urme antice. Nefiind vorba de un punct de escală, ci doar de un reper de pasaj, probabil că cele două distanţe — Tomis-Stratoni (*XII m.p.* = = 17,748 km) şi Stratoni-Callatis (*XXII m.p.* = 32,538 km) — au fost date cu aproximaţie, iar staţiunea respectivă trebuie căutată într-adevăr la farul Tuzla sau chiar mai la sud, la Schitu-Costineşti [70].

Cît despre *Amlaidina*, toponimul este cunoscut şi dintr-o inscripţie de la Urluchioi (la vest de Techirghiol), unde apare denumirea *Vicus Amlaidina* [71]; nu există o dovadă hotărîtoare că aşezarea s-ar fi aflat la locul descoperirii inscripţiei, ci, mai degrabă, cred că este plauzibilă localizarea satului în apropierea litoralului, aşa cum pare să reiasă şi din datele oferite de scutul de la Dura-Europos, adică, probabil, pe lîngă lacul Tatlageac (Neptun — 23 August) [72], unde a fost descoperit un miliarium din vremea lui Marcus Aurelius [73], document care s-ar părea că indică distanţa de la Callatis (*VII m.p*) pînă la respectiva aşezare rurală. Condiţia ca Vicus Amlaidina să se fi aflat în această zonă este ca localitatea să fi fost vizibilă pentru cei care călătoreau pe mare de-a lungul coastelor, pentru că numai astfel putem înţelege existenţa toponimului pe scut.

Cred că încă o dovadă a faptului că pe scutul de la Dura-Europos este marcată o rută maritimă o constituie şi următoarea etapă a călătoriei către nord, Tomis-Halmyris; distanţa de 74 mii de paşi (109,446 km) este reală dacă drumul merge direct spre malul de miazănoapte al Razelmului, fără a se abate, ocolind Chitucul, pe la Histria; arcaşul din *Cohors XX Palmyre-*

68 Mititelu, I., *op. cit.*, p. 85 şi harta nr. 2, consideră că erau două aşezări: *Stratenes* (?), la vest de Techirghiol, şi *Stratenis Turris*, la capul Tuzla. Cred că această ipoteză este inacceptabilă, pentru că este greu de admis că două localităţi cu nume foarte asemănătoare să se fi aflat atît de aproape.

69 Cumont, Fr., *op. cit.*; Mititelu, I., *op. cit.*, p. 91; *cf.* şi FHDR, 1, p. 725. Gostar, N. este de părere că scutul reprezintă o hartă a Mării Negre şi deci e de acord cu ipoteza că avem de-a face cu staţiuni aflate pe litoral; *cf.* şi Webster, G., *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A. D.*, Adam & Charles Black, New York, 1969, p. 164.

70 S-a presupus că aici se afla vechea *Parthenopolis* (Vulpe, R., DID, 2, p. 26, nota 5, unde se fac şi alte trimiteri), dar nu există nici o dovadă concretă şi sigură a acestei identificări.

71 AEM, 19, p. 93, nr. 37 = CIL, III, 13 743. În legătură cu faptul că descoperirea inscripţiei la Urluchioi nu dovedeşte că Vicus Amlaidina se afla în acel loc (este vorba de o inscripţie funerară, în care este indicată originea defunctului), *v.* Vulpe, R., *op. cit.*, p. 206.

72 *Ibidem*; *cf.* şi Mititelu, I., *op. cit.*, p. 83 şi 86.

73 CIL, III, 7 616.

norum deci nu s-a oprit la Histria, nici n-a văzut-o măcar și de aceea pe scutul său întîlnim această lacună. Următoarea distanță este dată de la Halmyris la fluviul Istros (44 mii de pași = 65,076 km), care coincide cu brațul Sulina, iar ceea ce apare pe scut sub denumirea de fluviul Danubius nu poate fi decît brațul Chilia, de unde distanța dată pînă la Tyras (54,5 mii de pași = 124,975 km) este reală. Nu cred că *Istros potamos* a fost notat din greșeală în loc de Istropolis, cum sugerează Fr. Cumont [74], deoarece denumirea este plasată la nord de Halmyris, iar distanța indicată nu ar avea nici o noimă. Dealtfel, comparația cu datele din alte texte care se referă la gurile Dunării [75] duce la aceeași părere, că pe scutul de la Dura-Europos cele două denumiri ale fluviului reprezintă de fapt două dintre gurile sale [76].

Se cuvine acum să mai zăbovesc puțin asupra drumului terestru, menționat în *Itinerarium Antonini*, deoarece unele date în legătură cu această șosea ne sînt cunoscute și datorită stîlpilor miliari descoperiți de-a lungul litoralului. În afară de documentele de acest fel găsite în orașele pontice — la Histria [77], Tomis [78], Callatis [79] — care nu ne sînt de folos pentru a stabili traseul drumului roman de pe țărmul mării, există cîțiva stîlpi miliari proveniți din puncte aflate în spațiile din afara marilor orașe. Asemenea documente, care ne dau prețioase informații pentru a putea urmări ruta respectivă, au fost descoperite în următoarele localități, pe care le enumăr de la nord spre sud: Sinoie [80] (la nord de Histria), Săcele [81] și Corbu de Sus [82] (între Histria și Tomis), Tatlageac [83] (între Tomis și Callatis), 2 Mai [84] și Vama Veche [85] (la

74 Cumont, Fr., *op. cit.*, p. 327.

75 Plinius, *Naturalis Historia*, IV, 12, 79; Ptolemaeus, *Geographia*, III, 10, 2; Arrianus, *loc. cit.*

76 Distanța dată pe scut între Halmyris și Istros potamos ar putea părea, la prima vedere, mult prea mare, dar trebuie să ținem seama de ocolul pe care era obligat să-l facă o rută maritimă, plecînd din nordul Razelmului, întîi către sud-est, pentru a ieși din golful pe cale să se închidă, și apoi către nord, prin fața brațului Peuce și a deltei, pînă la una din gurile brațului Sulina. Mititelu, I., *op. cit.*, p. 83—84, este de aceeași părere, că cele două denumiri ale fluviului reprezintă două dintre brațele sale.

77 Pippidi, D. M., *Inscripții inedite din Istros*, SC, 8, 1966, p. 58 (probabil din vremea lui Marcus Aurelius).

78 CIL, III, 7 613 (Hadrianus) și 12 517 (Aurelian); Teodorescu, D. M., *Monumente inedite din Tomi*, BCMI, 8, 1915, p. 86, nr. 65 (prima inscripție din secolele II—III, a doua, suprapusă, din vremea lui Constantin și a fiilor săi); doi stîlpi miliari inediți din Muzeul de arheologie din Constanța, în studiu la A. Rădulescu (unul din anul 200, al doilea din timpul lui Constantin și Licinius).

79 Lambrino, S., *Valerius Bradua, un nouveau, gouverneur de la Mésie Inférieure*, RIR,5-6, 1935—1936, p. 327, nota 1 (anul 162); Gostar, N., *Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie Dobrogea*, SC, 5, 1963, p. 301 (prima inscripție din timpul lui Caracalla, a doua din anii 293—305); eventual și miliariumul publicat de Tudor, D., *Inscripții romane din Oltenia și Dobrogea*, MCA, 2, 1956, p. 620, nr. 159 (Marcus Aurelius și Lucius Verus); încă un stîlp miliar inedit, din vremea lui Constantin și Licinius, în studiu la A. Rădulescu.

80 CIL, III, 12 513 (din anul 159), 12 514 (din anul 162) și 12 515 (primul text nedatabil, al doilea din timpul împăratului Decius).

81 CIL, III, 14 461 (din anul 200).

82 CIL, III, 7 614 (prima inscripție din vremea tetrarhiei, a doua din timpul lui Iulian) și 14 462 (din anul 237).

83 CIL, III, 7 616.

84 Rădulescu, A., *Note epigrafice I*, Pontica, 1, 1968, p. 323 (din anul 163).

85 CIL, III, 14 215 [2] (din anii 313—315).

sud de Callatis); la acestea putem adăuga și miliariumul de la Mihai Viteazu [86], provenit, probabil, tot din vecinătatea litoralului, în apropiere de Histria [87]. Dintre toți acești stîlpi miliari doar pe trei găsim cifre care indică distanțele, și anume pe cel de la Tatlageac și pe doi dintre cei găsiți la Sinoie.

Întrucît la miliariumul de la Tatlageac m-am mai referit, el indicînd distanța de *VII m.p.* între Callatis și, probabil, Vicus Amlaidina, nu voi mai insista asupra lui. Cît privește cei doi stîlpi miliari de la Sinoie (unde a fost identificat Vicus Quintionis [88]) — unul din anul 159 [89], celălalt din 162 [90] — pe care este indicată o cifră, apare distanța de *XVIIII m.p.*, adică 28,101 km, fără să fie precizată localitatea de la care era socotită. Sînt de părere că făcînd comparație cu știrile transmise de *Itinerarium Antonini*, am putea bănui care era această localitate; documentul notează la nord de Histria, de bună seamă pe malul vestic al Razelmului, stațiunea Ad Salices, aflată la *XXV m.p.* de colonia milesiană; dacă scădem din această cifră cei *XVIIII m.p.* menționați pe stîlpii miliari de la Sinoie, ne rămîn *VI m.p.* (8,8 km), distanță care coincide cu depărtarea la care se afla Vicus Quintionis de Histria. În consecință, se poate emite ipoteza că cei doi stîlpi miliari indică, pe drumul litoralului, distanța de la Vicus Quintionis la Ad Salices, așezare despre care, făcînd această precizare, putem spune cu mai multă siguranță că se afla în zona Caramanchioi-Enisala.

Un alt document epigrafic care ar putea să ne dea date în legătură cu drumul de pe malul mării este un miliarium din vremea lui Hadrianus, descoperit la Tomis, pe care este notată distanța de *XXVII m.p.* de la localitatea numită *Tres Protomae* [91]. V. Pârvan a considerat că această așezare trebuie căutată pe drumul Tomis-Axiopolis și a propus identificarea ipotetică cu unul dintre castrele de la Mircea Vodă [92]; tot ca ipoteză, această părere a fost acceptată și de R. Vulpe [93]. Singur I. Mititelu [94] a considerat că nu este necesar ca Tres Protomae să se fi aflat pe ruta către Axiopolis, ci, mai degrabă, pe drumul către Histria, mai ales că descoperirea miliariumului la Constanța nu dădea nici un indiciu al direcției în care trebuia să fie căutată localitatea [95]. Consider că părerea lui I. Mititelu este justificată din două motive: în primul rînd, castrul de la Mircea Vodă, ca și valurile dintre Constanța și Dunăre, nu datează din epoca romană, ci sînt mai tîrzii [96], așa că nu știm deocamdată pe unde trecea în acele părți drumul roman din interior; în al doilea rînd, pe teritoriul Dobrogei — străbătut în antichitate de la sud la nord de trei drumuri

86 CIL, III, 14 463 (primul text din vremea tetrarchiei, al doilea de la Constantin și fiii săi).
87 De fapt, la nord de Sinoie; dacă nu trecea chiar prin Mihai Viteazu, drumul se afla însă în apropiere (3—4 km) de această localitate.
88 Pârvan, V., *Histria IV*, ARMSI, s.2, t. 38, 1916, p. 617, nr. 24; *idem*, *Histria VII*, ARMSI, s.3, t.2, 1923, p. 55, 62, 67, 71, 74, nr. 46, 49, 50, 51, 52.
89 CIL, III, 12 513.
90 CIL, III, 12 514.
91 CIL, III, 7 613.
92 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum I.*, ARMSI, s.2, t. 34, 1912, p. 581,
93 Vulpe, R., HAD, p. 166, 167, 171, 175; *idem*, DID, 2, p. 137.
94 Mititelu, I., *op. cit.*, p. 88.
95 *Cf.* Vulpe, ., HAD, p. 166, nota 1.
96 Barnea, I., DID, 3, p. 64, 69, 103 (nota 88), 113—117.

principale: pe malul mării, de-a lungul Dunării și prin interior, pe ruta Tropaeum Traiani-Ulmetum-Noviodunum[97] — nu au fost descoperiți pînă acum decît stîlpi miliari de pe aceste șosele principale[98], cu o singură excepție, a căii de legătură între litoral și importantele centre urbane din sud, Tropaeum Traiani și Durostorum, traseu de pe care provin inscripțiile miliare de la Miriștea[99] și Plopeni[100], și care trebuie să fi avut o însemnătate mai mare și să fi fost mult mai circulat decît celelalte *semitae*[101]. I. Mititelu, calculînd distanțele pe hartă[102], a considerat că Tres Protomae trebuie să se fi aflat la Vadu[103], dar știm că în acest punct, care nici nu se afla pe distanța cea mai scurtă dintre Tomis și Histria[104], exista un *uicus*, al cărui nume îl cunoaștem[105]. În consecință, cred că Tres Protomae s-ar fi putut afla în regiunea Corbu de Sus-Săcele, ambele localități fiind sigur plasate pe drumul roman, după cum ne-o arată stîlpii miliari descoperiți acolo[106]; mai mult, există informația că la nord de Corbu de Sus puteau fi observate, acum mai bine de un secol, importante ruine antice și mai știm că tot de acolo provin și alte documente epigrafice[107]. Așadar, ținînd seama de datele din *Itinerarium Antonini* și de cifra indicată de miliariumul amintit, propun ipoteza că Tres Protomae se afla pe drumul dintre Tomis și Histria, la *IX m.p.* (13,311 km) sud de ultima localitate (*XXXVI m.p.* între Histria și Tomis în *Itinerarium*

97 Pârvan, V., *op. cit.*, p. 576 și următoarele.

98 Stîlpii miliari de pe drumul litoralului au fost citați la notele 77—86; cei de pe drumul dunărean au fost descoperiți astfel: trei la Rasova (CIL, III, 12 512, 13 755; Rădulescu, A., *Un miliar de la Decius la Rasova*, Revista muzeelor, 6, 1969, 4, p. 350 și Aricescu, A., *op. cit.*, p. 297), unul la Cernavoda (CIL, III, 7 602), doi la Seimenii Mari (Florescu, Gr., *Noi descoperiri arheologice la Seimenii Mari*, BCMI, 17, 1924, p. 88, 89) șapte la Hîrșova, (CIL, III, 7 603—7 609), unul la Măcin (CIL, III, 7 610), trei la Garvăn (Moisil, C., *Stîlpi miliari romani găsiți în satul Garvăn (jud. Tulcea)*, BCMI, 3, 1910, p. 142—143; Ștefan, Gh., *Un miliario dell'epoca di Diocleziano scoperto a Garvăn*, Dacia, NS, 1, 1957, p. 224). Pe drumul din interior s-au făcut descoperiri la Dorobanțu (CIL, III, 12 516), Slava Rusă (CIL, III, 7 612) și Niculițel (CIL, III, 7 611).

99 CIL, III, 12 518 (de la Valens, peste o inscripție mai veche).

100 Un miliarium inedit, din timpul lui Septimius Severus, în studiu la A. Rădulescu.

101 În aceeași regiune de sud a Sciției Mici se afla și importantul centru de la Abtat (probabil *Zaldapa* — *cf.* Vulpe, R., *Granița de sud a provinciei Scythia și localizarea orașelor Abrittus și Zaldapa*, SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 939; *idem*, *Limita meridională a provinciei Scythia*, Pontica, 5, 1972, p. 210—211). Șoseaua dinspre orașele pontice către aceste localități din interiorul Dobrogei trebuie să fi avut o pondere mai mare în sistemul drumurilor romane orientate est-vest, pentru că în partea de nord cele mai importante așezări se aflau pe Dunăre, unde se putea ajunge mai lesne pe calea apelor, iar pînă la *uici* din interior (Pantelimon, Slava Rusă etc.), distanța de la țărmul mării era mai mică decît pînă la așezările mult mai însemnate din sud, pe ruta către care se afla și centrul de la Plopeni.

102 *XXVII m.p.* = 39,933 km.

103 Mititelu, I., *loc. cit.*

104 *Ibidem*; numismatul român considera că Vadu se afla pe una din variantele drumului terestru de-a lungul litoralului, înregistrată de *Tabula Peutingeriana*, ceea ce nu se poate confirma dacă admitem că documentul redă o rută maritimă.

105 Fie *Vicus Celeris* (CIL, III, 7 526, 7 527; Pârvan, V., *Histria VII*, ARMSI, s.3, t. 2, 1923, p. 79, nr. 53; Vulpe, R., HAD, p. 194), fie unul dintre cei doi *uici* atestați de inscripția CIL, III, 12 488, dar ale căror nume s-au păstrat incomplet.

106 CIL, III, 7 614, 14 462 (Corbu) și 14 461 (Săcele).

107 Pippidi, D. M., *Note de lectură. Altă așezare uitată din Dobrogea antică*, SC, 9, 1967, p. 230—232, aduce în discuție acest obiectiv arheologic, enumerînd știrile transmise de E. Desjardins și amintind inscripțiile descoperite acolo.

Antonini, din care scădem *XXVII m.p.* de pe miliariumul tomitan). S-ar putea să fie vorba de vestigiile aflate la nord de Corbu de Sus, cărora cercetările ar trebui să le acorde mai multă atenție [108].

Așadar, prezentarea drumului care înconjura pămîntul Dobrogei — urmărind cursul Dunării, de la intrarea fluviului cu ambele maluri pe pămînt românesc pînă la vărsare, și apoi de-a lungul litoralului către sud, — poate fi încheiată, enumerînd așezările fortificate, care îl străjuiau, existente în secolele II-III: Sucidava (Izvoarele), Sacidava (Muzait), Axiopolis (Hinog), Capidava (fostul Calachioi), Carsium (Hîrșova), Cius (Gîrliciu), Beroe (Piatra Frecăției), Troesmis (Iglița), Arrubium (Măcin), Dinogetia (Bisericuța-Garvăn și Barboși?), Noviodunum (Isaccea), Aegyssus (Tulcea), Salsovia (Mahmudia), Halmyris („Cetatea Zaporojenilor"?), Vallis Domitiana (?), Ad Salices (?), Histria, Tomis, Stratoni ori Stratonus (farul Tuzla?) și Callatis. Sînt în total 20 de astfel de așezări, iar faptul că și orașele de pe litoral sînt cuprinse în itinerarii, poate duce la concluzia că — cel puțin la vremea cînd au fost redactate inițial documentele — ele făceau parte din sistemul militar defensiv roman [109].

Un alt drum important venea dinspre Marcianopolis și străbătea Dobrogea de la sud la nord prin interior [110]. El trecea prin Cetatea, Adamclisi, Medgidia, Mircea Vodă, Dorobanțu, Pantelimon, Rîmnicul de Jos, Slava Rusă, de unde se bifurca, partea principală luînd-o spre Niculițel și atingînd Dunărea la Noviodunum, iar cealaltă, spre Aegyssus. Pe acest drum au fost identificate în mod cert Tropaeum Traiani, la Adamclisi, devenit municipiu în vremea lui Marcus Aurelius [111], și Ulmetum, la Pantelimon [112]. Lîngă Medgidia se afla un *uicus* din al cărui nume avem atestat epigrafic doar începutul, *I.VRB...* [113] (probabil al unui antroponim). O dedicație din vremea lui Antoninus Pius [114], descoperită la Rîmnicul de Jos [115], ne arată că și aici se afla un *uicus* al cărui nume începea cu litera *V*, deci *Vicus V ...* (în această localitate se afla și o stație de *beneficiarii consularis* [116]). De la Dorobanțu avem un miliarium din vremea lui Hadrianus sau Antoninus Pius [117]. Am lăsat la urmă așezările de

108 Cercetările în necropola de inhumație datată în secolele VI—V î.e.n. au avut loc în partea de sud a satului, lîngă lacul Năvodari (Bucovală, M., Irimia, M., *Cimitirul din sec. VI—V î.e.n. de la Corbu (jud. Constanța)*, Pontica, 4, 1971, p. 41 și următoarele, și nu s-au ocupat de vestigiile de la nord de Corbu de Sus. Pippidi, D. M., *op. cit.*, p. 332, arăta necesitatea măcar a unor sondaje preliminare.

109 Suceveanu, Al. *op. cit.*, p. 217 și următoarele, aduce și el ca argument pentru teza limesului pontic înregistrarea orașelor grecești în itinerariile militare.

110 Pârvan, V., *loc. cit.*

111 Popescu, E., *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*, SC, 6, 1964, p. 185—203.

112 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum, I—III*, ARMSI, s.2, t.34, 36, 37, 1912—1915.

113 CIL, III, 14 441.

114 CIL, III, 14 442.

115 În privința locurilor unde au fost descoperite cele două inscripții care menționează *Vicus I. VRB ...* și *Vicus V ...*, *v.* Doruțiu-Boilă, Emilia, *Precizări topografice despre unele inscripții dobrogene*, SCIV, 15, 1964, 1, p. 131.

116 Pârvan, V., Descoperiri nouă în Scythia Minor, ARMSI, s.2, t. 35, 1913, p. 523.

117 CIL, III, 12 516.

la Cetatea și de la Slava Rusă [118], pentru că în legătură cu acestea voi face unele precizări mai ample.

Așezarea fortificată de la Slava Rusă este cea mai întinsă dintre toate cele cunoscute în interiorul Dobrogei [119]. V. Pârvan este primul care a încercat identificarea cetății cu una din denumirile de așezări păstrate în izvoarele antice: *Această cetate înseamnă cred că ar putea fi Ibida, pomenită de Procopius* [120]. Localizarea sa se baza pe două îndreptățite argumente: așezarea de la Slava Rusă se află între Ulmetum și Aegyssus, așa cum este menționată localitatea respectivă în itinerariul descris de Procopius, și este deosebit de mare (circa 24 ha), corespunzînd denumirii de *πόλις* care apare în același izvor [121]. Identificarea propusă de V. Pârvan a fost acceptată apoi, fără rezerve, de cercetătorii care i-au urmat, uneori fiind omis caracterul ei ipotetic [122]. Inscripțiile descoperite la Slava Rusă [123] păreau să nu indice nimic în legătură cu numele așezării. Așadar, adoptarea numelui *Ibida* pentru așezarea respectivă a fost acceptată ca urmare a identificării propuse de V. Pârvan, care se baza, din lipsa altei documentații, pe relatarea unui singur izvor, respectiv *De aedificiis* a lui Procopius. În realitate, această lipsă este numai aparentă; doar că denumirea — așa cum apare în edițiile lui Procopius — este fals redată. Dintre cercetătorii ce s-au referit la cetatea de la Slava Rusă, doar C. Litzica — care s-a preocupat îndeaproape de cercetarea textului lui Procopius — a obiectat asupra numelui Ibida, discutînd unele inadvertențe existente în manuscrise, ca și felul în care a fost restituit textul de către ultimul său editor [124] (*Procopii Caesariensis. Opera omnia. Recognouit Iacobus Haury. Volumen III,2. VI libri Περὶ κτισμάτων sive De aedificiis. Lipsiae in aedibus B.G. Teubneri. MCMXIII*). În adevăr, în manuscrisul cel mai bun al lui Procopius pentru *De aedificiis*, așa cum îl definește însuși editorul [125], și anume *Codex Vaticanus*, apare, în fragmentul ce ne interesează [126], următoarea formulare: ... *ἐπέκεινά τε αὐτοῦ ἦν μὲν ἐκ παλαιοῦ ὀχύρωμα Οὐλμιτῶν ὄνομα ..... ἔστι δέ που μετὰ τοῦτον 'Ιβιδὰ πόλις*. Editorul, pentru a înlătura eroarea gramaticală evidentă din această frază (*τοῦτον*, de genul masculin, determină un substantiv neutru, *ὀχύρωμα*) a suprimat litera -ν, înțelegînd, probabil, că apariția ei se datorește nepriceperii copis-

118 Aricescu, A., *Despre numele așezării antice de la Slava Rusă*, BMI, 40, 1971, 3, p.58–60; idem, *Contributions épigraphiques à l'identification de quelques toponymes de ScythiaMinor*, Vestigia, München, 17, 1973, p. 548–549.

119 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum I*, ARMSI, s.2, t. 34, 1912, p. 578.

120 *Ibidem*, nota 8, *Cf.* și p. 585, 599 și harta.

121 Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, IV, 7, 19.

122 Netzhammer, R., *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Graphische Anstalten Socec, București, 1918, p. 154–156; Vulpe, R., HAD, p. 166, 335 și harta; Popa-Lisseanu, G., *Izvoarele istoriei românilor*, 15, 1939, p. 31 și 107; Barnea, I., *Nouvelles considérations sur les basiliques chrétiennes de Dobroudja*, Dacia, 11—12, 1945—1946, p. 223; Vulpe, R., Barnea, I., DID, 2, p. 158, 226, 293, 426, 476; TIR, L-35, p. 46, 67.

123 Inscripții funerare: CIL, III, 7 523, 11 443, 11 444; Rădulescu, A., *Inscripții inedite din Dobrogea*, SCIV, 14, 1963, 1, p, 99–100, nr. 17; Aricescu, A., *Adnotări epigrafice (2)*, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 531–534; Bauman, V. H., *Note epigrafice*, SCIV, 22, 1971, 4, 594–595, nr. 2 și 3. Miliarium: CIL, III, 7 612.

124 Litzica, C., *op. cit.*, p. 62–63.

125 În *Prolegomena* la vol. IV, 2, p. IV.

126 La p. 133 a ediției respective.

tului. Copiştii însă, dacă pot fi consideraţi necunoscători ai numelor proprii, pe care adesea le-au transmis eronat, nu pot fi acuzaţi însă de necunoaşterea limbii greceşti. În consecinţă, e de presupus că litera respectivă (-ν sau alta asemănătoare) putea să aparţină cuvîntului următor, deci localitatea în cauză a avut alt nume decît Ibida, cel care s-a menţinut în tradiţia noastră istorică. Se impunea deci căutarea vreunui alt izvor care să ateste denumirea aceleiaşi aşezări, atît de însemnată în veacul al VI-lea, după cum ne-o arată întinderea şi fortificaţiile ei din acea vreme. Izvorul există, dar nu a fost pus în legătură cu relatările lui Procopius decît cu totul tangenţial, fără o preocupare anume pentru problema toponimului respectiv. Este vorba de *Istoriile* lui Theophylactus Simocatta [127], care, în cartea I, capitolul 8, ne relatează despre începerea ostilităţilor dintre bizantini şi avari în anii 586-587, cei din urmă încălcînd pactul încheiat în anul 584. Autorul afirmă că la reluarea conflictului a contribuit o neînţelegere provocată de întîmplările unui scit (*Σκύθης ἀνήρ*), ceea ce pentru acea vreme însemna un locuitor de prin regiunile de la gurile Dunării, dar din contextul respectiv rezultă că este vorba de un localnic din provincia Scythia (aproximativ teritoriul de azi al Dobrogei). Acesta, după ce a încercat o aventură în tabăra haganului avar, temîndu-se de ce ar fi putut păţi dacă ar fi fost prins, şi-a pus nădejdea în fuga la neamul său de baştină (*τὴν φυγὴν ἐπὶ τὸ ἀρχέγονον ἐπεποίητο φῦλον*), adică la conlocalnicii săi din Scythia. Şi, traversînd Istrul (*καὶ οὖν διαπορθμεύων τὸν Ἴστρον*), deci revenind în provincia dintre Dunăre şi Mare, *ἐπὶ τὴν Λιβιδινῶν πόλιν φερόμενος* (îndepărtîndu-se către oraşul libidinilor), a fost prins de unul dintre comandanţii romani puşi la paza Dunării. Genitivul plural *Λιβιδινῶν* indică pe locuitorii oraşului, care trebuie să se fi numit *Libidina, Libidum* sau *Libida*. Asemănarea cu denumirea, mai înainte discutată, din textul lui Procopius este evidentă, iar litera *Λ*-, de la începutul numelui, ar putea aduce rezolvarea situaţiei neclare din manuscris. De remarcat că ambii autori denumesc aşezarea respectivă *πόλις*, ceea ce nu cred că poate fi o simplă coincidenţă [128].

În ce priveşte denumirea oraşului, trebuie să alegem între cele trei forme. Prima este justificată de textul lui Theophylactus şi ar corespunde toponimiei trace [129], dar cred că trebuie preferată forma Libida, ţinînd seama de textul lui Procopius, unde este clar redat sfîrşitul numelui. Aşa cum arată cuvîntul în textul lui Theophylactus însă, am avea ca bază pentru derivare fie Libidina — formă pe care deci n-o putem exclude absolut ca posibilitate de a indica numele real al localităţii —, fie Libidum, şi atunci ne putem gîndi că Procopius a transmis o variantă de feminin a aceleiaşi denumiri. O astfel de situaţie nu ar fi izolată, un exemplu asemănător constituindu-l forma *Ἀλτῖνα*[130]

127 Theophilactus, Simocatta, *Historiae* (ediţia Weber, Bonn, 1834). În FHDR, 2, 1970, p. 534.

128 Bănescu, N., *La domination byzantine sur les régions du Bas-Danube*, BSH, 13, 1927, p. 12, a făcut apropierea între cele două texte, arătînd că trebuie să fie vorba de acelaşi oraş, dar nu aduce nici un fel de argumentare şi pare să înţeleagă că forma corectă a denumirii este cea transmisă de Procopius.

129 Sufixul *-dina*, răspîndit în lumea tracă. *Cf.* Detschew, D., *Die thrakischen Sprachreste*, Rudolf, M. Rohrer, Wien, 1957.

130 Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, IV, 11, 20.

(feminin), dată de Procopius, care corespunde lui *Altinum* (neutru) din *Notitia Dignitatum* [131]. Concluzia la care am ajuns, privind numele așezării, pare să fie confirmată și de un document epigrafic, care, cred, nu trebuie să mai lase vreo îndoială, atît în ce privește denumirea, cît și identificarea la Slava Rusă. Mă refer la o lespede funerară de marmură[132] pe care, după *tria-nomina* celui decedat — *Q. Marcius Quadratus* —, se află două cuvinte prescurtate: *NAT. LIB.* Editorul inscripției, negăsind alte posibilități, a propus întregirea ipotetică *nat(ione) Lib(icus ?) siue Lib(urnus ?)*. Acum însă pare evident că cele două cuvinte prescurtate trebuie întregite *nat(us) Lib(idae)* [133]. S-ar putea obiecta că nu ar fi avut de ce să fie menționat pe lespede locul de naștere al lui *Marcius Quadratus*, dacă a fost înmormîntat chiar acolo, dar tocmai prescurtarea numelui localității dovedește că nu poate fi vorba de vreo așezare îndepărtată, care ar fi rămas misterioasă pentru cei ce citeau inscripția în necropola așezării antice de la Slava Rusă, ci, dimpotrivă, prescurtarea indică tocmai numele acestei localități, lesne de înțeles de către locuitorii ei, chiar dacă nu era scris în întregime. Documentul, după scriere și după antroponime, datează, aproape sigur, din epoca Severilor, ceea ce ne dovedește că Libida exista în secolele II-III, fără să fi cunoscut însă însemnătatea pe care a avut-o în secolul al VI-lea; probabil că era un *uicus* locuit de veterani, de coloniști romani și, eventual, de bessi [134], după cum pare să reiasă din numele de persoane atestate pe două dintre inscripțiile provenite de la Slava Rusă [135].

Fig. 31. Inscripția funerară a lui *Q. Marcius Quadratus*, născut la *Lib(ida)*, datînd din epoca Severilor.

131 *Notitia Dignitatum, Or.*, XL, 28.
132 Rădulescu, A., *loc. cit.*
133 Textul inscripției, astfel revăzut: *Q. Marcius Quadratus, nat(us) Lib(idae), uix(it) an(nis) LXXXV. Q. Marcius Prouincialis fil(ius) f(aciendum) c(urauit).*
134 Ca la *Vicus Quintionis* (Pârvan, V., *Histria IV*, ARMSI, s.2, t. 38, 1916, p. 617 și s.3,t.2, p. 55—74).
135 Bauman, V. H., *loc. cit.*

Şi în scopul identificării numelui aşezării antice de la Cetatea am folosit tot textul lui Procopius [136]. Acest document ne permite şi luarea în discuţie a încă unui nume de aşezare, care sigur a existat în perioada Principatului. Pasajul din *De aedificiis* la care mă refer se află în capitolul IV, 7, 10-14. Autorul, care descrie un drum important, după ce numeşte ultima fortificaţie a Moesiei pe Dunăre, Sucidava (*Συκιδάβα*), face o relatare mai amănunţită, despre patru fortăreţe care nu se aflau pe malul fluviului: Quesoris (sau Questris)[137], care este situat mai departe de mal, a fost reparat cu aceeaşi grijă (*Κουήσορις δὲ, ὅπερ κεῖται ἀκτῆς ἔκτοσθεν, ἐπιμέλειαν τὴν ὁμοίαν πεποίηται*) ; şi Palmatis, aşezat într-o strîmtoare, a fost mărit şi lărgit, cu toate că nu se află pe malul fluviului (*καὶ Πάλματις, ἐν στενῷ κείμενον μεῖζόν τε κατεστήσατο καὶ διαφερόντως εὐρύτερον, καίπερ οὐ παρὰ τὴν ἀκτὴν τοῦ ποταμοῦ ὄν*) ; foarte aproape de acesta a fost renovată fortăreaţa Adina (*οὗ δὴ ἄγχιστα καί φρούριον Ἄδινα καινουργήσας ἐδείματο*) ; şi fortăreaţa Tilicion a fost refăcută, ca şi turnul acesteia, situat în partea stîngă (*καὶ φρούριον δὲ τὸ Τιλικίων ᾠκοδομήσατο, καὶ αὐτοῦ ἐν ἀριστερᾷ κείμενον ἔρυμα*). Dintre cele patru fortăreţe, singura care mai apare în vreun izvor este *Palmatae*, menţionată în *Tabula Peutingeriana* la o distanţă de 14 000 de paşi (circa 20,700 km) dinspre Durostorum, pe o rută ce se îndrepta către Marcianopolis [138]. Editorul acestui document consideră că drumul mergea direct de la Durostorum la Marcianopolis, trecînd prin Palmatae şi printr-o localitate nemenţionată, aflată la 20 de mii de paşi de Palmatae, ca apoi, pînă la Marcianopolis să mai fie străbătuţi încă 45 de mii de paşi. În fapt, această ultimă distanţă, de circa 66,5 km, putea fi marcată pe drumul imperial din interior, iar celelalte localităţi, printre care Palmatae, s-ar fi putut afla pe un drum de legătură între artera de pe malul fluviului şi cea din interior. Pe această linie — care probabil urmărea chiar graniţa dintre Moesia şi Scythia, pornind de la Sucidava spre răsărit şi ajungînd în drumul imperial — trebuie să fi fost plasate aşezările depărtate de Dunăre amintite de Procopius. În felul acesta, toate fortăreţele care au intrat în discuţie sînt menţionate de itinerariul descris. La prima vedere, cele patru toponime (Quesoris sau Questris, Palmatis, Adina, Tilicion) nu ne spun nimic. În cele ce urmează mă voi referi numai la prima şi la ultima dintre aşezări, deoarece pentru Palmatae — în afară de menţiunea din *Tabula Peutingeriana* — şi pentru *Adina* nu am reuşit, deocamdată, să găsesc încă nici un punct de referinţă.

Prima aşezare este înregistrată în ediţiile lucrării lui Procopius în mai multe variante. Deosebirea dintre acestea, privind mijlocul numelui, se poate explica prin faptul că iniţial în cuvînt erau notate, una după alta, literele *-σρ-*, care se constituie într-o înşiruire consonantică neadmisă în limbile latină şi greacă, provenită, de bună seamă, dintr-o eroare de scriere. Copiştii, pentru a înlătura neajunsul, mai ales că nu înţelegeau cuvîntul, fiind un nume propriu fără nici o semnificaţie pentru ei, au introdus între cele două consoane fie un *t*, epentetic — obţinînd grupul consonantic *-str-* — întîlnit în cele două limbi, fie o vocală. A fost aleasă vocala *-o-* şi nu oricare alta, care ar fi avut

136 Aricescu, A., *Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor*, Dacia, NS, 14, 1970, p. 303–304.

137 Ediţia Weber, Bonn, 1838, ne dă forma Κουήσορις, iar ediţia Teubner, Leipzig, 1913, Κούηστρις

138 Miller, K., *op. cit.*, col. 588.

același efect eufonic, pentru că ea se afla probabil în cuvînt, în altă parte însă, adică în terminație. Recapitulînd, ajungem la următorul raționament: grupul *-sr-* a apărut în urma unei erori, iar vocala *-o-* a fost mutată pentru eufonie dinspre sfîrșitul cuvîntului, deci numele respectiv trebuie să fi avut în realitate forma *Κουήρσιος* sau *Κούρσιος* (în fonetism latin *Quersius* sau *Cursius*). Speculația filologică de mai sus n-ar avea nici o valoare, dacă n-ar putea fi pusă în legătură cu o inscripție, de mult publicată și comentată [139], descoperită la Durostorum, în care se arată că monumentul a fost pus spre recunoștință împăratului Aurelian de către oraș, în urma victoriei repurtate de către acesta, în anul 271, asupra carpilor între Carsium și Sucidava. Evident, pare foarte ciudat că locul victoriei este indicat printr-o distanță de aproximativ 100 km. Din textul inscripției constatăm însă că numele celor două localități au fost întregite pe baza următoarelor litere: RSIVM ET SVCID. Dacă întregirea *Sucid(auam)* este sigur corectă, pentru că se păstrează începutul numelui, în schimb, pentru terminația*-rsium* nu este obligatorie întregirea *(Ca)rsium*, deoarece la fel de bine i se pot potrivi și alte începuturi de nume. Putem bănui că pe inscripție era trecut numele unei localități apropiate de Sucidava, poate mai puțin importantă și de aceea nemenționată în alte izvoare, dar care era bine cunoscută la Durostorum. Cele cinci litere păstrate pe piatră, de la sfîrșitul toponimului, corespund întocmai sfîrșitului numelui pe care am încercat să-l restabilesc în textul lui Procopius (în inscripție este cazul acuzativ). Așezarea respectivă este prima citată de autor după Sucidava și se potrivește mai bine pentru a constitui un reper de localizare a biruinței lui Aurelian asupra carpilor pe monumentul dedicat de orașul Durostorum. Se anulează astfel nedumerirea pricinuită de vechea întregire, care accepta o lipsă de precizie neobișnuită în documentele epigrafice, urmînd a se citi, dacă este admisă ipoteza propusă: ... *inter* [*Que*]*rsium et Sucid*[*auam*]. Așadar, localitatea Quersius exista la sfîrșitul Principatului, dar sigur că era fără importanță și nefortificată.

Ultima așezare menționată de Procopius în Moesia, aflată deci cel mai adînc în interiorul provinciei, este denumită *φρούριον Τιλικίων*. Spre deosebire de fortărețele înșirate mai înainte în text, ale căror nume apar la nominativ, de data aceasta determinarea este redată printr-un genitiv plural, care indică locuitorii, posesorii, așezării respective, mai ales că articolul este postpus (*φρούριον δὲ τὸ Τιλικίων*). Ținînd seama de știrile altor documente despre ținutul respectiv, ne putem da seama, și cred că fără a greși, ce anume ascunde denumirea *φρούριον Τιλικίων*. Numele este într-adevăr transcris eronat, dar nu atît de grav cum sînt altele din textele lui Procopius; greșeala este prezentă numai la prima literă, unde trebuie citit **κ**, deci *φρούριον Κιλικίων*. Punctul unde trebuie să se fi aflat localitatea, la circa 30 km est de Sucidava, se găsește pe vechiul teritoriu al comunității ausdecensilor, despre care știm dintr-o inscripție [140] că au fost protejați împotriva

139 CIL. III, 12 456.

140 Tudor, D., AUB, *Cohors I Cilicum în Scythia Minor și Taurida. Contribuții la cunoașterea legăturilor dintre coasta de vest și nord a Mării Negre în sec. I–IV*, 5, 1956, p. 45 și următoarele.

dacilor de către *Cohors I Cilicum*. Chiar dacă este vorba de evenimente care avuseseră loc cu cîteva veacuri mai înainte, iar cohorta de cilicieni nu mai exista în acele ținuturi, castelul în care soldații au staționat vreme îndelungată a păstrat numele lor, ei reprezentînd puterea statală și forța asimilatoare, în timp ce ausdecensii vor fi fost înglobați în masa localnicilor sau vor fi fost romanizați tocmai prin prezența în mijlocul lor a cohortei și a veteranilor săi. Poate că localitatea nu s-a numit astfel chiar de la venirea unității, dar și-a luat noul nume încă din timpul staționării acesteia aici, adică din secolele II-III.

Referitor la drumul din interior, constatăm că, fiind mai puțin expus primejdiilor decît cel dunărean, acesta nu era prevăzut decît cu puține fortificații. Cît privește așezările aflate pe el, nu sîntem siguri că dispuneau de ziduri de apărare și de o garnizoană, decît cele de la Cetatea (Castellum Cilicum) și de la Adamclisi (Tropaeum Traiani). În rest, erau *uici*, în care puteau exista stații de *beneficiarii*, ca la Rîmnicul de Jos, dar aceasta nu înseamnă în fapt o prezență permanentă a trupelor, ci doar grija pentru paza și întreținerea căii de comunicație care putea căpăta, în funcție de împrejurări, o deosebită însemnătate strategică.

Cercetările arheologice, mai reduse sau mai extinse, de la Tropaeum Traiani, Ulmetum, Noviodunum, Dinogetia, Troesmis, Carsium, Capidava, Sacidava nu au condus, pînă acum, decît în foarte mică măsură, la cunoașterea construcțiilor romane din secolele II-III și, cu atît mai puțin, a celor eventual anterioare. Deocamdată, în legătură cu fortificațiile aflate pe principalele drumuri antice militare, dar și comerciale, trebuie să ne mulțumim cu știrile oferite de izvoarele literare și de documentele epigrafice. Ceva mai bine cunoaștem situația orașelor vest-pontice — fie datorită săpăturilor sistematice mai extinse, cum este cazul Histriei, fie datorită unor descoperiri întîmplătoare sau unor știri de altă natură.

Histria era apărată în secolul al II-lea și în prima jumătate a celui de al III-lea — pînă la distrugerea de către goți, în legătură cu a cărei dată nu s-a ajuns încă la un consens [141]— de un zid care închidea accesul dinspre teritoriu, în partea de vest a cetății; ambele capete ale zidului se opreau în apele care înconjurau promontoriul histrian. Așadar nu este vorba de o incintă propriu-zisă, ci de un zid cu o singură latură care satisfăcea nevoile de apărare ale orașului, primejdiile nefiind așteptate decît dinspre uscat. Zidul a fost construit la începutul veacului al II-lea, dacă nu chiar la sfîrșitul celui anterior, și a suferit reparații, poate în vremea lui Marcus Aurelius, în orice caz în a doua jumătate a secolului al II-lea. Fortificația închidea cea mai mare suprafață pe care a cunoscut-o orașul milesian în timpul stăpînirii romane. Grosimea zidului, de numai 1,80-1,90 m, și existența unor bastioane interioare dovedesc că fortificația a fost construită într-o perioadă

141 Pentru această problemă, *cf.* Doruțiu-Boilă, Emilia, *Zur Frage der Zerstörung Histrias im 3. Jh. u.Z.*, SC, 6, 1964, p. 247—259; Pippidi, D. M., *Contribuții* [2], 1967, p. 464—480; Vulpe, R., DID, 2, p. 258—259. În aceste lucrări este indicată și bibliografia anterioară.

de înflorire și prosperitate economică a cetății[142], cu scopul de a face față unor atacuri nu prea puternice și de a permite ieșirea la contraatac.

Callatis. În urma cercetărilor efectuate[143] și a unor studii ulterioare — ca și pe baza relațiilor ce se pot stabili cu inscripția din 171-172, cînd sub guvernatoratul lui *M. Valerius Bradua* a fost construită o nouă incintă a orașului[144] — s-a ajuns la părerea că vechea incintă elenistică a putut fi în funcțiune pînă la invazia costobocilor, după care a fost construită cea de a doua, care a suferit importante refaceri în a doua jumătate a secolului al III-lea[145].

Tomis. Am lăsat la sfîrșit acest oraș, deoarece sistemul lui de fortificații din secolele II-III comportă mai multe discuții, atît din cauza cercetărilor sporadice, ale căror rezultate n-au fost puse în evidență cu claritate, cît și din cauza unor interpretări și ipoteze apărute în ultimii ani, nu tocmai bine fundamentate. În cele ce urmează voi folosi și unele observații făcute personal — fie în cursul unor sondaje sistematice, fie pe parcursul diferitelor lucrări edilitare — care au permis o serie de descoperiri și de constatări asupra terenului și construcțiilor antice. După cum am arătat, în epoca elenistică tîrzie și la începuturile stăpînirii romane Tomisul se întindea în partea extremă a peninsulei pînă în piața Ovidiu. Spre deosebire de Callatis — care era mult mai dezvoltat în acea vreme decît vecinele dinspre nord, după cum ne-o mărturisește Strabo[146] —, la Tomis, ca și la Histria, avîntul social-economic de la sfîrșitul secolului I și din cel de al II-lea, a impus lărgirea orașului și construirea unui nou zid de apărare[147]. Traseul exact al acestui zid nu ne este cunoscut, dar, după toate aparențele, el unea malul de lîngă Biserica Greacă cu cel din spatele Tribunalului, unde se mai văd încă resturile unui turn pare-se, reutilizat cu alte scopuri în vremuri mai tîrzii. Ca și în cazul Histriei, acest zid apăra orașul numai dinspre uscat, închizînd în spatele lui peninsula Constanței în întregime, cu o suprafață dublă față de întinderea cetății în vremea lui Ovidiu. Despre o reparație a acestui zid sîntem informați de o inscripție greacă fragmentară[148], în care este vorba de contribuția cetățenilor la construirea unor porțiuni ale incintei. Inscripția este datată în ultima jumătate a secolului al II-lea; probabil că avem de-a face cu reparații efectuate în vremea lui Marcus Aurelius, cînd la Callatis se ridica incinta cea nouă, după invazia costobocilor, și de cînd par să dateze și refacerile de la Histria. Afirmația făcută privind traseul zidului tomitan în secolele II-III — chiar dacă

142 Toate datele despre acest zid de apărare au fost luate din monografia *Histria*, 1, 1953, p. 283—293, capitolul respectiv fiind semnat de Gr. Florescu și Gh. Cantacuzino.
143 Preda, C., Popescu, E., Diaconu, P., *Săpăturile arheologice de la Mangalia (Callatis)*, MCA, 8, 1962, p. 439 și următoarele.
144 Lambrino, S., *Valerius Bradua, un nouveau gouverneur de la Mésie Inférieure*, RIR, 5—6, 1935—1936, p. 321—332.
145 Preda, Florentina, *Noi contribuții arheologice la cunoașterea sistemului de apărare a orașului Callatis*, AUB, 17, 1968, p. 27—36; Suceveanu, Al., *La défense du littoral de la Dobroudja à l'époque romaine (Ier—IIIe siècles de n.è.)*, RRH, 1974, p. 235—236.
146 Strabo, *Geographica* VII, 6, 1, numai pentru Callatis folosește termenul, *πόλις* în timp ce pentru Histria și Tomis pe cel de *πολίχνιον*.
147 Pârvan, V., *Zidul cetății Tomi*, ARMSI, s.2, t. 37, 1915, p. 415 și următoarele.
148 Cea mai bună lectură la Stoian, I., *Tomitana*, p. 167.

nu se bazează pe cercetări directe asupra acestui obiectiv, în prezent imposibil de efectuat — are în vedere alte cercetări și descoperiri care par să o susțină suficient. În același timp, trebuie respinsă și presupunerea că zidul tîrziu, din care se mai văd cîteva porțiuni în Constanța, ar fi fost construit tocmai în secolul al doilea și că monedele de la Tacitus și Aurelian, descoperite în cursul cercetărilor, ar constitui doar semnele unor refaceri ulterioare [149], ca și cea din secolul al VI-lea cînd s-a adăugat „Turnul măcelarilor" [150]. Argumente de natură arheologică vin în concordanță cu știrile epigrafice și literare privind zidul de apărare al Tomisului. În primul rînd, se constată că în suprafața cuprinsă între zidul tîrziu și linia, trasată ipotetic, a zidului din secolul al II-lea nu au apărut decît materiale arheologice din secolele IV-VI. Excepție face doar tezaurul de sculpturi, care a putut fi îngropat în afara incintei sau într-o epocă ulterioară [151]; de asemenea, au fost descoperite, în aceeași suprafață, concentrate spre sud-vest, adică în apropiere de Tribunal și de Muzeul Marinei, morminte din secolul al II-lea[152], ceea ce cred că devine un argument peremptoriu pentru a demonstra că zidul de apărare din vremea respectivă nu putea să depășească linia pe care am propus-o. Faptul că aceste morminte ocupă doar o mică parte din suprafața respectivă, cred că se datorește formei terenului, care nu permitea înmormîntări decît de-a lungul coastelor dinspre sud-vest, în timp ce în celelalte părți se afla o depresiune largă, constatată în sondajele făcute cam pe locul unde se află astăzi clădirea Consiliului popular județean, iar spre nord-est, zidul tîrziu se apropie destul de mult de capătul presupus al zidului din secolele II-III [153]. Dincolo de această depresiune, urmărind forma terenului, a fost ridicat la un moment dat un val de apărare, pe traseul căruia ulterior s-a construit zidul tîrziu. Afirmația se bazează pe constatările făcute personal într-un sondaj efectuat pe latura vestică a ultimului zid. Construcția acestuia a putut începe în a doua jumătate a secolului al III-lea, după invazia goților, care, chiar dacă nu au distrus Tomisul [154], i-au provocat grele stricăciuni, care au impus măsuri speciale pentru refacerea orașului. Momentul coincide cu straturile de umplutură, constatate pretutindeni în cercetările efectuate la Tomis, ce au dus la ridicarea nivelului de locuire și la acoperirea depresiunii din fața fostului zid de apărare, construindu-se unul nou pe traseul vechiului val. Această acțiune constructivă de mari proporții a putut fi inițiată, eventual, încă sub Gallienus, care a luat, după cum spun izvoarele [155], măsuri speciale pentru apărarea acestor ținuturi. Ea a fost continuată, dacă nu chiar începută, de Aurelian și Tacitus — din timpul cărora s-au găsit monede chiar în mortarul zidului — și terminată, probabil, de Diocletian, cînd — după cum aflăm

149 Suceveanu, Al., *op. cit.*, p. 233.
150 Asupra acestui adaos, *cf.* Pârvan, V., *op. cit.*
151 Canarache, V., Aricescu, A., Barbu, V., Rădulescu, A., *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, Editura Științifică, 1963, București, p. 122—123.
152 Sînt morminte din vremea lui Hadrianus sau cel mai tîrziu din timpul lui Antoninus Pius. Am participat la cercetarea lor.
153 Un plan al Tomisului pe care este trasat mai exact zidul tîrziu, la Canarache, V., *Tomis*, Editura Meridiane, București, 1961, p. 1.
154 Zosimus, *Historia noua*, I, 42; *cf.* Vulpe, R., DID, 2, p. 263—264.
155 SHA, *Vita Gallieni*, 13, 6. *Cf.* Vulpe, R., *op. cit.*, p. 259.

dintr-un document epigrafic — a fost ridicată *porta praesidiaria* [156]. Nu este exclusă nici posibilitatea ca lucrarea să fi fost încheiată de Constantin cel Mare; asupra acestor aspecte voi reveni însă cînd voi prezenta fortificațiile din perioada Dominatului.

O privire de ansamblu asupra fortificațiilor dobrogene din perioada Principatului ne dă posibilitatea să constatăm că cele mai multe au fost construite, cum era firesc, de-a lungul Dunării, la granița care trebuia cel mai atent păzită. Pe litoral, pornind din nord, de la Halmyris, constatăm că așezările fortificate sînt mai rare, adică se rezumă la coloniile grecești, cărora trebuie să le adăugăm, în afară de Halmyris, stațiunea de la capul Tuzla, Stratoni sau Stratonus, și, eventual, două așezări rurale [157], ale căror nume ne arată că s-au dezvoltat pe lîngă niște mici fortificații: *Laicus Pyrgus* [158] și *Vicus Turris Muca(poris?)* [159]. Ambele se aflau între Histria și Tomis, dar probabil nu pe țărmul mării, ci pe drumul de uscat, înregistrat de *Itinerarium Antonini*. Chiar dacă nu erau pe litoral [160], aceste *turres* intrau în sistemul de apărare al căii de comunicație ce făcea legătura între coloniile vest-pontice [161].

Așadar, toate aceste așezări de pe Dunăre și de pe litoral erau legate de principalul drum strategic (pe litoral, și comercial) al provinciei, care înconjura teritoriul dobrogean. Celălalt drum principal, care străbătea provincia prin interior, paralel cu Dunărea și cu coastele mării, fiind mai puțin expus primejdiilor, era străjuit de un număr redus de fortificații. Dintre acestea ne sînt cunoscute doar Tropaeum Traiani și castrul ocupat de *Cohors I Cilicum* de la Cetatea. Poate că mai existau fortificații și spre nordul acestui drum, dar nu le avem atestate încă nici arheologic, nici epigrafic. De asemenea, nu avem nici o dovadă că satele importante de pe ruta respectivă dispuneau de vreun sistem defensiv.

În afara drumurilor principale, existau și drumuri secundare, numite *semitae*, care făceau legătura între așezările de pe litoral și cele de pe Dunăre. Acestea traversau drumul interior prin principalele noduri de comunicații de la Tropaeum Traiani, Ulmetum, Libida. Vasile Pârvan — bazîndu-se pe descoperirile de stîlpi miliari și pe cunoașterea unor stații de beneficiari din interiorul provinciei, cum sînt cele de la Rîmnic [162] și de la Taița [163] — a făcut o descriere a acestor *semitae*, stabilind principalele trasee [164]: Callatis-Plopeni-Tropaeum Traiani-Altinum sau Axiopolis; Tomis-Axiopolis pe valea Carasú; Tomis-Vicus Clementianensis (M. Kogălniceanu)-Dorobanțu-Capidava; Tomis-Sibioara-Ulmetum-Carsium; Histria-Ulmetum-Capidava; Histria-Rîmnic-Carsium; Histria-Libida-Troesmis; Troesmis-Taița-Noviodunum etc. Față de

156 CIL, III, 14 450.
157 *V.*, Vulpe, R., DID, 2, p. 443, și Suceveanu, Al., *op. cit.*, p. 229; *cf.* Doruțiu-Boilă, Emilia, *Πύργοι -Turres*, SCIVA, 26, 1975, 2, p. 219 și următoarele.
158 Stoian, I., *O inscripție inedită din Histria. Plîngerile țăranilor băștinași de pe teritoriul histrian împotriva apăsării romane*, SCIV, 2, 1951, 2, p. 137—157.
159 CIL, III, 7 533.
160 Cum înclină să creadă Vulpe, R., *loc. cit.*
161 Suceveanu, Al., *loc. cit.*
162 Pârvan, V., *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, s.2, t. 35, 1913, p. 523.
163 CIL, III, 6 161
164 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum I*, ARMSI, s.2, t.34, 1912, p. 576—585.

cele stabilite de V. Pârvan în legătură cu aceste *semitae*, descoperirile mai recente nu au adus multe noutăți. Se mai pot aminti doar miliariumul de la Plopeni [165], din anul 200, care subliniază însemnătatea acestui centru în sistemul drumurilor romane din interior, și încă un document epigrafic care atestă Vicus Clementianensis [166].

În mod sigur, amenajarea drumurilor a fost inițiată odată cu stabilirea pe teritoriul Dobrogei a primelor unități militare, cînd au fost construite primele fortificații romane. Începînd cu domnia lui Vespasian și mai ales în timpul lui Traian, a fost organizată întreaga rețea de drumuri. Faptul că nu s-a descoperit încă pe teritoriul Dobrogei nici un miliarium de la Traian se datorește, probabil, întîmplării [167]. În ceea ce privește construcția drumurilor în timpul lui Vespasian, s-ar părea că numele acestui împărat trebuie recunoscut din cîteva litere (*SAR.VES*) ale unui miliarium refolosit în vremea lui Valens, descoperit la Miriștea [168], deci pe drumul secundar dintre Callatis și Tropaeum Traiani. Dacă drumul de pe malul Dunării și cel de pe litoral au început a fi amenajate încă din timpul Flaviilor, drumul din interior — de la Marcianopolis prin Tropaeum Traiani, Ulmetum și Libida, pînă la Noviodunum — este o lucrare întreprinsă, probabil, abia sub Traian [169]. Fiind mai puțin folosit și mai puțin expus stricăciunilor, acest drum, după cum ne-o arată descoperirile de stîlpi miliari, nu a fost atît de des reparat ca cel care înconjura provincia. Preocupări speciale față de acest drum se cunosc în timpul lui Hadrianus, atestate prin miliariumul descoperit la Abtat (R. P. Bulgaria) [170], datînd din anul 118, și, poate, de un fragment de la Dorobanțu, care însă s-ar putea să fie și mai tîrziu, din vremea lui Antoninus Pius [171]. O altă reparație a acestui drum mai este atestată abia în vremea lui Maximin (anul 237), de cînd datează un miliarium de la Libida [172].

Cît privește drumul cel mare care înconjura Dobrogea, constatăm că în a doua jumătate a secolului al II-lea și în veacul următor, acesta a fost mult mai atent întreținut și refăcut, poate și pentru că era mai mult circulat dar și pentru că era mai însemnat din punct de vedere strategic. În timpul domniei lui Antoninus Pius avem dovada reparării acestui drum, atît pe latura lui dunăreană (un miliarium din anul 160 găsit la Seimenii Mari [173]), cît și pe cea de pe țărmul mării (un miliarium din anul 159 descoperit la Sinoie) [174]. În vremea lui Marcus Aurelius, constatăm o preocupare specială pentru drumul litoralului, în timp ce pe Dunăre, doar în partea nordică, de la Dinogetia spre vărsare, pare să fi fost necesare reparații ale drumului. Sînt cunoscuți doi stîlpi miliari

165 Documentul, încă inedit, se află în lapidariul Muzeului de arheologie din Constanța și urmează să fie publicat de A. Rădulescu.
166 Rădulescu, A., *Inscripții inedite din Dobrogea*, SCIV, 14, 1963, 1, p. 79, nr. 2.
167 Vulpe, R., DID, 2, p. 122, nota 17.
168 CIL, III, 12 518.
169 Vulpe, R., HAD, p. 166.
170 CIL, III, 14 464.
171 CIL, III, 12 516. Se mai citesc literele *SAR* și *RIAN*.
172 CIL, III, 7 612.
173 Florescu, Gr., *op. cit.*, p. 89.
174 CIL, III, 12 513.

descoperiți la Bisericuța-Garvăn [175] și încă unul de prin nordul Dobrogei [176], toți din anul 162. De-a lungul litoralului însă, lucrările de întreținere a drumului sînt atestate prin mai numeroase pietre miliare, datînd din anii 161-163, cum sînt cele de la Sinoie [177], Histria [178], Tomis [179], Vicus Amlaidina [180], Callatis [181] și 2 Mai [182]. Nu putem să nu facem legătura între lucrările de întreținere a drumurilor și reparațiile și construcțiile zidurilor de apărare ale Histriei, Tomisului și Callatidei, executate înainte sau după invazia costobocilor, sub același împărat. Este, cred, evident că apărarea și fortificarea litoralului devenise o problemă mult mai importantă decît pînă atunci [183].

În timpul domniei lui Septimius Severus, sub guvernatorul *C. Ouinius Tertullus* a fost acordată o atenție deosebită întreținerii drumurilor, atît aceluia aflat de-a lungul Dunării, cît și celui care urmărea litoralul, după cum ne-o dovedesc stîlpii miliari descoperiți lîngă Cernavoda [184], la Seimeni [185], la Hîrșova [186], la Săcele [187] și la Tomis [188]. Cum am arătat, în același an a fost reparat și un drum de legătură între Callatis și Tropaeum Traiani. Și în timpul lui Maximin, în afară de atenția care s-a acordat și drumului principal din interior, sînt atestate reparații de drumuri de-a lungul Dunării, la Hîrșova și la Saon [189], și pe țărmul mării, la Corbu [190]. De la Gordian III avem sigur un miliarium, la Hîrșova [191] și poate și pe al doilea [192], tot de

175 Moisil, C., *op. cit.*, p. 142—143.
176 Gostar, N., *Miliariu roman din nordul Dobrogei*, AUI, 9, 1963, p. 169—171.
177 CIL, III, 12 514.
178 Pippidi, D. M., *Inscripții inedite din Istros*, SC, 8, 1966, p. 58. Cred că este justificată atribuirea fragmentului de miliarium domniei lui Marcus Aurelius, ținînd seama de activitatea susținută de întreținere a drumului de pe coastele mării în acel timp, deși din literele păstrate pe piatră ar putea fi vorba de Caracalla sau Elagabal. *Cf.* Vulpe, R., DID, 2, p. 204.
179 CIL, III, 13 757. În AEM, 17, p. 102, nr. 44, același miliarium este dat ca provenind de la Callatis. Poate că tot din aceeași vreme datează și un miliarium refolosit sub Constantin (Teodorescu, D. M., *Monumente inedite din Tomi*, BCMI, 8, 1915, p. 66, nr. 65), pe care se poate citi cuvîntul *AVRELIO*.
180 CIL, III, 7 616.
181 Lambrino, S., *Valerius Bradua, un nouveau gouverneur de la Mésie Inférieure*, RIR, 5—6, 1935—1936, p. 327, nota 1; se presupune că tot din Callatis este un miliarium căruia nu i se cunoaște exact proveniența (Tudor, D., *Inscripții romane inedite din Oltenia și Dobrogea*, MCA, 2, 1956, p. 620, nr. 159); nu este exclus ca și alt document de același fel—descoperit la Callatis—și atribuit de editorul său lui Caracalla (Gostar, N., *Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie Dobrogea*, SC, 5, 1963, p. 301) — să fie tot de la Marcus Aurelius, (*cf.*, Vulpe, R., *loc. cit*).
182 Rădulescu, A., *Note epigrafice*, Pontica, 1, 1968, p. 323.
183 Suceveanu, Al., *op. cit.*
184 CIL, III, 7 602.
185 Florescu, Gr., *op. cit.*, p. 88.
186 CIL, III, 7 603, 7 604.
187 CIL, III, 14 461.
188 Un document inedit, aflat în lapidariul Muzeului de arheologie din Constanța, în curs de a fi publicat de A. Rădulescu.
189 CIL, III, 7 605 (Hîrșova). Despre documentul de la Saon am fost informat de V. H. Bauman.
190 CIL, III, 14 462.
191 CIL, III, 7 606.
192 CIL, III, 7 608.

acolo, dacă nu cumva acesta trebuie datat mai tîrziu [193]. Şi împăratul Decius — în scurta-i domnie atît de strîns legată de evenimentele de la Dunărea de Jos — s-a ocupat de drumurile dobrogene, dovadă constituind cei doi stîlpi miliari descoperiţi la Sinoie [194] şi la Rasova [195]. De la Hîrşova provine miliariumul împăraţilor Valerian şi Gallienus [196], datat în anii 255-258 Semnificativă mi se pare descoperirea la Tomis a unui miliarium din vremea lui Aurelian [197], a cărui activitate intensă la Dunărea de Jos este îndeobşte cunoscută [198]; ar fi poate un argument în plus la a-i atribui opera de dezvoltare a vechiului oraş milesian, fiind şi cel care a determinat construirea celei mai mari părţi a ultimului zid de apărare.

Voi încheia această parte a prezentării fortificaţiilor şi drumurilor de pe teritoriul Dobrogei din timpul Principatului, cu concluzia că aceste ţinuturi au fost organizate, de-a lungul a două secole, într-un puternic sistem de apărare, fiind în permanenţă întreţinute, reparate şi întregite toate amenajările ce ţinteau întărirea acestui bastion defensiv al Imperiului, aflat în calea atîtor popoare migratoare care, de voie sau de nevoie, tindeau să năvălească peste civilizaţie. Măsurile de apărare au fost sporite în raport cu creşterea primejdiei de peste graniţă, dar, în cele din urmă ele s-au dovedit ineficiente, iar în faţa eşecurilor tot mai frecvente şi a contradicţiilor interne tot mai de neîmpăcat a fost necesară o nouă organizare, pe alte baze sociale şi cu alte ţeluri politice, ceea ce pentru pămîntul dobrogean a însemnat o nouă etapă în organizarea militară, în construcţia fortificaţiilor şi în reamenajarea drumurilor.

Autorii antici, descoperirile arheologice şi cele epigrafice stau mărturie numeroaselor acţiuni întreprinse în timpul Dominatului pentru întărirea capacităţii defensive a teritoriului dobrogean, aflat primul în calea migratorilor.

Refacerea drumurilor a stat, în primul rînd, în atenţia lui Diocleţian. Pe principalele rute strategice ale Dobrogei, mai ales pe drumul ce urmărea cursul Dunării, a fost descoperit un număr destul de mare de stîlpi miliari din timpul tetrarhiei. Asemenea mărturii avem de la Rasova (unul sigur [199] şi unul posibil [200]), de la Hîrşova (unul scris pentru prima oară sub Diocleţian [201], altul pe un vechi miliarium din anul 200 [202] şi al treilea refolosind o bornă din timpul lui Gordian [203]), de la Măcin [204] şi de la Dinogetia [205]. Refacerile drumului de pe litoral sînt atestate prin bornele miliare de la Corbu [206] şi de la

193 Adică în vremea lui Aurelian. *V.* Vulpe, R., DID, 2, p. 233—234.
194 CIL, III, 12 515.
195 Rădulescu, A., *Un miliar de la Dacius la Rasova*, Revista muzeelor, 6, 1969, 4, p. 350.
196 CIL, III, 7 609.
197 CIL, III, 12 517.
198 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 272—276, unde sînt date toate indicaţiile bibliografice.
199 CIL, III, 13 755.
200 CIL, III, 12 512.
201 CIL, III, 7 609.
202 CIL, III, 7 603.
203 CIL, III, 7 606.
204 CIL, III, 7 610.
205 Ştefan, Gh., *op. cit.*, p. 224.
206 CIL, III, 7 614.

:allatis [207], unde a fost refolosit un stîlp probabil din vremea lui Marcus
Aurelius, și de la Mihai Viteazu [208].

Cît privește reconstruirea fortificațiilor, în afara știrilor transmise de
ınii autori, ca panegiristul Eumenios [209] sau istoricul Zosimus [210], activitatea
lusă în timpul lui Diocletian [211] este dovedită și de cercetările arheologice,
:a și de cîteva documente epigrafice.

Dintre cetățile de pe limesul danubian în care s-au făcut cercetări arheo-
ogice sistematice, Dinogetia este aceea care pare că a fost refăcută din temelii
n vremea tetrarhiei [212], după cum o arată sistemul constructiv, monedele
lescoperite și miliariumul rămas din acea vreme. La lucrările de construcție
ı participat *Legio I Iouia*, fapt dovedit prin cărămizile care poartă ștampila
egiunii [213], iar apariția unui al doilea epitet, cel de *Scythica*, alături de numele
egiunii, ceea ce este neobișnuit pentru vremea Dominatului, arată că aceste
:ărămizi au fost fabricate în primii ani după înființarea legiunii, ca și a pro-
vinciei căreia i-a fost afectată. Ulterior legiunea a fost numită doar cu epitetul
oficial, *Iouia* [214], ca în inscripția de la Aegyssus [215].

Amintind că aceeași ștampilă o întîlnim și pe cărămizi descoperite la
Niculițel [216], trebuie să admitem că și respectiva așezare din teritoriul novio-
lunens a fost refăcută tot în timpul lui Diocletian.

Evident, și alte cetăți de pe limes au fost refăcute în vremea tetrarhiei,
:hiar dacă cercetările de pînă acum nu au adus date sigure în această privință.
Mă refer în primul rînd la cele două castre de la Noviodunum și Troesmis, apoi
.a așezările în care constatăm , datorită documentelor epigrafice, prezența
:elor două legiuni scitice încă de la începuturile Dominatului, cum sînt
Aegyssus [217], Salsovia [218], Sacidava [219] și, poate, Axiopolis [220].

Dintre cetățile vest-pontice, avem sigur dovezi de refacere a sistemului
le apărare la Histria, unde una dintre fazele de construcție a zidului tîrziu
le incintă aparține acestei epoci [221].

207 Gostar, N., *op. cit.*, p. 301.
208 CIL, III, 14 463.
209 Panegyricii Latini, V, 18, 4 (în FHDR, 2, p. 82).
210 Zosimus, *Historia noua*, II, 34.
211 Berchem, D. van, *op. cit.*, p. 115—116; Barnea, I., DID, 2, p. 375 și următoarele.
212 Ștefan, Gh., *Un cuptor roman de ars țigle, descoperit la Garvăn*, SCIV, 8, 1957, 1—4, p. 339 și următoarele; Barnea, I., *op. cit.*, p. 376.
213 Ștefan, Gh., *Dinogetia I*, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 409.
214 *Idem, La Legio I Iouia et la défense de la frontière danubienne au IVe siècle de notre ère*, NEH, 1, 1955, p. 165.
215 Barnea, I., *O inscripție de la Aegyssus*, SCIV, 1950, 2, p. 176—178.
216 Ștefan, Gh., *Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia)*, SCIV, 1, 5, 1954, 1—2, p. 186.
217 *Supra*, nota 215.
218 Moisil, C., *O nouă inscripție găsită în Dobrogea*, Convorbiri literare, 39, 1905, p. 56.
219 Gostar, N., *op. cit.*, p. 305—306.
220 În această localitate este atestat un *dux limitis Scythiae*, cu titlul de *vir perfectissimus* (Tudor, D., *op . cit.*, p. 574, nr. 31).
221 Florescu, Gr., în *Histria*, 1, p. 94; Suceveanu, Al., *Observations sur la stratigraphie des cités de la Dobroudja au IIe—IVe siècles à la lumière des fouilles d'Histria*, Dacia, NS, 13, 1969, p. 345.

Cît privește orașul Tomis, un document epigrafic deosebit de important [222] ne arată că din ordinul lui Diocleţian, cînd comandant militar suprem al provinciei era *C. Aurelius Firminianus*, a fost ridicată *porta praesidiaria* de către *Ciuitas Tomitanorum*; este vorba de poarta principală a orașului [223], a cărei construcţie a încheiat, probabil, marea incintă a Tomisului, începută și realizată în cea mai mare parte încă de pe vremea lui Aurelian.

Se pare că și la Tropaeum Traiani există unele indicii că și în vremea tetrahiei [224] au fost întreprinse lucrări de refacere a cetăţii.

Pentru a ilustra situaţia generală din aceste ţinuturi, trebuie amintit că sub Diocleţian au fost refăcute, după cum ne arată documentaţia epigrafică, cetăţile Transmarisca [225] și Durostorum [226].

În timpul lui Constantin cel Mare și apoi sub urmașii acestuia, mai ales sub Constantius II, este continuată opera de reconstrucţie a lui Diocleţian. Dintre drumurile strategice, cel de pe malul Dunării probabil că era — în urma reparaţiilor făcute în vremea tetrarhiei — în bună stare, deoarece, cel puţin pînă în prezent, nu s-a descoperit nici un stîlp miliar de la Constantin. În schimb, sînt vădite preocupările pentru refacerea drumului litoralului atît în timpul domniei comune a lui Constantin și Licinius, cum o arată stîlpii miliari de la Vama Veche [227] și Tomis [228], cît și după anul 324, de cînd ne-a rămas un alt stîlp de la Tomis [229], reutilizat [230], precum și cel de la Mihai Viteazu, din timpul tetrarhiei, refolosit în vremea lui Constantin și a fiilor săi [231]. De asemenea, au fost refăcute și drumurile din interior, cum rezultă din inscripţia de pe o bornă de la Dorobanţu, pusă iniţial sub Antonini, pe care se află și fragmente din numele lui Constantin [232].

Cetăţile refăcute sau construite acum pentru prima dată, în timpul lui Constantin cel Mare și apoi al lui Constantius II, sînt cunoscute atît din cercetările arheologice, cît și din mărturiile textelor literare sau epigrafice.

Dintre atestările epigrafice, amintesc în primul rînd inscripţia inaugurală, din anul 316, a orașului Tropaeum Traiani [233], refacerea acestuia fiind una dintre lucrările cele mai de seamă întreprinse pe teritoriul Dobrogei sub Constantin și Licinius, probabil după o ultimă distrugere de către goţi a așezării, care a avut loc în timpul lui Diocleţian [234]. Importanţa acordată zidirii cetăţii este dovedită prin faptul că la supravegherea lucrărilor au fost prezenţi și cei doi prefecţi ai pretoriului, cei mai înalţi demnitari în ierarhia Imperiului, care sînt menţionaţi la sfîrșitul inscripţiei; pe de altă parte, in-

222 CIL, III, 14 450.
223 Pârvan, V., *Zidul cetăţii Tomi*, ARMSI, s.2, t. 37, 1915, p. 435—436; Stoian, I., *Tomitana*, p. 127, nr. 28.
224 Suceveanu, Al., *op. cit.*, p. 361—362.
225 CIL, III, 6 151.
226 Russu, I. I., *Inscripţii latine din Durostorum*, AISC, 2, 1933—1935, p. 210—212.
227 CIL, III, 14 215 ².
228 Inedit, în Muzeul de arheologie Constanţa, în curs de a fi publicat de A. Rădulescu.
229 Teodorescu, D. M., *loc. cit.*
230 Probabil că iniţial a fost un miliarium de la Marcus Aurelius.
231 CIL, III, 14 463.
232 CIL, III, 12 516.
233 ILS, 8 938.
234 Barnea, I., DID, 2, p. 384.

scripţia, aşezată la una din porţile principale, era însoţită de un trofeu simbolic, semn al victoriilor lui Constantin şi Licinius asupra goţilor, care, după cum arată textul documentului, fuseseră pretutindeni domoliţi.

Un alt document epigrafic care consemnează ridicarea unei fortăreţe din temelii, de data aceasta în anii 337-340, a fost descoperit la Carcaliu [235], între Troesmis şi Arrubium; nu cunoaştem numele acestei fortificaţii şi nici nu s-au întreprins cercetări arheologice în locul respectiv, pentru a completa ştirile date de inscripţie (SE 130).

Alte refaceri şi construcţii ale fortificaţiilor dobrogene în vremea lui Constantin şi a urmaşilor săi au fost dovedite arheologic prin săpăturile de la Capidava [236] şi Noviodunum [237], prin descoperirile de la Ulmetum [238], printre care se numără şi inscripţia funerară a lui *Valerius Victorinus* [239], fost *biarc(h)us* în armata lui Licinius, precum şi prin cercetările asupra incintei tîrzii de la Histria [240].

Situaţia de la Tomis este ceva mai complicată, mai ales datorită caracterului — de cele mai multe ori întîmplător sau de salvare precipitată — al cercetărilor. Nu avem încă o dovadă sigură că lucrările de construcţie a marelui zid de apărare se încheiaseră sub Diocleţian, aşa cum am presupus bazîndu-ne doar pe faptul că se scurseseră suficient de mulţi ani de la începerea lor în timpul lui Aurelian pentru ca opera să fie terminată în vremea tetrarhiei. Nu ştim dacă aceste lucrări au continuat şi sub Constantin cel Mare, ipoteză destul de răspîndită în istoriografia noastră [241]. Cert este că în timpul acestui împărat şi a urmaşilor săi, noul cartier al oraşului — apărut în spatele ultimei incinte, pe platforma unde s-au aflat terasamentele căilor ferate ale fostei gări din Constanţa, deci într-un spaţiu oarecum izolat de peninsula tomitană pe care se întinsese oraşul în perioadele anterioare — s-a dezvoltat în secolele IV-VI ca un puternic centru economic şi religios, dovadă fiind atelierele meşteşugăreşti şi cele două basilici [242] care au fost descoperite. Cercetările efectuate aici nu au scos la iveală decît materiale romane tîrzii, cele mai vechi dintre ele putînd data din a doua jumătate a veacului al III-lea [243], deci de cînd a început construirea ultimei incinte. Cîteva morminte din secolul al II-lea sau mai timpurii [244] apar în mod firesc într-o zonă care în aceea vreme era în afara zidului de apărare, tot aşa cum firească este şi îngroparea în afara oraşului a grupului de monumente sculpturale mutilate şi pîngărite [245]. Este foarte posibil ca

235 CIL, III, 12 485 = ILS, 724.
236 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 64—68.
237 Barnea, I., DID, 2, p. 386.
238 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum I*, ARMSI, s.2, t. 35, 1912, p. 594—595.
239 *Idem*, *Cetatea Ulmetum II*, ARMSI, s.2, t. 36, p. 386—387.
240 Florescu, Gr., *Histria*, 1, p. 94; Suceveanu, Al., *op. cit.*, p. 345—347.
241 Canarache, V., *Tomis*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1961, p. 17; Vulpe, R., *Ncte de istorie tomitană*, Pontica, 2, 1969, p. 163.
242 Rădulescu, A., *Monumente inedite romano-bizantine din sectorul de vest al cetăţii Tomis*, Constanţa, 1966.
243 *Ibidem*, p. 84.
244 Am participat la descoperirea unora dintre mormintele romane, încă inedite, lîngă actualul Muzeu al Marinei.
245 Canarache, V., Aricescu, A., Barbu, V., Rădulescu, A., *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1963.

acest nou și important cartier, datorită cine știe cărei ctitorii, să fi luat numele vreunuia dintre moștenitorii lui Constantin cel Mare (Constans sau Constatius) numindu-se *Constantia*; acest nume, mai nou, mai prestigios și latinesc, s-a extins cu timpul asupra întregului oraș, care îl păstrează și astăzi [246]. Sînt de părerere că nici cartierul, nici orașul nu s-au numit vreodată *Constantiana*, cum s-a presupus, pentru că acest toponim aparținea altei așezări dobrogene, la care mă voi referi mai jos, și pentru că denumirea n-ar putea explica actuala formă a cuvîntului. De asemenea, nu este necesar să bănuim că toponimul Constantia ar aparține unei fortificații vecine Tomisului [247], pentru că ar fi apărut pînă acum un indiciu arheologic cît de vag care să confirme această presupunere, ci este suficient să înțelegem că noul cartier avea o situație aparte, atît prin poziție, cît și prin dezvoltarea sa în concordanță cu cerințele economice și suprastructurale ale epocii în care a fost creat. Oricum, este cert că în vremea lui Constantin și a urmașilor săi Tomisul a cunoscut una dintre cele mai înfloritoare situații, așa cum o dovedesc construcțiile noi sau refacerile celor vechi [248], avîntul economic, precum și poziția sa politică și religioasă.

Așezările fortificate construite în timpul dinastiei constantiniene cunoscute doar din izvoarele literare sînt Flaviana, Dafne și Constantiana.

În legătură cu *Flauiana* nu am de făcut alte precizări în afara celor din capitolul anterior, unde am prezentat unitatea de *milites nauclarii* care staționa acolo [249]; rămîne ca viitorul să ne arate dacă așezarea — aflată pe malul unuia din lacurile dunărene din sud-vestul Dobrogei — trebuie recunoscută la Viile [250] sau la Rasova.

Despre *Dafne* poate că nici nu ar fi fost cazul să aduc vorba aici, deoarece fortăreața se afla pe malul stîng al Dunării, după cum relatează Procopius [251], dar pentru că s-a emis și ipoteza că ea ar trebui căutată în dreapta fluviului, și anume la Izvoarele (Pîrjoaia) [252], am socotit necesar să fac cîteva considerații în legătură cu localizarea acestei fortificații. Pasajul din Procopius este cît se poate de clar, relatîndu-ni-se că fortăreața numită Dafne a fost construită cu atenție pe malul celălalt al Dunării, în fată cu Transmarisca, deoarece împăratul Constantin a considerat că este util ca fluviul să fie păzit de ambele părți. Amănuntele date de istoricul din Caesarea nu lasă nici un echivoc, iar încercarea de a considera că el face o eroare grosolană — confundînd Sucidava de la Celei cu cea din Dobrogea [253], de la Izvoarele, și că de fapt Dafne este un alt nume dat Sucidavei de pe malul drept al Dunării — se bazează pe argumente neconsistente, cum ar fi existența unui vad, dar un asemenea loc de trecere există și la Transmarisca [254], sau lipsa unor dovezi arheologice că pe malul mun-

246 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 158—165; aici este redată pe larg întreaga discuție și bibliografia anterioară.
247 Pârvan, V., *Zidul cetății Tomi*, ARMSI, s.2, t. 37, 1915, p. 422; Vulpe, R., HAD, p. 306 Barnea, I., DID, 2, p. 391.
248 Cum s-a întîmplat la edificiul cu mozaic și la terme.
249 *Notitia Dignitatum, Or.*, XXXIX, 20.
250 Diaconu, P., *În căutarea Dafnei*, Pontica, 4, 1971, p. 316 și nota 24.
251 Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, IV, 7, 7—8.
252 Diaconu, P., *op. cit.*,
253 *Ibidem*, p. 317.
254 *Ibidem*, p. 315.

tenesc al Dunării se află ruinele vreunei așezări fortificate [255]. Cercetările de pînă acum, mai ales de suprafață, nu au avut poate șansa să găsească aceste vestigii, pe care trebuie să le dea la iveală viitorul. Ipoteza că fortăreața era plasată în dreapta Dunării se mai bazează și pe un argument mai convingător, dar nu peremptoriu, și anume pe o frază din Ammianus Marcellinus [256] — care însă nu este absolut concludentă, deoarece nu conține o precizare categorică despre amplasamentul fortăreței Dafne în raport cu Dunărea — frază ce este posibil și trebuie să fie interpretată în funcție de relatarea lui Procopius, care este categoric și precis în privința poziției cetății. Iată pasajul din Ammianus Marcellinus: *quibus eodem referente Victore compertis Valens parui ducens excusationem uanissimam, in eos signa commouit, motus aduentantis iam praescios, et pubiscente uere quaesito in unum exercitu prope Dafnen nomine munimentum est castra metatus, ponteque contabulato supra nauium foros flumen transgressus est Histrum resistentibus nullis.* Fără îndoială, dacă aceasta ar fi fost singura atestare a fortificației numită Dafne, nimeni nu s-ar fi gîndit că ea se putea afla în stînga Dunării, dar, avînd și textul fără echivoc al lui Procopius, putem să înțelegem relatarea lui Ammianus Marcellinus în așa fel încît să nu reiasă o contradicție între cei doi autori. Așadar, Valens, cu gîndul să treacă peste Dunăre în Bărăgan, și-a adunat toată armata de *comitatenses*, care, evident, nu putea fi cantonată într-o cetate păzită de *limitanei*, și a așezat-o într-o tabără provizorie „*prope Dafnen nomine munimentum*“; prepoziția *prope* nu are neapărat sensul de a arăta precis vecinătatea imediată, ci adesea arată apropierea aproximativă, deci punctul de reper indicat de Ammianus Marcellinus a fost ales, pe de o parte, pentru că Dafne era așezarea romană cea mai apropiată de tabăra organizată de Valens, chiar dacă se afla pe celălalt mal al fluviului, iar pe de altă parte, pentru că locul în care a fost alcătuit podul de vase prezenta siguranța trecerii, datorită existenței acolo a unui punct de sprijin pe malul stîng, dovadă că nimeni nu s-a împotrivit traversării (*resistentibus nullis*). Această lipsă de împotrivire din partea goților s-a datorat însă mai ales tacticii adoptate de ei, care cunoșteau intențiile împăratului (*motus aduentantis iam conscios*), și anume de a nu purta lupte decisive, ci de a se retrage spre munți, lăsînd atacul lui Valens fără obiect, după cum înțelegem din cele ce ne relatează istoricul mai departe [257]. În consecință, din textul lui Ammianus Marcellinus nu rezultă în mod cert, cum s-a spus [258], că Dafne s-ar fi aflat în dreapta Dunării, și el poate fi pus de acord cu descrierea lui Procopius; rămîne ca Dafne să fie căutată mai departe pe malul muntean al fluviului, probabil în aval de Oltenița, dacă nu cumva fortificația va fi fost înghițită de apele Dunării, a cărei albie s-a înălțat din antichitate pînă astăzi [259], așa cum au arătat-o cu prisosință cercetările de la Păcuiul lui Soare, unde cetatea bizantină

255 *Ibidem*, p. 313–314.
256 Ammianus Marcellinus, *Res gestae*, XXVII, 5, 2; în FHDR, 2, p. 124.
257 *Ibidem*, 3–5.
258 Diaconu, P., *op. cit.*, p. 314.
259 *Ibidem*, p. 315, nota 15. Vulpe R., într-o comunicare prezentată în 1950 la Institutul de arheologie din București, rămasă inedită, discută problema acordului între texte, arătînd că *Dafne* trebuie căutată în stînga Dunării.

a dispărut în cea mai mare parte sub ape [260]. Nu trebuie exclusă nici posibilitatea ca Dafne să se fi aflat nu chiar pe malul stîng al Dunării, ci pe un ostrov prielnic pentru a fi construit un punct de strajă acolo, pe care, cu timpul, l-au măcinat și l-au acoperit valurile. În ce privește denumirea așezării, sînt cu totul de acord cu părerea că ea nu are nici o legătură cu *Constantianiana dafne*, lgenda de pe unele monede ale împăratului Constantin cel Mare [261], ci se numea simplu Dafne, așa cum o menționează izvoarele literare. Mai amintesc că același nume de localitate este atestat și de *Notitia Dignitatum*, unde întîlnim, printre trupele de manevră, două unități, *Constantini Dafnenses* și *Ballistarii Dafnenses* [262], alcătuite din militari recrutați la Dafne sau din împrejurimi, nu cantonați acolo, cum s-a afirmat în sprijinul localizării la sudul Dunării [263], mai ales că, fiind vorba de *comitatenses*, ar fi trebuit ca tabăra lor să se afle în interiorul provinciei, nu pe graniță, la Izvoarele.

Constantiana — deși nu apare în izvoarele literare decît din secolul al VI-lea — este sigur o ctitorie a dinastiei constantiniene, probabil a lui Constantius II. Numele așezării apare uneori la singular (Procopius [264]), alteori la plural (Hierocles [265], *Notitia* lui Carl de Boor [266] și într-o inscripție tomitană [267]. Deși toponimul i-a făcut pe cei mai mulți cercetători să creadă că este vorba de o localitate din vecinătatea orașului Tomis, identică cu Constantia, sau de un cartier al străvechiului oraș [268], sînt de părerere că ipoteza care susține că așezarea respectivă trebuie căutată pe litoral la nord de Histria [269] este întemeiată. La această concluzie s-a ajuns prin valorificarea știrilor oferite de Hierocles și *Notitia* lui Carl de Boor. Am emis părerea că și din listele lui Procopius — la care mă voi referi mai jos, cînd va fi vorba de fortificațiile din vremea lui Iustinian — reiese o încheiere asemănătoare privind Constantiana, care trebuie să se fi aflat la nord de Argamum [270]. Singura obiecție, ce pare mai serioasă, care se opune în a localiza Constantiana spre nordul litoralului vest-pontic o constituie inscripția mai sus menționată, descoperită la Tomis, care este o piatră funerară în limba greacă, din secolelele V-VI, pusă pentru *Ioannes*, fiul lui *Phokas* din *Constantianae*; dar de fapt, dacă Tomisul nu ar fi devenit Constantia și apoi Constanța, însă niciodată Constantiana, nimeni nu s-ar fi gîndit vreodată să caute, datorită acestei inscripții, localitatea atestată de

260 Diaconu, P., *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, 1, Editura Academiei, București, 1972, p. 12, nota 12.
261 Diaconu, P., *În căutarea Dafnei*, Pontica, 4, 1971, p. 311—312, unde sînt combătute părerile anterioare privind denumirea localității, arătîndu-se că pe monede avem de-a face cu un nume comun, nu cu un toponim.
262 *Notitia Dignitatum*, *Or.*, VIII, 45—46.
263 Diaconu, P., *op. cit.*, p. 314—315.
264 Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, IV, 11, 20.
265 Hierocles, *Synecdemus*, 637,6 (în FHDR, 2, p. 350).
266 De Boor, C. *Nachträge zu den Notitia Episcopatuum*, 2, în Zeitschrift für Kirchengeschichte, Gotha, 12, 1891, 3—4, p. 532, nr. 694.
267 AEM, 14, 1891, p. 30, nr. 63.
268 Pârvan, V., *Zidul cetății Tomi*, ARMSI, s.2, t. 37, 1915, p. 422; Vulpe, R., HAD, p. 306; Barnea, I, DID, 2, p. 391; Vulpe, R., *Note de istorie tomitană*, Pontica, 2, 1969, p. 158—159.
269 Popescu, E., *Contribuții la geografia istorică a spațiului balcano-dunărean în secolele V—VIII e.n.* (rezumatul tezei de doctorat), Universitatea București, Facultatea de istorie, București, 1970, p. 18—19. *Cf.* TIR, L-35, p. 34.
270 Aricescu, A., *Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor*, Dacia, NS, 1970, p. 309.

textul ei neapărat la locul descoperirii, așa că o simplă asemănare a două toponime care denumesc în realitate așezări diferite nu poate constitui un argument pentru a localiza Constantiana la Constanța sau în apropiere.

Ultimul urmaș al dinastiei constantiniene, Iulian Apostatul — deși, așa cum rezultă din textele literare, s-a preocupat de fortificarea graniței dunărene [271] și chiar a călătorit prin aceste părți [272] — nu ne-a lăsat, cel puțin cum reiese din descoperirile de pînă acum, prea multe dovezi ale activității sale pe teritoriul Dobrogei [273].Totuși, refacerea drumurilor în timpul acestui împărat este atestată prin existența a doi stîlpi miliari, unul de la Niculițel [274] și celălalt de la Corbu [275], acesta din urmă fiind o bornă mai veche, de la Dioclețian, refolosită. Așadar, se poate constata, cel puțin deocamdată, că în vremea lui Iulian Apostatul a existat preocuparea pentru menținerea în bună stare a drumului litoralului, dar și a celui interior, mai solicitat și, de aceea, prevăzut cu mai multe fortificații în perioada Dominatului.

Activitatea lui Valens la Dunărea de Jos, unde s-a desfășurat o parte din campaniile sale împotriva popoarelor migratoare, în primul rînd contra goților, este cunoscută mai ales din relatările lui Ammianus Marcellinus [276]. Din timpul acestui împărat datează ultimii trei stîlpi miliari descoperiți pe teritoriul Dobrogei; unul a fost găsit pe drumul dunărean, la Rasova, fiind reutilizată o bornă din timpul tetrarhiei, altul la Miriștea [277] (de asemenea refolosit), pe o rută de legătură din interiorul provinciei, iar cel de al treilea, scris prima dată sub Constantin, provine dintr-o localitate necunoscută [278].

În legătură cu fortificațiile construite de Valens în Dobrogea, atrage atenția relatarea oratorului Themistius despre refacerea și construirea din temelii a mai multor așezări întărite și mai ales despre lucrările de zidire a unei fortărețe de către soldații lui Valens pe un promontoriu de pe malul Dunării, construcție dificilă datorită distanței de unde era nevoie să fie transportate materialele de construcție [279]. Din păcate, Themistius nu ne-a transmis nici numele fortăreței, nici suficiente indicii topografice care să permită localizarea ei. Fără îndoială că o legătură între amănuntele date în textul respectiv și datele oferite de o inscripție de la Gîrliciu [280] (SE 117) este posibilă [281], dar nu obligatorie; inscripția, care datează din anul 369, de după pacea cu Athanaric [282], ne arată că pe malul Dunării a fost ridicată din temelii o mică fortăreață *(burgus)*, rămasă și ea anonimă pentru noi. La lucrări au participat *milites primani*, probabil soldați *comitatenses* din *Legio I Flauia Gemina* [283],

271 Ammianus Marcellinus, *Res gestae*, XXII, 7, 7.
272 Panegyrici Latini, XI, 7.
273 Barnea, I., *op. cit.*, p. 393.
274 CIL, III, 7 611.
275 CIL, III, 7 614.
276 Ammianus Marcellinus XXXI; în FHDR, 2, p. 134—160.
277 CIL, III, 13 755 (Rasova); CIL, III, 12 518 (Miriștea).
278 Tudor, D., *op. cit.*, p. 620, nr. 161.
279 Themistius *Orationes*, 10 (în FHDR, 2, p. 62).
280 CIL, III, 7 494 = ILS, 770.
281 Barnea, I., DID, 2, p. 395.
282 Vulpe, R., HAD, p. 311.
283 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum II*, ARMSI, s.2, t. 36, 1914, p. 381, nota 6.

sub conducerea unui *tribunus (Marcianus)*, comandant al detașamentulu din unitatea de manevră, și a unui *praepositus (Vrsicinus)*, care trebuie să f fost comandantul formațiunii de *limitanei* care a rămas în garnizoana noi fortărețe. Se poate ca această nouă unitate de graniță să fi fost desprinsă, chiai cu prilejul lucrărilor amintite de documentul epigrafic, din legiunea palatină Dacă acest *praepositus* ar fi comandat o altă unitate de graniță, aflată ma de mult în acele locuri — și atunci ar trebui să ne gîndim la *Cuneus equitum stablesianorum*, înregistrat de *Notitia Dignitatum* la Cius [284] — el nu ar fi fos pus alături de tribunul *Marcianus* aflat în fruntea acelor *milites primani* ci ar fi trebuit să fie menționată și unitatea independentă pe care o conducea Faptul că lîngă Cius a fost necesară o asemenea construcție, ne poate duce l părerea că vechea cetate nu mai exista, fiind eventual distrusă de goț înainte de venirea la tron a lui Valens sau măcar înainte de anul 369, ceea c este posibil, avînd în vedere că ultima atestare a toponimului este tocma *Notitia Dignitatum*, care indică în enumerarea respectivă situația trupelo și fortărețelor din vremea lui Constantius II. Ulterior, nici un izvor literar n mai înregistrează cetatea Cius, care nu figurează nici în listele date de Pro copius, unde apar multe nume noi, dar și majoritatea celor vechi. Pe de alt parte, se poate ca noua construcție a lui Valens să nu se fi aflat în chiar ime diată vecinătate cu Cius, ci undeva mai la nord, pentru ca porțiunea de gra niță dintre Cius și Beroe — unde se afla tot o formațiune de cavalerie *(Cuneu equitum stablesianorum* [285]) — să fie supravegheată și de o unitate de infante rie; era singurul caz în care, pe limesul scitic, fuseseră plasate una lîngă alt două unități de călăreți. Ne-am putea gîndi că această unitate ar fi *Milite primi Gratianenses*, luîndu-și numele de la toponimul Gratiana, care fuses dat de Valens, în cinstea nepotului său, coleg de domnie, noii fortărețe.

Presupunerea că *Gratiana*, înregistrată de *Notitia Dignitatum* la sfîrșitu trupelor auxiliare [286], s-ar fi aflat cam în această regiune a Dunării se bazeaz pe faptul că inserarea ei în document s-a făcut mai tîrziu [287]. Așadar nu est obligatoriu ca această așezare să se fi aflat la gurile Dunării, cum apare l prima vedere; cel ce a intervenit în text nu a ținut seama de poziția sa geo grafică, ci a adăugat, pur și simplu, unitatea de pedestrași și localitate respectivă în încheierea listei trupelor similare ale provinciei. Din relatăril lui Procopius, reiese, cred, că Gratiana s-ar fi aflat între Carsium și Troesmis așa cum voi căuta să argumentez ceva mai jos. În consecință, cele trei forti ficații construite în timpul lui Valens, în legătură cu care avem unele amănunte și anume cea amintită de Themistius, cea ridicată în anul 369 — cunoscut din inscripția de la Gîrliciu — și Gratiana — atestată de *Notitia Dignitatum* — ar putea fi independente una de cealaltă sau ar putea fi una și aceeași. Pe d altă parte, este posibil ca toponimul Cius, care nu mai apare în nici un docu ment ulterior domniei lui Constantius II, să fi fost înlocuit în vremea lui Valen cu Gratiana. Nu am făcut aceste supoziții decît cu gîndul că viitoarele cercetăr

284 *Notitia Dignitatum*, Or., XXXIX, 14.
285 *Ibidem*, XXXIX, 15.
286 *Ibidem*, XXXIX, 27.
287 Pârvan, V., *Salsovia*, Institutul de arte grafice Carol Göbl, București, 1906, p. 42.

și descoperiri vor duce, poate, la clarificarea situațiilor obscure, pe care astăzi încercăm să le lămurim cu ajutorul unei documentații insuficiente și favorabile apariției unor interpretări diferite, dar mai totdeauna nesigure.

După moartea lui Valens, pentru sfîrșitul secolului al IV-lea și pentru veacul al V-lea sînt puține informații concrete despre armata de pe teritoriul Dobrogei, ca și despre fortificațiile existente în această vreme. Atacurilor goților, care se întețesc, li se adaugă presiunea altor neamuri migratoare, cum sînt hunii și apoi bulgarii. Deși autorii relatează cu amănunțime evenimentele tulburi ale acestei perioade — amintind și numele unora dintre așezările întărite din Dobrogea, cum este Tomis, unde a avut loc episodul luptei comandantului militar al garnizoanei, *Gerontius*, împotriva goților, așezați în apropiere cu titlu de aliați, dar care provocau numai neajunsuri localnicilor[288] sau cum este *Carsium*, care se afla în 434 în mîna hunilor [289] — nu avem date de natură epigrafică sau măcar arheologică pe baza cărora să putem cunoaște mai amănunțit situația armatei din această provincie sau a așezărilor întărite care îi străjuiau granițele și drumurile. Voi aminti doar că pe teritoriul R. P. Bulgaria, la Abtat, deci pe drumul ce se continua spre nord prin interiorul Dobrogei, a fost descoperit un miliarium de la Valentinian II, Theodosiu cel Mare și Arcadius [290], deci din anii 383-392, care constituie ultimul document epigrafic care atestă refacerea drumurilor romane din aceste părți; inscripția este scrisă pe un stîlp vechi, din vremea lui Hadrianus.

Sub împăratul Anastasius (491-518), în Dobrogea se constată un oarecare reviriment al capacității de apărare, în concordanță cu măsurile luate și în alte părți ale Imperiului [291], așa cum ne-au transmis și unii istorici ai timpului [292]. Cercetările arheologice arată, se pare, o refacere la Capidava [293]. Lucrările de reconstrucție a fortificațiilor de la Histria [294] și Dinogetia [295] sînt dovedite prin descoperirea unor cărămizi cu ștampilă, pe care se poate citi numele împăratului Anastasius. Pe cîteva dintre cărămizile de la Dinogetia apare și toponimul *Altina* [296], ceea ce dovedește că acest material de construcție era fie lucrat la Altinum sau Altina, în sudul Scythiei, și transportat pe corăbii pînă la Dinogetia, fie confecționat la fața locului de către un detașament venit din Altinum, anume pentru această activitate [297], situație care n-ar fi unică în aceste părți, după cum vom vedea că s-au petrecut lucrurile și în vremea lui Iustinian. Alte descoperiri din vremea lui Anastasius arată preocuparea pentru

288 Zosimus, *Historia noua*, IV, 40.
289 Barnea, I., DID, 2, p. 407.
290 CIL, III, 14 464.
291 Stein, E., *Histoire du Bas-Empire* 1, Desclée de Brouwer, Paris-Bruxelles, 1949, p. 192—215.
292 Ioannes Malalas, *Cronographia*, XVI.
293 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 72.
294 Pârvan, V., *Histria IV*, ARMSI, s.2, t. 38, 1916, p. 701—702.
295 Ștefan, Gh., Barnea, I., Mitrea, B., Protase, D., Vătășianu, V., *Săpăturile de la Garvăn (Dobrogea)*, SCIV, 2, 1951, 1, p. 33. fig. 21—22; Ștefan, Gh., *Șantierul arheclogic Garvăn (Dinogetia)*, SCIV, 5, 1954, 1—2, p. 168, fig. 7; Ștefan, Gh., Barnea, I., Chișvasi-Comșa, Maria., Mitrea, B., *Săpăturile de la Garvăn*, MCA, 6, 1959, p. 645, fig. 17.
296 Barnea, I., DID, 2, p. 513, fig. 18/2.
297 *Ibidem*, p. 411.

construirea unor edificii cu caracter public la Tomis, Callatis, Tropaeum Tra iani, Ulmetum [298].

Domnia lui Iustinian constituie ultima perioadă de mari refaceri și chia de prosperitate pe teritoriul Dobrogei. Pentru cunoașterea acțiunilor de întă rire a capacității defensive și de refacere a drumurilor, de cel mai mare folo: ne este textul lui Procopius din Caesarea, care, în capitolele 7 și 11 din carte: a IV-a a lucrării *De aedificiis* [299], relatează despre construcțiile și reparațiil de cetăți făcute sub Iustinian în provinciile Moesia și Scythia. În mare parte deci, știrile cuprinse în aceste capitole se referă la Dobrogea. Pentru numeroas aspecte privind organizarea celor două provincii în prima jumătate a veaculu al VI-lea (numărul și numele așezărilor întărite, drumurile, limita dintre pro vincii ș.a.), textul lui Procopius a constituit adesea singura sursă de informar și, prin urmare, a fost folosit copios și i s-au dedicat chiar studii speciale Cu toate acestea, nu întotdeauna interpretarea dată pînă acum textului poat fi considerată corectă și, de asemenea, constatăm adesea păreri contradictorii uneori acordîndu-i-se istoriografului toată încrederea, ca unic izvor de informații alteori negîndu-i-se seriozitatea și cunoștințele [300]. Revederea textului m-: condus la o serie de încheieri care cred că aduc cîteva noi precizări pe hart: Dobrogei antice și, în același timp, pot contribui la o înțelegere a relătărilo lui Procopius mai apropiată de adevăr și mai puțin zdruncinată de contradicții

În capitolul 7, Procopius, adăugînd uneori amănunte de ordin istori sau constructiv, face enumerarea lucrărilor întreprinse de Iustinian de-a lungu unui important drum strategic, care urmărea cursul Dunării pe toată granița riverană a provinciei Moesia [301]. Ultimele fortărețe reparate de Iustinian p malul Dunării în Moesia sînt Σαλτουπύργος Δοροστόλος καὶ Συκιδάβα În c privește pe cea din urmă (Sucidava), așa cum am mai arătat, pare că se afla pe locul ruinelor din apropierea satului Izvoarele [302].

În provincia Scythia, cunoaștem precis traseul drumului descris de Procopius doar în partea lui finală, adică de la Ulmetum la Aegyssus, continuîndu-se apoi pînă spre gurile Dunării, la Halmyris, în cea mai îndepărtată parte a provinciei (καὶ ἄλλο δὲ φρούριον Σκυθίας ἐν ὑστάτ κεῖται Ἅλμυρις ὄνομα). Așadar, în Scythia, drumul nu mai urmărește valea Dunării, ci se confundă în parte, cu vechiul drum imperial care străbătea de la sud la nord ținutul dintre Dunăre și Marea Neagră, pornind de la Marcianopolis și ajungînd, tot prin Ulmetum, la Noviodunum [303]. Rămîne să vedem acum care este traseul iti-

298 *Ibidem*.

299 Am folosit textul stabilit de ultimii editori ai lui Procopius; Gulielmus Dindorfius (Weber, Bonn, 1838) și Iacobus Haury (Teubner-Leipzig, 1913).

300 Litzica, C., *op. cit.*, p. 73; Vulpe, R., HAD, p. 329–332; Barnea, I., DID, 2, p. 422, nota 18; Diaconu, P., *op. cit.*, p. 313–317.,

301 Acest drum poate fi recunoscut și în itinerariile mai vechi: Miller, K., *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Strecker und Schröder. Stuttgart, 1916, col. 504–509; Cuntz, O., *Itineraria Romana*. 1, *Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Teubner, Leipzig, 1929, p. 32 (în FHDR, 1, p. 738, respectiv 746–748).

302 Litzica, C., *op. cit.*, p. 61; Diaconu, P., *Urme vechi creștine descoperite în sud-vestul Dobrogei*, Biserica Ortodoxă Română, 81, 1963, p. 548–550.

303 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum I*, ARMSI, s.2, t. 34, 1912, p. 577–578 și harta.

ierariului lui Procopius în porțiunea cuprinsă între Sucidava, care se afla pe Dunăre în Moesia, și Ulmetum, aflat în mijlocul provinciei Scythia.

Dintre localitățile menționate în această parte a descrierii făcute de Procopius a atras atenția în mod deosebit *Castellum Sancti Cyrilli* (*φρούριον Κυρίλλου* Ἁγίου) care a fost localizată ipotetic pe Dunăre, la Rasova [304]; s-a emis și părerea că ar fi vorba de o denumire mai recentă pentru Axiopolis [305]. Această presupunere se bazează atît pe textul lui Procopius, care relatează că fortăreața respectivă este prima întîlnită după trecerea graniței din Moesia în Scythia, cît și pe faptul că *Cyrillus* a suferit martiriul la Axiopolis [306] și deci, localitatea care-i purta numele trebuie căutată prin apropire. Ipoteza aparține lui J. Weiss, urmat de V. Pârvan [307]. Savantul român a înțeles din episodul respectiv că, după ce ni se vorbește depre ultimele cetăți reparate pe limes în Moesia (*Σαλτουπύργος, Δοροστόλος καὶ Συκιδάβα*), se continuă drumul de-a lungul fluviului, relatîndu-ni-se și despre refacerile aduse fortificațiilor care nu se aflau chiar pe mal — *Κουήσορις* (ediția Bonn, 1838), sau *Κούηστρις* (ediția Teubner, 1913), *Πάλματις, Ἄδινα, Τιλικίων* — dar în imediata lui apropiere (*ταυτῆς πλησίον*), și se ajunge la prima așezare din Scythia, *φρούριον Κυρίλλου* Ἁγίου. De abia de la acest punct sau de mai jos, de la Axiopolis, ruta descrisă de Procopius s-ar abate de la fluviu și ar porni spre centrul Dobrogei, către Ulmetum. Pârvan a tras concluzia că Iustinian a părăsit vechiul drum imperial Marcianopolis-Tropaeum Traiani-Ulmetum, preferînd un nou drum, care lega Dunărea cu centrul provinciei, de la Axiopolis la Ulmetum, mai corespunzător nevoilor de securitate ale Imperiului. Un motiv în plus pentru care s-a considerat că vechiul drum fusese părăsit era faptul că nicăieri în *De aedificiis* nu este menționat Tropaeum Traiani, care nu ar fi putut lipsi dacă drumul imperial ar mai fi trecut pe acolo [308]. Pornind de la ideea că Sanctus Cyrillus nu trebuie căutat neapărat pe Dunăre, deoarece Procopius nu exprimă explicit acest lucru, și utilizînd detaliile descrierii și amănuntele de limbă, am ajuns la concluzii de natură să schimbe interpretarea dată pînă acum relatărilor asupra cărora m-am oprit. Așadar, ultima cetate enumerată pe malul Dunării în Moesia este Sucidava; de aici drumul descris se abate de la fluviu și — așa cum am văzut mai sus, unde am prezentat fortificațiile din vremea Principatului — trecînd prin Quersius, Palmatae și Adina, ajunge la Castellum Cilicum, adică pe vechiul drum imperial din interior. Ultima localizare conduce la încheierea că această importantă rută strategică nu fusese părăsită și deci — dacă urmărim în continuare prezentarea făcută de Procopius — nu are nici un rost să ne întoarcem la Dunăre pentru a căuta *Sanctus Cyrillus*. *ἐπὶ Σκύθας δὲ τὸ λοιπὸν βαδιοῦμαι* (Să pornesc deci mai departe la sciți). *ἔνθα δὴ φρούριον πρῶτον Κυρίλλου ἁγίου ἐπώνυμόν ἐστιν, οὕπερ τὰ πεπονηκότα τῷ χρόνῳ ἀνῳκοδομήσατο*

304 Weiss, J., *op. cit.* p. 44; Vulpe, R., *op. cit.*, p. 290; Barnea, I., *op. cit.*, p. 421; TIR. L-35, p. 63.

305 Litzica, C., *op. cit.*, p. 61, consideră că *Sanctus Cyrillus* ar putea fi un alt nume al cetății *Axiopolis*; Barnea, I., *loc. cit.*, crede că *Sanctus Cyrillus* ar putea fi identificat la Rasova sau Hinog.

306 Barnea, I., *op. cit.*, p. 380, și nota 65.

307 Weiss, J., *loc. cit.*, Pârvan, V., *op. cit.*, p. 597.

308 Litzica, C., *op. cit.*, p. 63–64.

οὐκ ἀπημελημένος Ἰουστινιανὸς βασιλεύς (Aici dar, prima se află cetate: supranumită a Sfîntului Chiril, ale cărei stricăciuni provocate de timp le-: reparat, nu fără grijă, împăratul Iustinian).Insist asupra cuvîntului *ἐπώνυμο* care înseamnă „surnom", poreclă. Este prima dată cînd întîlnim acest ter men, care nu a putut fi folosit întîmplător, în loc de *ὄνομα*, întrebuințat d obicei (*Δάφνην ὄνομα, Οὐλμιτῶν ὄνομα, Ἅλμυρις ὄνομα* etc.). Prima cetat în Scythia, pe drumul imperial, la nord de Civitas Ausdecensium (sa Castellum Cilicum) este Tropaeum Traiani. Zidurile refăcute de Constantir și Licinus rezistaseră, așa cum s-a presupus, pînă în vremea lui Iustinian însă distrugerile provocate de scurgerea timpului au trebuit să fie reparat și știm foarte bine, din cercetările făcute pînă acum, că orașul : cunoscut o perioadă de înflorire în timpul lui Iustinian [309]. Dar îm- păratul creștin a încercat să-i schimbe și numele, dîndu-i altul, legat d unul din martirii provinciei, poate ca în acest fel să fie uitată slava împăratulu păgîn, ostil noii religii. Nu este exclus ca moaștele martirului Chiril să fi fos aduse în importantul centru religios de la Tropaeum, așa cum s-a întîmpla cu ale lui Dasius, mort tot la Axiopolis, care fuseseră duse la Durostorum [310] Procopius ne redă versiunea oficială a numelui așezării, a supranumelui de fapt pentru că în circulația curentă se folosea, probabil, tot vechea denumire Noul nume n-a rezistat însă tradiției și nici prețuirii de care se bucura înc Traian printre romanii și romanizații din regiune. De aceea, Sanctus Cyrillus nu mai apare în alte izvoare, ci este întîlnită din nou denumirea Tropaeum Explicînd astfel lucrurile, dispare nedumerirea pricinuită de lipsa din listel lui Procopius a unui centru atît de important, cum a fost Tropaeum Traian în vremea lui Iustinian. Totodată, dispare și argumentul că nemenționare: acestui oraș dovedește schimbarea traseului drumului imperial. De la Sanctus Cyrillus, drumul descris de Procopius se continua prin interior, trecînd prir Ulmetum și Libida și ajungea din nou pe Dunăre, de data aceasta în nord la Aegysus; apoi urmărea cursul fluviului către vărsare, pînă în apropiere: lacului Razelm, unde se va fi aflat cetatea Halmyris. În legătură cu refacere: cetății Ulmetum de către Iustinian, trebuie considerată și inscripția descoperită acolo, care dovedește că la lucrările de construcție pentru reclădirea zidulu de apărare au participat ostașii *comitatenses* numiți *lanciarii iuniores* [311] Cît despre Libida, cele mai multe descoperiri monetare făcute acolo sînt dir vremea lui Iustinian [312]; de asemenea, trebuie amintite și cîteva fragmente d țigle cu litere reliefate, pe care cei ce au făcut sumarele cercetări de la Slav: Rusă le-au datat în veacul al VI-lea [313]; pe un fragment se pot citi literel *Λ* și *Π* [314], ceea ce ar putea să însemne *Λ(ιβιδὰ) Π(όλις)*, dar există ș părerea că aceste țigle sînt dintr-o perioadă mai tîrzie, respectiv din secolu

309 Pârvan, V., *Cetatea Tropaeum: considerații istcrice*, BCMI, 4, 1911, p. 169 și următoarele Vulpe, R., *op. cit.*, p. 331; Barnea, I., *op. cit.*, p. 422 și 470—471.
310 Barnea, I *op., .cit.*, p. 380 și nota 65.
311 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum II*, ARMSI, s.2, t. 36, 1914, p. 379—380.
312 Ștefan, Gh., *Șantierul arheologic Histria*, SCIV, 5, 1954, 1—2, p. 110—112.
313 *Ibidem*, p. 114, fig. 34, 35.
314 *Ibidem*, p. 114, fig. 34/37 fac mențiunea aceasta cu rezerve, deoarece nu am avut posibilitate: cercetării obiectului, lectura fiind făcută doar pe baza desenului publicat în revista citată ceea ce nu dă certitudinea interpretării.

l X-lea [315], așa că nu putem fi siguri că ele reprezintă o dovadă a activității onstructive din timpul domniei lui Iustinian.

Spre deosebire de capitolul 7 din *De aedificiis*, — în care construcțiile i restaurările de-a lungul drumului imperial au fost descrise mai detaliat și u grijă specială pentru corectitudine de către Procopius — în capitolul 11, iind vorba de niște simple înșiruiri de cetăți, s-au putut ivi mai ușor erori i inadvertențe, dar ele nu pot fi atît de grave, cum se consideră adesea. De ildă, nu este admisibil să credem că Procopius nu știa că Tomis este port la nare sau că Axiopolis și Carsium se aflau pe Dunăre, cum reiese din felul în are a fost înțeles textul lui pînă acum[316]. De asemenea, trebuie să ținem seama le faptul că multe dintre erori ar putea să aparțină copiștilor și nu lui Procopius leoarece, necunoscînd locurile și neînțelegînd, de cele mai multe ori, nimic lin sensul toponimelor, ei au denaturat denumirile și au putut chiar să le chimbe șirul, sau să omită vreuna de la locul ei și, la revenirea asupra textului, ă o plaseze în punctul unde se întrerupsese scrierea. Mai mult, încercînd să acă ordine acolo unde nu înțelegeau denumirea menționată de Procopius, ıu putut interveni cu explicații, care n-au făcut altceva decît să agraveze con-uziile. Că Procopius n-a lucrat prea dezorganizat, ne-o dovedește faptul că ıicăieri, cel puțin în regiunea care ne interesează, privind în ansamblu ambele apitole în discuție (IV, 7 și 11), nu este pomenită de două ori aceeași așezare, u toate că a fost învinuit tocmai de asemenea greșeli. Astfel, s-a spus că *Σκεδεβά* din capitolul al 11-lea ar fi tot una cu *Συκιδάβα* din capitolul al 7-lea [317], că în lista de cetăți aceeași localitate apare denumită în două feluri: *'Αργαμώ* și *'Εργαμία* [318], că cetatea de la Hinog apare și cu denumirea veche *('Αξίοπα)* și cu cea nouă *('Άγιος Κύριλλος)* [319], că *'Αλτῖνα* din capitolul al 11-lea este același lucru cu *'Αλτηνῶν* din ruta descrisă [320].

În fapt, cred că lucrurile stau cu totul altfel. *Σκεδεβά* este Sacidava, care nu apare altcumva la Procopius. Dealtfel, este una din cetățile provinciei Scythia, pe cînd Sucidava se afla în Moesia. *'Εργαμία* poate foarte bine să fie una din multele așezări neidentificate, fără a avea nici o legătură cu Argamum. Despre Sanctus Cyrillus am vorbit mai sus. Ar părea mai greu de dovedit că *Αλτῖνα* din lista de cetăți și *Αλτηνῶν*, menționat pe drumul dunărean, după Transmarisca, sînt două așezări deosebite, dar din nou revederea textului (capitolul al 7-lea) arată că nici în acest caz Procopius nu s-a repetat. Iustinian a refăcut *μετὰ δὲ Τρανσμαρίσκαν ἔρυμά τε τὸ 'Αλτηνῶν καὶ ὅπερ καλοῦσι Κανδιδιάνα, κατηρημένα πρὸς αὐτῶν πολεμίων πολλῷ πρότερον* (după Transmarisca, turnul altinenilor, care se numește și Candidiana, distrusă de vrăjmași cu mult înainte). Așadar, *ἔρυμα 'Αλτηνῶν* este Candidiana,

315 Diaconu, P., *În legătură cu datarea clanelor cu semne în relief descoperite în așezările feudale timpurii din Dobrogea*, SCIV, 10, 1959, 2, p. 491—495.
316 *V.* discuția mai largă la Litzica, C., *op. cit.*
317 Barnea, I., *op. cit.*, p. 422, nota 18.
318 *Ibidem.*
319 Litzica, C., *op. cit.*, p. 64.
320 *Ibidem.* În schimb, Vulpe, R., HAD, p. 329, nota 18, nu crede că este vorba de aceeași așezare.

cunoscută — din itinerarii și din *Notitia Dignitatum* [321] — între Transmarisc și Tegulicium, deci în concordanță cu relatarea lui Procopius. Candidian fusese de mult distrusă (probabil de goți), iar Iustinian o reface sau, ma bine zis, construiește acolo o mică fortăreață (*ἔρυμα*), care poartă numel altinenilor. *Ἀλτῖνα* din liste (capitolul 11) corespunde cu Altinum di *Notitia Dignitatum* [322], localizat la Oltin a[323]. Cred că se poate explica și de c fortificația ridicată la Candidiana a fost numită a altinenilor: este probabi că un detașament din Altinum a fost folosit pentru ridicarea acestei con strucții, rămînînd acolo de pază. Cît privește calitățile de constructori al altinenilor, putem face legătura cu descoperirea la Dinogetia a cărămizilo din vremea lui Anastasius, care purtau ștampila *Altina* și despre care s- presupus, cum am arătat mai sus, fie că fuseseră fabricate la Altinum și trans portate pe Dunăre la Dinogetia, fie că fuseseră lucrate pe loc de un detașa ment deplasat anume acolo [324]. Trebuie amintit și faptul că cele mai însem nate vestigii descoperite pînă acum la Altinum sînt tocmai niște cuptoar pentru ars cărămida datînd din această vreme [325].

Cea mai gravă învinuire adusă lui Procopius este aceea că în lista d cetăți a plasat greșit unele localități, punînd în interior pe cele de pe malu mării sau al Dunării și invers. Cercetînd textul, am încercat să deslușesc car au putut fi criteriile folosite de autor și propun aici o ipoteză de lucru, care pînă la verificarea cu viitoarele descoperiri, are calitatea de a aduce puțin lumină în dezordinea ce ne apare la prima vedere și de a micșora numărul erorilor.

Înainte de a începe înșiruirea cetăților din Moesia și Scythia, Procopius dă următoarea explicație: *Τὰ Θρᾳκῶν λειπόμενα παρά τε τὸν Εὔξεινον Πόντον καὶ ποταμὸν Ἴστρον, κἀν τῇ μεσογείᾳ, οὕτως* (IV, 11,20). Din această frază dacă înțelegem că intenția autorului a fost să clasifice cetățile, pe care le notează mai departe, în trei categrii — de pe litoral, de pe Dunăre și din interior — vom ajunge la inadvertențe inexplicabile. În fapt, cred că este vorba numai de două categorii, toate cetățile fiind considerate în apropierea Pontului Euxin și a Dunării, dar unele făcînd parte din *μεσόγεια*, iar altele nu. Această părere se susține prin faptul că autorul întrerupe înșiruirea numelor cetăților, menționînd anume pe cele din *μεσόγεια*. Pînă la acest loc apare doar la început indicația *παρὰ μὲν ποταμὸν Ἴστρον*, dar ea nu se justifică, pentru că nu urmează numai așezări aflate pe Dunăre și nici nu este folosită și indicația pentru a treia categorie, *παρὰ δὲ Εὔξεινον Πόντον*, care nu putea lipsi dacă autorul ar fi făcut o asemenea clasificare. Chiar dacă inițial a avut această intenție, el a părăsit-o de îndată ce a trecut la înșiruirea cetăților sau poate că acest subtitlu (*παρὰ μὲν ποταμὸν Ἴστρον*) este o intervenție ulterioară, ca o încercare de precizare, neavenită însă, făcută pentru că

321 *Notitia Dignitatum*, *Or.*, XL, 24.
322 *Ibidem*, XL, 28.
323 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 162, 164, 165, 303; *idem*, *Limita meridională a provinciei Scythia*, Pontica, 5, 1972, p. 218.
324 Barnea, I., *op. cit.*, p. 411.
325 Irimia, M., *Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramică de la Oltina (jud. Constanța)*, Pontica, 1, 1968, p. 379–408.

nu a fost înțeleasă clasificarea lui Procopius în numai două grupe de cetăți, unele din *μεσόγεια* și altele din afara ei. Fortificațiile din afară de *μεσόγεια* au fost împărțite doar în ce privește apartenența lor la cele două provincii, din Moesia *(Μυσίας)* și din Scythia *(Σκυθίας)*. Pentru așezările din *μεσόγεια* această împărțire pe provincii nu mai este făcută, dar putem fi siguri că cele cuprinse între Axiopolis *('Αξίοπα)* și Tomis făceau parte din Scythia. Referindu-ne la această provincie [326], constatăm că, dintre cetățile identificate, făceau parte din *μεσόγεια: 'Αξίοπα* (Axiopolis), *Τόμις, Καρσώ* (Carsium), *'Αργαμώ* (Argamum), deci localități aflate în partea de mijloc a Dobrogei. În afară de *μεσόγεια* se aflau *Τροσμῆς* (Troesmis), *Νεαϊόδουνώ* (Noviodunum), *Καλλάτις, 'Αλτῖνα* (Altinum), *Σκεδεβά* (Sacidava), deci așezări din nordul și sudul provinciei. Rezultă că termenul *μεσόγεια* nu a fost folosit de Procopius pentru a indica un ținut depărtat de mare sau de Dunăre — lucru evident, pentru că Tomis și Argamum se aflau pe litoral, iar Axiopolis și Carsium pe malul fluviului — ci pentru a delimita partea centrală a provinciei, depărtată de granițele ei de nord și de sud.

Folosind această ipoteză de lucru, se pot încerca și alte localizări. Din lista cetăților provinciei Scythia aflate în afară de *μεσόγεια*, trebuie eliminate *"Αβριττος* (Abrittus — Razgrad) și *Νόβας* (Novae — Șiștov), care au fost plasate greșit aici, fie chiar de Procopius sau, mai degrabă, de copiști, ultimul toponim fiind, probabil, adăugat la sfîrșitul listei. Celelalte așezări, neidentificate încă, se aflau fie la nord de linia Argamum-Carsium (*Γραψώ, Νοvώ, 'Ρεσιδίνα, Κωνσταντιανά*), fie la sud de linia Tomis-Axiopolis *(Δινισκάρτα, Μοντερεγῖνε, Βασσίδινα, Βελεδίνα, 'Ρουβούστα, Βέκις, Μαυροβάλλε, Τίγρα)*; localizate precis sînt Troesmis și Noviodunum în nord, Callatis, Altinum și Sacidava în sud. Constantiana apare, conform acestei ipoteze, la nord de linia Argamum-Carsium, deci nu va trebui căutată în apropiere de Tomis, ci pe lîngă lacul Razelm. Cele două linii convenționale — Argamum-Carsium și Tomis-Axiopolis — se bazează pe așezările sigur localizate din *μεσόγεια*. În această parte centrală a provinciei se mai aflau fortificațiile *Γρατίανα* și *Πρέϊδις* (probabil pe Dunăre, la nord de Carsium, dar în orice caz la sud de Troesmis, care, nu se afla în *μεσόγεια*) și *Παυλιμάνδρα, Τζάσκλις* și *Πούλχρα Θεοδώρα* (între Argamum și Tomis, spre litoral). La Gratiana — care apare și în *Notitia Dignitatum* [327], la sfîrșitul listei trupelor de infanterie din Scythia — m-am referit mai sus; fiind adăugată mai tîrziu, la încheierea înșiruirii unităților auxiliare, localizarea ei spre gurile Dunării, cum se propune de obicei, nu este obligatorie.

Dintre numele fortificațiilor de pe litoral, aflate în *μεσόγεια*, se remarcă *Πούλχρα Θεοδώρα*, care este, fără îndoială, o denumire oficială, dată de Iustinian, neîntîlnită în alte izvoare. Îmi pare evident că numele împărătesei nu putea fi dat unei localități neînsemnate și de aceea presupun că nu este vorba de vreo mică fortăreață ridicată din temelii, ci de un vechi centru urban, care a cunoscut refacerile și construcțiile din vremea lui Iustinian. După cum pare să reiasă din lista lui Procopius, întrucît această așezare se afla între Argamum

326 Este mai dificil de pecizat care era situația în Moesia, unde realitățile geografice diferă.
327 *Notitia Dignitatum, Or.*, XXXIX, 27.

și Tomis, cred că este vorba de noul nume dat orașului Histria, unde cercetările arheologice au scos la iveală vestigii însemnate din secolul al VI-lea [328]. Presupunerea se întemeiază și pe faptul că Histria — ca și Tropaeum Traiani față de care găsim analogia schimbării numelui [329] — lipsește din textul lui Procopius, deși activitatea edilitară din timpul lui Iustinian este remarcabilă; mai adăugăm și apropierea semantică făcută nu de mult între *Πούλχρα Θεοδώρα* și toponimul Tariverde [330], al unui sat nu prea depărtat de ruinele cetății Histria. În ce privește denumirea *Τζάσκλις*, este foarte posibil ca presupunerea că ar reprezenta o formă denaturată a lui Ad Salices, cum apare în *Itinerarium Antonini*, sau Salices, din Ammianus Marcellinus, să fie corectă [331].

De bună seamă, în parte, interpretările pe care le-am propus privind relatările lui Procopius au un caracter ipotetic și trebuie să așteptăm cercetările și descoperirile viitoare pentru confirmarea sau modificarea lor. Oricum, textul lui Procopius constituie ultimul document care ne atestă concret activitatea de construcție sau reconstrucție a fortificațiilor romane de pe teritoriul Dobrogei. În sprijinul afirmațiilor istoricului din Caesarea vin o serie de date arheologice și epigrafice. În afara celor amintite mai sus, privitoare la Tropaeum Traiani (Sanctus Cyrillus), Ulmetum, Libida și Histria, activitatea constructivă din vremea lui Iustinian este documentată și în alte centre. Astfel, la Axiopolis a fost constatată ridicarea din temelii a unei noi fortificații [332]. Dinogetia cunoaște ultima sa epocă de prosperitate [333]; descoperirile monetare și ceramica de la Noviodunum par să arate că una dintre refacerile zidului de incintă aparține epocii lui Iustinian [334]; la Argamum, localizat ipotetic la Capul Dolojman, sistemul constructiv al fortăreței, cele două bazilici și numeroase monede pot constitui o dovadă a autenticității știrilor date de Procopius privind zidirea fortăreței [335]; de la Callatis provine un fragment de arhitravă cu o inscripție care îl numește pe Iustinian *φιλόκτιστος* [336]. Cît despre Tomis, trei documente epigrafice din această vreme demonstrează acțiunile de întărire a zidului de apărare în vremea lui Iustinian. În primul rînd este vorba de inscripția din turnul adăugat incintei definitivate la începutul Dominatului, pusă de breasla măcelarilor, care reconstruiește porțiunea de zid respectivă, adăugîndu-i turnul [337]. Al doilea document, descoperit la Techirghiol, dar care sigur provine din Tomis, atestă contribuția unor particulari la refacerea unei

328 Condurachi, E., în *Histria*, 1, p. 61.
329 Referitor la schimbările de nume, *cf.* Vulpe, R., HAD, p. 331.
330 Năsturel, P., *Note sur la géographie historique de la Dobroudja chez Constantin Porphyrogénète*, în Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75 Geburtstag, Heidelberg, 1966, p. 387.
331 Barnea, I., *op. cit.*, p. 421.
332 Netzhammer, R., *Aus Rumänien*, 1, Verlagsanstalt Benziger & Co., Einsideln-Waldshut-Köln, 1909, p. 284—294; Barnea, I., *op. cit.*, p. 425—426.
333 Barnea, I., *op. cit.*, p. 427.
334 Barnea, I., Mitrea, B., Anghelescu, N., *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, MCA, 4, 1957, p. 155—174 și Barnea, I., Mitrea, B., *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, MCA, 5, 1959, p. 461—473.
335 Nicorescu, P., *Les basiliques byzantines de Dolojman*, BSH, 25, 1944, 1, p. 95—96.
336 Sauciuc-Săveanu, Th., *Callatis. Ier rapport préliminaire. Fouilles et recherches de l'année 1924*, Dacia, 1, 1924, p. 147—148; Beševliev, V., *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Akademie Verlag, Berlin 1964, nr. 153.
337 Pârvan, V., *Zidul cetății Tomi*, ARMSI, s.2, t. 37, 1915, p. 419—421.

părţi a incintei [338]. A treia inscripţie, pusă poate la o poartă a cetăţii, invocă sprijinul divin pentru apărarea oraşului refăcut [339].

Dintre numele vechilor aşezări fortificate cunoscute vreme îndelungată pe teritoriul Dobrogei şi atestate de mai multe izvoare anterioare secolului al VI-lea, trei nu mai apar nici în relatările lui Procopius, nici în alte documente din acest secol sau ulterioare: Cius, Arrubium şi Dinogetia. Şi în aceste cazuri s-ar putea să avem de-a face cu schimbări de nume, fiind vorba, poate, de înlocuirea vechilor denumiri nu numai oficial, ci şi în conştiinţa vorbitorilor. Aşa am putea bănui că Cius ar fi devenit, eventual, Gratiana. Alte trei toponime — Capidava [340], Beroe şi Salsovia [341] — lipsesc doar de la Procopius, dar apar în alte izvoare ale vremii. De data aceasta am putea să ne gîndim că este vorba de schimbarea vechilor toponime cu nume oficiale, date de Iustinian, negeneralizate, care nu sînt pomenite decît în *De aedificiis* şi cărora nu le cunoaştem corespondentele aflate în circulaţia curentă, iar absenţa celor trei fortăreţe din opera lui Procopius să nu fie decît aparentă. Doar pentru Sanctus Cyrillus, ceva mai sigur, şi pentru Pulchra Theodora, ca o ipoteză încă greu de susţinut convingător, am putut face legătura cu denumirile obişnuite ale oraşelor Tropaeum Traiani şi Histria, care de asemenea nu există la Procopius, dar sînt menţionate în alte documente [342]. Pe de altă parte, cunoaştem şi 14 nume de fortăreţe ale Scythiei — nelocalizate — care nu apar decît în textul istoricului din Caesarea: *Praeïdis* (probabil pe Dunăre, la sud de Troesmis), *Pauli Mandra* (probabil pe litoral, între Histria şi Argamum), *Adina* (între Sucidava şi Castellum Cilicum), *Grapsum, Residina, Nono* (toate trei, se pare, în nordul Dobrogei, ultima denumire fiind poate o formă coruptă pentru *Nouus*, adică *Vicus Nouus* de lîngă Babadag [343]), *Bassidiana, Beledina, Diniscarta, Rubusta, Montereginae, Beci* (sau *Becae*), *Maurouallis, Tigra* (toate acestea, probabil, în sudul Scythiei).

Chiar dacă situaţia prezentată de Procopius nu este în întregime clară — mai ales datorită existenţei unui număr atît de mare de aşezări neidentificate, ca şi a incertitudinii privind amplasarea unora în Dobrogea, pentru că sud-estul Scythiei se afla pe teritoriul R. P. Bulgaria, iar nord-vestul Moesiei pe cel al Dobrogei [344] — totuşi ne putem da seama de atenţia pe care a acordat-o Iustinian acestor ţinuturi, încercînd a le face încă o dată apte să ţină piept noilor migraţii care ameninţau Imperiul.

În privinţa graniţei dintre cele două provincii, în secolul al VI-lea constatăm o mică modificare faţă de cea din veacul al IV-lea, cunoscută din *Notitia Dignitatum*. Astfel, din acest document rezultă că limita nordică a Moesiei Secunde era plasată pe Dunăre în aval de Altinum, unde se afla ultima formaţiune auxiliară a provinciei [345], punctul respectiv fiind, probabil, lacul Mîrleanu,

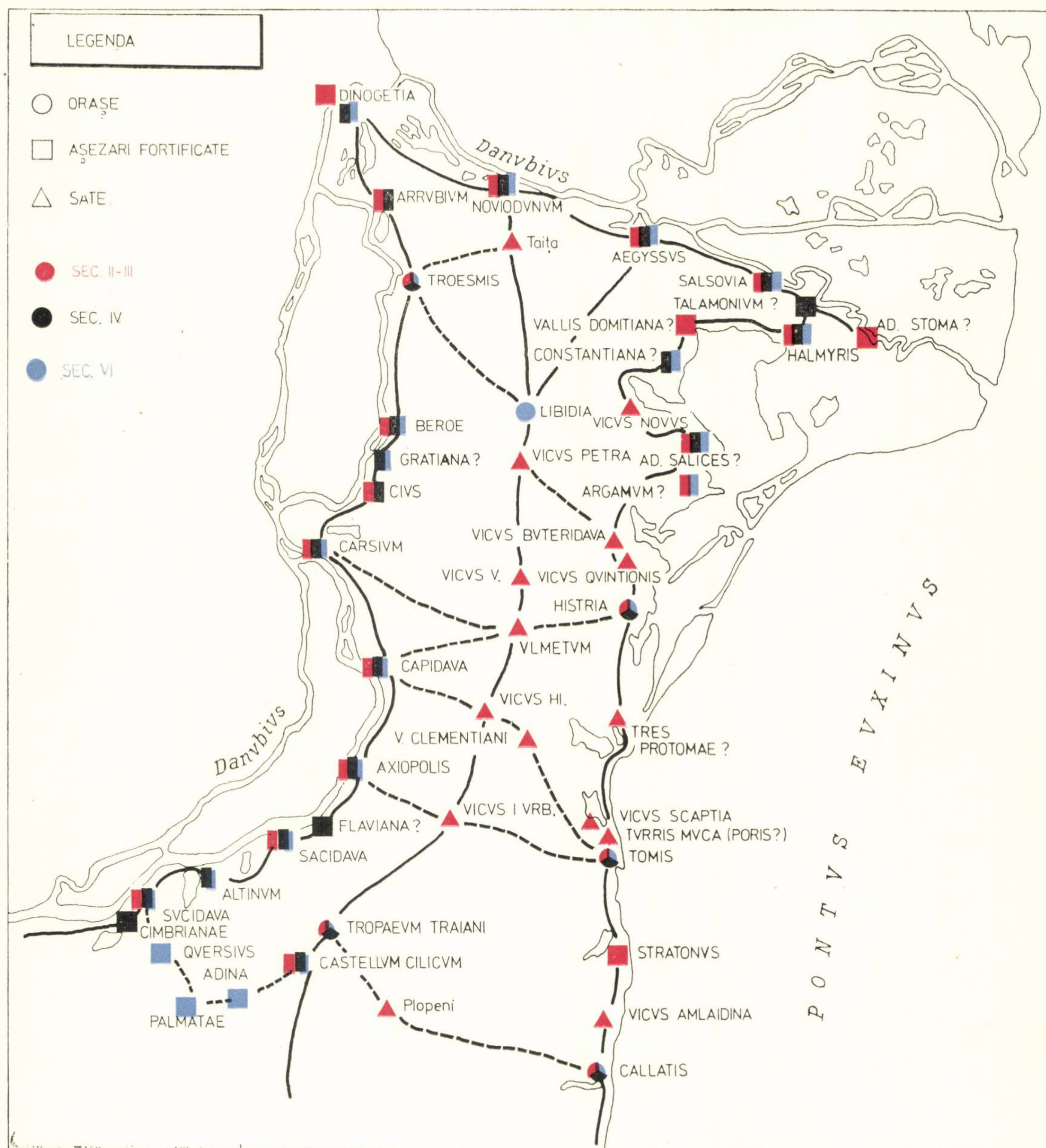
338 AEM, 8, 1884, p. 13, nr. 33; Pârvan, V., *op. cit.*, p. 421-422.
339 AEM, 6, 1882, p. 35, nr. 76; Pârvan, V., *op. cit.*, p. 439.
340 La Hierocles şi în *Notitia* lui C. de Boor.
341 Ambele, numai în *Notitia* lui C. de Boor.
342 Hierocles, Theophylactus Simocatta, *Notitia* lui C. de Boor.
343 Barnea, I., DID, 2, p. 421.
344 Despre graniţa dintre cele două provincii, Vulpe, R., *Limita meridională a provinciei Scythia*, Pontica, 5, 1972, p. 205 şi următoarele.
345 *Notitia Dignitatum*, *Or*, XL, 28.

dincolo de care, în josul fluviului, continua provincia Scythia, prima unitate a acesteia fiind ori unitatea de corăbieri de la Flaviana [346], ori unitatea de cavalerie de la Sacidava [347]. Din textul lui Procopius rezultă că Altina se afla în Scythia, deci granița atingea fluviul într-un punct spre amonte de această localitate, dar în orice caz, în aval de Sucidava, probabil în dreptul lacului Oltina; această modificare, de cîțiva kilometri, nu aduce însă schimbări esențiale în ceea ce privește delimitarea celor două provincii [348].

Pentru perioada de după domnia lui Iustinian, pînă la prăbușirea completă a stăpînirii romane în aceste ținuturi, nu mai avem nici o inscripție și nici un text care să aducă știri despre alte construcții militare sau despre refacerea vechilor fortificații; probabil că unele reparații ale incintelor s-au mai făcut către sfîrșitul secolului al VI-lea, așa cum o arată dovezile arheologice, dar ele nu reprezintă lucrări de amploare, ci doar ultime încercări de rezistență în fața dezastrului de neînlăturat.

Ca o concluzie privitoare la fortificațiile și drumurile din perioada Dominatului, putem constata că, în linii mari, a fost păstrată organizarea strategică din timpul Principatului. Au fost construite fortificații noi, pe toate drumurile principale, o atenție deosebită fiind acordată drumului din interior, unde au fost ridicate fortărețe puternice, pe locul vechilor așezări rurale, la Ulmetum și Libida. Același drum cunoaște și o serie de reparații, mai ales în veacul al IV-lea, dar și în timpul lui Iustinian, însemnătatea lui fiind, se pare, sporită, în comparație cu situația din primele veacuri de stăpînire romană, deoarece, în limitele provinciei Scythia, el devine principalul drum strategic, cel puțin în timpul domniei lui Iustinian. Între drumul din interior, care străbătea Scythia de la sud la nord, și cel de pe malul Dunării, exista o importantă linie de legătură, aflată în nord-vestul Moesiei Secunde, pornind de la Sucidava și ajungînd la Castellum Cilicum. Creșterea numărului de fortificații — așa cum ne sînt cunoscute, mai ales datorită listelor lui Procopius, dar și altor autori — avînd peste 50 de toponime care denumesc așezări întărite din timpul Dominatului nu a putut să stăvilească mersul înainte al transformărilor istorice și, în cele din urmă, orînduirea sclavagistă în destrămare, menținută din ce în ce mai greu în chingile organizării militare romano-bizantine, s-a prăbușit odată cu ultimele încercări de rezistență armată în fața migrațiilor din secolul al VI-lea și de la începutul următorului.

346 *Ibidem*, XXXIX, 20.
347 *Ibidem*, XXXIX, 12.
348 Vulpe, R., *op. cit.*

FORTIFICAȚII ȘI DRUMURI ÎN DOBROGEA ROMANĂ

V

ASPECTE DIN VIAȚA MILITARILOR

În cele ce urmează mă voi opri numai asupra a două categorii de probleme privitoare la viața militarilor, în legătură cu care dispunem de documentație epigrafică: colegiile militare existente pe teritoriul Dobrogei și cultele răspîndite printre militarii din această regiune.

A. COLEGII MILITARE

În legătură cu asemenea organizații nu avem la dispoziție decît două atestări epigrafice, provenite de la Arrubium și, respectiv, Axiopolis. În primul caz este vorba de un colegiu de ofițeri, al cărui sediu a fost ridicat pe cheltuiala sa de comandantul unității auxiliare care era cantonată încă de la Vespasian în acest castru, *Ala I Dardanorum* [1]. Documentul de la Arrubium, deși apare izolat printre descoperirile epigrafice dobrogene, cred că trebuie să ne ducă la părerea că asemenea colegii militare au putut exista și în alte locuri, mai ales acolo unde știm că vreme îndelungată a staționat aceeași unitate, în primul rînd la Troesmis, unde era cantonată *Legio V Macedonica*, dar și în taberele trupelor auxiliare care au făcut parte din armata permanentă de aici, cum sînt *Ale II Hispanorum et Ar(a)uacorum* de la Carsium, *Cohors I Lusitanorum Cyrenaica* de la Cius, *Cohors II Mattiacorum* de la Barboși sau *Cohors I Cilicum* din sudul Dobrogei. Este de presupus că viitoarele descoperiri epigrafice vor aduce noi atestări ale colegiilor de ofițeri.

Al doilea document la care m-am referit, provenit de la Axiopolis [2], este ridicat de *nautae uniuersi Danuui* în timpul guvernatorului *Iulius Faustinianus*, adică în prima decadă a veacului al III-lea [3]. La prima vedere, *nautae uniuersi Danuui* ar părea să indice asociația corăbierilor civili [4], care se ocupau cu comerțul și transportul pe fluviu, fără să fi avut o legătură directă cu armata[5].

1 CIL, III, 7 512.
2 CIL, III, 7 485.
3 Vulpe, R., DID, 2, p. 196.
4 Waltzing, J. P., *Collegium*, în DE, *s.v.*
5 Vulpe, R., HAD, p. 214.

Cred însă că nu este exclus ca printre *nautae uniuersi Danuui* de la Axiopolis să fi fost considerați și marinarii militari din flota dunăreană, mai ales că în acest loc se pare că exista una dintre bazele importante de care dispunea *Classis Flauia Moesica*. Faptul că dedicația inscripției este făcută pentru împărăteasa Iulia Domna, numită *mater castrorum*, ar putea sugera de asemenea aceeași părere.

B. CÎTEVA CONSIDERAȚII DESPRE RELIGIA MILITARILOR

Pe baza documentației epigrafice existente, deși destul de redusă cantitativ cînd ne referim la cea care atestă aspecte religioase, se pot face unele considerații privitoare la divinitățile cărora se închinau militarii și veteranii din armata romană a Dobrogei, ca și despre unele funcții religioase pe care foștii militari le-au putut deține după terminarea serviciului militar. Putem constata o frecvență mai mare a dedicațiilor făcute zeilor din panteonul clasic, dar nu lipsesc nici închinările către zeii locali sau pentru cei pătrunși din cultele orientale.

Iupiter Optimus Maximus apare, cum este firesc, pe un număr destul de mare de inscripții oficiale, puse de comunitățile de veterani și cetățeni romani, cum sînt cele de la Vicus V ... (Rîmnic)[1], Vicus Novus [2] sau Vicus Quintionis [3], în această din urmă localitate aflîndu-se printre dedicatori și *Bessi consistentes*. Aceeași divinitate mai apare și pe trei dedicații puse de magistrați din Troesmis, veterani din *Legio V Macedonica* [4], deci tot pe documente cu caracter public. În alte inscripții, alături de *Iupiter Optimus Maximus* întîlnim și alte divinități, și anume: *Iuno Regina*, la Capidava [5], pe dedicația pusă de *Aelius Longinus*, veteran din *Ala II Arauacorum* (SE 80); *Fortuna Redux*, tot la Capidava [6], pe un document care atestă că aici a fost prezentă *Cohors I Germanorum* (SE 96); *Hercules Inuictus*, *Ceres* și *Liber Pater* la Tropaeum Traiani [7], pe monumentul ridicat de *Marcus Stabius Colonus*, tribun în *Legio XI Claudia* (SE 34); în sfîrșit, *Heros*, la Tomis [8], pe dedicația lui *Q. Trebellius Maximus*, centurion în *Legio V Macedonica* (SE 12). Dacă prezența divinităților din panteonul clasic, mai ales *Iuno Regina*, este obișnuită în asociere cu *Iupiter Optimus Maximus* [9], un caz aparte îl constituie ultimul

1 CIL, III, 14 442.
2 CIL, III, 14 448.
3 Pârvan, V., *Histria VII*, ARMSI, s.3, t. 2, 1923, p. 55—74.
4 CIL, III, 6 162; Vulpe, R., *Canabenses și Troesmenses. Două inscripții inedite din Troesmis*, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 559 și următoarele.
5 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 91, nr. 13.
6 *Ibidem*, p. 94, nr. 17.
7 CIL, III, 14 214 [1].
8 CIL, III, 7 534.
9 Munteanu, Maria, *Les divinités du panthéon gréco-romain dans les villages de la Dobroudja romaine*, Pontica, 6, 1973, p. 75.

document la care m-am referit, unde alături de el apare divinitatea locală *Heros*. Merită subliniat și faptul că dedicantul este un italic, originar chiar din Roma, dar care, de bună seamă, se încadrase nu numai ca activitate, ci și din punct de vedere religios în viața provinciei unde își îndeplinea misiunea. Remarc că din dedicațiile către *Iupiter Optimus Maximus*, mai sus amintite, puse de militari sau veterani, cele mai multe au caracter oficial, numai două dintre aceste documente fiind monumente votive strict particulare.

Fig. 32. Inscripție votivă din anii 161-169, descoperită la Capidava, adresată către *Iupiter Optimus Maximus* și *Iuno Regina* de *Aelius Longinus*, veteran din *Ala II Hispanorum et Ara(u)acorum*.

Iuno Regina. Printre inscripțiile militarilor sau veteranilor din Dobrogea, *Iuno Regina* nu apare decît o singură dată, împreună cu *Iupiter Optimus Maximus*, pe documentul de la Capidava, citat mai sus [10].

Ceres. Deși cultul zeiței era răspîndit în satele [11] și orașele dobrogene, mai ales la Callatis [12], *Ceres* se află în aceeași situație, adică nu o întîlnim decît pe o singură inscripție a unui militar, cea de la Tropaeum Traiani [13], alături de *Iupiter Optimus Maximus*, *Hercules Inuictus* și *Liber Pater*.

Neptunus Augustus apare pe o inscripție votivă din apropiere de Tropaeum Traiani [14], ridicată de vexilația legiunilor *I Italica Moesica* și *V Macedonica Dacica*. Prezența închinătorilor lui Neptun într-o localitate care nu se afla pe malul mării apare destul de neobișnuită; poate că este vorba de o asociere a numelui zeului mării cu vreun împărat, căruia i se atribuia o descendență divină, Neptun fiind și în vremuri mai îndepărtate în situația de a fi avut urmași printre comandanții romani [15].

10 *V*. nota 5.
11 Munteanu, Maria, *op. cit.*, p. 82.
12 Pick, B., *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, Druckund Verlag Georg Reimer, Berlin, 1898, p. 93.
13 *V*. nota 7.
14 CIL, III, 14 433.
15 Pippidi, D. M., *Studii de istcrie a rcligiilcr antice*, Editura Științifică, București, 1969, p. 168—169.

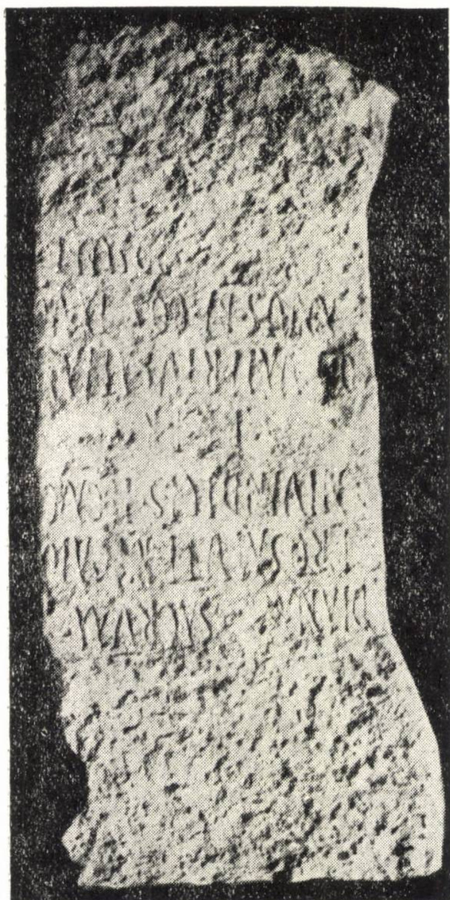

Fig. 33. Altar votiv din anii 170-172, descoperit la Ţiganca (jud. Tulcea), dedicat Dianei — pentru sănătatea guvernatorului *M. Catonius Vindex* — de către *Q. Valerius Atimianus, beneficiarius consularis* (SE 68).

Diana este zeiţa cunoscută din două inscripţii găsite în zona împădurită din nord-vestul Dobrogei — la Taiţa [16] şi, în apropiere, la Ţiganca [17]—căreia i se închină *Flauius Antonius Romanus* şi *Q. Valerius Atimianus*, ambii avînd gradul de *beneficiarius consularis*. Pe prima dintre aceste inscripţii, datînd din anul 218, zeiţa poartă epitetul *(a)eterna* (SE 56) ; este posibil ca prin aceste părţi, unde pădurile erau străbătute de drumul ce ducea spre gura Siretului, să se fi aflat un sanctuar al Dianei [18], care mai apare, cu epitetul *Regina*, pe un altar votiv descoperit în aceeaşi regiune [19], de data aceasta dedicantul nemaifiind un militar.

Liber Pater, nume al lui Dionysos în epoca romană, al cărui cult era unul dintre cele mai răspîndite în Dobrogea [20], este întîlnit pe două dintre inscripţiile militarilor, una descoperită la Cerna [21], în apropiere de Arrubium — dedicantul fiind un călăreţ, *M. Antistius Caecina*, din *Ala I Dardanorum Antoniniana* (SE 85) — iar cea de a doua, despre care a mai fost vorba, de la Tropaeum Traiani [22] — unde *Liber Pater* apare după *Iupiter Optimus Maximus*, *Hercules Inuictus* şi *Ceres* (SE 34) — pusă de *M. Stabius Colonus* din *Legio XI Claudia*.

Asclepius şi *Hygeia* (pe inscripţie *Ygia)* sînt cunoscuţi dintr-un relief descoperit la Horia (jud. Tulcea) [23], dedicat de centurionul *Annaeus Pulcher* din *Legio V Macedonica* de la Troesmis(SE 11).

Mars, însoţit de epitetul *ultor*, este zeul căruia i-a fost dedicat cel mai important monument militar al Dobrogei, trofeul de la Adamclisi [24] ; evident,

16 CIL, III, 6 161.
17 Rădulescu, A., *Inscripţii greceşti şi latine din Dobrogea*, în NMESM, p. 179, nr. 1.
18 Vulpe, R., DID, 2, p. 171.
19 Munteanu, Maria, *op. cit.*, p. 81.
20 Pippidi, D. M., *op. cit.*, p. 234 şi următoarele.
21 Nicorescu, P., *Liber-Dionysos*, BCMI, 8, 1915, p. 41.
22 CIL, III, 14 214 [1].
23 Rădulescu, A., *op. cit.*, p. 183, nr. 3.
24 CIL, III, 12 467; *cf.* şi Doruţiu-Boilă, Emilia, *Un fragment necunoscut din inscripţia trofeului de la Adamclisi*, SC, 7, 1965, p. 269 şi următoarele.

este vorba de o divinitate a armatei prin excelență, iar trofeul ridicat de Traian pentru amintirea veșnică a victoriei asupra dacilor apare închinat în mod firesc tocmai acestui zeu oficial al armatei romane [25].

Hercules Inuictus poate fi considerat cu acest epitet de asemenea o divinitate militară. Prezența altor epitete pe lîngă numele eroului, îi conferă acestuia atribuții variate, existența cultului său în Dobrogea fiind destul de bogat atestată [26]. Printre inscripțiile care îi sînt dedicate de militari sau veterani, una o întîlnim la *Vicus Quintionis*, unde *ueterani et ciues Romani et Bessi consistentes* îi închină lui *Hercules Inuictus* un *sigillum*, cu prilejul reparării unui *auditorium* în vremea lui Antoninus Pius [27]. Mai întîlnim aceeași divinitate — alături de *Iupiter Optimus Maximus*, *Ceres* și *Liber Pater* — pe inscripția de la Tropaeum Traiani, pusă de *M. Stabius Colonus* [28]. Într-o dedicație provenită, după toate aparențele, de la Noviodunum, ridicată de *C. Iulius Fabius*, avînd gradul de *optio* în *Legio I Italica* [29], *Hercules Inuictus* mai are un epitet, prescurtat cu literele *OM*, care probabil că trebuie să reprezinte atributul *omnipotens* (SE 47). Tot aici, trebuie amintită și o inscripție de la Șendreni, așezare din stînga Dunării, lîngă Barboși, dedicată lui *Hercules Victor* [30], epitetul fiind sinonim cu cel din inscripțiile dobrogene mai sus citate.

Fortuna Redux, întîlnită în inscripția de la Capidava, alături de *Iupiter Optimus Maximus* și *signa Cohortis I Germanorum* [31], reprezintă divinitatea căreia i se închină militarii unității după reîntoarcerea dintr-o expediție, probabil din nordul Mării Negre [32], în vremea lui Antoninus Pius. Ținînd seama de această unică atestare a divinității pe teritoriul Dobrogei, ca și de semnificația ei, cred că și *Fortuna Redux*, cel puțin în cazul discutat, poate fi considerată printre divinitățile militare. Tot acum poate că este momentul să amintesc și de *Fortuna Melior*, căreia i se închină, după terminarea serviciului în armată, *Vindius Verianus*, comandant al flotei dunărene în vremea lui Septimius Severus [33].

Mater Deum Magna apare pe o inscripție tomitană dedicată de însuși comandantul militar al provinciei din timpul lui Dioclețian, *C. Aurelius Firminianus* [34], continuîndu-se astfel tradiția acestui cult cunoscut încă de la începuturile stăpînirii romane [35].

Sol este una dintre divinitățile cel mai frecvent întîlnite pe monumentele ridicate de militari pe teritoriul Dobrogei. Cultul lui *Sol* apare foarte răspîndit la începuturile Dominatului, cum o arată dedicația tomitană prilejuită de construcția porții principale a zidului de apărare în vremea lui Dioclețian [36],

25 Vulpe, R., DID, 2, p. 109.
26 Munteanu, Maria, *op. cit.*, p. 83.
27 Pârvan, V., *Histria IV*, ARMSI, s.2, t. 38, 1916, p. 617, nr. 24.
28 CIL, III, 14 214 [1].
29 Tudor, D., *Inscripții romane inedite din Oltenia și Dobrogea*, MCA, 2, 1956, p. 605, nr. 100.
30 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum II*, ARMSI, s.2, t. 36, 1914, p. 103.
31 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 94, nr. 17.
32 Vulpe, R., *op. cit.*, p. 142.
33 Bendinelli, G., *Il tesoro di argentaria di Marengo*, Torino, 1937, p. 37—38.
34 CIL, III, 764.
35 Pippidi, D. M., *op. cit.*, p. 227 și următoarele.
36 CIL, III, 14 450.

sub același comandant, *C. Aurelius Firminianus* (SE 129). Un interes deosebit prezintă inscripția de la Salsovia (SE 112) — datată de V. Pârvan la 18 noiembrie 322 [37] — care pare să reprezinte o reacție împotriva creștinismului, dictată de Licinius în părțile din Imperiu care îi reveniseră, sau poate doar un simplu rit oficial [38], menținut în perioada în care abia fusese recunoscut creștinismul. Mai vechi este monumentul dedicat lui *Sol Inuictus* la Tropaeum Traiani [39] de către centurionul *Q. Lucilius Piscinus* din *Legio I Italica* (SE 49), adică din secolul al III-lea, cînd cultul lui *Mithras-Sol* luase o extindere tot mai mare în aceste părți, mai ales printre militari [40]. În aceeași ordine de idei trebuie amintită și dedicația — făcută de centurionul *Annius Saturninus* din *Legio XI Claudia* [41] —, către *Deus Inuictus*, descoperită în apropiere de Tropaeum Traiani (SE 35); îl mai amintesc și pe *Deus sanctus aeternus*, căruia îi este dedicată inscripția de la Capidava, din vremea lui Constantin cel Mare, unde este atestată *Vexillatio scutariorum* [42], divinitate ce poate fi pusă în legătură cu *Sol*, dar și cu *Heros*, pe care îl întîlnim în aceleași părți și în aceeași vreme. În sfîrșit, mai amintesc și o inscripție fragmentară din Troesmis, care este dedicată lui *Sol* [43]. Așadar, constatăm că cele mai multe dintre inscripțiile votive puse de militarii romani de pe teritoriul Dobrogei, în afară de *Iupiter Optimus Maximus*, sînt adresate lui *Sol-Mithras*.

Heros sau, în formă latină, *Hero* [44], divinitate locală al cărei cult, sub diverse aspecte, a avut o mare răspîndire în aceste teritorii, mai ales în secolele II-III, am văzut că apare, în mod neobișnuit, și alături de *Iupiter Optimus Maximus*, după cum o dovedește inscripția din Tomis [45], pusă de *Q. Trebellius Maximus*, centurion din *Legio V Macedonica* (SE 12). Un alt document epigrafic tomitan, de data aceasta în limba greacă, îl atestă pe *Heros Manibazos* [46], dedicantul fiind *Sedatius Apollonius*, care comanda *Ala I Gaetulorum* (SE 73). Tot despre *Heros* este vorba și în dedicația *Deo Sancto Herrone*, întîlnită în teritoriul capidavens — de data aceasta însă la începutul veacului al IV-lea — pe inscripția pusă de *Aurelius Valens* [47], comandantul călăreților cu scuturi din garnizoana de la Capidava (SE 110).

Dominus et Domina — întîlniți pe o inscripție a unei centurii din flota de la Noviodunum [48] (SE 105) — sînt divinități considerate de asemenea locale [49], aceeași adresare, fără nici o altă referință, fiind întîlnită doar în

37 Pârvan, V., *Salsovia*, Institutul de arte grafice Carol Göbl, București, 1906, p. 27.
38 Pippidi, D. M., *op. cit.*, p. 300.
39 CIL, III, 12 468.
40 Cumont, Fr., *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, I, H. Lamertin, Paris, 1899, p. 130.
41 CIL, III, 7 483.
42 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 120, nr. 44.
43 CIL, III, 6 165.
44 *Hero*, în DE, *s.v.*
45 CIL, III, 7 534.
46 Rădulescu, A., *Inscripții inedite din Dobrogea*, SCIV, 14, 1963, 1, p. 90, nr. 10; *cf.* și Vulpe, R., *Ex-voto au cavalier thrace provenant de Callatis*, Dacia, NS, 8, 1964, p. 341.
47 Florescu, Gr., *Monumentum epigraphicum ineditum e Scythia Minore*, în *În memoria lui V. Pârvan*, București, 1934, p. 134 și următoarele.
48 *Idem*, *Un nou document privitor la flota romană de pe Dunărea moesică*, RIR, 16, 1946, 1 p. 13.
49 Lugli, C., *Dominus*, în DE, *s.v.*

Dacia [50]. Altfel, *Dominus* poate să apară pe lîngă numeroase divinități masculine (*Saturnus, Iupiter, Mars, Apollo, Asclepius, Mithras* etc.) sau chiar și pe lîngă *Heros* [51], iar *Domina* poate sta alături de *Iuno, Venus, Hygeia, Isis* etc. Dedicația de pe inscripția de la Noviodunum ca și pe cele din Dacia ar putea să ne sugereze imaginea unei perechi divine, de tipul *Iupiter* și *Iuno* sau *Asclepius* și *Hygeia*, numindu-le doar pe acestea pe care le cunoaștem și din documentele epigrafice ale Sciției Minore.

Genius centuriae, divinitate strict legată de activitatea și viața subunității pe care o proteja, apare într-un singur caz printre materialele epigrafice din aceste părți, și anume pe inscripția de la gura Ialomiței, unde este vorba de *Numerus Surorum sagittariorum* [52], document care însă, după toate probabilitățile, a fost adus aici din alte părți.

Signa cohortis apare în dedicația pusă de *Cohors I Germanorum* de la Capidava [53], alături de *Iupiter Optimus Maximus* și *Fortuna Redux*, steagurile unității fiind deci plasate în rîndul divinităților cărora li se mulțumește pentru succesele militare repurtate, probabil în expediția din care abia se înapoiase unitatea respectivă.

Inscripții creștine ale militarilor romani din Dobrogea întîlnim doar în veacul al VI-lea. Este vorba de documentul de la Ulmetum, care îi atestă pe *lanciarii iuniores* [54] (SE 116), și de cele două stele funerare de la Tomis, a lui *Terentius* [55] (SE 114) și a lui *Atala* [56] (SE 115), ambii luptători printre *sagittarii iuniores*.

Inscripțiile funerare păgîne sînt închinate, în marea majoritate a cazurilor, cum e firesc, zeilor Mani [57]. Printre pietrele de mormînt ale militarilor și veteranilor romani de pe teritoriul Dobrogei se remarcă totuși două, unde alături de *Di Manes* mai apar și alte divinități. Mă refer în primul rînd la un document histrian, care-l pomenește pe fostul decurion *Campanus* [58] și unde închinarea introductivă este făcută prin literele *D.H.I.M.* (SE 89), posibil de întregit *D(is) H(eroibusque?) I(nferis) M(anibus)*, formulă neobișnuită prin asocierea denumirii *Heroes* zeilor Mani. A doua inscripție — provenită din Tomis, avînd un conținut destul de obscur, datorită și numeroaselor elemente de latină vulgară tîrzie — este piatra de mormînt a veteranului *Aurelius Claudius* [59], unde dedicația este făcută către *Di Manes* și către *Perpetua Securitas* (SE 46).

Așadar, dacă aruncăm o privire de ansamblu asupra divinităților atestate de documentele epigrafice ale militarilor armatei romane din Dobrogea, observăm prezența zeilor din panteonul clasic, frecvent întîlniți și în inscrip-

50 CIL, III, 1 004, 7 671, 7 749, 7 833, 12 578.
51 CIL, III, 7 530, 7 532.
52 CIL, III, 7 493.
53 Florescu, Gr., *Capidava*, p. 94, nr. 17.
54 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum II*, ARMSI, s.2, t. 36, 1914, p. 379—380.
55 Teodorescu, D. M., *Monumente inedite din Tomi*, BCMI, 7, 1914, p. 190, nr. 18.
56 Pârvan, V., *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, Cultura Națională, București, 1911, p. 63.
57 Munteanu, Maria, *op. cit.*, p. 84.
58 Pippidi, D. M., *Inscripții inedite din Istros*, SC, 8, 1966, p. 52.
59 Russu, I. I., *Note epigrafice*, SC, 8, 1966, p. 223.

Fig. 34. Placă votivă din secolul al II-lea, descoperită la Horia (jud. Tulcea), dedicată lui Asclepius și Hygeiei de către centurionul *Annaeus Pulcher* din *Legio V Macedonica* (SE 11).

țiile civililor din aceste ținuturi, săteni sau orășeni, cum sînt *Iupiter Optimus Maximus* — care dealtfel este personajul divin cel mai adesea întîlnit în ansamblul monumentelor votive dobrogene [60], dar și din alte părți, datorită caracterului oficial prin excelență al cultului său, ca protector al Imperiului [61] — *Iuno Regina, Ceres, Diana, Neptunus, Dionysos, Asclepius* și *Hygeia.*

Dintre divinitățile specific militare trebuie să notăm pe *Mars Vltor, Hercules Inuictus, Fortuna Redux,* un *Genius centuriae,* ca și prezența alături de zei a steagurilor unității *(Cohors I Germanorum)* la Capidava *(signa cohortis).*

Cultele orientale s-au răspîndit puternic în rîndul militarilor, dovadă existența unui număr considerabil de atestări ale lui *Sol-Mithras* pe documentele din teritoriul Dobrogei; și *Mater Deum Magna,* cunoscută dintr-o inscripție oficială din vremea tetrarhiei, trebuie considerată în aceeași categorie de divinități.

Religia locală este reprezentată în primul rînd prin *Heros,* care apare fie singur, odată cu epitetul *Manibazos,* fie asociat lui *Iupiter Optimus Maximus,* ba chiar, se pare, și zeilor Mani. În al doilea rînd, trebuie notată prezența pe teritoriul Dobrogei, ca și în Dacia, a perechii de divinități, autohtone probabil, *Dominus et Domina.*

Înainte de a încheia considerațiile referitoare la unele aspecte de ordin religios privindu-i pe militarii armatei romane din Dobrogea, voi mai adăuga și cîteva cuvinte asupra indicațiilor pe care ni le dau unele documente epigrafice în legătură cu activitatea religioasă a veteranilor.

De la Troesmis provine un fragment de inscripție [62], în care se pare că este vorba de ridicarea din temelii a unui templu în folosul veteranilor din

60 Munteanu, Maria, *op. cit.*, p. 74—78.

61 Roscher, W. H., *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie,* II, 1, Teubner, Leipzig, 1909—1914, col. 722, 745—746.

62 Pârvan, V., *Descoperiri nouă în Scythia Minor,* ARMSI, s.2, t. 35, 1913, p. 491—502; o lectură îmbunătățită la Doruțiu-Boilă, Emilia, *Teritoriul militar al legiunii V Macedonica la Dunărea de Jos,* SCIV, 23, 1972, 1, p. 52.

Legio V Macedonica precum și al cetățenilor romani așezați în canabele unității (SE 25). Din păcate, starea în care s-a păstrat documentul nu ne dă siguranța acestui înțeles și, cu atît mai mult, nu avem nici o indicație privind cultul căruia i-ar fi aparținut acel edificiu religios, dacă într-adevăr despre așa ceva este vorba în textul respectiv.

Tot la Troesmis a fost descoperit și un fragment de stelă funerară din care rezultă că *Vitales*, veteran provenit din *Legio V Macedonica* [63], a deținut, după terminarea serviciului militar, importanta funcție religioasă de *sacerdos prouinciae* (SE 16); mai există o singură atestare a unui *sacerdos prouinciae*, anume *M. Vlpius Antipater*, tot de la Troesmis [64], unde se afla așadar centrul religios al cultului Romei și al împăratului [65].

Un veteran din *Ala I Vespasiana Dardanorum*, *M. Vlpius Marcianus*, ajunge *pontifex*, *duumuir* și *quinquennalis* al municipiului Troesmis [66] (SE 86). Fratele acestuia *M. Antistius Rufus*, a deținut funcția de *pontifex*, ca și *M. Vlpius Antipater*, mai sus amintit, ambii nedeclinîndu-și însă calitatea de veterani întrucît, erau, probabil, simpli cetățeni colonizați.

Un alt document epigrafic din Troesmis [67], databil după anul 170, ne arată că *T. Valerius Marcianus*, veteran provenit din *Legio V Macedonica*, fost *beneficiarius consularis* (SE 20), era soțul unei preotese, *mater dendroshorum*, probabil a unui cerc de adoratori ai zeiței *Cybela* [68]; documentul dovedește încă o dată pătrunderea cultelor orientale în rîndul militarilor, hiar dacă erau originari din provincia noastră, cum e cazul cu cel abia amintit, au din altele decît cele răsăritene.

Referitor la cultul imperial, care începuse să se răspîndească în aceste părți încă de pe vremea lui Augustus [69], documentele epigrafice ale militarilor nu ne oferă amănunte care să reclame o discuție specială, numărul dedicațiilor către împărați fiind foarte mare; amintesc doar că printre aceste inscripții întîlnim pe o dedicație pentru *Sol Inuictus* de la Tropaeum Traiani [70] mențiunea că monumentul a fost ridicat *in honorem Domus diuinae* (SE 49).

Din cele relatate mai sus putem conchide că armata romană de pe teritoriul Dobrogei a slujit atît menținerii cultelor tradiționale, cît și propagării religiilor mai nou răspîndite, orientale, și că nu de puține ori militarii au adoptat și obiceiurile religioase locale.

63 CIL, III, 7 506.
64 CIL, III, 6 170.
65 Vulpe, R., HAD, p. 192.
66 CIL, III, 7 504.
67 CIL, III, 7 505.
68 Pippidi, D.M., *Studii de istorie a religiilor antice*, Editura Științifică, București, 1969, p. 231.
69 Pippidi, D. M., *op. cit.*, p. 152 și următoarele.
70 CIL, III, 12 468.

VI

ROLUL ARMATEI ÎN PROCESUL DE ROMANIZARE A TERITORIULUI DOBROGEAN

Armata romană — prezentă pe teritoriul Dobrogei mai bine de cinci veacuri — prin multiplele ei acțiuni și prin însemnătatea pe care a avut-o în viața politică, economică și administrativă a acestor ținuturi a constituit unul din principalele elemente romanizatoare ale populațiilor neromane de aici. În cele ce urmează voi face unele considerații în legătură cu acest rol pe care l-a jucat armata romană în Dobrogea, ținînd seama de cîteva aspecte principale ale existenței și activității militarilor în aceste ținuturi, cum sînt: prezența unităților militare, așezările civile din vecinătatea taberelor, lucrările militare, veteranii.

A. PREZENȚA UNITĂȚILOR MILITARE

Fără a mai prezenta în amănunt situația trupelor care au staționat în Dobrogea începînd cu ultimele decenii ale secolului I e.n. și pînă la sfîrșitul celui de-al VI-lea, voi face doar unele aprecieri cantitative, pentru a ilustra ponderea pe care a avut-o armata în închegarea și dezvoltarea civilizației romane pe teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră.

În perioada de după anexare (cel mai tîrziu în vremea lui Vespasian) în aceste ținuturi nu au fost stabilite — timp de aproximativ trei decenii — decît trupe auxiliare, însumînd circa 7 500 de oameni. Acest efectiv înrolat în formațiunile auxiliare a rămas același, cu mici modificări, în tot cursul Principatului, cu toate deplasările și schimbările de trupe care s-au produs în această perioadă. În vremea războaielor dacice, s-a produs în Dobrogea o aglomerare de trupe auxiliare, justificată de nevoia de refacere și împrospătare a unităților în vederea sau în urma bătăliilor pentru cucerirea teritoriilor de la nord de Dunăre.

Perioada cuprinsă între anii 107-167 — dealtfel și vremea celei mai evidente dezvoltări și înfloriri pe care a cunoscut-o civilizația romană pe teritoriul Dobrogei [1] — este marcată prin prezența aici a celui mai mare efectiv

1 Vulpe, R., DID, 2, p. 117 și următoarele.

de militari din toată istoria romană a acestor ținuturi, datorită aducerii de către Traian a legiunilor *V Macedonica* la Troesmis și *XI Claudia* la Durostorum; o vexilație din această legiune din urmă se pare că a fost cantonată la Tropaeum Traiani. Prin urmare, în aceste șase decenii, efectivul total al militarilor aflați în Dobrogea se ridica la peste 15 000 de oameni.

O considerabilă slăbire a forței militare din Moesia Inferioară a fost provocată de măsura luată de Marcus Aurelius, de a muta *Legio V Macedonica* de la Troesmis în Dacia. În felul acesta, teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră a intrat în totalitate în zonele supravegheate de *Legio XI Claudia* de la Durostorum și de vexilația din *Legio I Italica*, detașată la Troesmis. Oricum, după anul 167 efectivul total al militarilor cantonați în Dobrogea nu depășea cifra de 10 000 de oameni.

În ce privește repartizarea trupelor, cele mai multe erau cantonate pe Dunăre. Tot acolo trebuie să fi fost plasate și acele unități ale căror tabere nu ne sînt cunoscute, avînd în vedere numărul mare de fortificații romane înșirate de-a lungul fluviului, despre care nu știm ce unități au găzduit. Excepție făceau vexilația de la Tropaeum Traiani, detașată fie din *Legio XI Claudia*, fie din militari proveniți din *Legio I Italica* și *Legio V Macedonica*; apoi *Cohors I Cilicum milliaria*, care era cantonată în interiorul provinciei, și care a avut un rol deosebit pentru securitatea acestui teritoriu (însemnătatea activității acestei cohorte este relevată și prin aceea că numele soldaților cohortei s-a păstrat în toponomia locală pînă tîrziu, în secolul al VI-lea); în sfîrșit, unitățile auxiliare care au staționat temporar la Tomis [2].

Pentru epoca Dominatului, trupele de pe teritoriul Dobrogei ne sînt mai bine cunoscute, mai ales cele de pe limes, pentru că avem la dispoziție datele din *Notitia Dignitatum*. În sistemul defensiv al acestui teritoriu intrau două legiuni, opt unități de cavalerie, zece de infanterie și două de corăbieri subordonate legiunilor, deci un total de *milites ripenses* de aproximativ 12 000 de oameni; adăugînd și soldații din unitățile de manevră — care au avut aproape în permanență acțiuni în aceste părți, fără a fi existat însă aici nici o tabără principală a vreuneia dintre unitățile de *comitatenses* — putem considera că în Dobrogea, în vremea Dominatului, se afla un efectiv total ce trebuie să se fi ridicat la aproape 15 000 militari. Această creștere a efectivului armatei era în conformitate cu politica de militarizare a Imperiului roman tîrziu [3], numai că sporirea numărului unităților nu a însemnat și o creștere calitativă din punct de vedere militar [4].

Privind în ansamblu prezența armatelor pe teritoriul Dobrogei, se poate face, în linii mari, următoarea încheiere: în perioada de după anexare a acestui teritoriu la Imperiu și pînă la venirea pe tron a lui Traian, apărarea permanentă a graniței era lăsată doar pe seama cîtorva unități auxiliare. În timpul domniei învingătorului lui Decebal, tocmai datorită războaielor cu dacii și cu aliații acestora, forțele militare așezate în regiune sau care au staționat doar temporar

2 *Cohors VII Gallorum, Cohors I Flauia Commagenorum, Ala I Flauia Gaetulorum.*

3 Nischer, E., *The Army Reforms of Diocletian and Constantine and their Modifications*, JRS, 13, 1923, p. 1–25; Darkó, E., *La militarizzazione dell'Impero Bizantino*, Studi bizantini e neoellenici, 5, 1939, p. 88–99.

4 Stein, E., *Histoire du Bas-Empire*, 2, Desclée de Brouwer, Paris-Bruxelles, 1949, p. 85.

aici s-au întărit considerabil. În secolele al II-lea și al III-lea, în Dobrogea a fost lăsat un număr relativ constant de unități auxiliare, dar puterea militară a provinciei s-a diminuat prin faptul că *Legio V Macedonica* a fost retrasă de către Marcus Aurelius.

În sfîrșit, după reformele lui Diocleţian şi Constantin, numărul unităților militare, alcătuite din soldați legați de pămîntul pe care-l apărau, a crescut considerabil pe limesul scitic, așa cum s-a întîmplat şi în alte părți ale Imperiului tîrziu.

B. AŞEZĂRILE CIVILE DIN APROPIEREA TABERELOR MILITARE

Un rol deosebit în procesul de romanizare l-au avut așezările dezvoltate în vecinătatea taberelor militare. În aceste așezări locuiau numeroşi civili, unii veniți ca însoțitori ai trupelor, alții stabiliți ulterior în apropierea taberelor, avînd diverse interese de ordin comercial, religios etc. În acest mod s-au format aşezări, în care un loc important îl ocupau familiile militarilor și veteranii unităților care nu se înduraseră să se ducă prea departe de locul unde își făcuseră serviciul. Pînă în prezent, în Dobrogea nu s-au făcut cercetări sistematice în nici una dintre așezările civile vecine taberelor militare. Despre unele din ele avem însă o serie de știri, datorite descoperirilor întîmplătoare și mai ales unor documente epigrafice. Cel mai bine cunoaştem situația așezării civile de pe lîngă tabăra în care a staționat *Legio V Macedonica* de la Troesmis. Aici există ruinele a două așezări întărite. Despre una din ele — cetatea de vest — s-a emis părerea că ar reprezenta vechea așezare băştinaşă, unde a avut garnizoana prima unitate romană plasată aici — *Ala I Pannoniorum* — şi unde s-a instalat apoi și *Legio V Macedonica*. Despre cealaltă, cetatea de est, se consideră că ar fi rezultatul dezvoltării canabelor aceleiaşi legiuni [1]. Prima aşezare, locuită de *ciues Romani Troesmi consistentes* [2], era și centrul administrativ al teritoriului; cea de-a doua era locuită de *ueterani et ciues Romani consistentes ad canabas Legionis V Macedonicae*[3]. Aşadar, cetățenii romani locuiau în ambele așezări, dar veteranii numai în *canabae*, care formau o aşezare cu caracter urban, putînd fi proprietari în *territorium Troesmense* şi avînd funcții în centrul militar-administrativ al acestuia [4]. Este posibil ca o situație asemănătoare să fi existat și pe lîngă lagărele unor unități auxiliare. Avem exemplul lui *C. Iulius Quadratus* care deținea două funcţii: *princeps loci și quinquennalis territorii Capidauensis* [5]. În acest caz,

1 Vulpe, R., *Canabenses și Troesmenses. Două inscripții inedite din Troesmis*, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 557 și următoarele.
2 CIL, III, 6 167.
3 CIL, III, 6 166, 6 167.
4 Vulpe, R., *op. cit.*; *cf.* și observaţiile făcute de Doruțiu-Boilă, Emilia, *Teritoriul militar al Legiunii V Macedonica la Dunărea de Jos*, SCIV, 23, 1972, 1, p. 45 și următoarele.
5 Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum I*, ARMSI, s.2, t. 34, 1912, p. 587 și următoarele; Vulpe, R., HAD, p. 199.

pentru trupele auxiliare *locus* ar putea fi corespondentul canabelor, deci așezarea cu caracter urban, iar *territorium* depindea direct de centrul militar-administrativ, în cazul respectiv de cel de la Capidava. Nu este exclus ca lucrurile să se fi repetat similar și în alte părți, unde întîlnim, la mică distanță, cîte două așezări întărite, cum se întîmplă la Oltina (Altinum), la Viile și la Hîrșova (Carsium). În această ultimă localitate, cele două fortificații — cea de pe Dealul cetății, și cea de pe Dealul bisericii — despărțite doar de depresiunea portului, au fost cuprinse la un moment dat într-o singură incintă — ridicată, se pare, în veacul al IV-lea —, ceea ce ar putea sugera unirea așezării dezvoltate pe vechiul castru în care staționase *Ala II Hispanorum et Arauacorum* cu așezarea civilă *(locus?)* apărută în vecinătatea taberei militare [6]. De bună seamă, lucrurile vor fi elucidate deplin numai în urma unor cercetări arheologice mai ample. Oricum, este cert că în apropierea taberelor militare s-au dezvoltat așezări civile, care constituie dovada procesului de urbanizare provocat de locuirea organizată după normele cetățenilor romani. Ele au contribuit substanțial la romanizarea provinciei, adăpostind numeroase elemente provenite din mediul rural și exercitîndu-și influențele într-un teritoriu vast, administrat și exploatat de către centrul militar.

C. CONSTRUCȚIILE MILITARE

Prezența armatei romane pe teritoriul Dobrogei a constituit, poate, cel mai important factor civilizator din antichitate pentru această regiune [1]. Mult mai mult decît coloniile grecești vest-pontice — care și-au exercitat influența unilateral, prin acțiuni cu caracter comercial în primul rînd, contribuind oarecum indirect la progresul populației locale din punct de vedere social-economic —, soldații romani au participat direct și concret la ridicarea provinciei pe o treaptă mai înaltă a civilizației. Astfel, ei n-au lucrat numai la ridicarea numeroaselor fortificații de pe tot cuprinsul regiunii, ci și la construcția atîtor șosele — care brăzdau teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră, de la nord la sud și de la est la vest —, la instalarea apeductelor, care funcționau pretutindeni, chiar și în așezările rurale neînsemnate.

1. FORTIFICAȚIILE

Rolul romanizator al armatei în Dobrogea nu poate fi evidențiat fără a sublinia din nou însemnătatea și densitatea fortificațiilor în care străjuiau unitățile militare sau vexilațiile acestora.

6 Observațiile au fost făcute personal cu prilejul cercetărilor începute în anul 1963.

1 Pentru procesul de romanizare, *cf.* Pârvan, V., *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, Cultura Națională, București, 1923 (ediția a 2-a, îngrijită și adnotată de R. Vulpe, Editura Științifică, București, 1974).

După cum am mai arătat, cercetările arheologice, mai reduse sau mai extinse, de la Tropaeum Traiani, Ulmetum, Noviodunum, Dinogetia, Troesmis, Carsium, Capidava, Sacidava nu au dus pînă acum la cunoașterea construcțiilor romane din secolele II-III, și, cu atît mai puțin, a celor anterioare. Despre existența acestor fortificații avem informații doar din izvoarele literare și din documentele epigrafice, cu ajutorul cărora s-au făcut localizările și identificările cunoscute. Lucrurile nu sînt însă întotdeauna clare, existînd așezări care au durat numai o parte din cele șase secole de stăpînire romană sau care au avut vreo însemnătate în sistemul defensiv la Dunărea de Jos doar la un moment dat. În general, se constată că așezările vechi n-au fost părăsite și că ele au durat pînă la sfîrșitul stăpînirii romane, chiar dacă despre unele dintre ele documentele tîrzii nu ne mai spun nimic, locuirea lor fiind dovedită de urmele arheologice.

Centrele fortificate, despre care știm că au existat în secolele II-III, pe limes, coborînd pe cursul Dunării de la Ostrov, pînă la deltă și în împrejurimile lacului Razelm și urmărind apoi litoralul către sud, pînă la Mangalia, sînt următoarele: Sucidava (Izvoarele), Sacidava (Muzait), Axiopolis (Hinog), Capidava, Carsium (Hîrșova), Cius (Gîrliciu), Beroe (Piatra Frecăței), Troesmis (Iglița), Arrubium (Măcin), Dinogetia (Bisericuța-Garvăn și Barboși?), Noviodunum (Isaccea), Aegyssus (Tulcea), Salsovia (Mahmudia), Halmyris (probabil „Cetatea Zaporojenilor"), Ad Salices (?), Vallis Domitiana (?), Histria, Tomis (Constanța), Stratonus (Farul Tuzla?), Callatis (Mangalia).

Dintre fortificațiile sigur existente în secolele II-III, singura care nu mai apare în veacul al IV-lea sau mai tîrziu este Vallis Domitiana. Apar în schimb cîteva noi așezări întărite, înregistrate de *Notitia Dignitatum :* Cimbrianae (Bugeac, Dervent sau Canlia), Altinum (Oltina), Flaviana (Viile sau Rasova), Gratiana (?), Talamonium (?).

Dintre localitățile existente în secolele II, III și IV lipsesc din documentele secolului al VI-lea Cimbrianae, Flaviana, Cius, Arrubium, Dinogetia, Talamonium și Stratonus. Procopius [2] mai amintește încă multe denumiri de fortificații din vremea lui Iustinian, neidentificate, pe care nu le putem lua în considerație decît numeric. Unele dintre ele ar putea să ascundă sub nume noi vechile așezări, amintite mai sus ca nefiind atestate în secolul al VI-lea; la această concluzie conduce și existența în aceste așezări a vestigiilor bogate din secolul al VI-lea.

Dintre fortificațiile din interiorul provinciei avem atestate numele doar pentru patru: Castellum Cilicum (Cetatea), Tropaeum Traiani (Adamclisi), Ulmetum (Pantelimon), Libida (Slava Rusă); primele două au existat în veacurile II-III, ca și în al VI-lea; ultimele au fost transformate din simple așezări rurale în cetăți abia în secolul al IV-lea.

Dacă facem un calcul al fortificațiilor cu denumiri atestate în documentele antice, ajungem la următoarea situație:

Pentru secolele II-III cunoaștem 21-22 localități, dintre care una singură nu apare mai tîrziu (Vallis Domitiana).

2 Procopius Caesariensis, *De aedificiis*, IV, 11, 20.

În secolul al IV-lea numărul localităților crește la 28-29, dintre care însă trei — Cimbrianae, Flaviana, Talamonium — nu sînt atestate decît pentru această vreme, prin *Notitia Dignitatum*.

În secolul al VI-lea se ajunge la un număr de aproximativ 40 de denumiri de fortărețe [3], dar dintre acestea aproape 25 nu sînt identificate.

Totalizînd, rezultă că pe limes, pe litoral și în interiorul Dobrogei există 22 de așezări antice întărite localizate precis și încă 7 localizate în teren cu aproximație. Pe de altă parte, au fost înregistrate aproximativ 35 de puncte fortificate cărora nu le știm denumirea [4], cifră care duce la concluzia că situația din teren corespunde cu relatările izvoarelor (aproape 25 de nume de fortărețe neidentificate din secolul al VI-lea, la care se adaugă cele 7 localizări ipotetice).

Oricum, faptul că pe teritoriul provinciei au fost clădite atît de multe așezări fortificate — în care erau cantonate unități militare sau măcar mici detașamente ale acestora, puse la paza punctelor strategice și a drumurilor —, faptul că soldații, deveniți și proprietari de pămînt în vremea Dominatului, au lucrat la ridicarea atîtor construcții, răspîndite pretutindeni în Dobrogea, demonstrează cît de mare a fost influența armatei romane în organizarea provinciei, antrenînd prin prezență continuă și intensă toate categoriile etnice și sociale din regiune în procesul de romanizare.

2. DRUMURILE

Un alt aspect important al activității militare în Dobrogea, ca și în alte părți ale Imperiului, îl constituie construirea și întreținerea drumurilor, care serveau, în primul rînd, la menținerea unei strînse legături între garnizoane și la deplasarea rapidă a trupelor în caz de primejdie sau în scopul unor acțiuni ofensive.

Rețeaua rutieră de pe teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră, chiar dacă a fost inițiată încă din a doua jumătate a secolului I e.n., a fost desăvîrșită sub Traian. Mai departe, ea a fost întreținută și refăcută pînă la sfîrșitul stăpînirii romane în aceste ținuturi.

Existau trei șosele principale, care străbăteau regiunea de la sud la nord: una de-a lungul Dunării, alta de-a lungul litoralului și cea de a treia, prin centru.

Cea mai veche era, de bună seamă, șoseaua ce urmărea coastele mării, existentă — ca drum comercial al coloniilor grecești vest-pontice — încă dinainte de instaurarea puterii romane aici. Refacerea și întreținerea ei în timpul stăpînirii romane este dovedită de stîlpii miliari descoperiți în zona litoralului.

Drumul de-a lungul Dunării, care se întîlnea cu cel al litoralului în regiunea lacului Razelm, avea un caracter pur militar, mai ales că pentru activitățile comerciale era preferabilă navigația, mult mai economicoasă și mai rapidă. Acest drum lega lanțul de castre de pe limes; dovezi ale refacerii lui continue există din abundență. Demn de remarcat este faptul că drumu se mai păstrează și astăzi pe porțiuni foarte mici, el putînd fi încă observat

3 Datorită listelor lui Procopius.
4 TIR, L-35.

The Roman army was present on the territory of the Dobrudja, during almost the entire Early Empire, with an effective strength of 7,000—8,000 soldiers, enlisted in auxiliary troups. From the year 107 and down to the year 167, we must likewise consider the 6,000 soldiers of the *Legio V Macedonica* from Troesmis, the same as a part of the effective strength of *Legio XI Claudia*, which was in action in the Southern part of the Dobrudja, that is a total number of around 15,000 soldiers; on the other hand, towards the end of the 2nd century, there only remained around 10,000.

The military organization included, in the first place, the Danubian frontier but also the West-Pontic coastline — as shown by ancient itineraries — considering the entire fortification system surrounding the Dobrudja as being unitary.

A particular role in the military organization of the territory of the Dobrudja was played by *Cohors I Cilicum*, which was some sort of unit for maneuvers: detachments belonging to the latter were sent whenever necessary, to the West-Pontic coast, to Northern Dobrudja, and even North of the Black Sea. At the time of Marcus Aurelius and especially under the reigns of the Severi, the role of the army in the administration of the province increased, as it results from the interventions, epigraphically documented, for the maintenance of order and the observance of territorial lines of demarcation.

III. THE ROMAN ARMY DURING THE LATE EMPIRE

The administration, juridical, economic and military reforms of Diocletian and Constantine the Great, characterize the last period of Roman life and organization on the territory of the Dobrudja, which became the province of *Scythia*. The army underwent radical changes, the troups being divided into two main categories: *milites ripenses* or *limitanei* and *milites comitatenses* or *palatini*. The most important source of information regarding the military organization of Scythia is *Notitia Dignitatum*, unto which some further data are added, provided by *Itinerarium Antonini* as well as by a small number of inscriptions of the time; data on fortifications, especially on those from the 6th century, are provided by the text of Procopius of Caesareea as well as by a few other authors.

A. THE MILITARY UNITS ON THE DANUBIAN BORDER (RIPENSES)

Setting out from the names of the units pointing to the place wherefrom the soldiers were initially recruited or from the characteristics of armament and of the mode of fighting, or else from the emperor under whose reign the formations were set up, we can draw a number of conclusions as to the troups, recorded by *Notitia Dignitatum* on the Scythian limes. However there exist a number of units of *ripenses*, on which no appreciations whatsoever can be made, considering the lack of any documentation on them.

THE LEGIONS (LEGIONES)

1. LEGIO I IOVIA (SCYTHICA), set up by Diocletian, defended the Northern front of the province and was cantoned at Noviodunum (the commander of the legion was there, too) and at Aegyssus. In these centres it is attested by bricks and inscriptions, centurion *Flauius Festus*, certainly belonged to the same legion; it is possible that some of the military men, mentioned on the collective funeral monument, discovered in the neighbourhood of Salsovia, had belonged to *Legio I Iouia*.

2. LEGIO II HERCULIA, likewise set up by Diocletian, defended the Western border of the province, being cantoned at Troesmis (where the commander stayed), and at Axiopolis; the funeral inscription of a prefect of the legion *(Valerius Thiumpus)* originates from Troesmis; the funeral stele of centurion *Valerius Onesima* was discovered at Sacidava.

The two legions, initially unitary, were divided at the time of Constantine II. We have no reliable information available about any of them, later than the 4th century.

CAVALRY UNITS (CVNEI)

3. CVNEVS EQVITVM STABLESIANORVM had its garrison at Sucidava.

4. CVNEVS EQVITVM SCVTARIORVM. was the southernmost cavalry unit of Scythia, its seat was at Sacidava. Two inscriptions discovered on the territory of Capidava, prior to the drawing-up of the chapter from *Notitia Dignitatum*, mention a *uexillatio scutariorum*; it is probably one and the same with the one established after the year 325, or even as late as the reign of Constantius II, at Sacidava.

5. CVNEVS EQVITVM SOLENSIVM settled at Capidava, after the year 325.

6. CVNEVS EQVITVM STABLESIANORVM had its garrison at Cius.

7. CVNEUS EQVITVM STABLESIANORVM was established at Beroe.

It is possible that the latter two formations first belonged to one and the same unit; following their splitting up, each one developed independently through the intermedium of local enlistings.

8. CUNEVS EQVITVM CATAFRACTARIORVM had its camp at Arrubium; at Histria there is attested a *uexillatio catafractariorum*, whose number was XIII; on the other hand, close to Abrittus a *numerus catafractariorum* is known. Former units of maneuvers named according to their fighting equipment, it is possible that they became border formations, while preserving their old name, which undoubtedly did no longer correspond to realities.

9. CVNEVS EQVITVM ARMIGERORVM had its garrison at Aegyssus, where it was probably located, before the division of *Legio I Iouia* under the reign of Constantius II.

10. CVNEVS EQVITVM ARCADVM is the unit recorded at Talamonium (in the area of the Delta); initially the horsemen were enlisted from

Arcadia (the diocese of Egypt); it is possible that the soldiers with oriental names, from the funeral monument, close to Salsovia, had originally belonged to this unit.

AUXILIARY INFANTRY UNITS (MILITES)

11. MILITES CIMBRIANI are recorded by *Notitia Dignitatum* at Cimbrianae (between Durostorum and Sucidava); the name of the locality is taken from that of the soldiers, a fact leading to the supposition that the unit was one of the oldest on the Danubian border.

12. MILITES SVPERVENTORES were cantoned at Axiopolis, where half of *Legio II Herculia* was also to be found; the names of the soldiers point to the fact that they had once belonged to a unit of maneuvers.

13. MILITES SCYTHICI, settled at Carsium, probably constituted, a former sedentary unit, made up of inhabitants of the area.

14. MILITES SECVNDI CONSTANTINI are recorded at Troesmis; the unit was cantoned there, alongside *Legio II Herculia*, after the latter was divided probably under Constantius II, so that one should rather read *Constantiani*; this hypothesis is also backed by the fact that in Scythia and in Moesia Secunda, we come across *milites primi*, *quarti* and *quinti Constantiani*, but the *secundi* and *tertii* are missing, while the soldiers of Constantine are recorded only once at Trimmamium, without numbers.

15. MILITES SCYTHICI, a unit similar to the one at Carsium, whose seat was at Dinogetia.

16. MILITES PRIMI CONSTANTIANI — at Noviodunum, side by side with a part of *Legio I Iouia*, the unit being set up after the splitting of the legion, under the reign of Constantius II.

17. MILITES QVINTI CONSTANTIANI, cantoned at Salsovia, with a view to take some of the duties of *Legio I Iouia*, which before the reign of Constantius II had controlled the respective area all by itself.

18. MILITES PRIMI GRATIANENSES — with the seat at Gratiana — constitutes the proof of the intervention, occuring after the reign of Constantius II, in the text of *Notitia Dignitatum*. As this is an interpollation, it does not necessarily mean that the locality lay some place near the mouths of the Danube. In the text it was included towards the end of the list of auxiliary troups, without taking into consideration the real emplacement.

THE UNITS OF SAILORS (NAVCLARII, CLASSIS)

There existed two categories of units of sailors: some auxiliary ones, made up of *milites*, and other ones, commanded by a *praefectus ripae*, the indication of the type of vessels they were made up of, depending on the legions.

19. MILITES NAVCLARII ALTINENSES — whose garrison was Altinum (Oltina), in Northern Moesia.

20. MILITES NAVCLARII was at Flaviana (Viile or Rasova) in Southern Scythia.

21. COHORS MVSCVLORUM SCYTHICORVM a unit of vessels of local type, dependent on the Scythian legions.

22. CLASSIS IN PLATEYPEGIIS, the fleet of boats with flat bottoms, likewise dependent on the legions. The opinion is insisted upon that PLATEYPEGIIS is not toponymical, but indicates the type of vessels, built according to the pattern of those from the delta of the Nile. As a matter of fact, not only in Scythia, but also in Moesia Secunda the type of vessels is indicated *(naues amnicae)*, without mentioning the place where the fleet had its base.

B. UNITS OF MANEUVERS (COMITATENSES)

No unit of maneuvers had ever had its encampment on the territory of the Dobrudja. Several inscriptions are available which mention the presence of military men belonging to these troups — attested by several inscriptions — who were in action there, on several occasions, from the 4th century and down to the 6th century.

THE PALATINE LEGIONS

1. SACRUM PALATIVM = SACER COMITATVS. A *biarchus* from *sacrum palatium* is known, attested by an inscription found at Ulmetum. In addition, an inscription from Troesmis is known, belonging to *Valerius Thiumpus*, who before being appointed *praefectus Legionis II Herculiae*, had been *lanciarius* in *sacer comitatus*.

2. VEXILLATIO XIII CATAFRACTARIORVM is attested by a funeral inscription from Histria, placed by a *circitor* of the unit.

3. CVNEVS D (ALMATARVM?). The presence of the unit is suggested by a brick, discovered in Tomis, bearing the stamp *CVND*.

4. MILITES PRIMANI built the fortress near Gîrliciu, at the time of Valens; it is possible that subsequently they became the *Milites primani Gratianenses* from *Notitia Dignitatum*.

5. LANCIARII IUNIORES are attested by an inscription at Ulmetum, from the 6th century.

6. SAGITARII IUNIORES, attested by two Tomitan funeral inscriptions from the 6th century A.D.

C. OFFICERS AND NON-COMMISSIONED OFFICERS

The small number of inscriptions from the epoch of the Late Empire does not enable us to present the known military men per units, as we did in the case of those from the Early Empire. There are known: six *duces limitis Scythici*; one *praefectus legionis*, one *tribunus*, three *praepositi*, two *centuriones*, one *biarchus*, several *exarchi* and *circitores*, one *princeps oficii praesidis*.

D. THE MILITARY ORGANIZATION ON THE TERRITORY OF THE DOBRUDJA IN THE EPOCH OF THE LATE EMPIRE

We can get an overall image on the way in which the defence of the province of Scythia was organized only for the 4th century A.D., as we do not range over sufficient data on the units which were in action on this territory during the period immediately following.

In the Dobrudja there existed two legions *I Iouia* and *II Herculia*, which controlled the Northern and respectively Western frontiers. During the reign of Diocletian, the forces of the legions had not yet been decreased, so that there were few auxiliary units on the limes, probably *Milites Scythici* at Carsium and Dinogetia and *Milites Cimbriani* at Cimbrianae. The reduction of the strengths of the legions took place under Constantine the Great, which led to the emergence of some new auxiliary units, coming from the former formations of maneuvers *(equites stablesiani, equites scutarii, equites catafractarii, equites armigeri, milites superuentores)*; this was also the time when the *milites nauclarii* appeared at Flaviana (set up by Constantine) and at Altinum and perhaps also *cuneus equitum Solensium* and *Cuneus equitum Arcadum*. It was under Constantius II that the splitting of the legions took place and three more auxiliary troups emerged from which two — *Milites secundi Constanti(a)ni* and *Milites primi Constantiani* — were placed at Troesmis and Noviodunum, precisely where the legions in their totality were previously cantoned. *Milites quinti Constantini* were cantoned at Salsovia, consolidating the Northern front; the other sections of the legions were placed at Axiopolis and Aegyssus, where auxiliary units had existed even before Constantine II. The last military unit to appear on the frontier on the Danube, was the one created at Valens *(Milites primi Gratianenses)*.

As to the subsequent centuries, information on the units of *ripenses* is scanty.

During the entire period of the Late Empire there were also present — without having their main cantonment there — units of *comitatenses (milites primani, milites lanciarii, sagittarii iuniores)* which participated directly in a number of the wars waged and made their contribution to the construction of defence edifices.

The important changes undergone by the military organization on the territory of the Dobrudja, as compared to the prevailing situation during the Early Empire, were due to the transformations that occured in the army, where the increase of the number of units went hand in hand with a qualitative decrease, particularly as far as the frontier troups were concerned.

IV. FORTIFICATIONS AND ROADS

Written sources and particularly ancient itineraries prove highly useful in the investigation of fortifications and roads. Of great importance are *Itinerarium Antonini* and *Tabula Peutingeriana*, which describe — simultaneously

indicating the distances between fortifications — the road that surrounded the territory of the Dobrudja, along the course of the Danube down to its mouth and then along the sea-coast. The former describes the itinerary on land while the latter the fluvial route on the Danube, at least from Noviodunum, continuing on sea, along the coast; this accounts for the large number of differences that appear between the two sources. This important strategical route passed through the following fortified centres: *Sucidaua* (Izvoarele), *Sacidaua* (identified at Muzait-Dunăreni, thanks to a military man from Decius), *Axiopolis* (Hinog-Cernavodă), *Capidaua, Carsium* (Hîrşova), *Cius* (Gîrliciu), *Beroe* (Piatra Frecăţei), *Troesmis* (Igliţa-Turcoaia), *Arrubium* (Măcin), *Dinogetia* (Bisericuţa-Garvăn and Barboşi), *Nouiodunum* (Isaccea), *Aegyssus* (Tulcea), *Salsouia* (Mahmudia), *Halmyris = Salmorus* (Cetatea Zaporojenilor?), *Vallis Domitiana* (?), *Ad Salices*, (?), *Histria, Tomis, Stratoni* (Cape Tuzla), *Callatis*, Another important road crossed the Dobrudja, on the mainland, from the South to the North, coming from *Marcianopolis*; it passed through *Castellum Cilicum* (Cetatea), whose ancient name was mentioned in *De aedificiis*, then past *Tropaeum Traiani* (Adamclisi) and through several villages: *Vicus I VRB...* (Mircea Vodă-Medgidia), *Vicus Hi...* (Dorobanţu), *Vlmetum* (Pantelimon) *Vicus V...* (Rîmnicul de Jos,) *Libida* (Slava Rusă) whose old name was reconstructed from the texts of Procopius, Theophylactus Simocatta and from a funeral inscription found there, which mentioned *Q. Marcius Quadratus NAT. LIB.*; from *Libida* the road forked to *Nouiodunum* and *Aegyssus*.. We note that the road from the mainland, less exposed to dangers than the Danubian one, was provided only with a small number of fortifications (at *Castellum Cilicum* and *Tropaeum Traiani*); in general there were *uici* where presumably there existed posts of *beneficiarii* (see the inscription from Rîmnicul de Jos).

As far as fortifications are concerned, we know less those from the epoch of the Early Empire, archaelogical research being insufficient; we know more about the Pontic cities, either through the intermedium of systematic research (Histria) or through the intermedium of accidental discoveries or information of a different nature.

In the 2nd — 3rd centuries, up to Gothic destruction, Histria was defended by a wall which closed the access from the mainland; this wall enclosed the largest surface ever known by the Milesian colony during the Roman rule.

At Callatis it appears that the old Hellenistic precinct was in good condition up to the invasion of the Costoboci; subsequently during 171/172, a second precinct was built, under governor *M. Valerius Bradua*. The latter was rebuilt in the second half of the 3rd century.

The defence wall of Tomis from the 2nd-3rd centuries A. D. is less well-known; it most likely connected the shore, near the Greek church of today with the one from behind the tribunal, where there exist the ruins of a tower, subsequently used for different purposes; it is possible that this wall, the same as the one from Histria, defended the city from the mainland, enclosing beyond it the entire peninsula of Constanţa; the enclosed surface was twice as big as the total surface of the town, at the time of Ovid. In front of this line which we conjecture for the Tomitan wall from the 2nd-3rd centuries, there were found to the South-West, tombs dating back to the second century; at the same time

we mention the fact that between this line and the late wall, built in the second half of the 3rd century, there were found only materials dating back to the 4th and subsequent centuries, with the exception of the treasure of sculptures, which could have been buried beyond the precinct or else in a subsequent epoch.

Consequently, we are entitled to state that the major part of the fortifications from the period of the Early Empire were built, naturally, along the Danube; all along the sea-coast the fortified localities consisted in the Greek colonies.

All these centres were connected with the main strategic and commercial road of the province. Another road was the one from the mainland. The secondary roads *(semitae)* connected the localities lying on the sea-coast and those lying on the Danube, crossing the region from the East to the West. As to the maintenance of the roads, it is to be noted that the one from the mainland underwent fewer repairs; the road surrounding the Dobrudja was more constantly kept up and repaired and this perhaps, due to the fact that its traffic was heavier, but also because it had a bigger strategic importance; mileposts dating back to Hadrian and Aurelian were discovered. The largest number of the mileposts are from the epoch of Marcus Aurelius (on the sea-coast) and from that of Septimius Severus (on the Danube and on the sea-coast).

The conclusion imposes itself that the territory of the Dobrudja was organized at the time of the Early Empire into a powerful defence system, all the facilities securing the consolidation of this bulwark of the empire being constantly kept up, repaired and completed.

The ancient authors, the archaeological and epigraphic finds prove the numerous actions undertaken in order to increase the defence power of the territory of the Dobrudja in the period of the Late Empire. During the tetrarchy the roads were repaired and certain cities were rebuilt (Dinogetia, Noviodunum, probably Troesmis, Aegyssus, Salsovia, Sacidava, Axiopolis); at Histria one of the stages of the construction of the late wall dates back to this epoch; at Tomis the *porta praesidiaria* was erected, which probably concluded the construction of the great wall, begun by Aurelian.

Constantine the Great and his successors continued reconstruction work. This is when a new precinct was inaugurated at Tropaeum Traiani. At Carcaliu, a fortress was erected; other reconstructions are testified to by archaeological research-work carried on at Capidava, Noviodunum, Ulmetum. In Tomis, an important district develops *Constantia* (from *Constans* or *Constantius*) whose name the entire town was to take subsequently. During the Constantinian dinasty, new fortifications were built: *Flauiana*, *Dafne* and *Constantiana*. The former, which lay on the Danube, was a base to the *milites nauclarii* (at Viile or Rasova), simultaneously ranging over places of shelter to vessels; Dafne lay on the left bank of the Danube, (facing Transmarisca, as pointed out by Procopius). The accound made by Ammianus about the army of Valens, who raised his camp in the vicinity of Dafne, does not contradict this localization; as to *Constantiana*, the opinion is justified according to which this is not a locality from the neighbourhood of Tomis and that it is to be looked for North of Histria.

Regarding the fortifications built by Valens in the Dobrudja, information is available, provided by orator Themistios as well as by an inscription found near Gîrliciu (the construction of a *burgus* with the participation of some *milites primani;* perhaps *Gratiana* should be searched for in this area-such a localization would coincide with the information provided by Procopius.

Under the reign of Anastasius reconstruction works took place at Histria, Dinogetia, Capidava; public edifices were erected in Tomis, Callatis, Tropaeum Traiani, Ulmetum.

The reign of Justinian constituted the last period of huge reconstructions, an epoch of prosperity even on the territory of the Dobrudja. The text of Procopius facilitates one's acquaintance with the buildings from this epoch. In *De aedificiis*, IV, 7, we find the description of a major strategic course along the Danube in Moesia, which went past *Saltupyrgos, Durostorum* and *Sucidaua*, subsequently made a détour towards the mainland, by *Quersius* (a link can be established here with the inscription placed at *Durostorum*, in honour of Aurelian, on the occasion of the victory *aduersus Carpos inter ... SIVM ET SVCID ...*) at *Castellum Cilicum;* herefrom the road is directed toward the North, crossing Scythia, where the first locality is *Castellum Sancti Cyrilli* (which we conjecture is the official name given by Justinian to *Tropaeum Traiani*); subsequently the road makes for *Vlmetum, Libida* (with Procopius *Ibida*), *Aegyssus*, coming to an end at *Halmyris*. Chapter IV, 11 of the work by Procopius, provides lists of the cities rebuilt or built by Justinian; we have put forward the hypothesis according to which the term should be understood as delimiting the central part of Scythia, far off the Northern and Southern frontiers, thus the inadvertences of the text are avoided and other attempts at localization can be made. North of the *Argamum-Carsium* line, are supposed to lie *Grapso, Nono, Residina, Constantiana*, while South of the *Tomis-Axiopolis* line are supposed to lie *Bassidina, Beledina, Rubusta, Diniscarta, Monteregine, Becis, Mauroualle, Tigra;* in the middle of the province are supposed to be *Gratiana, Preïdis, Paulimandra, Tzasklis* (probably *Ad Salices*) and *Pulchra Theodora* (perhaps the new official name of Histria).

In conclusion, regarding the fortifications and roads from the epoch of the Late Empire, one can notice that, in general, the strategic organization from the time of the Early Empire was preserved; particular attention was paid to the road from the mainland, where powerful fortifications were built, on the site of old rural localities *(Vlmetum, Libida)*.

V. ASPECTS OF MILITARY LIFE

We are ranging over epigraphic documentation regarding several problems of military life.

A. THE MILITARY COLLEGIA

On the territory of the Dobrudja two epigraphic documents referring to organizations of this type were discovered: at Arrubium there was a collegium of officers, whose seat had been built, on the expenses of the commander of the unit which was cantoned there *(Ala I Vespasiana Dardanorum)*; at *Axiopolis* there was an association of sailors *(nautae uniuersi Danuui)* which probably had connections with the army (almost for sure there was a base of the fluvial fleet there).

B. SEVERAL CONSIDERATIONS ON THE RELIGION OF THE MILITARY

A number of observations can be made in relation to the gods worshipped by the military and veterans of the Roman army from the territory of the Dobrudja; there most frequently appear the gods of the classical pantheon *(Iupiter Optimus Maximus, Iuno Regina, Ceres, Neptunus, Diana, Liber Pater, Asclepius, Hygeia, Mars, Hercules, Fortuna)*, then the Eastern gods *(Mater Deum Magna, Sol-Mithras)* and the local ones *(Heros, Dominus* and *Domina)*. Among the gods that were characteristic of the military, mention is to be made of: *Mars Vltor* (Tropaeum Traiani), *Hercules Inuictus* (Tropaeum Traiani, Noviodunum, Vicus Quintionis), *Fortuna Redux* (Capidava), *Genius centuriae* (Gura Ialomiței), *Signa cohortis* (Capidava).

We are ranging over a certain amount of information on the religious activity carried on by some veterans: a temple was built for their needs at Troesmis; in the same city several veterans are known to have performed the office of *sacerdos provinciae (Vitales, M. Vlpius Antipater)* and of *pontifex (M. Vlpius Antipater, M. Antistius Rufus)*.

The conclusion can be drawn that the Roman army made its contribution both to the preservation of traditional cults and to the dissemination of the religions that had recently spread in the Empire.

VI. THE ROLE OF THE ARMY IN THE PROCESS OF ROMANIZATION ON THE TERRITORY OF THE DOBRUDJA

Present along more than six centuries on the territory of the Dobrudja, through its large number of actions and through its contribution to the political, economic and administrative life from these parts, the Roman army was one of the major elements in the romanization of the populations of different origins, both autochtonous or coming from other parts.

A. THE PRESENCE OF THE MILITARY UNITS

During the last three decades of the l-st century A.D. there were only auxiliary troups in the Dobrudja, totalizing around 7,500 men. There is to be noticed an agglomeration of troups brought as reinforcements, in the period of the Dacian wars. Due to the fact that the legions *V Macedonica* and *XI Claudia* settled on the Lower Danube the period extending over 107—167 is the one with the largest number of soldiers in the Dobrudja, in 167, the total strength of the army on the territory exceeding 15,000 men. After the year 167, the military forces of the Roman army from this area weakened, the total strength decreasing to 10,000 men.

In point of the distribution of the troups it can be noticed that their bulk was on the Danubian limes; only the legionary vexillation from Tropaeum Traiani and *Cohors I Cilicum* were cantoned deep on the mainland; on the sea-coast, more precisely in Tomis auxiliary units were attested for brief periods.

In the epoch of the Late Empire, when *Notitia Dignitatum* was drawn up, there were to be found for the defence of the Danubian frontier: two legions, eight cavalry corps, eight units of infantry, two auxiliary units of seamen and two formations of sailors subordinated to the legions, that is a total number of around 12,000 *milites ripenses*.

B. CIVILIAN AGGLOMERATIONS IN THE VICINITY OF MILITARY CAMPS

Such settlements, inhabited by civilians having different commercial, religious, etc. pursuits and primarily by the families of the military and veterans, emerged both close to the encampments of the legions and close to the auxiliary camps. These agglomerations made a primordial contribution to the romanization of the province, sheltering a large number of elements coming from rural areas and spreading their influence on a vast territory, administrated and exploited by the military centre.

C. WORKS OF MILITARY CONSTRUCTIONS

The Roman soldiers participated directly in raising the province unto a superior standard of civilization, working not only at the building of fortifications over the entire area, but also of the roads, which crossed the territory of the Dobrudja, at the installation of the pipes for water supply, which were made everywhere, even for the needs of the smallest villages. The number of fortified localities rose to around 21—22 in the 2nd—3rd centuries, then to 28—29 in the 4 th century and to arround 40, during the 6 th one.
The building, maintenance and control by the military of the network of roads led to the generalization of the steady contact of the Roman army with the rural population, which felt attracted to an ever larger extent, by the superior forms of life.

D. THE VETERANS

The presence of the veterans in the midst of the inhabitants of the urban and rural agglomerations was perhaps the most important element, which made its contribution to the process of romanization. Besides the veterans of the legions and auxiliary formations who were active in Moesia Inferior, we find also here several veterans, ex-military men of the units displaced in the close provinces *(Legio VII Claudia, Legio XIII Gemina)*; however there are also other veterans from remoter units, for example from *Legio II Augusta, Cohortes praetoriae*. The veterans enjoyed a privileged situation, frequently coming to hold important public offices even in the Greek cities on the coast line (senators, agoranomi). At times we find a mass presence of veterans in all the types of localities; through their peaceful activity, side by side with the local people, they made an essential contribution to the latter's romanization, to their integration into the norms of the Roman way of life and to the consolidation of the Latin community of language.

APENDICES

A. SVPPLEMENTVM PROSOPOGRAPHICVM

The military and veterans attested on the territory of the Dobrudja by epigraphic documents.

B. SVPPLEMENTVM EPIGRAPHICVM

Epigraphic documents, to their major extent in Latin — both those well preserved as well as those that are fragmentary — which in point of their contents have a particular importance — are transcribed, in relation to the categories of military units. The work likewise includes the military diplomas of the army from Moesia and Moesia Inferior.

C. THE LOCALITIES AND FORTIFICATIONS ON THE STRATEGICAL ROUTES

In relation to the Danubian water-course, there are indicated on the roads — both along the coast line and from the mainland — the fortifications mentioned in the ancient texts. At the same time the settlements are localized which lay along these strategical courses.

du territoire ; il est possible que ce mur eût cerné la ville aussi du côté de la mer, tel qu'il résulte, de même, des termes utilisés par Ovide *(castellum, castra)* et aussi du terme *περίβολος*, rencontré dans l'inscription sur les gardes civiques (SIG³ I, 731), où il est question sans doute du même mur.

En se rapportant de nouveau à la présence de l'armée romaine en Dobroudja, on peut considérer que l'existence de quelques unités militaires stables ne doit pas être acceptée qu'une fois ces territoires annexés à la province *Moesia ;* jusqu'à Vespasien on ne trouve attestée ni archéologiquement, ni épigraphiquement une unité militaire établie là pour longtemps ; aucune légion jusqu'à Trajan n'ya pas été installée ; ainsi sur le limes scythique, dans la seconde moitié du Ier siècle, ont pu stationner seulement des troupes auxiliaires.

Les unités militaires qui ont stationné sur le territoire de la Dobroudja, ou dont la sphère d'action s'est étendue sur cette région aussi, sont présentées plus loin.

A. LES LÉGIONS

1. LEGIO V MACEDONICA. Après la fin des guerres daciques, au plus tard en 107, elle a été installée à Troesmis, où elle reste jusqu'en 167, lorsque Marc Aurèle l'a fait transférer en Dacie. Pendant 60 ans, lorsqu'elle fût cantonnée à Troesmis, *Legio V Macedonica* a été la formation militaire qui a contribué le plus à l'organisation et au développement social dans ces régions, elle a été l'un des facteurs principaux qui a abouti à la romanisation de la population indigène. Le territoire de la légion s'étendait sur un lambeau de terre le long du Danube, en partant de Capidava jusqu'à Noviodunum, y ıpris les fortifications de la côte gauche du fleuve, de Barboşi et Orlovka ; on a ressenti l'influence de la légion encore plus loin, sur le littoral, où l'on rencontre des preuves épigraphique qui attestent des militaires actifs de l'unité s'y trouvant en mission (à Tomi, deux *beneficiarii consularis* — *M. Sufena Titianus* et *P. Valerius Pacatus*, et un centurion — *Q.Trebellius Maximus)*, de même que des briques portant l'estampille de la légion (à Histria et Callatis). Les plus nombreux documents épigraphiques sur la *Legio V Macedonica*, proviennent naturellement de Troesmis et de ses environs ; des documents épigraphiques sur les vétérans ont été trouvés aussi dans les endroits encore plus éloignés (Gîrliciu, Slava Rusă, Aegyssus, Sinoie, Histria, Tomi, Tropaeum Traiani). Après le relâchement de l'armée, plusieurs des anciens militaires de la légion ont occupé des charges publiques, soit à Troesmis, soit dans les villages de la Dobroudja *(quinquennales canabensium, decuriones municipii Troesmensis, magistri canabensium, magistri uicorum, sacerdotes* etc.). En ce qui concerne l'origine des militaires de la *Legio V Macedonica*, il résulte que la plupart ont été récrutés des provinces orientales (surtout de l'Asie Mineure). Pendant qu'elle avait le camp à Troesmis, *Legio V Macedonica* a été présente avec ses détachements aussi dans les régions du nord de la Mer Noire.

2. LEGIO XI CLAVDIA a été apportée par Trajan à Durostorum en même temps que *Legio V Macedonica* à Troesmis. Selon le matériel épigraphique, la partie sud de la Dobrudja jusqu'à Axiopolis sur le limes scythique

(*C. Valerius Valens — beneficiarius consularis*), a été surveillée et contrôlée par cette légion. Il paraît qu'un détachement de la légion se trouvât en garnison à Tropaeum Traiani, où l'on ne rencontre aucune autre unité auxiliaire en cantonnement, mais seulement des vexillations légionnaires (de la *Legio XI XI Claudia*: le tribun militaire *M. Stabius Colonus*, le centurion *Annius Saturninus*, le port-drapeau *Ael. Antonius Aeternalis* etc.). Mais on rencontre aussi, ,dans les documents épigraphiques, des militaires en activité de la légion dans des endroits plus éloignés, où il est possible que des détachements se soient déplacés avec quelques missions de lutte; ainsi sont *M. Domitius Capetolinus* de Tomi et *Valerius Valens* de Slava Rusă, ce dernier arrivé ici, sans doute, après la retraite de la *Legio V Macedonica* de Troesmis; on y ajoute encore le *beneficiarius consularis Aelius Ingenuus* de Rîmnic. Des vétérans de la *Legio XI Claudia* sont rencontrés à Tropaeum Traiani, Tomi, Histria et Noviodunum.

3. LEGIO I ITALICA. Bien que le camp de l'unité se trovât à Novae, son activité a été très intense sur le territoire de la Dobrudja, surtout après le départ en Dacie de la *Legio V Macedonica* dont elle a pris la plupart des tâches. Plusieurs des inscriptions des militaires et des vétérans de la *Legio I Italica* proviennent de l'ancien territoire de la *Legio V Macedonica* (Troesmis, Noviodunum, Barboşi); sur le littoral on rencontre seulement un *beneficiarius consularis*, à Histria (*Aelius Victor*), et trois vétérans à Tomi; deux centurions de Tropaeum Traiani (*Valerius Clemens* et *Q. Lucilius Piscinus*) s'y trouvaient dans une vexillation formée par des détachements des *Legio I Italica* de Novae et *V Macedonica* de la Dacie. Comme des deux autres légions mésiques, des vexillations ont été détachées au Nord de la Mer Noire, de la *Legio I Italica* aussi.

4. LEGIONES EX ALIIS PROVINCIIS

LEGIO II AVGVSTA est représentée en Dobroudja par un seul vétéran, qui est devenu *quaestor* en Vicus Quintionis.

LEGIO VII CLAVDIA est présente en Dobroudja aussi seulement par un vétéran (l'ancien *signifer — T. Valerius Germanus*), retiré à Tomi.

LEGIO XII FVLMINATA est représentée également par un seul vétéran (le centurion *C. Iulius Antoninus*), dont la famille se trouvait à Troesmis.

LEGIO XIII GEMINA est connue en Dobroudja par un *beneficiarius consularis* (*Fl. Antonius Romanus*), dont l'inscription, datant de l'an 218, a été découverte à Taiţa (département de Toultcha), sur la route qui traversait la Dobroudja du littoral jusqu'à l'embouchure du Siret. Outre ce seul militaire en activité de la légion, on rencontre des preuves épigraphiques sur encore cinq vétérans (à Tropaeum Traiani et à Tomi).

5. LEGIONES INCERTAE. Quelques documents épigraphiques de la Dobroudja rappellent des militaires ou des vétérans provenus des légions dont on ignore le nom. Dans quelques cas on peut supposer de quelles légions il est question, compte tenant de la place de la découverte.

6. VEXILLATIONES LEGIONVM. Sur le territoire de la Dobroudja on atteste une seule vexillation formée de détachements de plusieurs légions, celle d'Adamclisi, avec des militaires de la *Legio I Italica Moesica* et *V Macedonica Dacica*, constituée après l'an 167. On peut supposer qu'une vexillation des trois légions mésiques ait activé à un moment donné à Callatis, où l'on

a trouvé des briques portant l'estampille de chacune d'elles, mais il est ausi possible que les trois légions y fussent successivement présentes. Le même problème se pose pour Tomi, où se trouvent atestés des militaires actifs provenant de deux légions: *V Macedonica* et *XI Claudia*. En ce qui concerne les vexillations formées des détachements d'une seule légion, on rappelle, premièrement, celle de la *Legio I Italica*, qui a remplacé la *Legio V Macedonica* dans le nord-ouest de la Dobroudja. De même dans le centre et le nord de la Dobroudja, a activé à un moment donnée (la fin du IIe siècle de n.è. et dans le suivant), un détachement de la *Legio XI Claudia*, comme une inscription de Slava Rusă, où il est question d'un militaire en activité *(Valerius Valens)*, le prouve.

B. LES TROUPES AUXILIAIRES

On présente plus loin les unités auxiliaires, attestées par des diplômes militaires et par d'autres documents épigraphiques, qui ont sûrement stationné sur le territoire de la Dobroudja ou dont le cantonnement n'a pas été encore identifié, étant possible qu'il se trouvât soit en Dobroudja, soit sur le territoire de la R. P. Bulgare. Les unités militaires qui ont eu sûrement le camp sur le territoire bulgare ne sont pas mises en discution sans aucun indice qu'elles aient pu activer aussi sur le territoire compris entre le Danube et la Mer Noire, comme *Cohors I Bracarum*, *Cohors II Flauia Brittonum*, *Cohors I Cispadensium*, *Cohors I Hispanorum*, *Cohors II Lucensium*, *Cohors Mattiacorum*, *Cohors I Thracum Syriaca*. L'inscription mise à Tomi par le centurion *L. Sextilius* de cette dernière unité, pour *Numerius Valens* de la *Legio XI Claudia*, dont il était l'héritier, ne prouve pas que la troupe auxiliaire respective ait actionné en Dobroudja.

LES UNITÉS DE CAVALERIE (ALAE)

1. ALA I ASTVRVM est attestée par un diplôme de l'année 99; l'unité se trouvait en Mésie dès l'époque de Vespasien, vu l'inscription funéraire du vétéran *Ti. Claudius Saturninus*, retiré à Tomi; on ne sait pas où l'unité a eu son camp.

2. ALA I VESPASIANA DARDANORVM est attestée par des diplômes de Trajan, Hadrien et Antonin le Pieux; son camp se trouvait à Arrubium où elle est documentée jusqu'à l'époque des Sévères; on ne connait pas le déplacement ultérieur de l'unité.

3. ALA I FLAVIA GAETVLORVM, avant la conquête de la Dacie fait partie de l'armée de la Mésie Inférieure; en commençant de l'année 114 jusqu'à l'époque d'Antonin le Pieux, elle s'est trouvée dans la Pannonie Inférieure; un autel votif de Tomi, datant de la première moitié du IIIe siècle de n.è., certifie le retour de l'unité dans la Mésie Inférieure et son possible établissement à cette époque à Tomi.

4. ALA I GALLORVM ATECTORIGIANA est attestée par un diplôme depuis Antonin le Pieux; on ne sait pas quand l'unité est venue en Mésie Inférieure; elle a pu être cantonnée sur le territoire de la R. P. Bulgare (voir

les inscriptions trouvées à Appiaria et Svalenik), mais il paraît qu'au temps de Sévère Alexandre elle se trouvât en Dobroudja (la dédicace tomitaine mise par *Flauius Seuerianus* en l'honneur de *L. Annius Honoratus*.)

5. ALA I CLAVDIA GALLORVM est attestée dans l'armée de la Mésie Inférieure par le diplôme de l'année 105 ; en 140 elle se trouvait dans la Dacie Inférieure; on ne connait pas le lieu de cantonnement en Mésie.

6. ALA GALLORUM FLAVIANA. Les diplômes des années 99 et 105 attestent la présence de cette unité dans la Mésie Inférieure sans lui connaître la place de stationnement ; dans les années 159/160 elle se trouvait dans la Mésie Supérieure.

7. ALA I GALLORVM ET PANNONIORVM est attestée dans la Mésie Inférieure par des diplômes depuis Hadrien et Antonin le Pieux ; on ne connait pas son cantonnement.

8. ALA I PANNONIORVM est attestée dans la Mesie Inférieure par un diplôme de l'année 99, mais elle s'y trouvait déjà depuis Vespasien (voir l'inscription funéraire de l'ancien décurion *T. Flauius Capito*, retiré à Tomi) ; elle a été cantonnée, probablement, à Troesmis (brique estampillée) avant l'arrivée de la *Legio V Macedonica.*

9. ALA II HISPANORVM ET AR(A)VACORVM venue de Pannonie (les diplômes des années 80,84, 85), est attestée par des diplômes dans la Mésie Inférieure depuis Trajan, Hadrien et Antonin le Pieux. L'unité a bâti le château de Carsium en 103 et s'y trouvait à l'époque de Septime Sévère aussi. Des vétérans de l'unité se sont établis à Cius, Capidava, Histria, Tomi, Sexaginta Prista, mais leurs inscriptions ne prouvent pas le déplacement de l'unité de Carsium.

LES UNITÉS D'INFANTERIE (COHORTES)

10. COHORS I BRACARAVGVSTANORVM. Sa présence dans la Mésie Inférieure est prouvée par deux diplômes depuis Trajan ; dans l'année 140 elle se trouvait en Dacie Inférieure ; on ne sait pas où elle a stationné en Mesie.

11. COHORS I CHALCIDENORVM est attestée dans la Mésie Inférieure seulement par le diplôme de l'année 138 ; pendnt l'époque d'Antonin le Pieux, la cohorte se trouvait en Syrie ; on ne connait pas la place de son cantonnement.

12. COHORS I CILICVM MILLIARIA EQVITATA existait en Mésie dès Vespasien, elle est restée dans la Mésie Supérieure, où on l'atteste en 93 et 100 ; dans l'année 134 on la rencontre dans la Mésie Inférieure, où elle se trouvait encore au temps de Philippe l'Arabe (ex voto de Tomi mis par *Cornelius Valentinus)* ; en dehors de Tomi, l'unité est attestée à Sacidava (brique), dans le Nord de la Mer Noire et à Cetatea, où elle avait son principal camp, les fortifications mentionnées s'appellant jusqu'au VIe siècle *Castellum Cilicum* (Procope de Césarée) ; n'étant pas cantonnée sur le limes, *Cohors I Cilicum* était une sorte d'unité de manoeuvre, aussi a-t-elle eu une très grande sphère d'action.

13. COHORS I FLAVIA COMMAGENORVM est attestée en Mésie Inférieure par le diplôme de l'année 105, mais il est possible qu'elle se fût

trouvée dans ces endroits depuis Vespasien lorsqu'elle a été cantonnée, peut-être, à Tomi même (l'inscription funéraire mise par *Mitridates*, soldat actif de l'unité, pour le vétéran *M. Iulius Tertullus*) ; dans l'année 140, la cohorte se trouvait en Dacie Inférieure.

14. COHORS I GERMANORVM C.R. est attestée dans la Mésie Inférieure par le diplôme depuis Antonin le Pieux et par deux inscription trouvées à Capidava, où elle a été apportée de la Germanie Supérieure vers la moitié du IIe siècle de n.è.; l'unite revient en Germanie pendant le IIIe siècle.

15. COHORS I LEPIDIANA C.R. est venue de Pannonie. Son stationnement dans la Mésie Inférieure est attesté par deux diplômes depuis Trajan ; ensuite elle part en Orient ; on ne connait pas sa place de cantonnement avant le départ pour l'Orient.

16. COHORS I LVSITANORVM CYRENAICA. Sa présence dans la Mésie Inférieure est confirmée par des diplômes depuis Trajan, Hadrien et Antonin le Pieux ; il paraît que premièrement elle ait eu le camp à Cius ; pendant la première moitié du III e siècle de n.è. elle se trouvait à Candidiana.

17. COHORS I FLAVIA NVMIDARVM est attestée par le diplôme depuis Antonin le Pieux ; on ne sait pas combien elle a stationné dans la Mésie Inférieure et où elle a eu son camp.

18. COHORS I CLAVDIA SVGAMBRORVM VETERANA EQVITATA, attestée dans la Mésie dès l'époque de Tibère, ensuite sous Vespasien, et dans la Mésie Inférieure sous Trajan, Hadrien et Antonin le Pieux, elle a été cantonnée premièrement à Montana ; en 134 elle part pour Asie, d'où elle revient en Mésie Inférieure, probablement sur le territoire de la Dobroudja ; en 157 elle se trouvait en Orient.

19. COHORS I TYRIORVM SAGITTARIORVM. Sa présence dans la Mésie est certifiée par un diplôme datant de l'année 99 ; après la conquête de la Dacie, elle reste dans la nouvelle province ; on ne sait pas où elle a stationné en Mésie.

20. COHORS I VBIORVM, attestée par un diplôme de l'année 99, il est probable qu'elle fût cantonnée à Capidava, avant qu'on y eût amené *Cohors I Germanorum* sous Antonin le Pieux ; en 144 elle se trouvait en Dacie.

21. COHORS II FLAVIA BESSORVM. Son existence en Mésie est prouvée par le diplôme de l'année 105 ; après la conquête de la Dacie, elle reste dans la nouvelle province (les diplômes datant des années 129 et 140) ; on ne sait pas où elle a été cantonnée en Mésie.

22. COHORS II BRACARAVGSTANORVM apparait seulement sur le diplôme depuis Antonin le Pieux ; antérieurement, même sous cet empereur, elle se trouvait en Thracie ; on ne connait pas sa place de stationnement en Mésie, si en effet elle a activé dans cette province.

23. COHORS II CHALCIDENORVM SAGITTARIORVM, arrivée de Syrie, on la trouve en Mésie Inférieure dans des diplômes de l'époque de Trajan, Hadrien et Antonin le Pieux ; on ne sait pas où elle a eu son camp.

24. COHORS II GALLORVM est attestée par trois diplômes de l'époque de Trajan ; dans l'année 140 elle se trouvait en Dacie Inférieure et dans l'année 159/160 en Mésie Supérieure. Pendant son campement en Mésie Inférieure, il est possible qu'elle fût cantonnée à Sacidava (voir l'inscription

d'un vétéran d'une chorte de Gaulois et aussi la proximité avec Oltina, où l'on a trouvé le diplôme de l'année 99, dont le bénéficiaire était un soldat de *Cohors II Gallorum*).

25. COHORS II MATTIACORVM apparaît dans des diplômes de Trajan et de Hadrien ; au IIe siècle de n.è elle a stationné à Barboşi, sur la rive gauche du Danube, mais peut-être également a Dinogetia (Garvăn), où l'on a trouvé des briques appartenant à l'unité ; au temps de Septime Sévère la cohorte se trouvait à l'Ouest de la Mésie Inférieure.

26. COHORS III GALLORVM est attestée en Mésie dans les années 75, 78, et 82 et en Mésie Inférieure sous Trajan ; en 129 et en 140 elle se trouvait dans la Dacie Inférieure ; on ne sait pas où elle a été cantonnée en Mésie.

27. COHORS IIII CYPRIA C.R. Elle n'est pas attestée par des diplômes mais on la trouve sur le littoral nord-pontique, où des unités de la Mésie Inférieure activaient. Ultérieurement la cohorte s'est trouvée dans la Dacie Inférieure.

28. COHORS IIII GALLORVM. Dans l'année 75 elle se trouvait en Mésie et en 105 dans la Mésie Inférieure. Vers le milieu du IIe siècle de n.è. elle se trouvait en Syrie. On ne sait pas où elle a eu son camp.

29. COHORS VII GALLORVM est connue dans ces endroits de l'époque de Vespasien et de Trajan ; plus tard en Syrie. Une inscription de Tomi atteste qu'un soldat en activité de cette cohorte y était établi vers la fin du Ier siècle de n.è.

NVMERI

30. NVMERVS SVRORVM SAGITTARIORVM. La troupe est connue au Bas-Danube par une seule inscription, trouvée sur la rive gauche du fleuve, à Gura Ialomiţei ; il n'est pas exclu qu'il s'agisse d'une „pierre errante" (l'unité se trouvait dans la Dacie Inférieure).

31. NVMERVS SINGVLARIVM?. Il paraît être attesté par une inscription tomitaine d'une lecture incertaine.

LA FLOTTE (CLASSIS)

32. CLASSIS FLAVIA MOESICA. On doit rechercher les débuts de la flotte fluviale à partir des premières manifestations du pouvoir romain au Bas-Danube. *Classis Flauia Moesica* est attestée par des diplômes militaires depuis Trajan et Hadrien, par des *tegulae* découvertes à Noviodunum, Dinogetia, Barboşi, Orlovka, et par quelques documents épigraphiques. La base principale de la flotte se trouvait à Noviodunum, mais l'autorité du commandant de la flotte se manifestait, au moins à l'époque des Sévères, jusque dans le territoire histrien (l'intervention du préfet *Vindius Verianus* pour apaiser le litige de démarcation entre *uicani Buteridauenses* et *Messia Pudentilla*). Il est possible qu'une partie du littoral nord- et ouest-pontique soit tombé sous le contrôle de la flote de Noviodunum ; il est certain que la flotte mésique possédait également des vaisseaux maritimes (*Liburna armata* attestée par une inscription de Noviodunum).

AUTRES MILITAIRES

On connait trois vétérans provenus de *cohortes praetoriae*, établis après leur liberation sur le territoire de la Dobroudja: *L. Ennius Ferox* à Tomi, *Aurelius Dalenis* dans *Vicus Amlaidina* et *Ael. Aurelius Atticus* dans le territoire d'Histria. Maints documents épigraphiques rappellent des militaires et des vétérans sans préciser l'unité dont ils faisaient partie. Entre autres, on doit remarquer deux inscriptions tomitaines d'où il résulte que des vétérans étaient devenus sénateurs dans la ville ouest-pontique: l'ancien décurion *M. Vlpius Longinus* et un chevalier anonyme.

C. L'ORGANISATION MILITAIRE DU TERRITOIRE DE LA DOBROUDJA A L'ÉPOQUE DU HAUT-EMPIRE

On peut acquérir une vue d'ensemble sur les unités militaires qui ont activé dans la Dobrudja à l'époque du Haut-Empire en étudiant tant leur déplacement, que la manière d'organiser la défensive de ces régions aussi.

Les localités fortifiées et les unités qui y étaient cantonnées:

— *Sucidaua* — on ne sait pas quelle a été l'unité qui y a stationné; probablement, dans la première partie du règne de Antonin le Pieux, *Cohors I Claudia Sugambrorum ueterana* (brique dont l'estampille peut être considérée comme indiquant le nom de l'unité).

— *Sacidaua* — entre les années 99 et au moins 112, probablement *Cohors II Gallorum*; ensuite, peut-être même sous Trajan, *Cohors I Cilicum*; à partir d'Hadrien, on ne connait plus l'unité auxiliaire de cette forteresse.

— *Axiopolis* — a été, probablement, une base de la flotte; des *beneficiarii consularis* détachés de la *Legio XI Claudia.*

— *Capidaua* — depuis Vespasien jusqu'au plus tard 143, c'est la *Cohors I Vbiorum* qui y stationna; à partir de l'époque de Antonin le Pieux jusqu'au règne de Philippe l'Arabe, *Cohors I Germanorum c.R.*

— *Carsium* — à partir de l'année 103, *Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum*, attestée dernièrement en 200.

— *Cius* — de l'époque de Trajan jusqu'a celle des Sévères — sans en avoir la certitude, *Cohors I Lusitanorum Cyrenaica.*

— *Beroe* — on ne connaît pas l'unité qui y a été cantonnée.

— *Troesmis* — depuis Vespasien jusqu'en 107, *Ala I Pannoniorum*; de 107 jusqu'en 167, *Legio V Macedonica*; dès 167, *Vexillatio Legionis I Italicae.*

— *Arrubium* — depuis Vespasien, *Ala I Vespasiana Dardanorum*: (dernière attestation pendant Caracalla); des *beneficiarii consularis* détachés, probablement, de la *Legio V Macedonica.*

— *Dinogetia* — depuis Trajan jusqu'au temps des Sévères, *Cohors II Mattiacorum*; base de la flotte.

— *Nouiodunum* — la principale base pour *Classis Flauia Moesica*; dernière attestation de la flotte au temps de Gordien III.

— *Aegyssus* — base de la flotte; on ne connaît pas d'autre unité auxiliaire.

— *Salsouia* — on ne connaît pas quelle unité y a stationné au temps de Vespasien, Nerva et Trajan; elles pouraient être: *Ala I Flauia Gaetulorum* ou *Ala Claudia Gallorum* ou bien *Cohors III* ou *IIII Gallorum*; pour l'époque ultérieure, on n'en possède aucun indice.

— *Histria* — poste pour les *beneficiarii consularis*, détachés, vers l'année 200, de la *Legio I Italica*; un détachement de la *Legio V Macedonica* a pu y être présent au commencement du IIe siècle de n.è.; la ville se trouvait dans la sphère d'action de la flotte de Noviodunum, au moins à l'époque des Sévères.

— *Tomi* — sous Vespasien, *Cohors I Flauia Commagenorum* et *Cohors VII Gallorum*; au temps de Trajan, il en reste, il paraît, seulement la dernière; Hadrien et Antonin le Pieux ont laissé la ville sans unité militaire; depuis Marc Aurèle, au plus tard depuis Septime Sévère, *Ala I Flauia Gaetulorum*; pendant le règne de Sévère Alexandre, peut-être pour peu de temps, *Ala Gallorum Atectorigiana*; au temps de Philippe l'Arabe, une vexillation de *Cohors I Cilicum*; dans diverses occasions y ont activé des détachements de la *Legio V Macedonica* avant 167, ensuite de la *Legio XI Claudia*; poste pour les *beneficiarii consularis* dépendant de la *Legio V Macedonica*.

— *Callatis*—poste pour les *beneficiarii consularis* au temps de Gordien III; des détachements des trois légions mésiques ont participé, ensemble ou successivement, à quelques actions, probablement constructives.

— *Castellum Cilicum* — à partir de Hadrien, *Cohors I Cilicum* y est amenée; le nom des soldats de l'unité s'est perpétué dans la toponymie locale jusqu'au VIe siècle de n.è.

— *Tropaeum Traiani* — à partir de Trajan jusqu'en 167, un détachement de la *Legio XI Claudia*; après Marc Aurèle, une vexillation formée par des détachements des légions *I Italica Moesica* et *V Macedonica Dacica*; plus tard, probablement, la ville est restée dans l'attention de la légion de Durostorum aussi.

D'autres postes pour les *beneficiarii consularis*: à *Vicus V* ... (*Legio XI Claudia*), vers la fin du IIe siècle de n.è. ou pendant le suivant; à Taița (*Legio XIII Gemina*), en 218.

Des troupes auxiliaires dont on ne connaît pas le lieu de campement, bien qu'elles ont fait longtemps partie de l'armée de Mésie Inférieure: *Ala Gallorum Flauiana, Ala I Gallorum et Pannoniorum, Cohors I Chalcidenorum, Cohors II Chalcidenorum sagittariorum, Cohors I Flavia Numidarum*. Quelques unes auraient pu être cantonnées dans des châteaux dont on ne connaît pas l'unité: *Sucidaua, Sacidaua* (depuis Hadrien), *Beroe, Salsouia* (après Trajan), peut-être *Axiopolis* ou *Aegyssus*.

L'armée romaine a été présente sur le territoire de la Dobroudja presque tout le temps pendant le Haut-Empire, ayant un effectif de 7 000—8 000 soldats enrôlés dans des troupes auxiliaires. De 107 jusqu'en 167, on doit tenir compte aussi des 6 000 soldats de la *Legio V Macedonica* de Troesmis, de même que d'une partie des effectifs de la *Legio XI Claudia*, qui a activé dans la zone de sud de la Dobroudja, c'est à dire un total d'environ 15 000 militaires, pendant que jusqu'à la fin du IIe siècle il reste environ 10 000.

L'organisation militaire comprenait en premier lieu la frontière danubienne mais aussi le littoral ouest-pontique, ainsi que les itinéraires antiques le montrent, en considérant comme unitaire l'entier système de fortifications qui entouraient la Dobroudja. Un rôle particulier dans l'organisation militaire du territoire de la Dobroudja a eu *Cohors I Cilicum*, qui était une sorte d'unité de manoeuvre; des détachements de cette cohorte ont été envoyés, en toute nécessité sur la côte ouest-pontique, au nord de la Dobroudja et même au nord de la Mer Noire. Au temps de Marc Aurèle et surtout pendant les règnes des Sévères, le rôle de l'armée dans l'administration de la province s'accroît, vu les interventions, documentées épigraphiquement, pour le maintien de l'ordre et la reconnaissance des démarcations territoriales.

III. L'ARMÉE ROMAINE PENDANT LE BAS—EMPIRE

Les réformes administratives, juridiques, économiques et militaires de Dioclétien et de Constantin le Grand, caractérisent la dernière période de vie et d'organisation romaine sur le territoire de la Dobroudja, devenue la province *Scythia*. L'armée a subi des transformations radicales, les troupes ayant été divisées en deux catégories principales: *milites ripenses* ou *limitanei* et *milites comitatenses* ou *palatini*. La plus importante source d'information sur l'organisation militaire de la Scythie est *Notitia Dignitatum*, à laquelle s'ajoutent quelques données fournies par *Itinerarium Antonini* et par le nombre réduit d'inscriptions de ce temps-là; pour connaître les fortifications, spécialement pour le VIe siècle de n.è., il y a le texte de Procope de Césarée et quelques informations offertes par d'autres auteurs.

A. LES UNITÉS MILITAIRES DE LA FRONTIÈRE DANUBIENNE (RIPENSES)

On peut faire quelques constatations concernant les troupes enrégistrées par *Notitia Dignitatum* sur le limes scythique, s'appuyant sur les dénominations des unités qui indiquent la place où l'on a recruté au début les militaires, ou des caractéristiques de l'armement et de la manière de lutte, ou l'empereur sous le règne duquel les formations sont constituées. On ne peut faire aucune appréciation en ce qui concerne une série d'unités de *ripenses*, vu le manque de toute documentation s'y rapportant.

LES LÉGIONS (LEGIONES)

1. LEGIO I IOVIA (SCYTHICA), créée par Dioclétien, défendait le front au Nord de la province, et était cantonnée à Noviodunum (le commandement de la légion s'y trouvait aussi) et à Aegyssus. Dans ces centres elle est attestée par des briques et des inscriptions; le centurion *Flauius Festus* de Salsovia faisait sans doute partie, lui aussi, de la même légion; il est possible

que quelques militaires mentionnés sur le monument funéraire collectif trouvé aux environs de Salsovia, fussent provenus de la *Legio I Iouia*.

2. LEGIO II HERCVLIA, créée aussi par Dioclétien, défendait la frontière ouest de la province, étant cantonnée à Troesmis (où se trouvait le commandement) et à Axiopolis; l'inscription funéraire d'un préfet de la légion *(Valerius Thiumpus)* provient de Troesmis; à Sacidava on a trouvé la stèle du centurion *Valerius Onesima*.

Les deux légions, unitaires au commencement, ont été divisées au temps de Constance II. On ne possède pas d'informations certes sur aucune d'elles, après le IVe siècle.

LES UNITÉS DE CAVALERIE (CVNEI)

3. CUNEVS EQVITVM STABLESIANORVM — à Sucidava.

4. CVNEVS EQVITVM SCVTARIORVM était la plus méridionale unité de cavalerie de la Scythie, située à Sacidava; deux inscriptions découvertes dans le territoire de Capidava, antérieures à la rédaction du chapitre de *Notitia Dignitatum*, rappellent une *Vexillatio scutariorum*; il s'agit, probablement, de la même unité, établie après 325 ou à peine au temps de Constance II à Sacidava.

5. CVNEVS EQVITVM SOLENSIVM, placé à Capidava après l'année 325.

6. CVNEVS EQUITVM STABLESIANORVM — à Cius.

7. CVNEVS EQVITUM STABLESIANORVM — à Beroe.

Il est possible que les deux troupes eussent fait parti au début d'une seule unité, ensuite divisée, chaque partie se développant ultérieurement d'une manière indépendente, par des recrutements locaux.

8. CVNEVS EQVITVM CATAFRACTARIORVM avait le camp à Arrubium; à Histria il existe attestée une *Vexillatio catafractariorum*, ayant le numéro d'ordre XIII et le camp à *Trimmamium*; tout près de Abrittus on connaît un *Numerus catafractariorum*. Il est possible que des anciennes unités de manoeuvre, dénommées selon l'équipement de lutte, soient devenues des formations de frontière en gardant leur nom, mais qui, sans doute, ne reflétait plus la réalité.

9. CVNEVS EQVITVM ARMIGERORVM était en garnison à Aegyssus, où il se trouvait, probablement, avant la division de la *Legio I Iouia* sous le règne de Constance II.

10. CVNEVS EQVITVM ARCADVM c'est l'unité enregistrée à Talamonium (dans la région du delta); au commencement les chevaliers ont été recrutés d'Arcadie (le diocèse de l'Egypte): il est possible que les militaires dont les noms orientaux figurent sur le monument funéraire près de Salsovia proviennent de cette unité.

LES UNITÉS AUXILIAIRES D'INFANTERIE (MILITES)

11. MILITES CIMBRIANI sont enregistrés par *Notitia Dignitatum* à Cimbrianae (entre Durostorum et Sucidava); le nom de la localité est pris selon

celui des soldats, fait qui entraîne la supposition que l'unité soit l'une des plus vielles placées sur la frontière du Danube.

12. MILITES SVPERVENTORES étaient cantonnés à Axiopolis, où se trouvait aussi une moitié de *Legio II Herculia*; le nom des soldats nous indique qu'ils avaient fait naguère partie d'une unité de manoeuvre.

13. MILITES SCYTHICI, placés à Carsium, constituent, probablement, une unité sédentaire plus ancienne, formée par des habitants de l'endroit.

14. MILITES SECVNDI CONSTANTINI sont enregistrés à Troesmis où ils ont été cantonnés à côté de *Legio II Herculia*, lorsque celle-ci a été divisée, probablement sous Constance II, ainsi faut-il lire plutôt *Constantiani*. À l'appui de l'hypothèse il y a aussi le fait qu'en Scythie et en Mésie Seconde, on rencontre des *milites primi*, *quarti* et *quinti Constantiani*, mais il en manque *secundi* et *tertii*, cependant qu'on rencontre une seule fois, à Trimmamium, des soldats de Constantin, sans numéro d'ordre.

15. MILITES SCYTHICI — à Dinogetia, unité ressemblant à celle de Carsium.

16. MILITES PRIMI CONSTANTIANI — à Noviodunum, auprès d'une partie de *Legio I Iouia*, l'unite ayant été constituée après la division de la légion, sous le règne de Constance II.

17. MILITES QVINTI CONSTANTIANI, cantonnés à Salsovia, pour restreindre les tâches de la *Legio I Iouia*, qui avant le règne de Constance II, survèillait aussi l'endroit respectif.

18. MILITES PRIMI GRATIANENSES — à Gratiana, constituent dans *Notitia Dignitatum* la preuve de l'intervention ultérieure du règne de Constance II; comme il s'agit d'une interpolation, il n'est pas obligatoire que la localité se fût trouvée dans un endroit situé vers les embouchures du Danube, et cela parceque dans le texte elle a été notée à la fin de la liste des troupes auxiliaires, sans tenir compte de l'emplacement réel.

LES UNITÉS DE MARINS (NAVCLARII, CLASSIS)

Il y avait deux catégories d'unités de marins: quelques auxiliaires, composées de *milites*, et d'autres commandées par un *praefectus ripae*, ayant l'indication du type des navires dont elles se composaient, dépendentes des légions.

19. MILITES NAVCLARII ALTINENSES — à Altinum (Oltina), au nord de la Mésie Seconde.

20. MILITES NAVCLARII — à Flaviana (Viile ou Rasova), au Sud de la Scythie.

21. COHORS MVSCVLORVM SCYTHICORVM, unité de navires de type local, dépendente des deux légions scythiques.

22. CLASSIS IN PLATEYPEGIIS, la flotte de barques à fond plat, dépendente aussi des deux légions. On insiste sur l'oppinion que PLATEYPEGIIS ne représente pas un toponyme, mais bien le type de vasseaux, construits selon le modèle de ceux du delta du Nil; d'ailleurs non seulement en Scythie, mais aussi en Mésie Seconde il est indiqué le type de navires (*naues amnicae*), sans nommer les lieux où la flotte avait sa base.

B. LES UNITÉS DE MANOEUVRE (COMITATENSES)

Aucune unité de manoeuvre n'a eu le camp sur le teritoire de la Dobroudja, il y a quelques inscriptions qui rappellent la présence de militaires provenant de ces troupes, qui y ont activé à l'occasion de diverses actions déroulées durant le IVe jusqu'au VIe siècle.

LES LÉGIONS PALATINES

1. SACRVM PALATIVM = SACER COMITATVS. On connaît un *biarchus* de *sacrum palatium*, attesté par une inscription trouvée à Ulmetum. Il y a aussi une inscription de Troesmis, celle de *Valerius Thiumpus* qui, avant d'être *praefectus Legionis II Herculiae*, avait été *lanciarius* dans *sacer comitatus*.

2. VEXILLATIO XIII CATAFRACTARIORVM est atestée par une inscription funéraire de Histria, mise par un *circitor* de l'unité.

3. CVNEVS D(ALMATARVM ?). Une brique découverte à Tomi, ayant l'estampille CVND, suggère la présence de l'unité.

4. MILITES PRIMANI sont ceux qui ont bâti la forteresse près de Gîrliciu au temps de Valens; il n'est pas exclu qu'ils soient devenus *Milites primani Gratianenses* de *Notitia Dignitatum*.

5. LANCIARII IVNIORES, attestés par une inscription d'Ulmetum, du VIe siècle de n.è.

6. SAGITTARII IVNIORES, attestés par deux inscriptions funéraires tomitaines, du VIe , siècle de n.é.

C. OFFICIERS ET SOUSOFFICIERS

Le peu des inscriptions de l'époque de Bas-Empire font que le nombre des commandants militaires connus soit réduit; aussi n'ont-ils pas été présentés pour chaque unité à part, comme on a procédé pour le Haut-Empires. On connaît: six *duces limitis Scythci*, un *praefectus legionis*, un *tribunus*, trois *praepositi*, deux *centuriones*, un *biarchus*, quelques *exarchi* et *circitores*, un *princeps officii praesidis*.

D. L'ORGANISATION MILITAIRE DU TERRITOIRE DE LA DOBRUDJA À L'ÉPOQUE DU BAS-EMPIRE

On peut se faire une vue d'ensemble sur la manière dans laquelle on avait organisé la défense de la province Scythia seulement pour le IVe siècle de n.è., parceque pour les siècles suivants il n'existe pas de dates suffisantes concernant les unités militaires qui ont activé sur ce territoire.

Deux légions, surveillant les frontières de Nord *(I Iouia)* et de Ouest *(II Herculia,)* y ont été placées. Pendant le règne de Dioclétien les effectifs des légions n'étaient pas encore réduits, ainsi que sur le limes on avait placé

peu d'unités auxiliaires (probablement *Milites Scythici* à Carsium et à Dinogetia et aussi *Milites Cimbriani* à Cimbrianae) ; sous Constantin le Grand on a réduit les effectifs des légions et de nouvelles unités auxiliaires provenues des anciennes formations de manoeuvre *(equites stablesiani, equites scutarii, equites catafractarii, equites armigeri, milites superuentores)* y apparaissent ; c'est toujours maintenant qu'apparaissent *milites nauclarii* à Flaviana (fondée par Constantin) et à Altinum, peut-être *Cuneus equitum Solensium* et *Cuneus equitum Arcadum* aussi. Sous Constance II a eu lieu la division des légions et encore trois formations auxiliaires apparaissent, dont deux *(Milites secundi Constanti(a)ni* et *Milites I Constantiani)* ont été placées à Troesmis et à Noviodunum, justement où l'on avait cantonné antérieurement les légions dans leur totalité ; *Milites quinti Constantiani* ont été cantonnée à Salsovia, renforçant le front du Nord ; les autres moitiés des légions ont été placées à Axiopolis et à Aegyssus, où avant Constance II aussi se trouvaient des unités auxiliaires. La dernière unité militaire apparue sur la frontière du Danube a été créée par Valens *(Milites primi Gratianenses)*.

En ce qui concerne les siècles suivants, les informations sur les unités de *ripenses* sont complètement insuffisantes.

Pendant tout le Bas-Empire, ont été présentes aussi, sans y avoir le principal cantonnement, des unités de *comitatenses (milites primani, milites lanciarii, sagittarii iuniores)* qui ont participé directement à maintes guerres qu'on a portées sans cesse contre les migrateurs et qui ont contribué à la construction des édifices de défense.

Les importants changements que l'organisation militaire du territoire de la Dobroudja a subis en comparaison avec la situation existente pendant le Haut-Empire, sont dûs aux transformations produites dans l'armée, où l'augmentation du nombre des unités a constitué toutefois une baisse calitative, surtout en ce qui concerne les troupes de frontière.

IV. FORTIFICATIONS ET CHEMINS

Pour la connaissance des fortifications et des chemins, les sources littéraires et spécialement les itinéraires de l'antiquité s'avèrent comme très utiles. D'une grande importance sont *Itinerarium Antonini* et *Tabula Peutingeriana* qui décrivent, en indiquant aussi les distances comprises entre les fortifications, le chemin qui entourait le territoire de la Dobroudja le long du Danube jusqu'à son embouchure et ensuite longeait le littoral. Le premier document décrivait le chemin terrestre tandis que le second, la route fluviale sur le Danube, au moins de Noviodunum, et continuant sur la mer le long du littoral ; ainsi peut-on expliquer beaucoup des différences qui apparaissent entre les deux sources. Cette importante route stratégique passait par les suivants centres fortifiés: *Sucidaua* (Izvoarele), *Sacidaua* (identifiée à Dunăreni grâce à un miliaire de Dèce), *Axiopolis* (Hinog-Cernavoda), *Capidaua, Carsium* (Hîrșova), *Cius* (Gîrliciu), *Beroe* (Piatra Frecăței), *Troesmis* (Iglița-Turcoaia), Arrubium (Măcin), *Dinogetia* (Bisericuța-Garvăn et Barboși),

Nouiodunum (Isaccea), *Aegyssus* (Tulcea), *Salsouia* (Mahmudia), *Halmyris* = = *Salmorus* („La cité des Zaporojeni"?), *Vallis Domitiana* (?), *Ad Salices* (?), *Histria*, *Tomi*, *Stratoni* (le cap Tuzla?), *Callatis*. Un autre chemin important parcourait la Dobroudja à l'intérieur, du Sud au Nord, venant de *Marcianopolis*; il passait par *Castellum Cilicum* (Cetatea), dont le nom antique est mentionné dans *De aedificiis*, puis par *Tropaeum Traiani* (Adamclisi) et par quelques villages: *Vicus I VRB* ... (Mircea Vodă-Medgidia), *Vicus HI* ... (Dorobanțu), *Vlmetum* (Pantelimon), *Vicus V* ... (Rîmnicu de Jos), *Libida* (Slava Rusă), dont le nom ancien a été reconstitué d'après les textes de Procope, de Théophylacte Simocatta et d'une inscription funéraire s'y trouvant, où l'on mentionne *Q. Marcius Quadratus NAT. LIB.*; de *Libida* le chemin bifurquait vers *Nouiodunum* et *Aegyssus*. On constate que le chemin d'intérieur, moins exposé aux dangers que celui danubien, n'était pourvu qu'avec peu de fortifications (à *Castellum Cilicum* et à *Tropaeum Traiani*); au reste il y avait des *uici* où existaient probablement des postes de *beneficiarii* (voir l'inscription de Rîmnicul de Jos).

En ce qui concerne les fortifications, on ne les connaît que peu pour l'époque du Haut-Empire, les fouilles archéologiques étant insuffisantes; on sait plus sur les villes pontiques, grâce soit aux recherches systématiques (Histria), soit aux découvertes accidentales ou aux informations d'autre sorte.

Histria était défendue aux IIe — IIIe siècles, jusqu'à la destruction gotique, par un mur qui fermait la voie d'accès du territoire; ce mur renfermait la plus grande superficie que la colonie milésienne eut connue pendant la domination romaine.

A *Callatis* il paraît que l'ancienne enceinte hellénistique se soit trouvée en bon état jusqu'à l'invasion des Costoboques, après quoi on a construit la deuxième (dans les années, 171/172), sous le gouverneur *M. Valerius Bradua*; elle a été refaite dans la seconde moitié du IIIe siècle.

Le mur de défense de *Tomi* aux IIe — IIIe siècles est moins connu; selon toutes les apparences il liait la rive auprès de l'Eglise grecque d'aujourd'hui avec celle derrière le tribunal, où il existe les ruines d'une tour, réutilisée plus tard, dans d'autres buts; ainsi est-il possible que ce mur, comme à Histria, eût défendu la ville du côté territoire seulement, renfermant au-delà toute la péninsule de Constantza, ayant une superficie double par rapport à l'étendue de la cité au temps d'Ovide. Au devant de ce tracé que nous supposons pour le mur tomitain aux IIe — IIIe siècles, on a trouvé, vers le Sud-Ouest, des tombeaux du IIe siècle; nous mentionnons aussi qu'entre cette ligne et le mur tardif, construit dans la seconde moitié du IIIe siècle, on n'a pas découvert que des matériaux qui datent du IVe siècle ou des suivants, à l'exception du trésor de sculptures qui a pu être enfoui en dehors de l'enceinte ou dans une époque ultérieure.

Par conséquent, la plupart de fortifications de l'époque du Haut-Empire ont été construites, naturellement, le long du Danube; sur le littoral, les localités fortifiées se résument aux colonies grecques; tous ces centres étaient liés au principal chemin stratégique et commercial de la province. Un autre chemin principal était celui de l'intérieur. Les chemins secondaires *(semitae)* faisaient la liaison entre les localités du littoral et celles du Danube, en tra-

versant la région de l'Est à l'Ouest. En ce qui concerne l'entretien des routes, on constate que celle de l'intérieur a subi moins de réparations; on a plus constamment entretenu et réparé la route qui entourait la Dobroudja et cela, peut-être, parcequ'elle était plus circulée, mais aussi parcequ'elle présentait une plus grande importance stratégique. On a découvert de nombreuses bornes milliaires le long du Danube, mais aussi sur le littoral, datant à partir de Hadrien jusqu'à Aurélien, les plus nombreuses de l'époque de Marc Aurèle (sur le littoral) et de celle de Septime Sévère (autant sur le Danube que sur le littoral).

Il s'impose la conclusion que le territoire de la Dobroudja a été organisé durant le Haut-Empire dans un puissant système de défense, tous les aménagements qui assûraient la consolidation de ce bastion de l'Empire étant constamment entretenus, réparés et complétés.

Les auteurs antiques, les découvertes archéologiques et épigraphiques prouvent les nombreuses actions entreprises pour renforcer la capacité de défense du territoire de la Dobroudja dans la période du Bas-Empire. Pendant la tétrarchie on a réparé les chemins et on a refait certaines cités (Dinogetia, Noviodunum, probablement Troesmis, Aegyssus, Salsovia, Sacidava, Axiopolis); à Histria, l'une des phases de la construction du mur tardif appartient à cette époque; à Tomi se dresse la *porta praesidiaria* qui achève probablement la construction du grand mur, commencé par Aurélien.

Constantin le Grand et ses successeurs continuent l'œuvre de reconstruction. C'est maintenant qu'est inaugurée une nouvelle enceinte à Tropaeum Traiani; à Carcaliu on a élevé une forteresse; d'autres reconstructions sont prouvées par des recherches archéologiques à Capidava, Noviodunum, Ulmetum; à Tomi un important quartier se développe, *Constantia* (selon Constant ou Constance), dont le nom est pris plus tard par toute la ville. Pendant la dinastie constantinienne de nouvelles fortifications ont été construites: *Flauiana*, *Dafne* et *Constantiana*. La première se trouvait sur le Danube, comme base pour *milites nauclarii* (à Ville ou Rasova), où il y avait aussi des places pour l'abri des navires; Dafne se trouvait à gauche du Danube (face à Transmarisca, comme Procope l'indique); le récit d'Ammien sur l'armée de Valens, qui a établi son camp dans la proximité de Dafne, ne contredit pas cette localisation; en ce qui concerne Constantiana, est justifiée l'oppinion qu'il ne s'agissait pas d'une localité située dans le voisinage de Tomi, mais qu'on doit la chercher au Nord d'Histria.

Concernant les fortifications construites par Valens en Dobroudja, nous possédons des informations de l'orateur Themistios aussi comme d'une inscription trouvée près de Gîrliciu (la construction d'un *burgus* avec la participation de quelques *milites primani*); on doit, peut-être chercher *Gratiana* dans cette partie; une telle localisation coïnciderait avec les informations données par Procope.

Sous le règne d'Anastase ont lieu des travaux de reconstruction à Histria, Dinogetia, Capidava on élève des édifices publiques à Tomi, Callatis, Tropaeum Traiani, Ulmetum.

Le règne de Justinien constitue la dernière période de grandes reconstructions, une époque de prospérité même sur le territoire de la Dobroudja. La connaissance des constructions de ce temps est facilitée par le texte de

Procope. Dans *De aedificiis* IV, 7, on décrit un important chemin stratégique qui suit le cours du Danube en Mésie, passant par *Saltupyrgos, Durostorum* et *Sucidaua*, et qui faisait ensuite un détour vers l'intérieur à *Quersius* (on peut y établir une liaison avec l'inscription mise à Durostorum en l'honeur de Aurélien à l'occasion de la victoire *aduersus Carpos inter... SIVM ET SVCID...*) et à *Castellum Cilicum;* de là, la route se dirige vers le Nord, passant par la Scythie, où la première localité est *Castellum Sancti Cyrilli* (que nous avons supposé être la dénomination officielle donnée par Justinien à Tropaeum Traiani); ensuite la route passe par *Vlmetum, Libida* (chez Procope, *Ibida*), Aegyssus, aboutissant à *Halmyris*. Dans le chapitre IV, 11 de l'ouvrage de Procope on donne les listes des cités refaites ou construites par Justinien; nous avons émis l'hypothèse que le terme *μεσόγεια* soit compris comme délimitant la partie centrale de la Scythie, éloignée des frontières de Nord et de Sud; de cette manière on évite les inadvertences du texte et on peut faire d'autres tentatives de localisations; au Nord de la ligne *Argamum — Carsium* se trouveraient *Grapso, Nono, Residina, Constantiana*, tandis qu'au Sud de la ligne *Tomi — Axiopolis* se trouveraient *Bassidina, Beledina, Rubusta, Diniscarta, Monteregine, Becis, Maurovalle, Tigra;* au milieu de la province se trouveraient *Gratiana, Preïdis, Paulimandra, Tzasklis* (probablement *Ad Salices*) et *Pulchra Theodora* (peut-être la nouvelle dénomination officielle de Histria).

En guisse de conclusion concernant les fortifications et les chemins de la période du Bas-Empire, on peut constater que, généralement, on a gardé l'organisation stratégique du temps du Haut-Empire; on a accordé une attention particulière au chemin de l'intérieur, où l'on a élevé de puissantes fortifications sur l'emplacement des anciennes localités rurales *(Vlmetum, Libida)*.

V. DES ASPECTS DE LA VIE DES MILITAIRES

Nous disposons d'une certaine documentation épigraphique concernant quelques problèmes sur la vie des militaires.

A. LES COLLÈGES MILITAIRES

Sur le territoire de la Dobroudja ont été découverts deux documents épigraphiques concernant de telles organisations: à Arrubium il y avait un collège d'officiers, dont le siège a été construit aux frais du commandant de l'unité qui y était cantonnée *(Ala I Vespasiana Dardanorum);* à Axiopolis il y avait une association de marins *(nautae uniuersi Danuui)*, qui ont eu, probablement, des rapports avec l'armée aussi (presque sûrement il y avait une base de la flotte fluviale).

B. QUELQUES CONSIDÉRATIONS SUR LA RELIGION DES MILITAIRES

On peut faire quelques observations sur les divinités que les militaires et les vétérans de l'armée romaine du territoire de la Dobroudja priaient ; le plus souvent apparaissent les divinités du panthéon classique *(Iupiter Optimus Maximus, Iuno Regina, Ceres, Neptunus, Diana, Liber Pater, Asclepius, Hygeia, Mars, Hercules, Fortuna)*, ensuite les dieux orientaux *(Mater Deum Magna, Sol — Mithras)* et ceux locaux *(Heros, Dominus et Domina)* ; parmi les divinités spécifiques aux militaires, on peut citer *Mars Vltor* (Tropaeum Traiani), *Hercules Inuictus* (Tropaeum Traiani, Noviodunum, Vicus Quintionis) *Fortuna Redux* (Capidava), *Genius centuriae* (Gura Ialomiței), *Signa cohortis* (Capidava).

On possède quelques informations concernant l'activité religieuse de certains vétérans: à Troesmis on élève un temple à leur utilité; aussi à Troesmis sont connus quelques vétérans qui ont détenu la charge de *sacerdos prouinciae (Vitales, M. Vlpius Antipater)* et de *pontifex (M. Vlpius Antipater, M. Antistius Rufus)*.

On peut conclure que l'armée romaine a servi autant à la conservation des cultes traditionels qu'à la propagation des religions récemment répandues dans l'Empire.

VI. LE RÔLE DE L'ARMÉE DANS LE PROCESSUS DE ROMANISATION SUR LE TERRITOIRE DE LA DOBROUDJA

L'armée romaine, présente sur le territoire de la Dobroudja pendant plus de six siècles, par ses nombreuses actions et par sa contribution à la vie politique, économique et administrative de ces régions, a constitué le principal élément romanisant des populations d'autre origine, autochtones ou venues d'ailleurs.

A. LA PRÉSENCE DES UNITÉS MILITAIRES

Dans la Dobroudja, pendant les trois dernières décennies du I[e] siècle de n.è., se trouvaient seulement des troupes auxiliaires, totalisant environ 7 500 hommes. On constate une agglomération de troupes, apportées pour la réfaction, à l'époque des guerres daciques. Grâce à l'établissement ici des légions *V Macedonica* et *XI Claudia*, se trouve, entre les années 107 et 167, le plus grand nombre de soldats, l'entier effectif de l'armée sur le territoire de la Dobroudja atteignant plus de 15 000 hommes. Après l'année 167, la force militaire romaine de Dobroudja s'affaiblit, en arrivent à 10 000 hommes environ.

En ce qui concerne la répartition des troupes, on constate que la plupart se trouvait sur le limes danubien ; il y avait seulement la vexillation légionaire de Tropaeum Traiani et aussi cohors I Cilicum cantonnées dans l'intérieur ; sur le littoral, notamment à Tomi, pour des courtes périodes, sont attestées des unités auxiliaires.

A l'époque du Bas-Empire, lorsqu'on a rédigé la *Notitia Dignitatum*, pour la défense de la frontière danubienne s'y trouvaient deux légions, huit corps de cavalerie, dix unités d'infanterie et deux formations de marins subordonnées aux légions, c'est à dire un total de *milites ripenses* d'environ 12 000 gens.

B. LES AGGLOMÉRATIONS CIVILES AU VOISINAGE DES CAMPS MILITAIRES

De tels endroits, habités par des civils ayant de divers intérêts commerciaux ou religieux etc., et en premier lieu par les familles des militaires et des vétérans, se sont constitués autant auprès des camps légionaires, qu'auprès des campements auxiliaires. Ces agglomérations ont contribué primordialement à la romanisation de la province, abritant de nombreuses personnes provenues du milieu rural et faisant répandre leurs influences dans un vaste territoire, administré et exploité par le centre militaire.

C. LES TRAVAUX DE CONSTRUCTIONS MILITAIRES

Les soldats romains ont directement participé au relèvement de la province sur une échelle supérieure de civilisation, travaillant non seulement à l'élèvation des fortifications dans toute la région, mais aussi à la construction de tant de chaussées qui arpentaient le territoire de la Dobroudja, ou bien à l'installation des conduites-d'eau qui fonctionnaient partout, même pour les besoins des menus villages. Le nombre des localités fortifiées s'élevait à 21—22 pendant les IIe et IIIe siècles de n.è., puis jusqu'à 28—29 dans le IVe , et à 40 environ pendant le VIe . La construction, l'entretien et la surveillance par les militaires, du réseau des routes, ont abouti à la généralisation d'un contact permanent de l'armée romaine avec la population rurale, qui était de plus en plus attirée par les formes supérieures de vie.

D. LES VÉTÉRANS

La présence des vétérans parmi les habitants des agglomérations urbanes et rurales a été, peut-être, le plus important élément qui a contribué primordialement au processus de romanisation. Le nombre des inscriptions qui mentionnent des vétérans est très grand. Outre les vétérans appartenant aux légions et aux formations auxiliaires qui ont activé dans la Mésie Inférieure, on en rencontre ici aussi, quelques-uns venus des unités des provinces prochaines

(Legio VII Claudia, Legio XIII Gemina), mais il y en a d'autres provenant des troupes plus éloignées *(Legio II Augusta, cohortes praetoriae)*. Les vétérans détenaient une situation privilégiée, arrivant souvent à des charges publiques importantes, même dans les villes grecques du littoral (des sénateurs, des agoranoms). On constate, quelquefois, la présence des vétérans, en masse, dans toute sorte de localités; par leur activité pacifique, à côté des gens de l'endroit, ils ont contribué essentiellement à la romanisation des derniers, à leur intégration dans les normes de vie romaine et dans la communauté de langue latine.

APPENDICES

A. SUPPLEMENTUM PROSOPOGRAPHICUM

Les militaires et les vétérans attestés sur le territoire de la Dobroudja par les documents épigraphiques.

B. SUPPLEMENTUM EPIGRAPHICUM

Les documents épigraphiques, la plupart latins, tant les bien conservés, que les fragmentaires qui, par leur contenu ont une importance particulière, sont transcrits en rapport avec les catégories des unités militaires. Ensuite, sont présentés les diplômes militaires de l'armée de la Mésie et de la Mésie Inférieure.

C. LES LOCALITES ET LES FORTIFICATIONS SUR LES ROUTES STRATÉGIQUES

En rapport avec la route danubienne, celle du littoral et celle de l'intérieur, sont indiquées les fortifications mentionnées par les textes anciens et sont localisées les agglomérations qui se trouvaient le long de ces routes stratégiques.

АРМИЯ В РИМСКОЙ ДОБРУДЖЕ

РЕЗЮМЕ

I. ИССЛЕДОВАНИЯ, КАСАЮЩИЕСЯ ВОЕННОЙ ИСТОРИИ РИМСКОЙ ДОБРУДЖИ

Исследования, связанные с изучением римской армии, — довольно давние; в XIX столетии источником для изучения аспектов военной жизни становятся, кроме литературных текстов, и эпиграфические документы. Последние тридцать лет XIX и первое десятилетие XX века представляют собой подлинный поворот в изучении древней военной истории благодаря работам Т. Моммзена, И. Марквардта и А. Домашевского. Этим же периодом датируются и первые исследования, относящиеся к военному положению и войнам римлян на территории нашей страны. Из ученых, занимавшихся *Мёзией* и *Нижней Мёзией*, отметим Ст. Гзелля, А. Премерштейна, Э. Риттерлинга и, особенно, Б. Филова с его работой о легионах Мёзии.

Со временем число исследований по военной истории значительно возрастает; из работ, посвященных военным вопросам дунайских провинций, заслуживают упоминания книга В. Вагнера о дислокации вспомогательных формирований в дунайских провинциях и книга К. Крафта о наборе вспомогательных войск, исследования Р. Сайма, Г. Альфёльди, И. Фица, А. Радноти, Я. Бенеша и др. Из болгарских исследователей, занимавшихся аспектами военной жизни Нижней Мёзии (дипломы, укрепления, войска), назовем И. Венедикова, Б. Герова, Т. Иванова, В. Велкова, Василку Герасимову и др.

Аспекты военной истории на территории между Дунаем и Черным морем представлены в работах общего характера, таких, как труды Я. Вейса (1911 г.) и Р. Вулпе (1938 г.), затем второй том труда «Из истории Добруджи» (1968 г.) Р. Вулпе и И. Барни. В некоторых работах В. Пырвана затронуты многочисленные вопросы о римской армии, как-то: военные дороги, войска и история укреплений Томиса, Сальсовии, Карсиума и т.д. Заслуживают также упоминания исследования Гр. Флореску о лимесе, Д. М. Пиппиди — о начальном периоде римского господства и границе на Нижнем Дунае, затем исследования Г. Штефана о воинских частях и организации лимеса во время Поздней империи, как и исследования Э. Кондураки о лимесе Малой Скифии. Сфера вопросов других исследований еще ўже: Д. Тудор — о Cohors I Cilicum, Р. Вулпе — о папирусе Hunt, о значении памятника в Адамклисси, о дате разрушения Истрии и т.д., Эмилия Дорuцю-Боилэ тоже о разрушении Истрии, об одном фрагменте надписи на памятнике из Адамклисси, о территории

принадлежавшей Legio V Macedonica, и т.д. Совсем недавно опубликованы исследования, представленные на IX Международном конгрессе по римским границам, проходившем в Мамае в 1972 году.

Этот краткий обзор исследований по военной истории в римской Добрудже позволяет заметить отсутствие обширного обобщающего труда об организации военной жизни на данной территории. Для более разностороннего и более углубленного ознакомления с римской армией — с ее многочисленными задачами и следами, оставленными єю в этой части румынской території, — мы попытались собрать воедино свидетельства, предоставляємые нам литературными текстами и эпиграфическими документами.

II. РИМСКАЯ АРМИЯ ВО ВРЕМЯ РАННЕЙ ИМПЕРИИ

Присутствие римской армии на территории между Дунаем и Черным морем давало о себе знать спорадически еще с I в. до н.э., но и в первой половине I в. н.э. нельзя говорить о постоянном пребывании войск, а лишь об отдельных действиях.

В 29—28 гг. до н.э. составной частью Римской империи были только причерноморские города; остальная часть Добруджи находилась под господством римлян через посредничество фракийского клиентского царства. До присоединения единственным учреждением военного и административного характера, существовавшим в этой области, была Praefectura orae maritimae. Что касается причерноморских городов, сведения, которыми мы располагаем, очень немногочисленны. По-видимому, в сравнении с Томисом и Истрией, положение Каллатиса было лучше, как это вытекает из текста Страбона. Относительно Истрии имеются археологические и эпиграфические доказательства того, что город этот был разрушен Буребистой и с трудом восстановил свою оборонительную систему. Весьма полезны несколько сведений Овидия о Томисе:

....

Nil extra tutum est: *tumulus* defenditur aegre
Moenibus exiguis *ingenioque loci;*

....

(Tristia, III, 10)

Учитывая форму местности, указываемую поэтом, и места в Констанце где были найдены эллинистические памятники в жилых слоях, мы пришли к следующему выводу: возможно, что в поздний эллинистический и начальный римский период Томис располагался на мысе полуострова, а в его самой узкой части, т.е. по сегодняшней площади Овидия, проходила стена, защищавшая город от опасностей с суши. Возможно, эта стена окружала город и со стороны моря, что также вытекает из терминов, используемых Овидием (castellum, castra), и из термина περίβολος, встречающегося в надписи о городской страже (SIG³, I, 371), где речь идет несомненно о той же стене.

Возвращаясь к вопросу о присутствии римской армии в Добрудже, по нашему мнению, существование здесь постоянных воинских частей можно допустить только в период после присоединения этой территории к провинции Мёзии. До Веспасиана не имеется документальных свидетельств — ни археологических, ни эпиграфических — о какой-либо воинской части, стоявшей в Добрудже продолжительное время; до правления Траяна в этой области не было расквартировано ни одного легиона; во второй половине I в. н.э. на скифском лимесе могли стоять только вспомогательные войска.

Далее представлены римские воинские части, постоянно находившиеся на территории Добруджи, а также те, радиус действия которых распространялся и на эту область.

А. ЛЕГИОНЫ (LEGIONES)

1. LEGIO V MACEDONICA. После окончания дакийских войн, не позднее 107 г., этот легион был размещен в Троесме, где он оставался до 167 г., когда Марк Аврелий переводит его в Дакию. На протяжении 60 лет пребывания в Троесме Legio V Macedonica был той воинской частью, которая в наибольшей мере содействовала социальному устройству и развитию этих областей, и был одним из главных факторов романизации местного коренного населения. Территория легиона простиралась полосой вдоль Дуная от Сачидавы до Новиодунума, включая укрепления на левом берегу реки в Барбошь и Орловке (Aliobrix?). Влияние легиона ощущалось и дальше, на побережье, где были найдены эпиграфические свидетельства, доказывающие присутствие военнослужащих этого легиона, находившихся там с поручениями (в Томисе два beneficiarii consularis — M. Sufena Titianus и P. Valerius Pacatus и один центурион — Q. Trebellius Maximus), а также и кирпичи с маркой этого легиона (в Истрии и Каллатисе). Наибольшая часть эпиграфических документов о Legio V Macedonica происходит, естественно, из Троесма и его окрестностей; эпиграфические документы о ветеранах были найдены и в более отдаленных местах (Гырличу, Слава Русэ, Эгисс, Синой, Истрия, Томис, Тропеум Траяни). По истечении срока службы многие из бывших военнослужащих этого легиона занимали общественные должности либо в Троесме, либо в селах Добруджи (quinquennales canabensis, decuriones municipii Troesmensis, magistri canabensium, magistri uicorum, sacerdotes и т.д.). Что касается происхождения военнослужащих Legio V Macedonica, из имеющихся документов вытекает, что большинство из них были набраны в восточных провинциях (особенно в Малой Азии). Во время пребывания Legio V Macedonica в Троесме некоторые его отряды появляются и в областях северного Причерноморья.

2. LEGIO XI CLAVDIA. Его привел Траян в Дуросторум тогда же, когда Legio V Macedonica был установлен в Троесме. Согласно эпиграфическому материалу, южная часть Добруджи контролировалась этим легионом. По-видимому, один из его отрядов размещался в Тропеум Траяни, где не упоминается о постоянном пребывании какой-либо вспомогательной части, а только о легионных вексилляциях (из Legio XI Claudia: военный трибун M. Stabius Colonus, центурион Annius Saturninus, знаменосец Ael. Antonius Aeternalis и т.д.).

Эпиграфические документы о военнослужащих легиона найдены и в более отдаленных местах, куда, возможно, его отряды направлялись с боевыми заданиями; например, M. Domitius Capetolinus из Томиса и Valerius Valens из Слава Русэ, последний из которых прибыл в указанную местность после того, как Legio V Macedonica ушел из Троесма. К названным лицам добавим beneficiarius consularis Aelius Ingenuus из Рымника. Ветеранов Legio XI Claudia встречаем в Тропеум Траяни, Томисе, Истрии и Новиодунуме.

3. LEGIO I ITALICA. Хотя лагерь этого легиона находился в Нове, его деятельность была весьма обширной на территории Добруджи, особенно после ухода Legio V Macedonica в Дакию, передавшего ему часть своих задач. Многие из надписей военнослужащих и ветеранов Legio I Italica найдены на территории, контролировавшейся прежде Legio V Macedonica (в Троесме, Новиодунуме, Барбошь); на побережье встречаем лишь одного beneficiarius consularis — в Истрии (Aelius Victor) и трех ветеранов в Томисе; два центуриона из Тропеум Траяни (Valerius Clemens и Q. Lucilius Piscinus) находились там в вексилляции, образованной из отрядов Legio I Italica из Нове и Legio V Macedonica из Дакии. Как и вексилляции двух других мёзийских легионов, вексилляции Legio I Italica были откомандированы на северное побережье Черного моря.

4. LEGIONES EX ALIIS PROVINCIIS

LEGIO II AVGVSTA представлен в Добрудже всего лишь одним ветераном, ставшим квестором в Vicus Quintionis.

LEGIO VII CLAVDIA представлен в Добрудже также только одним ветераном (бывший знаменосец T. Valerius Germanus), обосновавшимся в Томисе.

LEGIO XII FVLMINATA тоже представлен единственным ветераном (центурион C. Iulius Antoninus), семья которого находилась в Троесме.

LEGIO XIII GEMINA известен в Добрудже благодаря beneficiarius consularis Fl. Antonius Romanus, надпись которого, датируемая 218 г., была найдена в Таице (уезд Тулча), на дороге, пересекающей Добруджу от моря до слияния Сирета с Дунаем. Кроме источника об этом военнослужащем легиона, найдены свидетельства о пяти ветеранах (в Тропеум Траяни и Томисе).

5. LEGIONES INCERTAE. Несколько эпиграфических документов из Добруджи упоминают о военнослужащих и ветеранах, происходящих из легионов, название которых не известно. В отдельных случаях по месту находки можно предположить, о каких легионах идет речь.

6. VEXILLATIONES LEGIONVM. На территории Добруджи документами засвидетельствована одна вексилляция, состоявшая из отрядов нескольких легионов, — вексилляция в Адамклисси, с военнослужащими из Legio I Italica Moesica и Legio V Macedonica Dacica, образованная после 167 года. Можно предположить, что одна вексилляция трех мёзийских легионов действовала какой-то период времени в Каллатисе, где были найдены кирпичи с марками каждого из них, однако возможно и то, что эти три легиона размещались там по очереди. Такая же гипотеза ставится и в отношении Томиса, где документы упоминают о военнослужащих из двух легионов: V Macedonica и XI Claudia. В числе вексилляций, образованных отрядами одного легиона, назовем прежде всего вексилляцию Legio I Italica, сменившего на северо-

западе Добруджи Legio V Macedonica. В центральной части и на севере Добруджи действовал одно время (в конце II в. н.э. и позднее) отряд Legio XI Claudia, о чем свидетельствует надпись из Слава Русэ, в которой говорится о военнослужащем Valerius Valens.

Б. ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ВОЙСКА

Далее представлены вспомогательные части, свидетельства о которых содержатся в военных дипломах и других эпиграфических документах; это либо части, бесспорно размещавшиеся на территории Добруджи, либо части, местопребывание которых еще не установлено, но имеются основания предполагать, что они стояли в Добрудже или на территории Народной Республики Болгарии. Не рассматриваются воинские части, о которых достоверно известно, что они были расквартированы на болгарской территории, и относительно которых не имеется никаких данных, что они действовали и на территории между Дунаем и Черным морем, как-то: Cohors I Bracarum, Cohors II Flauia Brittonum, Cohors I Cispadensium, Cohors I Hispanorum, Cohors II Lucensium, Cohors Mattiacorum, Cohors I Thracum Syriaca. Надпись, которую сделал в Томисе центурион L. Sextilius из последней когорты для Numerius Valens из Legio XI Claudia, наследником которого он являлся, не доказывает, что данная вспомогательная часть действовала в Добрудже.

КАВАЛЕРИЙСКИЕ ЧАСТИ (ALAE)

1. ALA I ASTVRVM удостоверена дипломом, относящимся к 99 г.; она находилась в Мёзии еще со времени Веспасиана, судя по надгробной надписи ветерана (Ti. Claudius Saturninus), обосновавшегося в Томисе; неизвестно, где находился лагерь этой части.

2. ALA I VESPASIANA DARDANORVM удостоверена благодаря дипломам Траяна, Адриана и Антонина Пия; ее лагерь находился в Аррубиуме, где она упоминается документами вплоть до эпохи Северов; неизвестно, куда эта часть была переведена позднее.

3. ALA I FLAVIA GAETVLORVM до завоевания Дакии входила в состав армии Нижней Мёзии. Начиная с 114 г. и, по-видимому, до правления Антонина Пия она находилась в Нижней Паннонии; посвятительный алтарь из Томиса, датируемый первой половиной III в. н.э., свидетельствует о возвращении этой части в Нижнюю Мёзию и о ее возможном размещении тогда в Томисе.

4. ALA I GALLORVM ATECTORIGIANA. О ее присутствии в Нижней Мёзии свидетельствует диплом времен Антонина Пия; неизвестно, когда эта часть прибыла в Нижнюю Мёзию; ее местопребывание могло быть на территории Народной Республики Болгарии (см. надписи, найденные в Аппиарии и Сваленике), но, по-видимому, во время Александра Севера она находилась в Добрудже (посвятительная надпись из Томиса, которую сделал Flauius Seuerianus в честь L. Annius Honoratus).

5. ALA I CLAVDIA GALLORVM засвидетельствована в армии Нижней Мёзии дипломом от 105 г.; в 140 г. находилась в Нижней Дакии; неизвестно, где была расквартирована в Мёзии.

6. ALA GALLORVM FLAVIANA. Дипломы 99 и 105 гг. удостоверяют присутствие этой части в Нижней Мёзии, однако неизвестно, где именно было ее местопребывание; в 159/160 г. находилась в Верхней Мёзии.

7. ALA I GALLORVM ET PANNONIORVM засвидетельствована в Нижней Мёзии дипломами времен Адриана и Антонина Пия; неизвестно, где она была расквартирована.

8. ALA I PANNONIORVM. Присутствие этой части в Нижней Мёзии подтверждается дипломом от 99 г., но она находилась здесь еще со времени Веспасиана (см. надгробную надпись бывшего декуриона — T. Flauius Capito, — обосновавшегося в Томисе); местопребыванием ее был, вероятно, Троесм (кирпич с маркой) до прихода сюда Legio V Macedonica.

9. ALA II HISPANORVM ET AR(A)VACORVM, прибывшая из Паннонии (дипломы 80, 84, 85 гг.), засвидетельствована в Нижней Мёзии дипломами Траяна, Адриана и Антонина Пия. Эта часть построила в 103 г. крепость в Карсиуме; находилась там и в эпоху Септимия Севера. Ее ветераны обосновались в Киусе, Капидаве, Истрии, Томисе, Сексагинта Приста, но их надписи не доказывают, что эта часть ушла из Карсиума.

ПЕХОТНЫЕ ЧАСТИ (COHORTES)

10. COHORS I BRACARAVGVSTANORVM засвидетельствована в Нижней Мёзии двумя дипломами времен Траяна; в 140 г. находилась в Нижней Дакии; неизвестно, где была расквартирована в Мёзии.

11. COHORS I CHALCIDENORVM засвидетельствована в Нижней Мёзии только дипломом от 138 г.; во время Антонина Пия эта когорта находилась в Сирии; неизвестно, где была расквартирована.

12. COHORS I CILICVM MILLIARIA EQVITATA. Находилась в Мёзии со времени Веспасиана, оставалась в Верхней Мёзии, где о ней упоминается в 93 и 100 гг.; в 134 г. стояла в Нижней Мёзии, где находилась еще во время Филиппа Араба (посвятительная надпись из Томиса, которую сделал Cornelius Valentinus). Кроме Томиса, эта часть засвидетельствована в Сачидаве (кирпич с маркой), на севере Черного моря и в Четате (Азарлык), где был ее основной лагерь; до VI в. н.э. эта крепость называлась Castellum Cilicum (по Прокопию Кесарийскому). Поскольку Cohors I Cilicum не была размещена на лимесе, она являлась своего рода мобильной частью и имела, таким образом, большой радиус действия.

13. COHORS I FLAVIA COMMAGENORVM засвидетельствована в Нижней Мёзии дипломом от 105 г., но возможно, что она находилась в этих местах еще со времени Веспасиана, когда, вероятно, была расквартирована именно в Томисе (надгробная надпись, сделанная солдатом этой части Mitridates для ветерана M. Iulius Tertullus); в 140 г. эта когорта находилась в Нижней Дакии.

14. COHORS I GERMANORVM C.R. Её присутствие в Нижней Мёзии удостоверяется дипломом, относящимся ко времени Антонина Пия, и двумя надписями, найденными в Капидаве, куда она была переведена из Верхней Германии примерно в середине II в. н.э.; в III в. эта часть возвращается в Германию.

15. COHORS I LEPIDIANA C.R. Переведена из Паннонии. Ее пребывание в Нижней Мёзии удостоверяется двумя дипломами времен Траяна; неизвестно, где была расквартирована в Мёзии; позднее встречаем ее на Востоке.

16. COHORS I LVSITANORVM CYRENAICA. Ее пребывание в Нижней Мёзии подтверждается дипломами времен Траяна, Адриана и Антонина Пия. По-видимому, первоначально ее лагерь был в Киусе; в первой половине III в. н.э. находилась в Кандидиане.

17. COHORS I FLAVIA NVMIDARVM засвидетельствована дипломом времен Антонина Пия; неизвестно, сколько она стояла в Нижней Мёзии и где был ее лагерь.

18. COHORS I CLAVDIA SVGAMBRORVM VETERANA EQVITATA засвидетельствована в Мёзии со времен Тиберия, затем при Веспасиане, а в Нижней Мёзии — при Траяне, Адриане и Антонине Пие; первоначально была расквартирована в Монтане. В 134 г. уходит в Азию, откуда возвращается в Нижнюю Мёзию, вероятно на территорию Добруджи; в 157 г. находилась на Востоке.

19. COHORS I TYRIORVM SAGITTARIORVM. Ее присутствие в Мёзии удостоверено дипломом, датируемым 99 г.; после завоевания Дакии остается в новой провинции. Неизвестно, где именно была расквартирована в Мёзии.

20. COHORS I VBIORVM засвидетельствована дипломом от 99 г., была расквартирована, вероятно, в Капидаве до того, как туда была переведена Cohors I Germanorum при Антонине Пие; в 144 г. находилась в Дакии.

21. COHORS II FLAVIA BESSORVM. Ее существование в Мёзии удостоверяется дипломом от 105 г.; после завоевания Дакии когорта остается в новой провинции (этот факт подтверждается дипломами 129 и 140 гг.); неизвестно, где именно была расквартирована в Мёзии.

22. COHORS II BRACARAVGVSTANORVM упоминается только в дипломе времен Антонина Пия; ранее, при этом же императоре, находилась во Фракии; неизвестно, где именно стояла в Мёзии, если она на самом деле действовала в этой провинции.

23. COHORS II CHALCIDENORVM SAGITTARIORVM, прибывшую из Сирии, встречаем в Нижней Мёзии благодаря дипломам времен Траяна, Адриана и Антонина Пия; неизвестно, где был ее лагерь.

24. COHORS II GALLORVM засвидетельствована тремя дипломами эпохи Траяна; в 140 г. находилась в Нижней Дакии, а в 159/160 г. — в Верхней Мёзии. Возможно, что во время пребывания в Нижней Мёзии была расквартирована в Сачидаве (здесь обнаружена надпись одного ветерана когорты, состоявшей из галлов, а крепость находилась вблизи Олтины, где обнаружен диплом 99 г., обладателем которого был солдат из Cohors II Gallorum).

25. COHORS II MATTIACORVM появляется в дипломах Траяна и Адриана; во II в. н.э. стояла в Барбошь, на левом берегу Дуная, но, возможно, и в Диногетии (Бисерикуца-Гарвэн), где найдены кирпичи, принадлежавшие этой когорте; в правление Септимия Севера находилась на западе Нижней Мёзии.

26. COHORS III GALLORVM засвидетельствована в Мёзии в 75, 78 и 82 гг., а в Нижней Мёзии — при Траяне. В 129 и 140 гг. находилась в Нижней Дакии. Неизвестно, где была расквартирована в Мёзии.

27. COHORS IIII CYPRIA C.R. Эта когорта не удостоверена дипломами, но она находилась на северном побережье Черного моря, где действовали части из Нижней Мёзии. Позднее была переведена в Нижнюю Дакию.

28. COHORS IIII GALLORVM. В 75 г. находилась в Мёзии, а в 105 г.—в Нижней Мёзии. Примерно в середине II в. н.э. стояла в Сирии. Неизвестно, где был ее лагерь в Мёзии.

29. COHORS VII GALLORVM известна в этих местах со времен Веспасиана и Траяна; позднее была переведена в Сирию. Надпись из Томиса свидетельствует, что один солдат этой когорты обосновался здесь к концу I в. н.э.

NVMERI

30. NVMERVS SVRORVM SAGITTARIORVM. Эта войсковая единица известна на Нижнем Дунае из одной надписи, найденной на левом берегу реки, в Гура Яломицей; не исключено, что речь идет о «блуждающем камне» (часть стояла в Нижней Дакии).

31. NVMERVS SINGVLARIVM. По всей вероятности, о ней свидетельствует фрагмент надписи из Томиса, трудно поддающейся расшифровке.

ФЛОТ (CLASSIS)

32. CLASSIS FLAVIA MOESICA. Начала речного флота следует искать вместе с первыми проявлениями римской власти в зоне Нижнего Дуная. Classis Flauia Moesica засвидетельствован военными дипломами Траяна и Адриана, черепицей, найденной в Новиодунуме, Диногетии, Барбошь, Орловке, и несколькими эпиграфическими документами. Главная база флота была в Новиодунуме, однако влияние командующего флотом простиралось, во всяком случае в эпоху Северов, вплоть до истрийской территории (вмешательство префекта Vindius Verianus для улаживания пограничного спора между uicani Buteridauenses и Messia Pudentilla). Возможно, что часть северного и западного побережий находилась под контролем флота из Новиодунума; мёзийский флот располагал, несомненно, и морскими судами (Liburna armata, удостоверенная надписью из Новиодунума).

ПРОЧИЕ ВОЕННОСЛУЖАЩИЕ

Известны три ветерана, происходящих из Cohortes praetoriae, обосновавшихся после окончания службы на территории Добруджи: L. Ennius Ferox в Томисе, Aurelius Dalenis в Викус Амлаидина и Ael. Aurelius Atticus на территории Истрии. Некоторые эпиграфические документы упоминают о военнослужащих и ветеранах, не указывая часть, в которой они состояли. Следует также отметить две надписи из Томиса, на основании которых можно сделать вывод, что отдельные ветераны стали сенаторами в этом западнопонтийском городе: бывший декурион M. Vlpius Longinus и один конник, имя которого не известно.

В. ВОЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ДОБРУДЖИ В ЭПОХУ РАННЕЙ ИМПЕРИИ

Общее представление о воинских частях, действовавших в Добрудже в эпоху Ранней империи, можно составить, изучая как их дислокацию, так и способ организации обороны этой области.

Укрепленные населенные пункты и части, расквартированные в них:

— Сучидава — неизвестно, какая часть стояла здесь; вероятно, в первый период правления Антонина Пия Cohors I Claudia Sugambrorum ueterana (кирпич, марку которого можно считать указанием на название части).

— Сачидава — между 99 и, самое раннее, 112 гг. здесь была расквартирована, вероятно, Cohors II Gallorum; затем, может даже при Траяне, — Cohors I Cilicum; начиная с правления Адриана не известна вспомогательная часть этой крепости.

— Аксиополь был, по всей вероятности, базой флота; beneficiarii consularis, откомандированные из Legio XI Claudia.

— Капидава. Начиная с правления Веспасиана и, самое позднее, до 143 г. здесь стояла Cohors I Vbiorum; со времени Антонина Пия до Филиппа Араба — Cohors I Germanorum c.R.

— Карсиум — с 103 г. здесь была расквартирована Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum, о которой в последний раз упоминается в 200 году.

— Киус со времени Траяна и до эпохи Северов был, однако не абсолютно точно, резиденцией для Cohors I Lusitanorum Cyrenaica.

— Берое — не известна часть, стоявшая здесь.

— Троесм от Веспасиана до 107 г. был резиденцией для Ala I Pannoniorum; с 107 до 167 гг. — для Legio V Macedonica; с 167 г. — для вексилляции Legio I Italicae.

— Аррубиум — со времени Веспасиана в этой крепости стояла Ala I Vespasiana Dardanorum (последнее подтверждение при Каракалле); здесь засвидетельствованы также beneficiarii consulares, откомандированные, вероятно, из Legio V Macedonica.

— Диногетия — от Траяна до эпохи Северов в этой крепости была расквартирована Cohors II Mattiacorum. Одновременно она была одной из баз флота.

— Новиодунум был главной базой для Classis Flauia Moesica; последнее свидетельство об этом флоте относится ко времени Гордиана III.

— Эгисс, база флота, не известна никакая другая вспомогательная часть.

— Сальсовия. Неизвестно точно, какая часть стояла здесь во время Веспасиана, Нервы и Траяна; это могли быть Ala I Flauia Gaetulorum или Ala Claudia Gallorum, либо Cohors III или IIII Gallorum. Для последующей эпохи не имеется никаких сведений.

— Истрия — пост для beneficiarii consularis, откомандированных примерно в 200 г. из Legio I Italica; один отряд Legio V Macedonica мог стоять здесь в начале II в. н.э. Город находился в радиусе действия флота из Новиодунума во всяком случае в эпоху Северов.

— Томис при Веспасиане был резиденцией для Cohors I Flauia Commagenorum и Cohors VII Gallorum; во время Траяна здесь стояла, по-видимому, только последняя; при Адриане и Антонине Пие здесь не было никакой воинской части; от Марка Аврелия или, самое позднее, от Септимия Севера засвидетельствована Ala I Flauia Gaetulorum. В правление Александра Севера здесь находилась, по крайней мере непродолжительное время, Ala Gallorum Atectorigiana. При Филиппе Арабе в этом городе встречаем вексилляцию Cohors I Cilicum. До 167 г. при различных обстоятельствах здесь действовали отряды Legio V Macedonica, затем Legio XI Claudia. Томис был и постом для beneficiarii consularis из Legio V Macedonica.

— Каллатис, пост для beneficiarii consularis во время Гордиана III; одновременно или поочередно в некоторых мероприятиях, возможно в строительных работах, участвовали отряды трех мёзийских легионов.

— Кастеллум Чиликум — во время Адриана сюда была переведена Cohors I Cilicum; имена солдат этой части сохраняются в местной топонимике до VI в. н.э.

— Тропеум Траяни. От Траяна до 167 г. здесь находился отряд Legio XI Claudia, а при Марке Аврелии или позднее — вексилляция, образованная из отрядов Legio I Italica Moesica и Legio V Macedonica Dacica. Позднее город продолжал оставаться, вероятно, под надзором легиона из Дуросторума.

Другие посты для beneficiarii consularis: в Vicus V... (Legio XI Claudia) — к концу II в. н.э. или в последующее время — и в Таице (Legio XIII Gemina) в 218 г.

Вспомогательные войска, места расквартирования которых не известны, хотя они в течение длительного времени входили в состав армии Нижней Мёзии: Ala Gallorum Flauiana, Ala I Gallorum et Pannoniorum, Cohors I Chalcidenorum, Cohors II Chalcidenorum sagittariorum, Cohors I Flauia Numidarum. Некоторые из них могли быть размещены в городах, о гарнизонах которых у нас нет точных данных: в Сучидаве, Сачидаве (со времени Адриана), Берое, Сальсовии (после правления Траяна), может быть, в Аксиополе или Эгиссе.

Римская армия присутствовала на территории Добруджи почти на протяжении всей эпохи Ранней империи с численным составом 7—8 тыс. солдат, составлявших вспомогательные войска. Для периода со 107 по 167 г. следует учитывать и 6 тыс. солдат Legio V Macedonica из Троесма, а также часть состава Legio XI Claudia, действовавших в южной зоне Добруджи, что в общей сложности составляет примерно 15 тыс. военнослужащих; к концу II в. остается приблизительно 10 тыс.

Военная организация охватывала в первую очередь дунайскую границу, но также и западнопонтийское побережье — как это показывают античные маршруты, — ибо надо полагать, что вся система укреплений, которая окружала Добруджу, была единой. Особую роль в военной организации территории Добруджи играла Cohors I Cilicum, являвшаяся своего рода мобильной частью; отряды этой части в случае необходимости посылались на западнопонтийский берег, на север Добруджи и даже на северное побережье Черного моря. При Марке Аврелии, но особенно в эпоху Северов роль армии в управлении провинцией возросла, как это вытекает из ее действий, доказуемых эпиграфическими документами, в целях поддержания порядка и соблюдения территориальных разграничений.

III. РИМСКАЯ АРМИЯ ВО ВРЕМЯ ПОЗДНЕЙ ИМПЕРИИ

Административные, юридические, экономические и военные реформы Диоклетиана и Константина Великого характеризуют жизнь и римскую организацию на территории Добруджи, ставшей провинцией Скифия. Коренные преобразования претерпела армия: войска были разделены на две главных категории — milites ripenses или limitanei и milites comitatenses или palatini. Наиболее важным источником сведений о военной организации Скифии является „Notitia Dignitatum", к чему добавляется несколько данных из „Itinerarium Antonini", а также небольшое число надписей того времени; сведения об укреплениях, особенно об укреплениях VI в. н.э., дают тексты Прокопия Кесарийского и нескольких других авторов.

А. ВОИНСКИЕ ЧАСТИ НА ДУНАЙСКОЙ ГРАНИЦЕ (RIPENSES)

Отправляясь от названий воинских частей, которые указывают место, где первоначально набирались солдаты, либо от особенностей вооружения и способа ведения боя, либо от имени императора, при котором были созданы формирования, можно сделать некоторые конкретные выводы о войсках, отмеченных в „Notitia Dignitatum" на скифском лимесе. Однако относительно ряда частей ripenses нет возможности прийти к каким-либо заключениям за отсутствием необходимой документации.

ЛЕГИОНЫ (LEGIONES)

1. LEGIO I IOVIA (SCYTHICA), основанный Диоклетианом, охранял северную границу провинции и был расквартирован в Новиодунуме (командир легиона находился там же) и в Эгиссе. Это удостоверяют кирпичи с маркой легиона и надписи; несомненно, что центурион Flauius Festus также служил в этом легионе; возможно, что некоторые из военнослужащих, чьи имена фигурируют на надгробном памятнике, обнаруженном в окрестностях Сальсовии, были из Legio I Iouia.

2. LEGIO II HERCVLIA, основанный тоже Диоклетианом, охранял западную границу провинции и был расквартирован в Троесме (где находился его командир) и в Аксиополе; надгробная надпись одного из префектов легиона (Valerius Thiumpus) происходит из Троесма; в Сачидаве найдена стела центуриона (Valerius Onesima).

Эти два легиона, единые первоначально, были разделены во время Констанция II. У нас нет точных сведений ни об одном из них после IV века.

КАВАЛЕРИЙСКИЕ ЧАСТИ (CVNEI)

3. CVNEVS EQVITVM STABLESIANORVM имела своим местопребыванием Сучидаву.

4. CVNEVS EQVITVM SCVTARIORVM была самой южной кавалерийской частью Скифии. Размещалась в Сачидаве. Две надписи, обнаруженные на территории Капидавы, сделанные раньше редактирования соответствующей главы из „Notitia Dignitatum", упоминают о Vexillatio scutariorum; вероятно, речь идет об одной и той же части, размещенной в Сачидаве после 325 г. или уже в правление Констанция II.

5. CVNEVS EQVITVM SOLENSIVM была размещена в Капидаве после 325 года.

6. CVNEVS EQVITVM STABLESIANORVM стояла в Киусе.

7. CVNEVS EQVITVM STABLESIANORVM размещалась в Берое.

Возможно, что последние два формирования первоначально входили в состав одной воинской части; после ее разделения каждое формирование развивалось самостоятельно, путем местной вербовки.

8. CVNEVS EQVITVM CATAFRACTARIORVM. Ее лагерь был в Аррубиуме. В Истрии документами отмечается Vexillatio catafractariorum с порядковым номером XIII, а поблизости от Абритта известна Numerus catafractariorum. Возможно, что бывшие мобильные части, названные по боевому снаряжению, стали пограничными формированиями, сохранив свое название, которое, несомненно, уже не соответствовало действительности.

9. CVNEVS EQVITVM ARMIGERORVM имела своим местопребыванием Эгисс, где она, вероятно, находилась до того, как Legio I Iouia был разделен при Констанции II.

10. CVNEVS EQVITVM ARCADVM — часть, зарегистрированная в Таламониуме (в районе дунайской дельты); первоначально конники были набраны в Аркадии (диоцезе Египта); возможно, что военнослужащие с восточными именами, которые фигурируют на надгробном памятнике около Сальсовии, происходят из этой части.

ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ПЕХОТНЫЕ ЧАСТИ (MILITES)

11. MILITES CIMBRIANI зарегистрированы в „Notitia Dignitatum" в Цимбриане (между Дуросторумом и Сучидавой); название местности происходит от названия солдат, и это позволяет предположить, что часть была одной из самых старых на дунайской границе.

12. MILITES SVPERVENTORES были расквартированы в Аксиополе, где находилась и половина Legio II Herculia; название солдат указывает на то, что они когда-то входили в состав мобильной части.

13. MILITES SCYTHICI, стоявшие в Карсиуме, представляли собой, вероятно, более старую часть местного гарнизона, сформированную из жителей данной области.

14. MILITES SECVNDI CONSTANTINI засвидетельствованы в Троесме; эта часть была расквартирована там рядом с Legio II Herculia после того, как этот легион был разделен, вероятно при Констанции II, так что следует читать скорее Constantiani; в пользу этой гипотезы говорит и тот факт, что в Скифии и Moesia Secunda встречаем milites primi, quarti и quinti Constantiani, но отсутствуют secundi и tertii, в то время как единственный раз, в Триммамиуме, зарегистрированы солдаты Константина, но без порядкового номера.

15. MILITES SCYTHICI — подобная части, зарегистрированной в Карсиуме; ее местопребыванием была Диногетия.

16. MILITES PRIMI CONSTANTIANI — в Новиодунуме, рядом с частью Legio I Iouia; образована после разделения этого легиона при Констанции II.

17. MILITES QVINTI CONSTANTIANI, расквартированные в Сальсовии, чтобы облегчить задачи Legio I Iouia, который до правления Констанция II один обеспечивал надзор за соответствующей областью.

18. MILITES PRIMI GRATIANENSES — местопребывание в Гратиане — служит доказательством вмешательства в „Notitia Dignitatum" после правления Констанция II; поскольку речь идет об интерполяции, не следует обязательно считать, что населенный пункт находился в направлении к устью Дуная; и это потому, что в тексте эта часть внесена в конце списка вспомогательных войск, не считаясь с реальным месторасположением.

КОРАБЕЛЬНЫЕ ЧАСТИ (NAVCLARII, CLASSIS)

Существовали две категории этих частей: вспомогательные, состоявшие из milites, и части под командованием praefectus ripae, с указанием типа судов, подчиненные легионам.

19. MILITES NAVCLARII ALTINENSES — в Алтинуме (Олтине), на севере Мёзии.

20. MILITES NAVCLARII находились во Флавиане (Вииле или Расова), на юге Скифии.

21. COHORS MVSCVLORUM SCYTHICORVM, состоявшая из судов местного типа, подчиненная скифским легионам.

22. CLASSIS IN PLATEYPEGIIS, флот из плоскодонных барок, также подчиненный легионам. Настаиваем на мнении, что PLATEYPEGIIS не топоним, а тип судов, построенных по образцу судов из дельты Нила. Кстати, не только в Скифии, но и в Moesia Secunda указывается тип судов (naues amnicae), без названия места, где была база флота.

Б. МОБИЛЬНЫЕ ЧАСТИ (COMITATENSES)

Ни одна мобильная часть не имела постоянного лагеря на территории Добруджи; военнослужащие из этих частей, удостоверенные несколькими надписями, находились здесь по случаю различных мероприятий на протяжении периода с IV и до VI века.

ПАЛАТИНСКИЕ ЛЕГИОНЫ

1. SACRVM PALATIVM = SACER COMITATVS. Известен один biarchus из sacrum palatium по надписи, найденной в Улметуме. Известна также надпись из Троесма — Valerius Thiumpus, который, до того как стать praefectus Legionis II Herculiae, был lanciarius в sacer comitatus.

2. VEXILLATIO XIII CATAFRACTARIORVM засвидетельствована надгробной надписью из Истрии, сделанной воином этой части.

3. CVNEVS D(ALMATARVM ?). О присутствии этой части можно догадываться по кирпичу с маркой CVND, найденному в Томисе.

4. MILITES PRIMANI построили крепость около Гырличу во время Валенса; не исключено, что они стали Milites primani Gratianenses из „Notitia Dignitatum".

5. LANCIARII IVNIORES засвидетельствованы надписью из Улметума, датируемой VI веком н.э.

6. SAGITARII IVNIORES удостоверяются двумя надгробными надписями из Томиса, относящимися к III веку н.э.

В. ОФИЦЕРЫ И ПОДОФИЦЕРЫ

Поскольку надписей эпохи Поздней империи мало, мы не имели возможности представить офицеров и подофицеров по воинским частям, как это сделано нами для эпохи Ранней империи. Известны шесть duces limitis Scythici, один praefectus legionis, один tribunus, три praepositi, два centuriones, один biarchus, несколько exarchi и circitores, один princeps officii praesidis.

Г. ВОЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ДОБРУДЖИ В ЭПОХУ ПОЗДНЕЙ ИМПЕРИИ

Общее представление о том, как была организована защита провинции Скифия, можно составить только для IV в. н.э., потому что у нас нет достаточно сведений о частях, действовавших на этой территории в последующий период.

В Добрудже существовало два легиона — I Iouia и II Herculia, которые обеспечивали надзор за северными и, соответственно, западными границами. Во время правления Диоклетиана численный состав легионов еще не был сокращен, так что на лимесе находилось мало вспомогательных частей,

— по-видимому, Milites Scythici в Карсиуме и Диногетии и Milites Cimbriani в Цимбриане. Сокращение состава легионов имело место при Константине Великом, что привело к появлению новых вспомогательных частей, происходивших из бывших мобильных формирований (equites stablesiani, equites scutarii, equites catafractarii, equites armigeri, milites superuentores); теперь же появляются milites nauclarii во Флавиане (основанной Константином) и в Алтинуме, возможно и Cuneus equitum Solensium и Cuneus equitum Arcadum. При Констанции II происходит разделение легионов и появляется еще три вспомогательных формирования, из которых два — Milites secundi Constanti(a)ni и Milites primi Constantiani — были размещены в Троесме и Новиодунуме, именно там, где раньше располагались легионы. Milites quinti Constantiani были расквартированы в Сальсовии, укрепив северный фронт; остальные части легиона были размещены в Аксиополе и Эгиссе, где и до Констанция II находились вспомогательные части. Последняя воинская часть, появившаяся на границе по Дунаю, была создана Валенсом (Milites primi Gratianenses).

Что касается последующих веков, сведения о частях ripenses недостаточны.

На протяжении всего периода Поздней империи отмечено присутствие, — хотя их постоянный лагерь находился в другом месте, — и частей comitatenses (milites primani, milites lanciarii, sagittarii iuniores), которые непосредственно участвовали в некоторых войнах и которые содействовали возведению оборонительных сооружений.

Важные изменения, происшедшие в военной организации на территории Добруджи по сравнению с положением, существовавшим в эпоху Ранней империи, объясняются преобразованиями в армии, где рост числа частей представлял собой одновременно качественное ослабление, особенно в случае пограничных войск.

IV. УКРЕПЛЕНИЯ И ДОРОГИ

В изучении укреплений и дорог большую помощь оказывают письменные источники и, особенно, античные маршруты. Весьма ценны с этой точки зрения „Itinerarium Antonini" и „Tabula Peutingeriana", которые описывают, указывая и расстояния между укрепленными пунктами, дорогу, окружавшую Добруджу вдоль Дуная до его устья и затем вдоль побережья. В первом документе описывается дорога по суше, а во втором — водный путь по Дунаю, по крайней мере до Новиодунума, и далее по морю вдоль побережья; этим объясняются многие различия между этими двумя источниками. Этот важный стратегический маршрут проходил через следующие укрепленные центры: Sucidaua (Извоареле), Sacidaua (опознанная в Дунэрень благодаря militarium из Деция), Axiopolis (Хиног-Чернавода), Capidaua, Carsium (Хыршова), Cius (Гырличу), Beroe (Пьятра Фрекэцей), Troesmis (Иглица-Туркоайя), Arrubium (Мэчин), Dinogetia (Бисерикуца-Гарвэн и Барбошь), Nouiodunum (Исакча), Aegyssus (Тулча), Salsouia (Махмудия), Halmyris = Salmorus (Четатя Запороженилор?), Vallis Domitiana (?),

Ad Salices (?), Histria, Tomis, Stratoni (мыс Тузла), Callatis. Другая важная дорога пересекала Добруджу внутри ее, с юга на север, и начиналась в Marcianopolis; она проходила через Castellum Cilicum (Четатя — Азарлык, древнее название которого упоминается в „De aedificiis"), затем через Tropaeum Traiani (Адамклисси) и через несколько сел: Vicus I VRB ... (Мирча Водэ — Меджидия), Vicus Hi ... (Доробанцу), Vlmetum (Пантелимон), Vicus V ... (Рымнику де Жоэ), Libida (Слава Русэ), старое название которого было восстановлено по текстам Прокопия, Теофилакта Симоката и по надгробной надписи, обнаруженной здесь, в которой упоминается Q. Marcius Quadratus NAT. LIB.; от Либиды дорога раздваивалась к Новиодунуму и к Эгиссу. Можно заметить, что внутренняя дорога, менее подверженная опасностям, чем дунайская, имела мало укреплений (в Кастеллум Чиликум и в Тропеум Траяни); в остальном были uici, где, вероятно, существовали посты бенефициариев (см. надпись из Рымнику де Жос).

За недостаточностью археологических исследований менее известны укрепления эпохи Ранней империи; больше знаем мы о причерноморских городах благодаря либо систематическим исследованиям (Истрия), либо случайным открытиям или другим сведениям.

Во II—III вв., до разрушения ее готами, Истрия была защищена стеной, которая закрывала доступ с суши; эта стена охватывала самую большую площадь, какую имела милетская колония во время римского господства.

В Каллатисе старая эллинистическая крепостная ограда была в хорошем состоянии, по-видимому, до нашествия костобоков; затем, в 171/172 г. при правителе M. Valerius Bradua была построена новая крепостная стена. Эта последняя была восстановлена во второй половине III века.

О защитной стене Томиса II—III вв. известно мало; по всей вероятности, она связывала собой берег у нынешней Греческой церкви (Бисерика Грякэ) с берегом за зданием суда, где сохранились развалины башни, использовавшейся позднее в других целях; возможно, что эта стена, как и в Истрии, защищала город только с суши, закрывая собой весь мыс Констанцы; огороженная площадь была вдвое больше территории города времен Овидия. Перед этой чертой, которую мы предположительно наметили для томисской стены II—III вв., были найдены к юго-западу захоронения, датируемые II веком; напомним также, что между этой чертой и стеной, построенной во второй половине III в., были обнаружены только материалы, относящиеся к IV в. и следующим векам, за исключением клада скульптур, который мог быть зарыт вне крепости или же в последующий период.

Следовательно, можно утверждать, что в большинстве своем укрепления эпохи Ранней империи сооружались, естественно, вдоль Дуная; на побережье укрепленные поселения сводились к греческим колониям.

Все эти центры были связаны между собой главной стратегической и торговой дорогой провинции. Другой важной дорогой была внутренняя. Второстепенные дороги (semitae) связывали поселения на побережье с дунайскими, пересекая провинцию с востока на запад. В отношении состояния дорог можно констатировать, что внутренняя дорога ремонтировалась мало; больше внимания уделялось ремонту дороги, окружавшей Добруджу, поскольку, вероятно, движение по ней было интенсивнее, но и потому, что она имела

большое стратегическое значение. Были обнаружены мильные камни, датируемые эпохой от Адриана до Аврелиана; подавляющее большинство их относится к правлению Марка Аврелия (на побережье) и Септимия Севера (по Дунаю, а также и на побережье).

Напрашивается вывод, что территория Добруджи во время Ранней империи была организована как мощная оборонительная система, и все сооружения, обеспечивавшие консолидацию этого бастиона империи, постоянно поддерживались в хорошем состоянии, ремонтировались, дополнялись новыми.

Античные авторы, археологические и эпиграфические находки свидетельствуют о многочисленных мероприятиях по повышению оборонной мощи Добруджи в эпоху Поздней империи. При Диоклетиане и его соправителях были отремонтированы дороги и перестроены некоторые крепости (Диногетии, Новиодунума, вероятно Троесма, Эгисса, Сальсовии, Сачидавы, Аксиополя); в Истрии одна из фаз строительства поздней стены приходится на эту эпоху; в Томисе были воздвигнуты porta praesidiaria, чем завершилось, вероятно, строительство стены, начатое Аврелианом.

Константин Великий и его преемники продолжали дело реконструкции. Закончено строительство новой крепостной ограды в Тропеум Траяни; воздвигнута крепость в Каркалиу; другие сооружения засвидетельствованы археологическими исследованиями в Капидаве, Новиодунуме, Улметуме. В Томисе вырос важный квартал Constantia (от Constans или Constantius), название которого позднее распространится на весь город. Во время константиновской династии были построены новые укрепленные пункты: Flauiana, Dafne и Constantiana. Первый находился на Дунае, служа базой для milites nauclarii (в Вииле или Расова), где имелись и места для укрытия судов; Дафне — на левом берегу Дуная (напротив Transmarisca, по Прокопию). Отчет Аммиана об армии Валенса, установившего свой лагерь около Дафне, не противоречит этой локализации; относительно Константианы справедливо мнение, что речь идет не о соседнем с Томисом поселении и что ее нужно искать севернее Истрии.

Об укреплениях, построенных в Добрудже Валенсом, имеются сведения, которые оставил оратор Темистиос, и надпись, найденная около Гырличу (строительство burgus с участием milites primani); возможно, Гратиана находилась в этой области: такая локализация совпала бы со сведениями из Прокопия.

В правление Анастасия производятся работы по реконструкции в Истрии, Диногетии, Капидаве; воздвигаются общественные здания в Томисе, Каллатисе, Тропеум Траяни, Улметуме.

Правление Юстиниана является последним периодом крупного строительства, эпохой расцвета даже и на территории Добруджи. Ознакомление с постройками этого времени облегчается текстами Прокопия. В трактате „De aedificiis", IV, 7, описана важная стратегическая дорога вдоль течения Дуная в Мёзии, которая проходит через Saltupyrgos, Durostorum и Sucidaua, затем делает поворот внутрь территории, к Quersius (здесь можно сделать связь с надписью в Дуросторуме в честь Аврелиана по случаю победы adversus Carpos inter ... SIVM ET SVCID ...), Palmatae, Adina и Castellum Cilicum; отсюда дорога идет на север, в Скифию, где первое поселение

Castellum Sancti Cyrili (предполагаем, что это официальное название, данное Юстинианом Тропеум Траяни); затем дорога направляется к Улметуму, Либиде (у Прокопия — Ibida), Эгиссу и заканчивается в Халмирис. В главе IV, 11, трактата Прокопия даны списки крепостей, восстановленных или построенных Юстинианом; мы выдвинули гипотезу, что термин μεσόγεια следует понимать как определяющий центральную часть Скифии, отдаленную от северной и южной границ. В таком случае устраняются несовпадения текста и можно предположить следующую локализацию: севернее линии Аргамум-Карсиум находились Grapso, Nono, Residina, Constantiana; южнее линии Томис-Аксиополис — Bassidiana, Beledina, Rubusta, Diniscarta, Monteregine, Becis, Maurouaile, Tigra; в центре провинции — Gratiana, Preïdis, Paulimandra, Tzasklis (вероятно, Ad Salices) и Pulchra Theodora (может быть, новое официальное название Истрии).

В заключение относительно укреплений и дорог эпохи Поздней империи можно констатировать, что в общем сохранялась стратегическая организация времен Ранней империи; особое внимание уделялось внутренней дороге, на которой были построены мощные крепости на месте старых сельских поселений (Улметум, Либида).

V. АСПЕКТЫ ВОЕННОЙ ЖИЗНИ

Мы располагаем кое-какой эпиграфической документацией о некоторых аспектах жизни военнослужащих.

А. ВОЕННЫЕ КОЛЛЕГИИ

На территории Добруджи найдено два эпиграфических документа о таких организациях: в Аррубиуме существовала офицерская коллегия, здание которой было построено на средства командира стоявшей здесь части (Ala I Vespasiana Dardanorum); в Аксиополе была ассоциация моряков (nautae uniuersi Danuui), которая, вероятно, имела связи и с армией (почти точно здесь была база речного флота).

Б. НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ О РЕЛИГИИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Можно сделать несколько наблюдений относительно божеств, которым поклонялись военнослужащие и ветераны римской армии на территории Добруджи; чаще всего встречаются божества классического пантеона (Iupiter Optimus Maximus, Iuno Regina, Ceres, Neptunus, Diana, Liber Pater, Asclepius, Hygeia, Mars, Hercules, Fortuna); затем восточные боги (Mater Deum Magna, Sol-Mithras) и местные (Heros, Dominus et Domina); из

богов, которым поклонялись военные, можно назвать Mars Vltor (Тропеум Траяни), Hercules Inuictus (Тропеум Траяни, Новиодунум, Викус Квинтионис), Fortuna Redux (Капидава), Genius centuriae (Гура Яломицей), Signa cohortis (Капидава).

Имеются некоторые сведения о религиозной деятельности отдельных ветеранов: в Троесме воздвигается храм для их нужд; также в Троесме известны несколько ветеранов, занимавших должности sacerdos provinciae (Vitales, M. Vlpius Antipater), и pontifex (M. Vlpius Antipater, M. Antistius Rufus).

Можно заключить, что римская армия содействовала как сохранению традиционных культов, так и распространению появившихся в то время в пределах империи новых религий.

VI. РОЛЬ АРМИИ В ПРОЦЕССЕ РОМАНИЗАЦИИ НА ТЕРРИТОРИИ ДОБРУДЖИ

Римская армия, присутствовавшая в течение шести с лишним столетий на территории Добруджи, силою своих многочисленных мероприятий и вклада в политическую, экономическую и административную жизнь этой провинции была одним из главных элементов романизации народностей иного происхождения, местных или пришлых.

А. ПРИСУТСТВИЕ ВОИНСКИХ ЧАСТЕЙ

В последние три десятилетия I в. н.э. в Добрудже находились только вспомогательные войска, в общей сложности около 7500 человек. В период дакийских войн наблюдается скопление войск, прибывших для пополнения. В результате расквартирования здесь Legio V Macedonica и Legio XI Claudia 107—167 годы представляют собой период, когда количество находившихся в этих краях солдат было самым большим: общая численность войск на территории Добруджи в это время превышала 15 тыс. человек. После 167 года военная мощь римской армии в этой зоне ослабевает в результате сокращения численного состава до примерно 10 тыс. человек.

В связи с распределением войск можно отметить, что наибольшая часть их находилась на дунайском лимесе; только легионная вексилляция из Тропеум Траяни и Cohors I Cilicum были расквартированы внутри провинции; на побережье, точнее в Томисе, засвидетельствованы для коротких периодов вспомогательные части.

В эпоху Поздней империи, когда была составлена „Notitia Dignitatum", для защиты дунайской границы там стояли два легиона, восемь кавалерийских корпусов, восемь пехотных частей, две вспомогательные части корабельщиков и два морских формирования, подчиненных легионам, — т.е. в общей сложности приблизительно 12 тыс. milites ripenses.

Б. ГРАЖДАНСКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ ВБЛИЗИ ВОЕННЫХ ЛАГЕРЕЙ

Такие поселения, жителями которых были гражданские лица с занятиями торгового, религиозного и иного характера и, в первую очередь семьи военнослужащих и ветеранов, возникали как поблизости от лагерей легионов, так и по соседству со вспомогательными лагерями. Эти поселения особенно способствовали романизации провинции, принимая многочисленные элементы, происходившие из сельской местности, и распространяя свое влияние на обширную территорию, управлявшуюся и эксплуатировавшуюся военным центром.

В. ВОЕННОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО

Римские солдаты непосредственно содействовали поднятию провинции на более высокую ступень цивилизации, участвуя не только в возведении укреплений по всей Добрудже, но и в строительстве дорог, пересекавших вдоль и поперек ее территорию, в сооружении водопроводов, функционировавших повсюду, даже для нужд самых маленьких сел. Число укрепленных населенных пунктов достигало 21—22 во II—III вв., 28—29 в IV в. и приблизительно 40 в VI веке. Результатом того, что военнослужащие строили, поддерживали в должном состоянии и контролировали дорожную сеть, было широкое распространение постоянных контактов римской армии с сельским населением, которое все больше привлекали более высокие формы организации жизни.

Г. ВЕТЕРАНЫ

Присутствие ветеранов среди жителей городских и сельских поселений было, возможно, важнейшим элементом, способствовавшим процессу романизации. Кроме ветеранов легионов и вспомогательных частей, действовавших в Нижней Мёзии, встречаем здесь и ветеранов из воинских частей, стоявших в близлежащих провинциях (Legio VII Claudia, Legio XIII Gemina); однако встречаются и ветераны, происходившие из более отдаленных частей (Legio II Augusta, cohortes praetoriae). Ветераны имели привилегированное положение и часто занимали важные общественные должности даже в греческих городах побережья (сенаторы, агораномы). Иногда констатируем наличие ветеранов в большом количестве во всех типах поселений; своими мирными занятиями рядом с местными жителями они существенно способствовали романизации этих последних, их приобщению к нормам римской жизни и укреплению латинской языковой общности.

ПРИЛОЖЕНИЯ

А. SVPPLEMENTVM PROSOPOGRAPHICVM

Военнослужащие и ветераны, засвидетельствованные на территории Добруджи эпиграфическими документами.

Б. SVPPLEMENTVM EPIGRAPHICVM

Эпиграфические документы, большей частью на латинском языке, — как хорошо сохранившиеся, так и фрагментарные, по своему содержанию имеющие особую важность, — приводятся соответственно категориям воинских частей. Приводятся также военные дипломы армии из Мёзии и Нижней Мёзии.

В. ПОСЕЛЕНИЯ И УКРЕПЛЕННЫЕ ПУНКТЫ НА СТРАТЕГИЧЕСКИХ ДОРОГАХ

В соответствии с дунайской дорогой, дорогой по побережью и внутренней дорогой указаны укрепленные пункты, упоминающиеся в древних текстах, и дана локализация поселений, находившихся вдоль этих стратегических маршрутов.

INDICES

A. NOMINA

1. IMPERATORES

2. MILITES ET VETERANI

3. ALII

B. RES MILITARIS

C. GEOGRAPHICA

D. RES SACRAE

E. VARIA

BIBLIOGRAFIE

A. IZVOARE ANTICE

AMMIANVS MARCELINVS, *Res gestae*, Teubner, Leipzig, 1874-1875.

ANONYMVS RAVENNATIS, *Cosmographia*, în SCHENTZ, J., *Itineraria Romana*, 2, *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, Teubner, Leipzig, 1940.

APPIANVS ALEXANDRINVS, *Historia Romana*, Teubner, Leipzig, 1962.

ARRIANVS NICOMEDIENSIS, *Scripta minora*, Teubner, Leipzig, 1885.

CONSTANTINVS PORPHYROGENNETVS, *De thematibus Imperii Romani*, Teubner, Leipzig, 1893.

DIO CASSIVS COCCEIANVS, *Historia Romana*, Teubner, Leipzig, 1890-1894.

FLAVIVS IOSEPHVS, *De bello Iudaico*, Teubner, Leipzig, 1888-1896.

HIEROCLES, *Synecdemus*, Teubner, Leipzig, 1893.

IOANNES MALALAS, *Cronographia*, Weber, Bonn, 1831.

Itinerarium Antonini, în CUNTZ, O., *Itineraria Romana*, 1, *Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Teubner, Leipzig, 1929.

Notitia Dignitatum, în SEEK, O., *Notitia Dignitatum. Accedunt notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi prouinciarum*, Weidmann, Berlin, 1876.

Notitia Episcopatuum, în DE BOOR, C., *Nachträge zu den Notitia Episcopatuum*, 2, Zeitschrift für Kirchengeschichte, Gotha, 12, 1891, 3–4, p. 519 și următoarele.

P. OVIDIVS NASO, *Tristia*, *Epistulae ex Ponto*, Scriptorum classicorum Bibliotheca, Oxford, 1963.

PANEGYRICI LATINI, Les Belles-Lettres, Paris, 1949–1955.

C. PLINIVS SECVNDVS, *Naturalis Historia*, Les Belles-Lettres, Paris, 1947–1959.

PROCOPIVS CAESARIENSIS, *De aedificiis*, în *Opera omnia*, 3, Teubner, Leipzig, 1913.

CLAVDIVS PTOLEMAEVS, *Geographia*, Tauchnitz, Leipzig, 1843–1845.

SCRIPTORES HISTORIAE AVGVSTAE, Teubner, Leipzig, 1955.

Scutum Durae-Europi repertum, în CUMONT, FR., *Fouilles de Doura-Europos (1922–1923)*, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1926.

STRABO, *Geographica*, Teubner, Leipzig, 1852–1853.

Tabula Peutingeriana, în MILLER, K., *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Strecker und Schröder, Stuttgart, 1916.

CORNELIVS TACITVS, *Annales*, *Historiae*, Teubner, Leipzig, 1949–1952.

THEMISTIVS EVPHRADES, *Orationes*, Typographia Regia, Paris, 1684.

THEOPHYLACTVS SIMOCATTA, *Historiae*, Weber, Bonn, 1834.

ZOSIMVS, *Historia noua*, Weber, Bonn, 1837.

B. LUCRĂRI, STUDII ȘI ARTICOLE MAI MULT FOLOSITE

ALFÖLDI, G., *Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des 1. Jahrhunderts*, AAASH, 11, 1959.

ALFÖLDI, G., *Zur Beurteilung der Militärdiploms des Auxiliarsoldaten*, Historia(G), 17, 1968.

BARADEZ, J., *Fossatum Africae. Recherches aériennes sur l'organisation des confins sahariens à l'époque romaine*, Arts et Métiers graphiques, Paris, 1949.
BARADEZ, J., *Réseau routier de commandement, d'administration et d'exploitation de la zone arrière du limes de Numidie*, în *Limes-Studien. Vorträge des 3. Internationalen Limes-Kongresses in Rheinfelden—Basel 1957*, Verlag des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Schweiz, Basel, 1959.
BARNEA, I., *O inscripție de la Aegyssus*, SCIV, 1, 1950, 2.
BARNEA, I., *Garvăn-Dinogetia*, Editura Meridiane, București, 1961.
BARNEA, I., *Din istoria Dobrogei*, 2 *(Perioada Dominatului — sec. IV-VII)*, Editura Academiei, București, 1968.
BAYNES, N. H., *Three Notes on the Reforms of Diocletian and Constantine*, JRS, 15, 1925.
BENEŠ, J., *Die römischen Auxiliarformationen im unteren Donauraum*, Sborník Prací Filosofické Faculty Brněnské University, E-15, 1970.
BERCHEM, D. VAN, *L'annone militaire dans l'Empire Romain au IIIe siècle*, Mémoires de la Société Nationale des antiquaires de France, 80, Paris, 1937.
BERCHEM, D. VAN, *L'armée de Dioclétien et la réforme constantinienne*, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1952.
BERSANETTI, G. M., *I soprannomi imperiali variabili degli auxilia dell'exercito romano*, Athenaeum, NS, 18, 1940.
BERSANETTI, G. M., *Sui soprannomi imperiali variabili delle legioni*, Athenaeum, NS, 21, 1943.
BESNIER, M., *L'Empire Romain de l'avènement des Sévères au Concile de Nicée*, în *Histoire ancienne*, partea a III-a *(Histoire romaine)*, vol. IV, 1, Presses Universitaires de France, Paris, 1937.
BEŠEVLIEV, V., *Epigrafski prinosi (Contribuții epigrafice)*, Bălgarska Akademija na Naukite, Sofia, 1952.
BEŠEVLIEV, V., *Spätgriechischen und spätlateinischen Inschriften aus Bulgarien*, Akademie Verlag, Berlin, 1964.
BETZ, A., *Die römischen Militärinschriften in Österreich*, JOAI, 29, 1935.
BIRLEY, E., *The Epigraphy of the Roman Army*, în *Actes du deuxième Congrès d'épigraphie grecque et latine — Paris 1952*, Paris, 1953.
BIRLEY, E., *Alae und Cohortes milliariae*, în *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata*, Hermann Böhlaus, Wien, 1966.
BOHN, O., *Römische „Lagerstädte"*, Germania, 1926, 1.
CAGNAT, R., *L'armée romaine d'Afrique et l'occupation militaire de l'Afrique sous les empereurs*, Paris, 1892.
CAGNAT, R., *Cours d'épigraphie latine*[4], Fontemoing & Cie, Paris, 1914.
CASSON, L., *The Ancient Mariners*, Victor Gollancz, London, 1959.
CHRISTESCU, V., *Istoria militară a Daciei romane*, Fundația Regele Carol I, București, 1937.
CONDURACHI, E., *Neue Probleme und Ergebnisse der Limesforschung in Scythia Minor*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland*, Böhlau Verlag, Köln-Graz, 1967.
CONDURACHI, E., *Les conditions politiques au Bas-Danube et l'organisation du limes romain*, în *Roman Frontier Studies*, Tel-Aviv, 1971.
DAICOVICIU, C., *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucarest, 1945.
DARKÓ, E., *Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins*, Byzantion, 10, 1935, și 12, 1937.
DARKÓ, E., *La militarizzazione dell'Impero Bizantino*, Studi bizantini e neoellenici, Roma, 5, 1939.
DARKÓ, E., *Le rôle des peuples nomades cavaliers dans la transformation de l'Empire Romain aux premiers siècles du Moyen-âge*, Byzantion, 18, 1946—1948.
DELBRÜCK, H., *Geschichte der Kriegkunst in Rahmen der politischen Geschichte*, 2[3], Georg Stilke Verlag, Berlin, 1909.
DOMASZEWSKI, A. VON, *Die Principia des römischen Lagers*, NHJ, 9, 1899.
DOMASZEWSKI, A. VON, *Der Truppensold der Kaiserzeit*, NHJ, 10, 1900.
DOMASZEWSKI, A. VON., *Die Rangornung des römischen Heeres*, A. Marcus und E. Weber, Bonn, 1908.
DORUȚIU-BOILĂ, EMILIA, *Über einige Statthalter von Moesia Inferior*, Dacia, NS, 12, 1968.

DORUȚIU-BOILĂ, EMILIA, *Teritoriul militar al legiunii V Macedonica la Dunărea de Jos*, SCIV, 23, 1972, 1.
DURRY, M., *Les cohortes prétoriennes*, Boccard, Paris, 1938.
EADIE, J. W., *The Development of Roman Mailed Cavalry*, JRS, 57, 1967.
ENSSLIN, W., *Zum Heermeisteramt des spätrömischen Reiches*, Klio, 23–25, 1929–1931.
ENSSLIN, W., *Zur Ostpolitik des Kaisers Diokletian*, C. H. Beck, München, 1942.
FILOW, B., *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Klio, 6, 1906.
FITZ, J., *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Hermann Böhlaus, Weimar, 1966.
FITZ, J., *Die Vereinigung der Donauprovinzen in der Mitte des 3. Jahrhunderts*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland*, Böhlau Verlag, Köln-Graz, 1967.
FLORESCU, GR., *Einige neue Beobachtungen über den Donaulimes entlang der Dobrudscha*, Dacia, NS, 1, 1957.
FLORESCU, GR., *Capidava. Monografie arheologică*, 1 (capitolelele I-III), Editura Academiei, București, 1958.
FORNI, G., *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Fratelli Bocca, Milano-Roma, 1953.
FORNI, G., *Limes*, în RE, IV, 1959.
FREIS, H., *Die Cohortes urbanae*, în Epigraphische Studien, 2, Böhlau Verlag, Köln-Graz, 1967.
GIGLI, G., *Forme di reclutamento militare durante il Baso Impero*, AANL, 2, 1947, 5-6.
GIGLI, G., *I protectores e i domestici nel IV secolo*, AANL, 8, 1949.
GOSTAR, N., *Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie Dobrogea*, SC, 5, 1963.
GRANT, M., *The Army of the Caesars*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1974.
GREN, E., *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Lundequistska, Upsala — Otto Harassowitz, Leipzig, 1941.
GROSSE, R., *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin, 1920.
HOMO, L., *Les institutions politiques romaines*, Albin Michel, Paris, 1950.
HOMO, L., *Le Haut-Empire*, în *Histoire ancienne*, partea a III-a *(Histoire romaine)*, vol. III, Presses Universitaires de France, Paris, 1933.
JUNG, J., *Römer und Romanen in den Donauländern*, Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, Innsbruck, 1877.
KELLNER, H. J., *Datierungsfragen zum spätrömischen Iller-Donau-Limes*, în *Limes-Studien. Vorträge des 3. Internationalen Limes-Kongresses in Rheinfelden—Basel 1957*, Verlag des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Schweiz, Basel, 1959.
KLOSE, J., *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau*, M. & H. Marcus, Breslau 1934.
KORNEMANN, E., *Die unsichtbaren Grenzen des römischen Kaiserreiches*, Ungarische Akademie der Wissenschaften, Budapest, 1934.
KRAFT, K., *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, A. Francke, Bern, 1951.
LÉCRIVAIN, CH., *Études sur le Bas-Empire*, Mélanges d'archéologie et d'histoire, École française de Rome, 10, 1890.
LEMERLE, P., *Invasion et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle*, Revue historique, 211, Paris, 1954.
LINDENSCHMIDT, L., *Tracht und Bewaffnung des römischen Heeres während der Kaiserzeit*, Friedrich Vieweg, Braunschweig, 1882.
LOT, F., *La fin du monde antique et le début du Moyen-âge*, La Renaissance du livre, Paris, 1927.
MACREA, M., *Viața în Dacia Romană*, Editura Științifică, București, 1969.
MAJEWSKI, K., *Recherches archéologiques de Novae en Bulgarie*, în *Quintus Congressus internationalis limitis Romani studiosorum*, Academia Scientiarum et Artium, Zagreb, 1963.
MANN, J. C., *The Role of the Frontier Zones in Army Recruitment*, în *Quintus Congressus internationalis limitis Romani studiosorum*, Academia Scientiarum et Artium, Zagreb, 1963.
MARQUARDT, J., *De l'organisation militaire chez les Romains*, în MOMMSEN, TH., MARQUARDT J., *Manuel des antiquitès romaines* (traduit de l'allemand sous la direction de Gustave Humbert), vol. XI (traduit par J. Brissaud), Ernest Thorin, Paris, 1891.

MITITELU, I., *Itineraria Romana, Le bouclier de Dura-Europos*, BSNR, 37, 1943, 91.
MÓCSY, A., *Das Territorium Legionis und die Canabae in Pannonien*, AAASH, 3, 1953.
MÓCSY, A., *Die Origo Castris und die Canabae*, AAH, 13, 1965.
MÓCSY, A., *Zu den „prata legionis"*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland*, Böhlau Verlag, Köln-Graz, 1967.
MOMMSEN, TH., *Historische Schriften*, 3, în *Gesammelte Schriften*, 6, Weidmann, Berlin, 1910.
NAGY, T., *Commanders of the Legions in the Age of Gallienus*, AAASH, 17, 1965.
NETZHAMMER, R., *Die christlischen Altertümer der Dobrudscha*, Bukarest, 1918.
NIESE, B., *Grundriss der römischen Geschichte nebst Quellenkunde*, Oskar Beck, München, 1910.
NISCHER, E., *The Army Reforms of Diocletian and Constantine and their Modifications*, JRS, 13, 1923.
NISCHER, E., *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*, în KROMAYER, J., VEITH G., *Handbuch der Altertumwissenschaft*, III, 2, C. H. Beck, München, 1928.
PARKER, H. M. D., *The Roman Legions* [2], Cambridge, 1961.
PARKER, H. M. D., *The Legions of Diocletian and Constantine*, JRS, 23, 1933.
PASSERINI, A., *Le coorti pretorie*, Angelo Signorelli, Roma, 1939.
PATSCH, C., *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Traian*, în *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V, 2, Holder-Pichler-Tempsky A. G., Wien und Leipzig, 1937.
PÂRVAN, V., *Salsovia*, Institutul de arte grafice Carol Göbl, București, 1906.
PÂRVAN, V., *Cetatea Tropaeum: considerații istorice*, BCMI, 4, 1911.
PÂRVAN, V., *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, Cultura Națională, București, 1911.
PÂRVAN, V., *Cetatea Ulmetum I-III*, în ARMSI, s.2, t. 34, 36, 37, 1912—1915.
PÂRVAN, V., *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, în ARMSI, s.2, t. 35, 1913.
PÂRVAN, V., *Zidul cetății Tomi*, în ATMSI, s.2, t. 37, 1915.
PÂRVAN, V., *Histria IV*, în ARMSI, s.2, t. 38, 1916.
PÂRVAN, V., *Histria VIII*, în ARMSI, s.3, t.2, 1923.
PÂRVAN, V., *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, Cultura Națională, 1923. (Ediția a II-a, îngrijită și adnotată de R. Vulpe, Editura Științifică, București, 1974).
PÂRVAN, V., *Municipium Aurelium Durostorum*, Rivista di Filologia e di Istruzione classica, Torino, 2, 1924.
PETRIKOVITZ, H. VON, *Über die Herkunft der Annährungshindernisse den römischen Militärgrenzen*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland*, Böhlau Verlag, Köln-Graz, 1967.
PIGANIOL, A., *Histoire de Rome* [2], Presses Universitaires de France, Paris, 1949.
PIGANIOL, A., *La notion de Limes*, în *Quintus Congressus internationalis limitis Romani studiosorum*, Academia Scientiarum et Artium, Zagreb, 1963.
PIPPIDI, D. M., *Din istoria Dobrogei*, 1 *(Începuturile stăpînirii romane la gurile Dunării)*, Editura Academiei, București, 1965.
PIPPIDI, D. M., *Contribuții la istoria veche a României* [2], Editura Științifică, București, 1967.
PIPPIDI, D. M., *Studii de istorie a religiilor antice*, Editura Științifică, București, 1969.
PIPPIDI, D. M., *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du litorral roumain de la Mer Noire*, Editura Academiei, București — Adolf M. Hakkert B. V., Amsterdam, 1975.
PREMERSTEIN, A. VON, *Die Anfänge der Provinz Moesien*, JOAI, 1, 1898.
RADNÓTI, A., *Zur Dislokation der Auxiliartruppen in den Donauprovinzen*, în *Limes-Studien. Vorträge der 3. Internationalen Limes-Kongresses in Rheinfelden—Basel 1957*, Verlag des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Schweiz, Basel, 1959.
RĂDULESCU, A., *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța, 1968.
RĂDULESCU, A., *Ateliere ceramice militare de-a lungul Dunării de Jos*, Pontica, 6, 1973.
REGIBUS, L. DE, *La riforme militare dell'imperatore Gallieno*, Historia (I), 9, 1935.
RITTERLING, E., *Zu den Germanenkriegen Domitians an Rhein und Donau*, JOAI, 7, 1904.
ROBERT, CH., *Les légions d'Auguste*, CRAI, 1868.
ROSTOVZEV, M., *Storia economica e sociale dell'Impero Romano* (traducere din limba engleză de G. Sanna), La Nuova Italia, Firenze, 1933.
RUSSU, I. I., *Auxilia Provinciae Daciae*, SCIV, 23, 1972, 1.
RUSSU, I. I., *Inscriptiones Daciae Romanae*, 1, Editura Academiei, București, 1975.
RÜCKERT, FR. W., *Das römische Kriegswesen* [2], Verlag der Nauckshen Buchhandlung, Berlin, 1854.

SAXER, R., *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diocletian*, în Epigraphische Studien, 1, Böhlau Verlag, Köln-Graz, 1967.
SCHILLER, H., *Die Kriegsaltertümer*, în *Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft* ², IV, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung (Oskar Beck), München, 1893.
SCHULTEN, A., *Das Territorium Legionis*, Hermes, 29, 1894.
SEGRÈ, A., *The Annona Civica and the Annona Militaris*, Byzantion, 16, 1942–1943, 2.
SESTON, W., *Dioclétien et la tétrarchie*, Boccard, Paris, 1946.
SESTON, W., *Du comitatus de Dioclétien aux comitatenses de Constantin*, Historia (G), 4, 1955.
ŠKORPIL, K., *Constructions militaires stratégiques dans la région de la Mer Noire—Péninsule Balcanique*, Byzantinoslavica, 2-3, 1930-1931.
STEIN, A., *Der römische Ritterstand*, C. H. Beck, München, 1927.
STEIN, A., *Die Legaten von Moesien*, Disertationes Pannonicae, I, 11, Budapest, 1940.
STEIN, E., *Histoire du Bas-Empire* (traducere din limba germană de J. R. Palanque), Desclée de Brouwer, Paris-Bruxelles, 1949–1959.
STOIAN, I., *Tomitana, Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, Editura Academiei, București, 1962.
SUCEVEANU, AL., *Observations sur la stratigraphie des cités de la Dobroudja aux II-IV siècles a la lumière des fouilles d'Histria*, Dacia, NS, 13, 1969.
SUCEVEANU, AL., *În legătură cu data de anexare a Dobrogei de către romani*, Pontica, 4, 1971.
SUCEVEANU, AL., *La défense du littoral de la Dobroudja à l'époque romaine (Ier-IIIe siècles de n.è)*, RRH, 13, 1974, 2.
SYME, R., *Rhine and Danube Legions under Domitian*, JRS, 18, 1928.
SYME, R., *Some Notes on the Legions under Augustus*, JRS, 23, 1933.
SYME, R., *Lentulus and the Origin of Moesia*, JRS, 24, 1934.
ȘTEFAN, GH., *La Legio I Iovia et la défense de la frontière danubienne au IVe siècle de notre ère*, NEH, 1, 1955.
ȘTEFAN, GH., *Un miliario dell'epoca di Diocleziano scoperto a Garvăn*, Dacia, NS, 1, 1957.
TEODORESCU, D. M., *Monumente inedite din Tomi*, BCMI, 7-8, 1914–1915.
TOCILESCU, GR., *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest, 1900.
TUDOR, D., *Cohors I Cilicum in Scythia Minor și Taurida. Contribuții la cunoașterea legăturilor dintre coasta de vest și nord a Mării Negre în sec. I-IV*, AUB, 5, 1956.
TUDOR, D., *Contribuții privitoare la armata Daciei Ripensis*, SCIV, 11, 1960, 2.
TUDOR, D., *Oltenia Romană* ³, Editura Academiei, București, 1968.
VEITH, G., *Die Taktik der Kohortenlegion*, Klio, 7, 1907.
VELKOV, V., *Der römische Limes in Bulgarien während der Spätantike*, SC, 3, 1961.
VULPE, R., *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Editura Academiei, Bucarest, 1938.
VULPE, R., *Muntenia și Moldova de Jos în timpul lui Traian, în lumina unei noi lecturi a papirului Hunt*, SC, 2, 1960.
VULPE, R., *Din istoria Dobrogei*, 2 *(Perioada Principatului – sec. I-III)*, Editura Academiei, București, 1968.
VULPE, R., *Note de istorie tomitană*, Pontica, 2, 1969.
VULPE, R., *Limita meridională a provinciei Scythia*, Pontica, 5, 1972.
WAGNER, W., *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Junker und Dühnhaupt Verlag, Berlin, 1938.
WATSON, G. R., *The Roman Soldier*, Thames & Hudson, London, 1969.
WEBSTER, G., *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A. D.*, Adam & Charles Black, London, 1969.
WEISS, J., *Die Dobrudscha im Altertum*, Daniel A. Kajon, Sarajevo, 1911.